
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

.....
260.857
III.
OSZK

Carlyle

A francia forradalom története

OSZK

III

OSZK

VILÁGKÖNYVTÁR

14.

OSZK

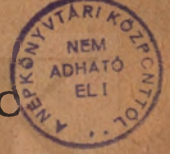
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

CARLYLE

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETE

FORDITOTTA

BARÁTH FERENC

III. KÖTET

MÁSODIK KIADÁS

RÉVAI-KIADÁS

OSZK

I. KÖNYV.

SZEPTEMBER

I. FEJEZET.

A rögtönzött Commune.

Jól van; tehát felriasztottátok őt, ti emigránsok és világnak kényurai; Franczia-ország fel van riasztva! Régóta leczkéztetitek már ezt a szegény nemzetet és gyámkodtok fölötte, kegyetlen, hivatlan paedagogusok gyanánt, rázván feje fölött tüz- és aczélvesszőtöket; régóta tart már, hogy szurkáljátok, ijesztgetitek és fricskákat adtok neki, a mig ott ült tehetetlenül az ő alkotmánynak nevezett halotti köntösében, s ti gyülekeztetek rá minden országból sergeitekkel és cselszövényeitekkel, beütéstekkel és kegyetlen öklözéseitekkel: s ime most már szurástok az elevenig hatott, és ő felugrik s vére forr. A halotti ruha darabokra van tépve, s ő szemközt áll veletek, a természetnek ama rettenetes erejével, a melyet még senki sem mért meg, s a mely lenyúlik az őrültségbe és a pokolba: most már lássátok, hogyan bántok el vele.

Az 1792-ik évnek ezen szeptember hónapja, mely egyikévé lett a legemlékezetesebb hónapoknak a történelemben, két egymástól igen különböző színben tünik fel: csupa sötétség az egyik oldalon, csupa fény a másikon. A mi kegyetlen van huszonöt millió embernek rémült őrületében, s a mi nagy van huszonöt millió embernek egyetemes halálmegvetésében, az itt van kiáltó ellentétben egymás mellett. A mint az történni szokott, midőn valamely egyén, s még inkább, midőn egy egész nemzet hirtelen kibillen egyensúlyából. Mert a természet, a mely oly virágos zöldnek látszik, mindenütt iszonyatos mélységü alapokon nyugszik, csak hatoljunk abban lejebb, s Pánnak fuvolájában, melynek zenéjére a nymphák táncolnak, van egy olyan sikoltó hang, a mely minden embert őrültté tehet.

Rettenetes az, midőn egy nemzet, félre vetvén alkotmányát és szabályzatait, a melyek halotti ruhává váltak rá nézve, *transcendentalissá* lesz, s kénytelen szilaj vadsággal utat törni magának az Újon és Zürzavaron keresztül, a hol az erő még nincs elkülönítve megengedettre és megtiltottra, hanem Erény és Bün külön nem választva örvényzenek a szenvedélyek ama birodalmában ahonnat származnak és a miket mi csodáknak és rettenetességeknek nevezünk. Ilyen állapotban fogjuk mi szemlélni Franciaországot, mintegy három év tartama alatt, történetünknek ezen utolsó, harmadik kötetében. A sansculottismus uralkodva egész fenségében és egész rettenetességében: az ember jogainak, az ember *képességének* vagy erejének evangelioma

(Istennek izenete) még egyszer hirdettetik a világnak, letörhetetlen erővel; s ugyanakkor s egy kis időre még hangosabban, az ember gyengeségeinek és bűneinek legrettenetesebb Ördögizenete; és az egész roppant arányban s rettenetes megjelenéssel: felhővel boritott „ujjászületése egy világnak"; roppant füstfelhő, — az ég sugaraival övezve mintegy az egyik oldalon, s a pokol tüzével a másikon. A történelem sok mindent elbeszél: azonban az utóbbi ezer vagy több esztendő alatt micsoda dolgot beszélt el, a mely fölérne ezzel? Ennél a tüneménynél, édes olvasóm, időzzünk egy kissé jószántunkból; s annak végtelen gazdag jelentőségéből igyekezzünk elvonni annyit, a mennyit jelen viszonyaink közt felhasználhatunk.

Szerencsétlenség, bár igen természetes, hogy ezen időszak történetét általában ideges lázban irták meg. Csupa nagyitás, átkozódás, jajgatás minden, s azon felül egyetemes sötétség. Azonban akkor is, midőn a rothadt vén Rómának el kelle seperletnie a föld szinéről, s amaz északi népek s a természetnek más, szörnyű fiai beütének, „megsemmisitve a formulákat", a mint most a francziák cselekesznek: a rothadt vén Róma épen igy átkozódott, a leghangosabban kiáltozva, úgy hogy igen sok dolognak igazi színe elveszett ránk nézve. Atilla hunjainak oly hosszú karjaik voltak, hogy képesek voltak lehajolás nélkül felvenni a követ a földről. A szegény tatárok testébe az átkozódó római történelem az ábécznek egy betüjét ékelte bele s igy ők *tartarok*, ádáz tartarusi természettel, mind e mai napig.

Hasonlóképen itt is, akárhogy kutassunk ezen sokféle, megszámlálhatatlan franczia előadásokban, igen gyakran sötétségre bukkanunk, vagy csupa őrjöngés riaszt el bennünket. Szinte nehéz képzelni, hogy a nap ebben a szeptember hónapban is sütött, mint a többiekben. Mindamellett az elvitázhatatlan tény, hogy a nap sütött; s volt időjárás és munka; — sőt a mi ez utóbbit illeti, igen rossz idő az aratómunkára. A boldogtalan szerző kutathat egész erejéből, s mind annak utána is szüksége van az elnézésre.

Igen bölcs franczia lett volna az, ki közelről megnézve Francziaország képét ezekben a napokban, a hol minden indulásban és mozgásban vala, uj és töretlen útakon: képes lett volna megmondani, hogy a fő és lényeges mozgalom hol van; melyik irányzat az, a mely fő és uralkodó az egészben. Azonban negyvennégy évnyi időköz után egészen másként áll a dolog. Ma már minden ember által elég könnyen megkülönböztethető két vezéráramlat vagy fő irány a szeptemberi örvényző mozgalomban: rohamos vonulás a határok felé, s örjöngő tolongás a városházak és tanácstermek felé az ország belsejében. A neki szilajult Francziaország kétségbeesett halálmegvetéssel rohan a határok felé, hogy védje magát az idegen zsarnokok ellen; tolong a városházak és a választó bizottságok termei felé, hogy védje magát az itthoni arisztokraták ellen. Igyekezzék az olvasó jól felfogni ezt a két fő mozgásirányt, s hogy micsoda mellékfolyamok és megszámlálhatatlan örvények vannak ezzel összeköttetésben. Valamint azt is

megitélheti, hogy valamennyi régi hatóságnak ily hirtelen összeomlásakor, ez a két fő mozgásirány, a melyek önmagukban is félig eszeveszettek, vajjon csendes természetű lehetett-e? Olyan, mint mikor a száraz Saharán a szelek feltámadnak s felkapják és szórják a homokszemek mérhetlen sokaságát. Maga a levegő is, mint az utazók mondják, sűrű homoklevegő; s azon keresztül csak homályosan látszva, a legcsodálatosabb alakú, tömörületlen homokoszlopok keringenek elő innet is, amonnat is, mint megannyi őrült forgódervisek, száz lábnyi magassággal, s járják ott a maguk roppant keringőjét.

Mindamellett minden emberi mozgalmakban, ha azok csak egy naposak is, van rend, vagy legalább kezdete a rendnek. Igy a huszonöt millió franczianak ezen saharai keringőjében is ott van két dolog, vagy inkább csak egy, és reménye a másiknak: a párizsi *commune* (vagy városi hatóság) a mely már itt van, s a „nemzeti convent", a mely nehány hét múlva itt lesz. A felkelésből származott commune, a mely augusztus tizedikének estéjén rögtönözve alakult meg, s a mely véghez vitte ezt az örökké emlékezetes, felrobbanás általi megszabadulást, kell hogy uralkodjék a fölött, mig a convent össze nem jő. Jelenleg ez a commune, melyet méltán nevezhetnek önkéntes vagy „rögtönzött" commune-nek, az ura Franczia országnak. A törvényhozógyülés, mely hatalmi jogát a régitől nyerte, hogyan birjon most hatalommal, midőn a régi hatalmat a felkelés szanaszét szórta? Mint valamely hajótörésből fent úszó gerendán, bizo-

nyos dolgok, személyek és érdekek még csünghetnek rajta: így naponként önkéntes honvédek, vadászok vagy dsidások, zöld egyenruhában vagy veres hálósipkában *(bonnet rouge)* vonulnak el előtte, a kik épen indulóban vannak a Braunschweigi herczeg elé; fegyvereiket csörgetve, s mindig a Leonidás-féle ékesszólás egy nemével, s gyakran olyan tüzével a mindent merésnek, melyben még Heródesnél is heródesebbek, — s a karzatok, „különösen a hölgyek" soha sem fáradnak bele a tapsolásba.*) Ilyen vagy ehez hasonló természetü szónoklatokat meg lehet hallgatni s felelni rájok egész Francziaország hallatára; s így a Salle de Manége még mindig hasznos szolgálatot tölt be, mint kiáltványok hirdetésének helye. S valóban, most főként erre a czélra szolgál. Vergniaud lelkesitő szónoklatokat tart, de mindig csak bizonyos prófétai szellemben, a közelgő convent felé nézve. „Hadd veszszen el a mi emlékünk" — kiáltja —, „csak Francziaország legyen szabad" — mire valamennyien felállanak, feleletképen kiáltva: „Igen, igen; *périsse notre mémoire, pourvu que la France soit libre!*"**) A csuhát-levetett Chabot az éghez fohászkodik, hogy legalább mi „végeztünk volna a királyokkal" s hirtelen mint a lőpor, a melybe szikra esett, mindannyian felszökünk még egyszer, s kalapjainkat rázva kiáltozunk és esküszünk:

*) Moore, Journal, I. 85.
**) Hist. Parl. XVII. 467.

„Igen, *nous le jurons; plus de roi!*"*) Mindezek kiáltvány-gyakorlatul igen alkalmasok.

Különben pedig hogy a mi mozgékony Brissotjaink, szigorú Rolandjaink, s általában azok az emberek, kik egykor a hatalom birtokosai voltak, s most minden nappal kevésbé azok; azok az emberek, a kik szeretik a törvényt, s azt akarják, hogy még a felrobbanás is, a mennyire lehet, bizonyos szabályok szerint történjék: a dolgoknak ezen állapotát a legnagyobb mértékben szabályellenesnek és ki nem elégítőnek találják, alig szükség mondanunk. Panaszt tesznek, támadásokat próbálnak, de minden eredmény nélkül. Sőt a támadások visszapattannak, s abba kell azokat hagyniok, nehogy rosszabb valami következzék be: az uralkodói pálcza elvétetett ezen törvényhozógyűléstől, egyszer s mindenkorra. Ennek a szegény törvényhozógyülésnek az a keserű sors jutott, hogy mint egy új Andromeda összekötött kézzel magát a sziklákhoz szegeztetni engedé, és ott csak sírni tudott az Éghez és Földhöz; mignem csodálatosan egy szárnyas Perseus (vagy rögtönzött commune) tünt elő a kék messzeségből (és megszabaditotta. — De most már az a kérdés, hogy vajjon a döntő szó a gyöngéd zenei beszédű Andromedáé-e, vagy a zord szavú, sisakos, paizsos Perseusé? A két hang dallamos egyezése volna a legjobb! De hátha másként történik és a szavazatok eltérnek, akkor bizony

*) Hist. Parl. XVII. 437.

Andromedának csak a sírás jut, s még hozzá, ha lehet, csupán csak hála-könyekkel.

Légy elégedett, oh Francziaország, ezzel a rögtönzött communenel, akármilyen is az! Ennek vannak eszközei és kezei hozzá: az idő nem sok. Vasárnap, augusztus huszonhatodikán összegyűlnek az első fokú választógyülések, s megkezdik a választók választását; vasárnap, szeptember másodikán, (vajha szerencsés nap lenne ez!) a választók megkezdik a követek választását, s így egy mindent meggyógyító nemzeti convent jön össze rövid időn. Semmiféle *marc d'argent*, vagy activ és passiv választó közti különbség nem boszantja most a franczia hazafit: egyetemes szavazásjog, korlátlan választási szabadság van. Régi alkotmányozók, mostani törvényhozók, az egész Francziaország mind választható. Sőt lehet mondani, a világegyetem (de *l'Univers*) virága mind választható, mert épen ezekben a napokban „honositottuk", a törvényhozó gyülés határozata által, az emberiség nevezetesebb külföldi barátait: Priestleyt, a kit felpörköltek érettünk Birminghamban; Klopstockot, a kinek geniusa a világ minden nemzetéé; Bentham Jeremiást, a hasznos törvénytudót; a kitünő Painet, a forradalmi szabót: a kik közül nehányat meg lehet választani; a mint az nagyon is illik egy ilyen természetű conventhez. Egy szóval hétszáz negyvenöt uralkodó, a világegyetem csodája, fogja helyettesíteni ezen boldogtalan tehetetlenségét a törvényhozógyülésnek, — a melyből, valószinű, hogy a legderekabb tagok, s a Hegy egészen újra meg fognak válasz-

tatni. Roland készíti a *Salle des Cent Suissest*, mint ideiglenes találkozó helyet számukra, azon roppant Tuileries palotában, a mely most üres és nemzeti, s nem palota, hanem karavánszáló.

A mi ezt az önhatalmú communet illeti, el lehet mondani, hogy a földön soha különösebb városi hatóság nem létezett. Nem egy nagy városnak, hanem egy nagy királyságnak, mely a forradalom és az eszeveszettség állapotában van, közigazgatása jutott neki feladatúl. Sorozás, a sereg ellátása, itélés; feltalálás, határozás, cselekvés, törekvés a cselekvés után: az ember csodálkozik, hogy az emberi agy mind ennek súlya alatt meg nem tébolyodott. Azonban szerencsére az emberi agynak az a kitünő tulajdonsága van, hogy egyszerűen csak annyit ölel fel, a mennyit elbír, s a többit ignorálja; ott hagyja, mintha az nem is léteznék. A mi által valamin mégis csakugyan segitve van, és igen sok dolog segit maga magán. Ez a rögtönzött commune megy a maga utján, semmit sem kételkedve: gyorsan szembe szállva, félelem vagy kapkodás nélkül, bármely pillanatban, a pillanat szükségeivel. Még ha az egész világ tűzben állana is: a három szinű rögtönzött előljárónak hiszen csak egy elveszthető élete van. Ők a sansculotte patriotismusnak szine java és választott férfiai, kétségbeesett helyre állitva: bérük kibeszélhetetlen győzelem vagy magas akasztófa. Ott ülnek ezek a bámulatra gerjesztő háromszínű előljárók, a városháza termében, mint főtanács; mint felvigyázó bizottság *(de Surveillance,* a mely majd *de salut public* vagy közjólléti bizottmánynyá

lesz) vagy a minemű bizottmányokra, és albizottmányokra csak szükség van; végnélküli levelezést folytatva, megszámlálhatatlan végzéseket hozva, — igy egy végzésről az van megirva, hogy „a kilenczvennyolczadik volt az nap". Bátran, gyorsan! ez a jelszó. Zsebökben töltött pisztolyokat hordanak, s egyszersmind holmi hideg ételeket ebédre. Sőt később *traiteurs* (vendéglősök) látják el őket ebéddel, — kissé pazarúl, amint utólag morogtak is érte — a mit ők ott költenek el a helyszinén. Igy működnek ezek, háromszinű öveikkel derekukon: egyik kezökben hatósági végzés, a másikban lőfegyver. Megbizottjaik kint járnak Francziaország egész területén, szónokolva a városházaknál, piaczokon, országutakon és mellékutakon; izgatva, a fegyverfogást sürgetve: s minden sziv örömest hallja őket. Nagy tüzzel szónokolnak az arisztokraták ellen is; sőt némelyek, mint Momoro könyvkereskedő, olyanforma czélzást is tesznek, a melyen az agrarius törvénynek, s a túltelt vizkóros pénzes láda operatiojának szaga érzik; minek következtében a merész könyvkereskedőt kicsi hija, hogy fel nem akasztják s a volt alkotmányozó Buzotnak kell őt dugva elszállitnia.*)

Az uralkodó személyeknek, ha még olyan jelentéktelenek is, rendesen megvannak az ő meglehetős számú emlékiratkészitőik; s későbbi korban, a kik érdeklődnek iránta, részletesen megismerhetik azoknak minden dolgát reggel-

*) Mémoires de Buzot (Páris, 1823.) 88. l.

től estig: s minthogy az emberek mindig szeretik ismerni kiváló helyzetű embertársaikat: ez az emlékiratkészlet nagy gyönyörüség rájok nézve. Ezeknél az uralkodó személyeknél, a kik most itt a városházánál üléseznek, nincs meg ez az eset. És mégis, melyik —, kormányzó rendhez tartozó —, s legváltozatosabb sorsú felebarátunk, főkanczellár, király, császár, bel- vagy külügyminiszter ment valaha keresztül olyan és annyi válságon, mint a mennyin Tallien jegyző, Manuel ügyész, s a jövő ügyésze, Chaumette, itt ebben a huszonöt millió ember homokkeringőjében most keresztül mennek. Oh halandó felebarátaink, — te Panis ügyvéd, Danton barátja, Santerre rokona; Sergent vésnök, kit utóbb *agátkő* Sergentnek neveztek; te Huguenin a vészharanggal szivedben! Azonban, mint Horatius mondja, nem volt nekik szentelt emlékiratirójuk *(carent sacro vate)*: s mi nem ismerjük őket. Az emberek dicsekedtek augusztussal és annak viselt dolgaival, magas helyekről hirdetvén azokat: azonban ezzel a szeptemberrel sem most, sem jövendőben senki sem fog dicsekedni. A szeptemberi világ sötét, ködděl és korommal telt marad, mint a lapplandi boszorkányok éjfélje, s épen azért igen csodás alakok emelkednek ki belőle.

Azt azonban jegyezzük meg, hogy a megvesztegethetlen Robespierre, most, miután a harcz tüze elmúlt, nem hiányzik onnat; a tengerzöld ember ott ül meghuzódva, macskaszemei igen kitünőek a félhomályban. S jegyezzük meg

ezt a másik tényt is, mely egymaga igen sokkal felér: hogy Marat nemcsak ott van, hanem egy *tribune particulièret*, külön tiszteletthelyet adtak ott neki. Mennyire megváltozott a világ Maratra nézve, a kit sötét pincze-szobájából eme fényes „külön diszülésre" emeltek. Minden kutyának feljön egyszer a napja, még a veszett kutyának is. Szomorúsággal telt, gyógyithatatlan Philoctetes Marat, a ki nélkül Trójját nem lehet bevenni! Ide emelteték fel Marat, mint a kormányzó hatalom legfőbb tényezője. Most royalista nyomdabetűk helyettesitik — miután megszámlálhatatlan Durosoykat s Royoukat elnyomtunk, sőt börtönbe dugtunk — az elhasznált nyomdabetüket, melyeket gyakran erőszakkal elvettek a nép barátjától a régi rossz napokban. A mi „külön diszhelyünkön" irunk és szerkesztünk: kellő intő hangú falragaszokat; az *Amis-du-Peuplet* (most *Journal de la République* név alatt), s az emberek engedelmeskedése jut részül nekünk. „Marat — mondá valaki — a lelkiismerete a Hôtel-de-Villenek". *Felügyelője*, mint mások mondják, a Souverain lelkiismeretének, a mely, ily kezekben, bizonyára nem fog álomba sülyedni.

Két nagy mozgalom tartja izgatottságban — mint mondók — ezen neki bőszült nemzet lelkét: rohanás a hazai árulók ellen s rohanás az idegen kényurak ellen. Mindakettő őrült mozgalom, a melyet semmiféle ismert szabály nem képes korlátozni; az emberi természet legerősebb szenvedélyei üzik őket; szeretet, gyülölet, boszúszomjas bánat, nemzeti dicsekvés, a

mely szintén boszúszomjas, — s mindenek felett a sápadt rémület. A tizenkétszáz megölt hazafi nem kér-e boszút, oh ti törvényhozók, sötét sirjából, a halálnak siket birodalmából? Mert ekkora volt az arisztokraták öldöklő dühe amaz örökké emlékezetes tizedikén. Sőt nem tekintve a boszúra, hanem egyik szemünkkel csak a közjóllétre, nincsen-e most is ebben a Párizsban harminczezer arisztokrata (kerek számban kifejezve), a leggonosztevőbb hangulatban; arra kényszerülve most, hogy utolsó tromfjukat kiadják? Türelem, ti hazafiak: a mi új, legfőbb itélő székünk, a 17-iki törvényszék együtt ül; minden sectio négy esküdtet küldött abba; s Danton, a jogtalan birák és jogtalan eljárás megsemmisitője, a hol csak találja azokat, „ugyanaz az ember, a kinek ismerték őt a Cordeliers-ben". Egy ilyen igazságügyminiszter hogyan ne szolgáltatna igazságot? Tehát történjék az gyorsan, feleli egyértelmüen a patriotismus; gyorsan és biztosan!

Úgy hisszük, ez a tizenhetedíki törvényszék elég gyorsan végez. Mindjárt 21-én, a midőn az új itélőszék csak négy napos vala, Collenot d'Angremont, „a royalista toborzó" (*embaucheur*; lélekvásárló), meghal fáklyafény mellett. Mert nézd, a nagy *Guillotine*, a melyre szörnyű csak nézni is, ott áll; az orvos eszméje átváltozott tölgyfává és vassá; a roppant cyclopsi bárd „úgy hull le vágányába, mint a czölöpverő gép sulyka", gyorsan kioltván az emberi élet világát! *Mais vous, Gualches*, mit találtatok ti fel? *Ezt?* Mindjárt ez után a szegény öreg Laporte,

az udvari költségek kezelője következett; a szelid öreg ember nyugodtan halt meg. Azután jött Durosoy, a royalista falragasznyomató, „az országban levő valamennyi ellenforradalmár pénztárnoka;" ez örvendezve ment a halál elé; azt mondá, hogy egy royalista, mint ő, valamennyi nap közül nem választhatna alkalmasabbat a meghalásra, mint ezt, 25-ikét vagy szent Lajos napját. Mindezeket kihallgatták s elitélték a karzatok helyeslő zúgása közt, s átadták a valósult eszmének egy hét lefolyta alatt. Nem szólva azokról, a kiket felmentettünk, bár a karzat zúgott, s elbocsátottunk; vagy pedig azokról, a kiket, midőn a karzat kiabálni, sőt fenyegetőzni és öklöződni kezdett, személyesen kisértünk vissza a börtönbe.*) Bizonyára nem hever ez a törvényszék.

De a másik mozgalom sem lankad: az idegen kényurak ellen való rohanás. Hatalmas erők fognak megmérkőzni egymással az élet-halál küzdelemben: a begyakorlott Európa a gyakorlatlan, őrült Franciaországgal, és igen különös eredmények fognak napfényre jönni. Azért, ha halvány vonásokban is, igyekezzünk meglátni a rohamos tolongást, mely ezen Franciaországban, ezen Párizsban örvényzik. Felhivó falragaszok kiáltanak le minden falról, a sectiok, a commune, a törvényhozógyülés s egyes hazafiak által kibocsátva. A haza veszedelmét hirdető lobogók lengenek a Hôtel-de-Villen, a Pont-Neufön, a királyok szanaszét álló szobrain.

*) Moore, Journal, I. 159—168. l.

Mindenfelé soroznak, s hivogatnak a beállásra; van búcsúvétel, könyek között, bátor szavak között; s szabálytalan vonulás a nagy északkeleti országuton. A marseilleiek karban éneklik szilaj dalukat: *fegyverre;* a melyet most már minden férfi, asszony és gyermek megtanult, és vegyes hangon énekel a szinházakban, boulevardokon, utczákon, s a szív ég minden kebelben: *Aux armes! marchons!* Vagy képzeljük, hogyan rejtik el magokat az arisztokraták különböző búvóhelyeken: hogyan rejtőzködött Bertrand-Moleville valami padlásszobában, „az Aubry-le-boucher utczában, egy szegény seborvosnál, a ki ismerősöm vala!" Dame de Staël is rejtegeté az ő Narbonneját, nem tudván az ég alatt mit csinálni vele. A sorompók néha nyitva vannak, de a legtöbbször zárva; útlevelet nem lehet kapni; a városházának kiküldött emberei vigyáznak, sólyom szemmel és sólyom körmökkel, a láthatár minden pontján. Egy szóval, a tizenhetedíki törvényszék gyorsan működik a karzatok zajos lármája közt; s a porosz Braunschweigi, „negyven mértföldnyi kiterjedésben", hadi szereivel, alvó villámaival s „hatvanhat ezerre menő"*) briareusi karjaival egyre közeledik!

Nagy ég, augusztusnak ezen utolsó napjaiban megérkezett! Durosoynak még nem vágta el nyakát a guillotine, midőn hire jön, hogy a poroszok Metz körül pusztitnak és rabolnak; négy nappal később azt is meghalljuk, hogy Longwy, első erősségünk a határon, „tizenöt óra

*) Lásd: Toulongeon, Hist. de France. II. 5. f.

alatt" megadta magát. Azért csak gyorsan, ti rögtönzött előljárók, gyorsan és mind gyorsabban! A rögtönzött előljáróság ezzel is szembe fordul. A sorozás sürgős; s még inkább a ruházás és felfegyverzés. Most már még tisztjeinknek is „gyapjú vállbojtjuk" van, mert ezt kívánja az egyenlőség s még inkább a szükség. S az emberek nem szólítják többé egymást *monsieurnek*, vagy uramnak; ugy találták, hogy a *citoyen* (polgártárs) alkalmatosabb; sőt még *tegezzük* is egymást, mint „a régi kor szabad népei tették": ezt tanácsolták a hirlapok és a rögtönzött commune, s bizonyára bölcsen tanácsolták.

Mindamellett végtelenül bölcsebb volna, ha valaki azt tudná megmondani, hogy fegyver hol található. Mert ugy áll a dolog, hogy a *citoyenek* karban éneklik, hogy *fegyverre*, fegyverök pedig nincs. Fegyvert keresnek mindenfelé, egész szenvedélylyel; s nagy öröm van egy-egy talált puska fölött. Továbbá körül kell sánczolni Párizst; s a Montmartre lejtős oldalán ásnak és talicskáznak, bár az együgyübbek is sejtik, hogy ez nagyon kétségbeesett lépés. Ezek tehát ásnak, s a háromszinű övek biztatják és siettetik őket. Sőt végre a „törvényhozógyülés tizenkét tagja megy ki naponként", nemcsak azért, hogy biztasson, hanem hogy maga is hozzá lásson és dolgozzék: mert igy határozták ezt el egyhangúlag. Vagy szerezni fognak fegyvereket, vagy pedig az emberek minden feltalálása megbukik és semmivé lesz. A vékony Beaumarchais, gondolván, hogy a hazának is szolgál s egyszersmind jó üzletet csinál a régi módon, hatvanezer

darab jó fegyvert rendelt meg Hollandiából: csak az isten adná, a haza javára meg az övére, hogy megérkeznének. Az alatt a vaskeritéseket ledöntik és dárdákká kovácsolják; még a lánczokból is dárdákat készitenek. A halottak koporsóit felszedik és golyókká olvasztják. Valamennyi torony harangjainak le kell szállaniok az olvasztó kemenczébe s ágyúkká alakulniok; valamennyi templomi edény a pénzverdébe kerül, hogy pénz legyen belőle. És nézzük meg a *citoyennek* szép hattyucsapatát, kik a templomokban ütöttek tanyát, s ott ülnek hattyunyakaikkal — sátorokat és egyenruhákat varrva. A hazafias adományok sem maradnak el azoktól, a kiknek még maradt meg valamijök, s nem is kelletlenül adják: a szép Villaumeok, anya és leánya, kik varrónők a Szent-Martin-utczában, „egy ezüst gyűszüt és tizenöt *sous* értékü pénzdarabot" adnak, más, ehez hasonló ajándékokkal; s ajánlkoznak, legalább az anya ajánlkozik, hogy elmegy őrt állani. Azok, a kiknek még gyűszüjük sincs, adnak legalább egy gyűszünyi — új találmányt. Egyik polgártárs egy faágyú tervét dolgozta ki, melynek előnyeit kizárólag Francziaország élvezi, az első alkalommal. *Donga-fából* kell készitenі, s a kádárok munkája lesz; csaknem határtalan nagyságú, azonban hogy mennyit bir el, az még bizonytalan! Igy dolgoznak ezek, kovácsolva, tervezve, varrva, találmányokat szülve, egész szivökkel és egész lelkökkel. Mindenik parochiánál csak két harang marad, — lármajel s más egyéb czélok szükségletére.

És ím ez is! Épen az alatt, a míg a porosz ágyúk a legerősebben lövöldöztek Longwyra északkeleten, s a mi gyáva Lavergne-ünk semmi egyéb feleletet nem tudott arra adni a feladásnál: délnyugaton, a távol fekvő patriarchalis La Vendéeben: a nem-esküvő papoknak azon büzhödt fermentatioja, hosszú kotyvadás után megérett és kitör, épen a legroszabbkor ránk nézve. S ennek következtében „nyolczezer paraszt Châtillon-sur-Sèvre-ben" nem akar katonának beállani, s nem tűri, hogy papjait bántalmazzák. A kikhez csatlakoznak a Bonchampok, Larochejaquelinek, s elég nagy számú royalista hajlamú földesurak, a Stofflletekkel és Charettekkel; a hősökkel és csempészekkel; s az egyszerű nép loyalis melegét lánggá és dühödéssé fujták föl, a papi és földesuri tüdők! Ugy hogy a mi ebből következik: harcz a bokrok és dombok mellől, halált vivő sortüzelés a sűrűből s a folyamok partmosása alól; kunyhók égése; nyomorult aszonyok sirása, kik menekülve futnak gyermekeikkel hátukon; elpusztitott szántóföldek, emberi csontoktól messze fehérülve; „nyolczvanezer minden korú, rangú és nemű ember egyszerre rohanva keresztül a Loire vizén", kiknek jajgatását a szelek messze hordják: egy szóval, évek folytán keresztül olyan jelenetek sorozata, a minőt dicsőséges háborúk nem nyujtottak az utóbbi időben, nem azóta, hogy az albigensek és keresztesek harczának vége lőn — nem számitva holmi Palatinatust, a melyet véletlenül leégethettünk, kivétel kedviért. Ezt a „nyolcz-

ezer châtilloni parasztot" egyelőre szétszórják; a tűz csak szét van szórva, de nem kioltva. A külső háború bajaihoz és veszteségeihez ettől fogva még hozzájárul egy öldöklőbb benső rákfene.

Ezen vendéei fölkelés hire szerdán, augusztus 29-én ér Párizsba; — épen midőn a választók megválasztását elvégeztük, s daczára a Braunschweiginak és Longwynak, még mindig reméljük, hogy a nemzeti convent összejön, ha isten akarja. Máskülönben pedig ezt a szerdát csakugyan úgy lehet tekinteni, mint egyikét a legkülönösebb napoknak, a melyeket Párizs valaha ért. Leverő újságok érkeznek egymásután, mint Jób hirnökei, s komor a válasz rájok. Arról, hogy Szardinia fölkelt s délkeletet megtámadni készül, Spanyolország pedig délt fenyegeti, nem is beszélünk. De a poroszok nem urai-e Longwynak (a melyet az árulás feladott, mint az emberek mondják), s nem készülnek-e megostromolni Verdunt? Clairfait és az ő ausztriai serege Thionvillet kerítik körül, elsötétitvén északot. Most már nem Metz környékét, hanem Clermontaist fogják pusztitani; egyes vágtató uhlánusokat és huszárokat láttak a chalonsi országuton, csaknem egész Sainte-Menehouldig. Bátorság, ti hazafiak; ha bátorságtokat elvesztitek, mindent elvesztetek.

Az ember bizonyos drámai felindulást érez, ha olvassa a parliamenti naplóban azt a jelenetet, mely a Longwyból menekült katonákkal lefolyt, ezen szerdán este, „hét óra után". Ezek a szegény emberek kifáradva porosan, elcsüg-

gedve, belépnek a törvényhozógyülés termébe, naplement körül, vagy azután; leirják megindító részletességgel a rettenetes helyzetet, a melyben voltak: a poroszok ezrével nyüzsögve a vár körül, s tüzet okádva tizenöt órán keresztül, mint valamely vulkán; mi a védbástyákon szétszórva, csekély számmal; alig jutott egy tüzér két ágyúra; a mi gyáva parancsnokunk Lavergne sehol sem mutatta magát; az ágyú lyuka nem akart elgyuladni; nem volt lőpor a bombákban — mit tehettünk? „*Mourir*, Meg kellett volna halni!“ feleli több hang egyszerre;*) s a porral lepett menekültek máshova kénytelenek fordulni vigaszért. — Igen, *Mourir*, ez most a jelszó. Legyen Longwy közmondássá s gúnynévvé a franczia erősségek közt; inkább töröltessék el (mondja a törvényhozógyülés) a földnek megszégyenült arczáról; s valóban végzést hoztak, hogy Longwy, mihelyt a poroszok kivonulnak belőle, lerontassék, s csak mint szántóföld létezzék azon túl.

A jakobinusok sem kegyelmesebbek, a mint hogy hogy is lehetnének ők, a patriotismus virága? A szegény Dame Lavergne, a boldogtalan parancsnok neje, egy este kezébe vette napernyőjét, s atyja által kisérve, átment a hatalmas Anyának gyüléstermébe, s „egy emlékiratot olvasott fel, melynek czélja volt igazolni Longwy parancsnokát“. *Lafarge*, az elnök, válaszolt rá: Citoyenne, a nemzet itélni fog Lavergne fölött; a jakobinusoknak kötelességök megmondani

*) Hist. Par. XVII. 148.

neki az igazat. Neki ott kellett volna bevégeznie pályáját *(terminé sa carrière)*, ha szerette volna hazájának becsületét.*)

II. FEJEZET.

Danton.

De a mi többet ér Longwy lerontásánál, vagy a szegény porlepett katonák, s katonák feleségeinek dorgálásánál: az, hogy Danton a múlt este a gyűlésterembe jött és egy végzést kért, a melynél fogva fegyvereket lehessen *kutatni*, miután azokat jószántukból az illetők nem adták át. Nézzék sorba a lakásokat, a törvény szigorával, ebből a czélból. Kutatni kell fegyverek után, lovak után, lám az arisztokráczia hintajában robog, a mig a patriotismus nem képes ágyút odább vonatni. Kutatni kell általában hadi szerek után, „a gyanús emberek házaiban", s a mennyiben az helyesnek látszik, elfogni és bebörtönözni magukat a gyanús embereket is. A börtönökben cselszövényeik ártalmatlanok lesznek; a börtönökben kezesekül lesznek kezünkben, s nem haszon nélkül. Ezt a végzést kérte az erélyes igazságügy-miniszter a múlt este, s azt meg is kapta: s még ugyanazon éjjel azt végre is hajtják, ugyanazon pillanatokban hajtatván az végre, midőn ezeket a szegény, porlepett katonákat a *mouirral* fogadták.

Két ezer darab fegyvert szedtek össze — a

*) Hist. Parl. XIX. 300.

mint felbecsülték — ezen a módon; s valami négyszáz főre menő új foglyot; s egészben véve olyan rémület és elcsüggedés öntetett az arisztokraták szivébe, a melyet csak a patriotismus, s az is ebben a kínos helyzetben, nem szánt meg. Igen, Messieurs! Ha a Braunschweigi Párizst hamuvá égeti, valószinüleg Párizs börtöneit is rommá fogja lövetni; a sáppadt rémületet, ha tőletek kaptuk, egyszersmind vissza is adjuk, s mindazt a mélységes iszonyt, a mely abban van; ezen féktelen, hullámzó vizeken ugyanaz a felfelnyiladozó mélység visz valamennyiünket.

Elképzelhetni, hogy mekkora lótásfutás és izgatottság volt most a „harmincz ezer royalista" közt; s az összeesküvők vagy összeesküvéssel vádoltak hogyan húzták meg beljebb magukat, külön-külön mindenik a maga rejtekhelyébe, mint Bertrand-Moleville is, sóvárogva tekintvén Longwy felé, s remélve, hogy az időjárás megmarad szépnek. Vagy hogyan öltöztek más ruhába, mint Narbonne, s jutottak el Angliába, „mint Dr. Bollman famulusa": — hogy lótott-futott Dame de Staël, előbb Manuelnél keresve oltalmat, mint nőtestvére az irodalomban, majd még Tallien irnoknál is: zsákmánya megnevezhetetlen kinoknak!*) A royalista Peltier, a röpirat-iró, megindító képét adja (melyből nem hiányzik a szinezés finomsága) azon éj rémületének. Délutáni öt órától fogva egy nagy város egyszerre csendessé válik; az egyedüli zajt

*) De Staël, Considérations sur la Revolution, II. 67. 81.

a dobok pörgése, s a katonai ütemet tartó lábak dobogása okozza; meg olykor-olykor a rémületet támasztó döngetés az ajtón, midőn valamelyik háromszinű biztos, a kék őrökkel a kijelölt házhoz megérkezik. Minden utcza üres, mondja Peltier, őrök által elfoglalva mind a két végén; minden polgárnak meg van parancsolva, hogy bent, lakásában tartózkodjék. A folyamon őrködő bárkák úsznak, nehogy a vizen elmeneküljenek: a várossorompók légmentesen zárva vannak. Rettenetes. A nap süt, fényes pompájában haladva lefelé nyugoton a felhőtlen égboltozaton, s Párizs, mintha aludnék, mintha meghalt volna: — lélekzetét visszatartva várja, hogy micsoda csapás hull most reá. Szegény Peltier! *Az apostolok cselekedeteinek* s a vezérczikkek minden tréfájának vége van most már, s a dolog keserűen komolylyá lett; a finom szatira durva dárdahegygyé változott át (vas-rácsból kovácsolva); minden logica ezen primitiv tételre reducálva: szemet szemért, fogat fogért. Peltier mindezeket fájdalmasan értve, mélyen lemerül; kimenekül Angliába elcsipetés nélkül, hogy ott a pennaharczot újból megindítsa; hogy esküdtszék elé idézzék a kellő időben, s hogy felmentessék egy fiatal whig egy napig világhirű ékesszólása következtében.

A „harmincz ezerből" természetesen nagy mennyiséget bántalom nélkül hagytak: azonban, a mint mondók, mintegy négyszázat, a kiket „gyanús személyekül" kijelöltek, elfogtak; s kibeszélhetetlen rémület szállott valamennyire. Jaj annak, a ki összeesküvésben, anticivismus-

ban, royalismusban, feuillantismusban bűnös: kinek, akár bűnös akár nem, valamely ellensége van sectiójában, ki őt bünösnek mondja! A szegény, öreg M. de Cazotte-ot elfogják, s vele együtt fiatal, szeretett leányát, ki apját nem akarta elhagyni. Miért hagyád el oh Cazotte, a regényirást és a *Diable amoureuxt* ilyen valóságért mint ez. A szegény öreg M. de Sombreuilt az *invalidusoktól,* szintén elfogják; erre az emberre a patriotismus görbén nézett a Bastille-napok óta folyvást; szerető leánya ezt sem hagyja el. Ifjúság, [illegible] visszatartható könyeivel s az öreg kor reszkető gyengesége, mely még egyszer összeszedi magát: — oh testvéreim, oh nővéreim!

A híresek és nevesek börtönbe jutnak; oda a név nélküliek is, ha vádlójuk akad. A Nyakláncz Lamotte férje is oda kerül (az asszonyt már régebben agyonnyomták a londoni kövezeten): de kiszabadúl. A *Courrier de l'Europe* nyers de Morandeja fejvesztetten sántikál fel és alá; azonban ki engedik biczegni ügyes mankója segélyével; az ő ideje még nem jött el. Maton de la Varenne ügyvédet igen gyenge egészségben hurczolják el anyjától és rokonaitól; a háromszínű Rossignol (nemrég még aranymíves legény és gazember, most pedig hatalmas férfiú) rá emlékszik Matonnak egy régi pör-beszédére. Jourgniac de Saint-Méard is megy a többivel, az ügyes nyilt természetű katona: ő a nancy-i mészárlás alkalmával, ama „forongó Régiment du Roiban" — az elkárhoztatott oldalon harczolt. S a mi legszomorúbb valamennyi közt: Sicard abbé is börtönbe jut, egy pap, a ki nem tudta le-

tenni az esküt, de tudta tanítani a siket-némákat; sectiojában, mondja, egy ember nekeztelt rá; egyetlen ember, az alkalmatos órában, elfogatási parancsot hajit rá, a mely talál. Ott, az arsenal melletti lakásban szegény, boldogtalan szívek jajgatnak jelekkel és szilaj mozdulatokkal; az ő csodás orvosuk és beszéd-adójuk tőlük elragadtatott.

Azon elfogatások következtében, a melyek huszonkilenczedikének ezen éjszakáján történtek, s a melyek többé-kevésbé egyre tartanak tizedike óta, éjjel-nappal: el lehet képzelni, hogy mik most a börtönök. Túltömöttség és zürzavar bennök; dulakodás, tolongás, lárma, rémület. A szegény királyné barátnői közül, kik őt a Templebe követték, s egyebütt vettettek börtönbe, némelyek, mint de Tourzelle, a gouvernante, elbocsáttatnak; azonban a szegény de Lamballe herczegnőt nem bocsátják el, hanem ott várja La Force erősen elzárt szobáiban, hogy mit hoz a jövő.

Azon sok száz ember közül, kiket a feléjök dobott elfogatási parancs eltalált, — s a kiket a városházak vagy sectiók termeibe, vagy ideiglenes fogházakba gyűjtöttek be, s ott összeterelteknek mint valamely akolban, egy másikat kell még felemlítenünk: Caron de Beaumarchaist, a *Figaro* szerzőjét; a Maupeou-féle parlementek és Goezman-féle pokolbeli ebek legyőzőjét, kit egykor a félistenek közé számítottak, és most? Pályájának tetőpontján hagytuk el őt; minő rettenetes hanyatlás az, a melyben újra találkozunk vele! „Éjfélkor, — ez még augusztus 12-én

volt — a cseléd, egy ingben" kimeresztett szemekkel belép szobájába: — Monsieur, keljen fel; az egész Párizs népe itt van, s önt keresi; kopogtatnak az ajtón, úgy hogy azt igen hamar be is törik! „S valóban rettenetes módon *(d' une façon terrible)* verték az ajtót. Én felkapom kabátomat, még a mellényt is elfeledve, lábaimon nincs más csak papucs, s azt mondom neki". — S ő, fájdalom, csupa tagadó, össze nem függő szavakban s rémült közbekiáltásokkal válaszol. Az ablak-táblák nyilásain át, akár elől akár hátúl, az utczai lámpák halvány fényinél csak egész utczákat betöltő sovány arczok láthatók, a kik rajonganak s dárdáik csillognak, s Beaumarchais észnélkül futkos valamely menekülést adó ajtó után, s miután egyet sem talál, kénytelen meghúzni magát földszint, az edényes szekrényben s ott állani fogvaczogva, abban a hiányos öltözetben, mig kulcslyuka előtt világosság tánczol el, tova haladva, feje fölött lábak dobaja s a Sátán dübörgése hallatszik „négy órán át vagy tovább is". S a mint másnap reggel halljuk, a szomszédban öreg asszonyságok ugrottak fel s csengettek *bonnejaik* s a szíverősitő cseppekért, rémült sikoltozás közt; s öreg urak egy ingben „ugráltak át kertfalakon", futva, a midőn senki sem üldözte őket; kiknek egyike szerencsétlenül lábát törte.*) Az a hatvanezer darab hollandi fegyver (a mely soha sem érkezett

*) Beaumarchais Narrative, Mémoires sur les Prisons (Paris, 1823.) I. 179. 90.

meg), s a kereskedéssel való merész üzérkedés ilyen bajt vitt a házra!

Beaumarchais most az egyszer megmenekült, de nem menekült meg a legközelebbi alkalommal, tíz nappal később. Huszonkilenczedikének estéjén még mindig ott van a börtönök tömkelegében, a legszomorúbb vergődő állapotban, a nélkül, hogy igazságot sőt, még meghallgattatást is nyerne; „Panis csak fejét vakarja“ midőn hozzá szól, s lerázza őt nyakáról. Mindamellett Figaró barátai hadd tudják meg, hogy Manuel ügyész, iró bajtársa, ráakadt, és kiszabadította még egyszer. De hogy a vékony félisten, most tündöklésétől megfosztva, hogyan volt kénytelen pajtákban rejtőzködni, letarolt szántóföldeken bolyongani, életét féltve; várakozni ereszaljak alatt, s ülni a sötétben „a boulevardeon, kövezetnek szánt és épület-kövek közt“, sóvárogva csak egy szó után valamely miniszter vagy miniszteri hivatalnok ajkáról, azok felől az átkozott hollandi fegyverek felől, s nem nyerve meg azt az egy szót, szive tele levén keserűséggel, rémülettel, és elnyomott veszettséggel; hogy a gyors, éles fogú vadász-eb, mely egykor méltó lett volna arra, hogy Diánáé legyen, most hogyan tördeli ki régi fogait, csupa kőszíklákat harapdálva; és kénytelen „Angliába futni“, s Angliából visszatérve, meghúzni magát a sarokban s ott maradni csendesen, fogatlanul (pénztelenül): mindezeket Figaro barátja képzelje el magának és sírjon miattok. Mi ez alkalommal, sírás nélkül, de nem szomorúság nélkül, búcsút mondunk az erejét vesztett, szívós felebarátnak. Fi-

garója visszatért a franczia színpadra; sőt azt még ma is néha, ott a legjobb darabnak nevezik. S valóban mindaddig, a mig az emberek élete mesterségességen és üresség en alapul; amidőn minden új forradalom és dynastia változás csak a *száraz ízék* új rétegét hozza felszínre, a nélkül, hogy *föld* látható lenne valahol — : nem helyes dolog-e tiltakozni ilyen élet ellen, mindenféle módon, még a Figaró-félén is?

III. FEJEZET.

Dumouriez.

Ilyenek 1792 augusztusának utolsó napjai: komor, gyászos, baljelentésű napok. Mi lesz ebből a szegény Franciaországból? Dumouriez a mauldei táborból, a legutóbbi kedden, a hónap 28-án kelet felé, Sedanba lovagolt; szemlét tartott az úgynevezett sereg felett, melyet Lafayette árván ott hagyott; a vezér nélkül maradt katonák sötéten néztek rá; hallani lehetett, a mint háta megett morogták: „Ez is azok közül való, ce b — e là, kik a hadizenés mellett voltak.*) Bizony, kevéssel biztató hadsereg! Az ujonczok érkeznek, egyik dépôt a másiknak adja át őket: de csak ujonczok; hiányában mindennek; szerencse, ha még fegyverök van. S Longwy gyalázatosan elesett; s a Braunschweigi és a porosz király hatvanezer emberével Verdunt fogják ostromolni; s Clairfait és az osztrákok mind mélyebben nyomulnak be az északi vonalakon; a

*) Dumouriez, Mémoires, II. 383.

mint a félelem számítja, „százötven ezer ember“, s a mint a kimutatásokból látszik, „nyolczvanezer ember“ jön ránk, s hátuk mögött az éjsötét Európa. Ott van a Castries és Broglie-féle lovasság; a royalista gyalogok, veres hajtókával nanking nadrágban, halált és akasztófát lehelve.

S ime végezetre, vasárnap, szeptember 2-án, 1792-ben, a Braunschweigi Verdun előtt áll. Ott van, az ő királyával és hatvanezer emberével, csillogva néz le ránk a magaslatokról, s a kanyargó Meuse folyó megől, a mi „magas fellegvárunkra“ s valamennyi czukros tésztát sütő kemenczénkre (mert mi hiresek vagyunk a czukor-süteményekről); udvariasan felszólitott bennünket a feladásra, hogy a vér ne omoljék hiában! — Hogy ellenálljunk neki mind halálig? Hogy a feltartóztatás minden napja becses? Oh Beaurepaire tábornok, (kérdi az elámult városi hatóság) hogyan álljunk neki ellent? Mi, a verduni hatóság, semmiféle ellenállást nem látunk lehetőnek. Nincs-e neki hatvanezer embere, és megszámlálhatatlan tüzérsége? A feltartóztatás és hazafiság jó dolgok, de nem kevésbé azok a czukros tészta békés sütése és az ép bőrben való alvás is. A boldogtalan Beaurepaire kinyujtja karjait és szenvedélyesen beszél inditványa mellett, a haza, a becsület, az ég és föld nevében: de mind hiába. Az elöljáróságnak, a törvény értelmében, joga van rendelkezni; — egy olyan hadseregnél, melynek tisztjei csupa royalisták, vagy crypto-royalisták, az ilyen törvény szükségesnek látszott; s ezek intézkedtek úgy, mint a hogy békés mézeskalács sütőkhöz, nem pedig

hős hazafiakhoz illett: kimondták a feladást. Beaurepaire nagy léptekkel hazamegy: szolgája a szobába lépve, látja hogy nagy sietséggel ír, és visszavonul. Pár pillanat múlva egy pisztoly durranását hallja: Beaurepaire ott fekszik holtan, a mit oly sietve irt, az az öngyilkosnak rövid búcsúja. Ily módon halt meg Beaurepaire, megsiratva Franciaország által, s eltemetve a Pantheonba; özvegye tisztes nyugdijat kapott, ő pedig ezt a síriratot: *Inkább a halált választá, mintsem a kényúrnak megadja magát.* A magaslatokról leszálló poroszok békés urai Verdunnek.

S így a Braunschweigi halad előre, állomásról állomásra: ki fogja őt most megállítani, negyven mértföldet beborító hadával? Az eleségszerzők messze előre csatangolnak; északkelet falvai kiraboltatnak; a hesszeni eleségszerzőnek csak „három sous" zsoldja van napjára; az a hír jár, hogy még magok az emigránsok is el fogják rabolni az ezüst-edényeket — visszatorlásképen. Reszkessetek ti Clermont, Sainte-Menehould, s különösen te Varennes, a *sarkantyúzás éjszakájának* városai! Sausse ügyész s a varennesi előljáróság már elfutott; a derék Boniface le Blanc, a *Bras d'Or* tulajdonosa, az erdőbe menekült; a szép, fiatal Le Blancné, a kire jól esik nézni, kénytelen, kis gyermekével együtt, lombsátorban élni, mint a nótának szép Bell Lizája; szobája gyékénynyel födve, s egészen elrontja magát a meghülés által.*) Méltán kongathatja

*) Helen Maria Williams, Letters from France (London, 1791—93.) III. 96.

most Clermont a vészharangot s rendezhet kivilágítást! Clermont ott fekszik a *Tehénnek* (vagy *Vachenak,* a hogy hívják azt a hegyet) lábainál, zsákmányul a hassiai rabló számára; szép hölgyei, szebbek a legtöbb franczia nőnél, megfosztatnak nem életüktől, nem is attól a mi annál is drágább, hanem mindattól, a mi olcsóbb és elvihető; mert a szükség, három sous napi zsold mellett, nem ismer törvényt. Sainte-Menehouldban az ellenséget már több ízben várták, — a nemzetőrök fegyveresen kivonultak, de még eddig nem érkezett meg. Drouet postamester nincs az erdőben, hanem megválasztatása után jár, s ott fog ülni a conventben a nevezetes király-fogó és merész vén dragonyos.

Észak-keleten tehát csupa mozgás és tevékenység minden, s a Braunschweigi szavát adta, hogy egy meghatározott napon, melynek *datuma* a történelem által fel nem fedezhető, „Párizsban fog ebédelni" — ha az Ég is ugy akarja. S Párizsban, a központban, a dolgok úgy állanak, a hogy láttuk; La Vendéeban, délnyugaton, szintén láttuk, hogy milyen a helyzet és Szardinia ott van délkeleten, Spanyolország délen; s Clairfait az osztrákokkal s az ostromlott Thionville-lel északon: s az egész Franczia-ország eszeveszetten ugrál, mint a vihartól felkavart Sahara, keringőt járva homok-oszlopokban. Soha egyetlen ország kétségbeesettebb helyzetben nem volt. Majdnem azt mondhatni, hogy ott van a porosz fölség kegyelmére bizva és az, ha neki tetszik, feldarabolhatja és szétoszthatja mint egy Lengyelország.

got; a fenmaradt részt a szegény Lajos testvérnek dobva oda, azzal az utasítással, hogy azt tartsa rendben, különben majd rendben tartjuk mi az ő számára.

Vagy talán az égi hatalmak, azt akarva, hogy az egyetemes történetben itt, és ne később kezdődjék egy új fejezet, másképen határozhattak? Abban az esetben a Braunschweigi nem fog Párizsban ebédelni a kitűzött napon, sőt azt is nehéz volna megmondani, hogy mikor. Valóban, ki tudja, hogy ezen egyetemes hajó-törés közepett, a midőn ugy látszik, hogy ez a szegény Franciaország keringve sülyed mind lejjebb a porba és a feneketlen romlásba: a megszabadúlásnak és új életnek miféle csodás kiemelő pontja támadhatott ottan, és már működésben is van, bár még az emberi szemek nem veszik észre. Ugyanazon augusztus huszonnyolczadikának éjszakáján, midőn a nem sokkal biztató hadiszemle tartaték Sedánban, Dumouriez haditanácsot hí össze saját lakására. Kiteriti mappáját ennek az elhagyatott, harczot váró kerületnek; itt a poroszok, amott az osztrákok; mindketten győzedelmesek; előttök széles országút s igen kevés akadály; nyitva az út egész Párizsig; mi szétszórva, csüggedten, itt és itt; mit tanácsolnak? A tábornokok, kik Dumouriez előtt mind idegenek, meglehetős bárgyú arczczal néznek; ők nem tudják, mit tanácsoljanak, — ha csak a visszavonulást nem, a visszavonulást mind addig, míg újonczaink össze nem gyűlnek; a míg talán a véletlen valami mentő eszközt nem hoz számunkra, vagy legalább Párizs, minden

esetben, a lehető legkésőbb fog kiraboltatni. A magát feltalálni tudó ember, a ki már „három éjen át nem hunyta be szemét", igen keveset szólva hallgatja végig ezeket a hosszú, nem nagyon vigasztaló beszédeket; mindössze is a beszélőt élesen megfigyeli, hogy ismerhesse; azután jó éjszakát mond valamennyinek; azonban valami fiatal Thouvenotnak, a kinek szemében volt valami tűz, mely neki tetszett, int hogy várakozzék egy kissé. Thouvenot várakozik: *Voilà,* mondá neki Polymetis, rámutatva a mappára! Ez az argonnei erdőség; ez a hosszú csikja a kősziklás hegységnek és sűrű erdőnek; negyven mérföld hosszú; mindössze öt, vagy mondjuk csak három járható út vezet rajta keresztül; nem lehetne-e ezt, miután ők elfeledték, elfoglalni, habár Clairfait olyan közel van is? Ha egyszer ezt elfoglaltuk, ez az élhesnek, (vagy a mi még rosszabb, champagne *pouilleusenek)* nevezett mezőség az ő oldalukon marad, s a három gazdag püspöki megye s az egész harczra kész Franczia ország a mienken; s az aequinoctialis esőzés nincs messze: ez az Argonne még Franczia ország Thermopylaeje lehet."*)

Oh derék Dumouriez Polymetis, a te gondolat-szülő fejeddel, bár igy adnák az istenek tinektek! Polymetis pedig, akárhogy lesz majd, egyelőre összehajtja mappáját s aludni tér, elhatározva, hogy másnap reggel megpróbálja a dolgot. Ravaszsággal, gyorsasággal, vakmerő-

*) Dumouriez, II. 391.

séggel! Hogy czélt érjen, oroszlánnak és rókának kell lennie egy személyben, s azon kivül a szerencse is vele kell hogy legyen.

IV. FEJEZET.

A szeptember Párizsban.

Párizsban, a hazug hír folytán, mely azonban jóslónak és igazmondónak bizonyult be, Verdun elestét nehány órával *előbb* tudták, mint az megtörtént. Vasárnap van, szeptember másodika; a kézi munka nem akadályozza a lélek elmélkedését. Verdun elesett (bár még némelyek ezt tagadják); a poroszok gyors vonulásban felénk, akasztófakötelekkel, tűzzel és vassal! Harmincz ezer arisztokrata saját falainkon belől; s ezeknek alig hogy egy parányi része ül még börtönben! Sőt azt beszélik, hogy még ezek is fel fognak lázadni. Sieur Jean Julien, vaugirardi szekeres,*) a pellengérre állittatván a múlt pénteken, egyszerre síró fenyegetésre fogta a dolgot, hogy majd megbosszulják őt rövid időn! hogy a királynak börtönben levő barátai ki fognak törni, elfoglalják a Templet, a királyt lóra ültetik, s hozzájok csatlakozva a még be nem börtönzöttek, keresztül gázolnak valamenynyiőnkön, lovuk patkóival. Ezt orditá a szerencsétlen vaugirardi szekeres, tűdejének egész erejével; midőn a városházához vitték, megmaradt állitása mellett, folyvást bőgve; s tegnap este,

*) Moore, I. 178.

midőn a guillotine elvágta a nyakát, ajkain ezt tajtékozva halt meg.*) Mert annak az emberek a lelke, a kit a bitófához kötöznek, igen könnyen megőrülhet; s a többiek valamennyien utána bolondulhatnak, s „hisznek neki“, egészen ugy, mint a vallásos őrjöngők, „mivel az lehetetlen.“

Ugy hogy, tehát, a mint látszik, a válság tetőpontja s Franciaország végső vergődése elérkezett? Állj szembe vele, te rögtönzött commune, te erős Danton, s mindazok a kik erősek! Az olvasó megitélheti, hogy a haza veszélyben létét hirdető lobogó vajjon csendesen vagy eszeveszetten lengett-e azon a napon.

Azonban a rögtönzött commune s az erős Danton megállják helyüket, mindenik a maga módja szerint. Roppant jelentéseket ragasztanak a falakra: két órakor a lárma-harang megszólal, a vészt jelentő ágyú elsüttetik; az egész Párizs siessen a Champ-de-Marsra és ott soroztassa be magát. Igaz, hogy fegyvertelenek és gyakorlatlanok, de kétségbeesettek, az őrültség erejével. Siessetek, férfiak; sőt még ti asszonyok is ajánlkozzatok fel őrtállókul, s vegyétek vállatokra a barna puskát: a gyenge tyúk, a kétségbeesés állapotában neki repül az örvös eb szájának, sőt még azt le is győzi, jellemének hevessége által! Maga a réműlet, midőn egyszer túlságossá vált, egy nemévé lesz a bátorságnak; a mint a fagy, Milton költő szerint, ha eléggé intensiv, *éget*. Danton, a múlt éjjel, a honvédelmi bizottság ülé-

*) Hist. Parl. XVII. 409.

sében, midőn a többi miniszterek és törvényhozók mind elmondták volna véleményeiket, igy szólt: Az nem lehet, hogy elhagyják Párizst és Saumurbe meneküljenek; nekik Párizsban kell maradniok s olyan állást felvenniök, a mely ellenségeiket megfélemlitse, — *faire peur*, a mely szavát azóta gyakran ismételték és lenyomatták ritkitott betükkel.*)

Délután két órakor, Beaurepaire, mint láttuk, meglőtte magát Verdun-ben; s Európában mindenfelé, a halandók délutáni istentiszteletre mennek. De Párizsban a tornyok csilingelő harangjai nem istentiszteletre hivogatnak; a vészt hirdető ágyú minden perczben egyet dördül; a Champ-de-Mars és a haza oltára zajosak a rémület bátorságának kétségbeesett kiáltásaitól: minő *miserere* száll ég felé ebből a városból, mely egykor a legkeresztényebb királynak volt fővárosa! A törvényhozógyűlés a hallgatag ámulat és a kitörés váltakozó érzelmei közt ül, Vergniaud azt inditványozván, hogy tizenketten menjenek el és ássanak személyesen a Montmartren, a mit felkiáltás által el is határoznak.

Azonban minden, felkiáltás által elhatározott személyes ásásnál többet ér, midőn Danton belép; — a homlokon sötét felhő úl, az óriás alak súlyosan lépdel; elszánt energia néz le minden vonásáról ennek a nem kellemes külsejű embernek. Erős ezen elszánt fia Francziaországnak és a földnek; ő is valóság és nem formula:

*) Biographie des Ministres (Bruxelles, 1826.) 96. l.

s ha valaha, úgy most bizonyára, miután elég mélyre lesodortatott, a földön és valóságon nyugszik. „Törvényhozók!“ szól a stentori hang, — a mint a hirlapokból ma is megolvashatjuk — „az nem a vészt hirdető ágyúszó, a mit önök hallanak; az a *pas-de-charge* ellenségeink ellen. Hogy őket legyőzhessük, visszaverhessük, tudják önök, mire van szükségünk? *Il nous faut de l'audace, et encore de l'audace, et toujours de l'audace.* A merészségre, és még egyszer a merészségre, s örökké a merészségre van szükségünk!“*) — Igen, arra, te sötét Titán; nincs egyéb eszközöd csak az. Öreg emberek, a kik hallották, még ma is el tudják mondani, hogy a mennydörgő hangra hogyan emelkedett minden szív abban a pillanatban; hogyan szegzé az őket oda egyálló helyükre, és végig reszketett Franczia országon, mint egy villanyos erő, mint a kellő időben mondott szó.

Hát a sorozó commune a Champ-de-Marson mit csinál, s mit a felügyelő-bizottság, a mely most közjólléti bizottsággá lőn s melynek Marat a lelkiismerete? A sorozó commune elég sok újonczot szed össze; sátorokat állittat számukra azon a Mars-mezőn, hogy másnap hajnalban tovább indulhassanak, s a commune ezen részének dicséret! Azonban Maratnak és a felügyelőbizottságnak a mi jut, az nem dicséret; nem is a kárhoztatás, legalább olyan, a minőt ki tudnánk módolni a mi elégtelen szavainkon; legyen inkább a kifejező hallgatás az! Az egyedül élő

*) Moniteur (Hist. Parl. XVII. 347.)

Marat, a világtól eltaszított ember, hosszú időn át elmélkedvén búvó pincze-lyukaiban, stilita-oszlopán, üdvösséget csak egy dologban látott, „kétszázhatvan ezer arisztokratafő levágásában.“ Nehány tuczat nápolyi brávóval, a kik mindegyikének jobbjában egy tőr, balkezén egy karmantyú, ő kész volna bejárni Francziaországot s végrehajtani azt. Azonban a világ csak nevetett rajta, gunyolván a nép barátjának kegyetlen jó akaratát, s eszméje nem tudott cselekedetté válni, hanem megmaradt fixa-ideának. Ime azonban most leszállt stilita-oszlopáról egy *tribune particulière*-re; s vajjon itt, most a tőrök nélkül, vagy legalább a karmantyúk nélkül, nem vált-e lehetővé az eszme, most, a válság tetőpontján, midőn szabadulás vagy végpusztulás függ minden órától?

Az avignoni jégtorony története elég nagy zajt ütött, s ott él minden ember emlékezetében, azonban a szerzőket nem büntették meg; sőt láttuk, a mint Jourdan Coupe-têtet vállaikon hordták az emberek mint valamely réz bálványt, „bejárván vele délnek városait.“ Hogy milyen tisztátlanul-irtózatos phantasmák tánczolhatnak most Marat agyán keresztül, tőreiket és karmantyúikat rázva, a félrevert harangok miserereje s az egyetemes őrjöngés ezen kábító zajában, azt, olvasóm, ne próbáld kitalálni. Sem azt, a min a kegyetlen Billaud „barna felső-kabátjában“ gondolkodék; sem azt, a min Sergent, a ki még most nem *Agátkő*-Sergent, sem a min Panis, Danton bizalmas embere; egy szóval ne azt, hogy a sötét

Orcus a maga sötét méhében hogyan kelti életre és alakitja az események szörnyeit és csodalényeit, a melyeket majd meg fog szülni szemeid előtt. Rémület uralkodik Párizs utczáin; rémület és düh; könyek és őrjöngés; félre vert harangok miserereje száll szét a légben; szilaj kétségbeesés a harczba rohanóknál; anyák, könyes szemmel és bosszútól, szenvedélytől lihegő szívvel küldik fiaikat a halál elé. „A hintók lovainak zabláját megragadják;“ ágyú elé a lóval; „az istrángot elvagdalják, a hintó ott marad a hol van.“ Ilyen félre vert harang miserere közt, s az őrjöngésnek ilyen sötét neki szilajodása mellett, nincsenek-e a Gyilkosság, Ate és valamennyi fúria közel? Egy parányi jeladásra, — s ki tudja minő parányira, — nem jöhet-e elő a Gyilkosság, s az ő kígyóforma csillogó fejével majd megvilágitja ezt a sötétséget?

Hogy miként történt és folyt le az a dolog; melyik része lehetett előre kitervelve s melyik a rögtönzött és esetleges: soha sem tudjuk meg, míg az itélet nagy napja azt nyilvánvalóvá nem teszi. De a hol Marat az uralkodó lelkiismeretének felügyelője? S tudjuk, hogy mi az uralkodóknak *ultima ratiójuk*, midőn annak használatba vételére vannak kényszerítve. Ebben a Párizsban van valami száz vagy több olyan elvetemült ember, a minő csak lakik a földtekén: a kiket fel lehet bérelni és ráuszitani a többire; vagy a kik maguktól is marnak, minden felbérelés nélkül. S mindamellett megjegyezzük, hogy az előre kitervezés maga még nem végrehajtás, nem biztos volta a végrehajtásnak; legfölebb talán biztos

volta annak, hogy *hagyjuk*, ha valaki a végrehajtásra vállalkozik. A vétek szándékától annak megcselekvéséig oly roppant mélység van, hogy szinte csodálatos, ha elgondoljuk. Az újj ott nyugszik a pisztoly sárkányán, de az az ember még nem gyilkos; sőt egész természete megdöbbenve habozván ilyen cselekmény előtt, nem bizonyos zavart pillanatnyi megállapodás következik-e be inkább — a menekülés lehetőségének utolsó pillanata rá nézve? Még nem gyilkos; s valóban, oly apró haszontalanságoktól függ, hogy a legerősebben feltett gondolat ingóvá váljék. Az izomnak egyetlen, parányi rándulása; a halált okádó láng kitör: és most már gyilkos, s az fog maradni az örökkévalóságon keresztül; s a föld kínzó pokollá lett reá nézve; láthatára nem aranyszinű reménységgel van övezve többé, hanem a lelkiismeret-mardosás veres lángjaival, s a természet mélyéből hangzik a kárhoztató szó: jaj, jaj ő neki!

Ilyen anyagból vagyunk mi készitve mindannyian; a feneketlen bűn és vétkezhetőség ilyen lőpor-aknái fölött jár még a legtisztább is közülünk, „ha — a mint jól mondják — Isten nem őrizné.“ Vannak olyan mélységek az emberben, melyek leérnek a pokol fenekéig, s magasságok, a melyek a menny legmagasabb csúcsáig érnek — mert hiszen nem ő alkotja-e önmagából mind a mennyet, mind a poklot, a minő örökké tartó csoda és titok az ember? — De ha ezt a Champ-de-Marsot nézzük, sátor-készitésével és őrjöngő újjonczozásával; ezt a sötéten forrongó Párizst, tele tömött börtöneivel (melyekről azt hiszik,

hogy kitörőben vannak) félrevert-harang-misererejével, a síró anyákkal és az isten-hozzádot kiáltozó katonákkal: minden jó lélek méltán imádkozhatott az nap, hogy az Isten vigyázzon rájok, még pedig nagyon vigyázzon, nehogy a legkisebb parancsra vagy intésre az Őrültség, Rémület és Gyilkosság felkeljenek, s ez a szeptemberi vasárnap vértől feketült napjává legyen az emberiség történelmének.

A harangok a leghangosabban zugnak, az órák meghallhatlanul a *hármat* verik, midőn a szegény Sicard abbé, és mintegy harmincz nemesküvő paptársa hat kocsira felrakva, ideiglenes letartóztatási helyükről, a városházától, nyugotnak, az Abbaye börtön felé vitetnek, az utczákon keresztül. Az utczákon, ott hagyva, elég sok kocsi áll; ez a hat halad előre, a haragos sokaságon keresztül, a mely átkozza őket, a mint tovább mennek. Átkozott arisztokrata Tartuffe-ök, ide juttattatok bennünket! S most fel akarjátok ugy-e törni a börtönöket, s Capet Vetot lóra ültetni, hogy rajtunk keresztül gázoljon? Le veletek, Belzebub és Moloch papjai; szolgái a képmutatásnak, Mammonnak és a porosz akasztófáknak, — a melyet ti anyaegyháznak és Istennek hívtok! Ilyen, sőt még ennél is gonoszabb szemrehányásokat kell a szegény nem-esküvőknek eltürniök az őrjöngő hazafiaktól, kik még a kocsi lépcsőire is felállanak, melyben az őrök őket nem igen igyekeznek megakadályozni. Huzzátok fel a hintó ablakait! — Nem szabad, mondja a patriotismus, rátéve patás első lábát a hintó ablakra és azt ismét letaszitva.

A türelemnek, elnyomott állapotban, határai vannak; itt vagyunk az Abbaye előtt; elég hosszan tartott a bosszantás: egy szegény, hevesebb vérű Nem-esküvő a durva kézre üt botjával; sőt abban némi vigasztalást találván, ráüt a fésületlen főre is, erősen, s ujra még erősebben, kétszer egymás után, nekünk és az egész világnak szeme láttára. Ez az utolsó dolog, a mit tisztán látunk. Fájdalom, a legközelebbi pillanatban a kocsi útját elzárja és bevágja a végnélküli dühöngő sokaság, orditás közt, a mely süket a kegyelem-kérő szóra, mely a kegyelmet kérő kiáltásra a sziven átütött karddal válaszol.*) A harmincz papot kiszaggatják a kocsikból s ott gvilkolják meg, egymásután, a börtön kapuja előtt, — egyedül a szegény Sicard abbé, kit valamely Moton nevű órás, ki őt jól ismerte, egész hősiességgel igyekvék megmenteni, elrejteni a börtönben — marad életben, hogy ezeket elmondja. S ime most itt van az Éj és az Orcus, s a Gyilkosságnak kígyó formán csillogó feje felemelkedik a sötétségben.

Vasárnap délutántól csütörtök estig (leszámitva a rövid és nem végleges pihenési időszakokat) száz óra következik egymásután. E száz óra történetét együtt fogják emlegetni a Bertalanéji mészárlással, az armagnaci mészárlással, a siciliai vecsernyével, s mindazzal, a mi legiszo-

*) Félémhesi (anagramma a Méhée Filsből). La Vérité tout entière, sur les vrais auteurs de la journée du 2 Septembre 1792. (újra lenyomva a Hist. Parl. XVIII. 156—181.) 167. l.

nyatosabb a világ évkönyveiben. Rettenetes óra az, amidőn az ember lelke, paroxysmusában, szétrúgja a korlátokat és törvényeket, s megmutatja, hogy minő pokol, mekkora mélységek lakoznak benne. Mert az Éj és Orcus törtek elő, a mint rég meg volt jósolva, itt ebben a Párizsban, földalatti börtönükből, iszonyt költve, rettenetesen; a melyre kinos nézni; s a melyet mégis nem lehet, voltaképen nem szabad elfelejteni.

Az olvasó, a ki komolyan igyekszik áthatni tekintetével az alvilág ezen zűrzavaros birodalmát, kevés szilárd, biztos tárgyat fog látni, mindamellett fog egynehányat. Látja, hogy itt az Abbaye börtönben, miután a papok lemészárlásának vége volt, hirtelen egy sajátságos törvényszék, vagy inkább nevezzük azt bosszuállószéknek, alakult, s helyet foglalt egy asztal körül, előttök a börtön foglyainak névsora kiteritve; elnökük Maillard Szaniszló, a Bastille-hős, a menádok hires vezetője. Oh Szaniszló, másutt hittük hogy találkozunk veled, s nem itt, te mindenre alkalmas lovas-törvényszolga, a ki oda szagoltál a törvényhez is. Még ezt a munkát is végezned kellett — s azután örökre eltűnsz szemeink elől. A *La Force, Châtelet* és *Conciergerie* börtönökben hasonló ítélőszékek alakulnak, hasonló hozzávalókkal: a mit az egyik ember tesz, azt a másik is megteheti. Van valami hét börtön Párizsban, tele összeesküvéssel vádolt arisztokratákkal: sőt még a *Bicêtre* és *Salpêtrière* sem kerülik el a több[illegible] sorsát, assignatákat hamisító rabjaikkal: s hetvenszer hétszáz hazafias

szív az őrjöngés állapotában. Azon kívül vannak oly tökéletes gazemberek is, a minőket csak hord hátán ez a föld, — azon esetre, ha rájok is lesz szükség. A kikre nézve, ilyen állapotban, a törvény nem törvény, s az öles, akármi néven nevezzük azt, csak elvégzendő munka.

Igy ülnek a Boszúnak ezen hirtelen alakult rögtönitélő székei, előttök a foglyoknak névsora kiterítve; körültük mindenütt szokatlan bőszült tömeg ordítoz; s a foglyok rémült várakozásban oda bent. Most egy nevet hangosan felolvasnak; zárak csörögnek, a fogoly ott áll. Pár kérdést intéznek hozzá; a rögtön itélő bíróság gyorsan határoz: royalista összeesküvő-e vagy nem? Világos hogy nem; ezen esetben: A fogoly bocsáttassék el *Vive la Nationnal*. Valószinűleg igen; még akkor is: A fogoly bocsáttassék el, de *Vive la Nation* nélkül; vagy pedig igy is hangozhatik az itélet: A fogoly vitessék a La Forceba. A La Forceban ismét, ez a formulájok: A fogoly vitessék az Abbayeba. „A La Forceba hát!“ Önkénytes pandurok megragadják az elitélt embert; már ott van a kapunál; „elbocsátva“ vagy „vezetve“ nem a La Forceba, hanem egy ordító tengerbe; előre lép a bőszülten rázott kardok, dárdák és bárdok ive alatt, s leesik, darabokra vagdalva. És azután a másik bukik igy el, meg a másik: s lassanként a holt testekből egy egész halom képződik, s a csatornákban piros vér foly. Képzeljük ezeknek az embereknek üvöltését; arczukon izzadtság és vér vegyest; s még kegyetlenebb sivító lármáját ezeknek az asszonyoknak, mert asszonyok is vannak ott; s egy felebarátunkat,

a ki mezítelenül közéjük dobatik! Jourgniac de Saint-Méard látott ütközetet; látta a felbőszölt Regiment du Roit lázadásban; azonban még a legbátrabb sziv is reszketni kezd itt. A svájczi foglyok, augusztus tizedikének maradványai, „görcsösen egymásba fogództak“ és visszadöbbenve állottak; ősz veteránok kiáltozák: „Kegyelem, uraim, oh kegyelem!“ De nem adatik kegyelem. Azonban, hirtelen, ezen emberek egyike elő lép. Kék frakk volt rajta, körülbelől harmincz évesnek látszott, alakja magasabb a közönségesnél, tekintete nemes és katonás. „Minthogy meg kell lenni, mondá —, én megyek először; adieu!“ S akkor kalapját erősen háta mögé dobva, oda kiáltott a brigandoknak: „Merre menjek, mutassátok hát meg az utat!“ Kinyitják előtte a kapu két szárnyát, bejelentik a sokaságnak. Egy pillanatra mozdulatlanul áll, azután előre dől a dárdák közé s ezer sebben hal meg.*)

Egyik embert a másik után ölik meg; a kardokat újra kell élesíteni; a gyilkosok boros kancsókból frissitik fel magukat. S a mészárlás mindegyre tart tovább, a hangos kiáltozás lassanként mély dörmögéssé változva. Sötét arczu, ravasz sokaság nézi a munkát, komor helyesléssel vagy komor nem-helyesléssel; komor beismerésével annak, hogy ez szükségesség. „Egy gyapju-kabátos *Anglaist*“ is láttak, vagy gondolták, hogy láttak ott, a mint pálinkával kinálkozott, saját pálinkás-butykosából; hogy mi czélból, „ha csak Pitt nem biztatta rá,“ az Ördög és

*) Félémhesi, La Vérité tout entière stb. 173. l.

ő maga tudják legjobban. Az élczes dr. Moore beteggé lett a látványtól, a mint közeledett s másik utczába fordult be.*) Elég gyorsan végez ez a törvényszék és elég szigorú. Nem kiméli sem a derekát, sem a szépet, sem a gyengét. Az öreg M. de Montmorint, a miniszter testvérét, felmentette a „tizenhetediki" törvényszék, s visszavezették a börtönbe, az ordító karzat lökdösése közt; azonban itt már nem mentették fel. De Lamballe herczegnő ledőlt ágyára: „Madame, ön áthelyeztetik az Abbayeba." — „Én nem óhajtok áthelyeztetni; elég jó itt nekem." De az áthelyezésnek meg kell történnie! Akkor hát, egy kissé rendbe hozza öltözetét; durva hangok felelik neki: „Nem messze kell önnek mennie!" Őt is oda vezetik a pokol kapujához; a királyné barátja, ország-világ tudja. Visszaborzad a véres kardok láttára, azonban visszatérni nem lehet, előre! És a szép szarvas-ünőnek fejét elhasitja a bárd, s nyakát elvágják törzsétől. A szép testet darabokra vagdalják, szidalmak között, ocsmány gyalázatosságok közt a *grands lèvres*-el — melyet az emberi természet szeretne hihetetlennek tartani, s a mely hadd maradjon csak az eredeti nyelven megirva. Ez a nő szép volt, jó volt, és nem ismerte a boldogságot. A fiatal szivek, nemzedékről nemzedékre, elgondolják magukban, sorsának olvasásakor: oh te imádásra méltó, királyi eredetű, isteni eredetű s szegény nőtestvérem, mért nem voltam én ott, s valamely Balmung kard vagy Thor kalapácsa kezemben? Fe-

*) Moore's Journal I. 185—195.

jét egy dárdára tűzik s meghurczolják a Temple ablakai alatt, hogy egy még gyülöltebb lény, Marie Antoinette, lássa. Az egyik tisztviselő, ki a Templeben volt a királyi foglyokkal, abban a pillanatban azt mondta: „Nézzenek ki!“ A másik visszatartólag suttogta: „Ne nézzenek.“ A Temple környékét, ez órákban, hosszan elnyuló háromszinű szalag őrzi; a rémület és a megszámlálhatatlan tömeg zaja behatolnak oda; a királygyilkolás még most nem, bár az is eljöhet.

Azonban sokkal épületesebb annak feljegyzése, hogy a szeretetnek minő kiömlései, a vad erényeknek minő töredékei fordultak elő, az emberi lét alapjainak ezen megrázkódása közt, mert azok közül is van egynehány. Nézd az öreg Cazotte Marquist: halálra van itélve; azonban fiatal leánya karjaival átöleli, az ékesszólás rögtön támadt ihletével, olyan szeretettel, mely erősebb mint a halál: magoknak a gyilkosoknak szive is megindul rajta; az öreg ember kegyelmet kap. Mindamellett bünösnek találták, ha a király ügyében való összeesküvés bün; tiz nappal később egy törvényszék halálra itélte, s meg kellett halnia másutt, leányának egy fürtöt hagyván öreg ősz hajából. — Vagy nézd az öreg M. de Sombreuilt, a kinek szintén van egy leánya: Atyám nem arisztokrata: oh jó urak, én megeskűszöm rá, állitom és bebizonyitom minden módon; mi nem vagyunk azok, mi gyülöljük az arisztokratákat! „Fogsz inni arisztokrata vért?“ — Az embervért nyújt neki valami edényben (ha az egyetemes azt-mondjáknak hinni le-

het:*) a szegény leány iszik belőle. „Akkor hát ez a Sombreuil ártatlan!“ — Igen, az; — s most nézd különösen azt, hogy a véres dárdák erre a kijelentésre hogyan esnek a földre, s a tigris, üvöltés öröm-kiáltássá változik egy megmentett testvér fölött, s az öreg embert és leányát véres keblökre ölelik, forró könyek között, s diadallal viszik haza *Vive la Nation* kiáltások közt, s a mészárlók még csak pénzt sem fogadnak el! Talán különösnek látszik ez az ő természetük? Nem; ez a mi történt, nagyon bizonyosnak látszik; royalisták állitásai bizonyitották más esetekben,**) s egészben nagyon jellemző.

V. FEJEZET.

Egy trilogia.

Minthogy ebben a korban minden előadásnak, még ha oly kevéssé epicus is az, „miután beszélés és nem éneklés által jut kifejezésre,“ vagy hiten és bebizonyitható tényen kell nyugodnia, vagy pedig nincs neki semmiféle alapja (sőt még csak léte sincs, hanemha mint légben úszó pókhálónak): az olvasó talán szivesen néz egy pillanatra maguknak a szemtanúknak szemeivel, s ezen módon saját maga fogja látni,

*) Dulaure, Esquisses historiques des principaux événements de la Révolution. II. 206. (idézve Montgaillard, III. 205-ben.)

**) Bertrand-Moleville (Mém. particuliers, II. 213.) stb.

OSZTRÁK KÖNYVTÁR

hogy hogyan történik az a dolog. A derék Jourgniac, az ártatlan Abbé Sicard, s az értelmes Maton ügyvéd: ezek hadd beszéljenek, kellő rövidséggel, mindegyik egy kis ideig. Jourgniacnak *„Harmincznyolcz órányi halálos szorongása"* többet megért „száz kiadásnál," bár tartalmilag nem sokat érő munka. Annak egy része hadd jelenjék itt meg százegyedikszer, jobbnak hiányában.

„Hét óra felé." (Vasárnap este az Abbayeban; mert Jourgniac datumokhoz csatolja elbeszélését.) „Két embert láttunk belépni; kezeik véresek voltak, s azokban kard; valami porkoláb egy fáklyával világitott nekik; oda mutatott a szerencsétlen svájczinak, Redingnek ágyára. Reding elhaló hangon beszélt. Az egyik ember megállapodott, de a másik felkiáltott: *Allons donc;* felemelte a szerencsétlen embert, s kivitte hátán az utczára. Ott legyilkolták.

Valamennyien hallgatagon néztünk egymásra, megragadva egymás kezét. Mozdulatlanul, meredt szemekkel bámultunk börtönünk kövezetére, melyre a hold fénye sütött, ablakainknak háromszoros rácsa által tarkává téve."

„Három órakor reggel: Az egyik börtönajtót betörték. Először azt gondoltuk, hogy bennünket megölni szobánkba jönnek; azonban a kivülről jövő hangokból megértettük, hogy egy szobába törtek be, a hol nehány fogoly eltorlaszolta magát. Ezek ott valamennyien lemészároltattak, a mint csakhamar észrevettük."

Tiz órakor: Abbé Lenfant és abbé de Chapt-Rastignac megjelentek szószékén a kápolnának,

mely börtönünkül szolgált; a lépcsőről nyiló ajtón jöttek be. Elmondták, hogy végóránk itt vagyon; hogy készitsük el rá magunkat és fogadjuk el az ő utolsó áldásukat. Valami meghatározhatatlan villanyos rezgés következtében valamennyien térdre estünk, s az áldást elfogadtuk. E perczet soha sem fogjuk elfeledni: a mint ez a két őszhajú ember áldását adta ránk emelkedett helyükről, a halál pallosa ott függvén fejünk fölött, halál fogva bennünket körül minden oldalról. Fél óra múlva mind a kettőt lemészárolták, s hallottuk kiáltásukat."*) — Igy beszél Jourgniac az ő *Halálos szorongásában*, az Abbayeban.

S most hadd szóljon a jó Maton, hogy mit szenvedett és látott ő odaát a La Forceban, ugyanezen órák lefolyta alatt. Ez az ő *Résurrectionja* hasonlithatlanul a legjobb és legkevésbé szinészieskedő az ezen tárgyról szóló röpiratok közt, s állitásait okmányok bizonyitják.

„Hét óra felé", vasárnap este, „több foglyot hivtak ki egymásután, s egyikőjük sem tért vissza. Mindenikünk a maga módja szerint igyekezett megfejteni e különösséget: azonban gondolataink elcsendesültek, miután elhitettük magunkkal, hogy az én Emlékiratomnak, melyet a nemzetgyűlés elé terjesztettem, eredménye lesz.

„Éjfél után egy órakor, az ajtó, mely a mi osztályunk felé vezetett, újolag megnyilt.

*) Jourgniac Saint-Méard, Mon Agonie de Trente-huit heures (újra lenyomva: Hist. Parl. XVIII. 103—135.)

Négy egyenruhás ember, — mindeniknek kezében kivont kard és lobogó fáklya — jött fel a mi folyosónkon, előttök egy porkoláb; s a mienknek közvetlen szomszédságában levő szobába léptek be, hogy ott egy ládát átkutassanak, melynek feltörését hallottuk. Mikor ez megvolt, a karzatra mentek fel, s egy Cuissa nevü embert kérdeztek, hogy nem tudja-e, hol van Lamotte (a Nyaklánc-Lamotte férje)? Lamotte, mondák, néhány hónappal ezelőtt azon ürügy alatt, hogy ő valami kincsről tud, háromszáz livresnyi összeget csalt ki egyikőjüktől, ebédre hiva őt abból a czélból. A boldogtalan Cuissa, ki most kezökben volt, s a ki valóban életét is veszté azon az éjszakán, reszketve felelé, hogy ő jól emlékszik a tényre, de azt nem tudja megmondani, hogy Lamotteból mi lett. Minden áron fel akarván találni Lamotteot, s azt szembe állitani Cuissaval, keresztül kutattak több szobát, ez utóbbi kiséretében, de minden eredmény nélkül, mert hallottuk, midőn ezt mondák: „Jertek, keressük hát a holttestek között; mert *nom de Dieu!* meg kell találnunk, hogy hol van!“

„Ugyanekkor hallám, hogy Bardy Lajosnak, az Abbé Bardynak nevét kiálták: kihozták, s azonnal lemészárolták, a mint megtudtam. Ezelőtt öt vagy hat évvel azzal volt vádolva ágyasával együtt, hogy meggyilkolta és darabokra vagdalta saját testvérét, a *Chambre des Comptes* auditorját Montpellierben; azonban ravaszsága, ügyessége, sőt ékesszólása által leverte a birákat és megmenekült.

Lehet képzelni, hogy micsoda rémületet támasztottak bennem ezek a szavak: „Jertek, keressük hát a hullák között.“ Most már semmi más utat nem láttam, mint hogy megadjam magam a halálnak. Megirtam végrendeletemet, azon kéréssel és esdeklő kényszeritéssel végezve, hogy azt küldjék el oda, a hova czimezve van. Alig, hogy letettem a tollat, más két egyenruhás ember jött arra, kik közül az egyik, a kinek karja és ruhaújja egész válláig, nemkülönben kardja is, csupa vér volt, azt mondá, hogy ő ugy el van fáradva, mint egy napszámos, a ki egész nap követ tört.

Baudin de la Chenayet szólitották; erényesen eltöltött hatvan év nem volt képes őt megoltalmazni. *A l'Abbaye* mondák neki; kilépett a végzetes külső kapun; rémülve kiáltott fel az összehalmozott holttestek láttára, elfödé szemeit kezével, s meghalt, számlálhatatlan sebek alatt. A kapunak minden új megnyiltakor azt hivém, hogy az én nevemet fogják kiáltani, s látni fogom Rossignolt a mint belép.“

„Levetettem háló-köntösömet és sapkámat; egy durva, szennyes inget vettem föl, egy viselt kabátot, a mely alatt nem volt mellény, s fejemre egy ócska kerek kalapot tettem; ezeket a dolgokat néhány nappal azelőtt hozattam oda, számitva rá, hogy tudja Isten, még mi történhetik.“

„Ezen folyosó szobái már mind kiürültek, a mienket kivéve. Mi négyen valánk együtt, s ugy látszott, mintha elfeledtek volna bennünket: együtt imádkoztunk az Örökkévalóhoz,

hogy szabaditson meg bennünket ebből a veszélyből".

„Baptiste, a porkoláb, odajött magától, hogy megnézzen bennünket. Odamentem mellé; könyörögtem neki, hogy mentsen meg bennünket; száz aranyat igértem neki, ha engem hazavezet. A kaputól jövő zajra gyorsan visszavonult."

„Valami tizenkét vagy tizenöt ember zaja volt az, kik tetőtől-talpig fegyverkezve voltak, a mint ablakainkból jól láthattuk, mi magunk lehasalva, hogy bennünket ne láthassanak. ‚Csak fel!' — mondák; ‚Nem kell meghagyni egyet sem!' Elővettem tollkésemet; vizsgáltam, hol szúrjam meg magam — de meggondoltam, ‚hogy a kés vasa nagyon rövid, s azután a vallásra is gondolék."

„Azonban végre, hét és nyolcz óra közt reggel, belépett négy ember, fustélyokkal és kardokkal ellátva. Ezek egyikét társam, Gérard, félre hitta, nagy komolysággal sugdosott neki valamit. Beszélgetésük alatt én mindenfelé czipők után kutattam, hogy levethessem lábaimon levő ügyvédi topánomat *(pantoufles de Palais)*, azonban nem találtam sehol. Constant, melléknevén le Sauvage, Gérard, és egy harmadik, a kinek neve nem jut eszembe, szabadon bocsáttattak; a mi engem illet, négy kardot fektettek mellemen keresztbe s azután levezettek. Itélőszékük elé vittek, azon övvel ellátott személy elé, ki ott bíróként ült. Ez egy magas, vékony, béna ember volt. Hét hónappal később megismert az utczán és megszólított. Nekem azt mondták, hogy egy visszavonult ügyésznek a

fia volt s Chepynek hivják. Átalmentve a Des Nourrices nevű udvaron, ott láttam Manuelt háromszínű övvel, a mint szónokolt." A vizsgálat, mint látjuk, felmentéssel és *résurrectionnal* végződik.*)

A szegény Sicard, az Abbaye *violonjából*, csak egy pár szót hadd szóljon; jól lát, bár reszket. Három óra felé reggel a mészárlóknak eszébe jut ez a kis *violon*, s zörgetnek az udvar felől. „Én gyöngéden kopogtattam, reszketve, nehogy a gyilkosok meghallják, a szemközti ajtón, a hol a Sectió bizottsága ülésezett; ezek durván felelték, hogy nincs kulcsok. Hárman voltunk ebben a *violon*-ban; társaim azt mondták, hogy valami padlásfélét vettek észre odafönt. Azonban az nagyon magasan volt; csak egyikünk érhette el úgy, ha a másik kettőnek vállaira felhág. Egyikőjük azt mondá nekem, hogy az én életem hasznosabb, mint az övék; én tagadtam, ők erősen állíták; nem használt a szabadkozás. Felmásztam vállaira ezen két szabaditónak; soha meginditóbb jelenet nem volt. Előbb az egyiknek vállaira hágtam fel, azután a másikéra s végre fel a padlásra, s onnan fejezém ki két társam előtt lelkem köszönetét, melyet az érzelmek elárasztottak."**)

A két nemeslelkü bajtárs, a mint örömmel fedezzük föl, nem veszett el. Azonban ideje,

*) Maton de la Varenne, Ma Resurrection (Hist. Parl. XVIII. 135—156.)

**) Abbé Sicard, Relation adressée à un de ses amis (Hist. Parl. XVIII. 98.—103.)

hogy Jourgniac de Saint Meard elmondja végső mondókáját, s befejezze ezt a sajátságos trilogiát. Az éj nappallá lőn s a nappal ismét éjszakává. Jourgniac, kimerülve a roppant izgatottság következtében, elaludt, s szép álma volt; s egyszersmind igyekezett ismeretséget kötni az önkéntes poroszlók egyikével, szülőföldjének provencei tájszólásán beszélve hozzá. Kedden, hajnali egy óra körül, halálos szorongása a legfőbb fokot éri el!

„Két fáklya világánál most tisztán láthattam a rettenetes törvényszéket, a melynek kezében nyugodott az én életem és halálom. Az elnök szürke kabátban, oldalán karddal, kezével egy asztalhoz támaszkodva állt, a melyen iratok egy tintatartó, pipák és palaczkok voltak. Körötte mintegy tiz személy volt, ülve vagy állva, a kiknek ketteje újjast és kötőt viselt; mások a padokon végig nyúlva aludtak. Két ember, véres ingben, őrizte a hely bejáratát; egy öreg porkoláb kezét a lakaton tartá. Az elnökkel szemben három ember tartott egy foglyot, a ki úgy hatvan éves lehetett" (vagy hetven: az öreg Maillé marshal volt az, a Tuileriesből és augusztus 10-éről ismeretes). „Engem egy sarokba állitottak; őreim kardjaikat keresztbe fektették mellemen. Nézelődtem mindenfelé az én provencei emberem után; két nemzetőr, egyikök részeg, valami kérelmet nyújtott be a Croix Rouge sectiótól a fogoly javára; a szürke ruhás ember azt mondá rá: ‚Mind hiábavalók ezek az árulók mellett benyújtott kérelmek.' Ekkor a fogoly felkiáltott: ‚Ez rettenetes; az önök itélete

gyilkosság.' Az elnök felelé: ‚Én mosom tőle kezeimet; vigyétek el M. Maillét.' Kitolták az utczára, a hol, mint az ajtó nyilásán át láttam, meggyilkolták.

„Az elnök leült, hogy irjon; azt hiszem, ennek a nevét irta be, a kit most kivégeztek; azután ezt kiáltá: ‚Másikat, *A un autre!*'

„Ide vonszoltak tehát engem is ezen gyorsan végző véres itélőszék elé, a hol a legjobb pártfogás az volt, ha az ember semmiféle pártfogásban nem részesült, s a találékonyság összes gazdagsága semmit sem ért, ha az nem az igazságon alapult. Őreimnek ketteje két karomat fogta, a harmadik kabátom gallérját. ‚Neve, foglalkozása?' — — kérdé az elnök. A legisebb hazugság elveszti önt' — tette hozzá az egyik bíró. — ‚Nevem Jourgniac Saint-Méard; husz évig szolgáltam mint tiszt: az önök itélőszéke előtt egy ártatlan ember biztosságával jelenek meg, a ki azért nem is fog hazudni.' — ‚Majd meglátjuk', mondá az elnök; ‚Tudja ön, miért lőn letartóztatva?' — ‚Igen elnök ur; azzal vádolnak, hogy a *De la Cour et de la Ville* hirlap szerkesztője voltam. Azonban remélem, hogy be fogom bizonyitni a vád hamisságát'."

De mi hagyjuk ezt; Jourgniacnak ezen bizonyitása, s önvédelme általában, bár mint védelem kitünő eredményt szült, nem igen érdekes olvasmány. Hosszú lében felereszteti; azután van valami csapongó szinészieség az elbeszélésében, a melyről nem mondjuk, hogy egész a nemigazmondásig megy, mindamellett arra felé hajlik. Feltesszük róla, hogy sikert arat, remé-

nyén is túl a bizonyitásban és czáfolásban, s mi egyszerűen átugrunk a végkifejlődésre.

„„De utóljára is, — mondá a birák egyike, — ‚nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja; mondja meg, miért vádolják önt azzal.‘ — ‚Épen ezt akartam tenni“ — és Jourgniac beszél tovább, mind nagyobb sikerrel.

„„Nem csak,‘ folytatám, ‚hanem még azzal is vádolnak, hogy én az emigránsok számára toboroztam!‘ Ezen szavakra általános zúgás támadt. ‚Ó uraim, uraim,‘ kiálték fel, hangomat felemelve, ‚most rajtam a sor, hogy beszéljek; kérem az elnök urat, legyen szives ebbeli jogomat fentartani; soha sem volt rá nagyobb szükségem.‘ — ‚Igaz, igaz,‘ mondá nevetve csaknem valamennyi bíró: ‚Csend!‘

„„A míg ezek az általam benyujtott bizonyitványokat vizsgálták, egy új foglyot vezettek be és állitottak az elnök elé. ‚Még egy pap,‘ — mondák — ‚kit a kápolnából kergettek fel.‘ Néhány kérdés után hangzék az *‚A la Force!‘* A pap az asztalra dobta breviariumát; azzal kivonszolták és meggyilkolták. Én újra megjelentem a törvényszék előtt.

„„‚Ön mindég csak azt beszéli,‘ kiáltott fel a birák egyike türelmetlen hangon, ‚hogy ön nem ez, hogy ön nem az; mi hát ön akkor?‘ — ‚Én nyilt royalista voltam.‘ — Általános zúgás támadt, a melyet ezen emberek egyike csodálatosan csillapitott, ki ugy látszék, érdekkel viseltetett irántam. — ‚Nem azért vagyunk itt, mondá, hogy vélemények felett itéljünk, hanem hogy azok eredményei felett. Ha Rousseau és Vol-

taire egy személyben védtek volna engem, szólhattak volna-e okosabban? — ‚Igen, uraim, — kiáltottam fel, — egész augusztus tizedikéig én nyilt royalista voltam. Augusztus tizedike óta annak az ügynek vége van. Én franczia vagyok, hazámhoz hű. Mindig sokat adtam a becsületre'."

„„Katonáim mindég biztak bennem. Sőt két nappal azon nancyi dolog előtt, midőn tisztjeik ellen való gyanújok a legfőbb fokot érte el, engem választottak parancsnokul, hogy vezessem őket Lunévillebe, visszahozására a Mestre-de-Camp ezred foglyainak, és elfogására Malseigne tábornoknak.' S szerencsére ott van egy ember, a ki ezt a tényt valami emlék-jel-féle által bizonyithatja.

„Mikor ezen kereszt-kérdezésnek vége volt, az elnök levette fövegét és mondá: ‚Én nem látok semmi gyanúsat ebben az emberben; hajlandó vagyok neki visszaadni szabadságát. Ez-e az önök véleménye is?' Mire a birák valamennyien felelék: *‚Oui, oui; helyes!*"

És éljen-kiáltás hangzott fel, odabent és kivül az ajtón; „három ember kisérje haza," örömkiáltás és ölelés közt; így menekült meg Jourgniac az itélőszék kezeiből és a halál torkából.*) Maton és Sicard, akár vizsgálat után és semmi vádban utól nem érve, a sovány Chepy elnök „abszolute semmi bizonyitékot nem talált," akár elillanás s Motonnak, a derék órásnak új szivessége által, szintén meg-

*) Mon Agonie (*ut supra*, Hist. Parl. XVIII. 128.)

menekültek; s ölelések és sirás fogadta őket, mire ők maguk is sirtak, a mit tenni elég okuk volt.

Igy beszélnek ezek, csodálatos trilogiában vagy hármas magán-beszédben; egyszerre nyilvánitva, a rettenetes éjeknek virrasztásán keresztül, éjjeli gondolataikat, melyek általunk is hallhatókká lettek. Azonban a többi „ezer nyolczvankilencznek szava, a kik közül kétszáz kettő pap volt," s a kiknek szintén voltak éjjeli gondolataik, nem hallható, el van fojtva örökre a fekete halálba. Azt csak Chepy elnök s a fekete kabátos ember hallják.

VI. FEJEZET.

A körlevél.

Hát a hivatalos hatóságok hol voltak mindezen idő alatt? A törvényhozó-gyűlés; a hat miniszter; a városháza: Santerre a nemzetőrökkel? Nagyon sajátságos eredményre jutunk, ha elgondoljuk, hogy mi egy nagy város. A szinházakban, valami huszonháromban, minden este játszottak, a mig ezek az iszonyatosságok folytak: a mig az egyik helyen a jobb kéz az emberek mészárlásában fáradt ki; addig a másikon, szintén a jobb kéz, könnyedén tánczoltatta vonóját a hegedű hurokon; ugyanabban a pillanatban, a midőn Abbé Sicard a második ember vállára kapaszkodott fel, s ott állt há-

rom embernyi magasságban: ötszáz ezer emberi lény feküdt szépen, vizszintesen, mintha semmi különös nem történnék.

A mi a szegény törvényhozó-gyülést illeti: ennek kezéből az uralkodói pálcza kiesett. A törvényhozó-gyülés küldött követséget a börtönökbe, ezekhez az utczai törvényszékekhez; s a szegény M. Dusaulx váltig szónokolt hozzájok; azonban semmiféle eredményt nem tudott elérni; sőt utoljára, midőn csak nem hagyta abba a szónoklást, az utczai törvényszék közbe vágott, nem minden fenyegetés nélkül, s igy kénytelen volt elhallgatni és viszszavonulni. Ugyanaz a szegény, érdemes, öreg M. Dusaulx ez, ki régebben elmondá, vagy csaknem eléneklé (bár rekedt hangon) *A bastille bevételét,* a mi megelégedésünkre. Ilyen, és minden más alkalommal úgy szokta magát bemutatni, mint *Juvenal fordítóját.* „Jó polgárok, egy olyan ember láttok magatok előtt, a ki szereti hazáját, a ki Juvenal fordítója," — mondá egy alkalommal. — „Juvenal?" szakitja félbe a Sansculottismus: „ki az ördög ez a Juvenal? Bizonyosan egyike a ti *átkozott arisztokratáitoknak. A lámpavasra vele!*" Egy ilyen nemű szónoktól nem igen lehetett várni, hogy meggyőződést keltsen. A törvényhozógyülésnek elég dolgot adott az, hogy kimentse tagjainak, vagy volt tagjainak egyikét, Journeau követet, a ki csupán parliamenti kihágásokért ezen börtönök egyikébe volt bezárva. A mi a szegény öreg Dusaulxot és társait illeti; ezek visszatértek a Salle de Manègebe, azt

mondván, hogy „Sötét volt, s nem láthatták jól, hogy mi történik ott.“*)

Roland méltatlankodó izeneteket ir a Rend, Emberiség és Törvény nevében; azonban semmi erő nem áll rendelkezésére. Santerrenek nemzetőr-csapatja ugy látszik lusta arra, hogy felkeljen: bár ő, mint mondja, rendelt ki csapatokat, de ezek ismét elszéledtek. Sőt nem láttunk-e, Maton ügyvéd szemeivel, „egyenruhás embereket“ is, kiknek „ruha-újjok egész a vállig véres volt“? Pétion megjelenik háromszinű övével: hirdeti „a törvény szigorú szavait“; a mészárlók abba hagyják a munkát, a míg ő ott van, s midőn eltávozott, ujra kezdik. Maton szemeivel futólag láttuk a nemzeti öves Mánuelt is ott, a mint szónokolt az u. n. dajka-udvarban, *Cour des Nourrices*. Másfelől pedig, a kegyetlen Billaud, hasonlóképp háromszinű övvel, „s abban a rövid, sötétbarna kabátban és fekete parókával, a melyekben rendesen járni szokott“,**) az Abbayeban, „holttestek között állva,“ mindenkitől hallhatólag, egy rövid, de örökké emlékezetes szónoklatot tart, a melyet egymástól eltérő szövegezéssel jegyeztek ugyan fel, de a tartalma mindig ez volt: „Derék polgárok, ti a Szabadság ellenségeit irtjátok ki; csak kötelességteket teljesititek. A hálás commune és haza méltólag óhajtana benneteket megjutalmazni, de nem teheti, mert ti tudjátok, hogy kincsei nincse-

*) Moniteur, a sp. 2-iki vita, 1792.

**) Méhée Fils (ut supra, Hist Parl. XVIII. 189. I.

nek. Bárki dolgozott légyen *(travaillé)* valamely börtönben, egy aranyról szóló utalványt fog kapni, a melyet pénztáraink kifizetnek. Folytassátok munkátokat.“*) A hivatalos hatóságok mind csak tegnapiak; valamennyien másfelé húznak; tulajdonképen nincs is semmiféle hivatalos hatalom, hanem minden ember királya önmagának; s valamennyien kis királyok, egymással harczban, vagy szövetségben vagy fegyveres neutralitasban, a nélkül hogy király volna felettük.

„Oh örök gyalázat“, kiált fel Montgaillard „hogy Párizs négy napon át bárgyú kábultságban nézte ezeket a dolgokat s nem lépett közbe!“ Valóban nagyon óhajtandó lett volna, ha Párizs közbe lép vala; mindamellett nem természetellenes az sem, hogy ott állt tétlenül kábult bárgyúságban nézve. Párizs halálos rémületben van; az ellenség és az akasztófák a kapuja előtt; a kinek Párizsban szive van, mely kész szembe nézni a halállal, sokkal sürgősebbnek találja, hogy azt a poroszok elleni harczolásban tegye, mint az arisztokraták gyilkolói ellen való küzdelemben. Felháborodott irtózás lehet néhol, mint Rolandnál; vagy komor szentesités mint Maratnál és a közjólléti bizottságnál, akár előre kitervelték ezt a dolgot, akár nem; de az általános hangulat bágyadt helyeslés, vagy bágyadt nem-helyeslés, s megnyugvás a szükségességben és a végzetben. A sötétség fiai, „mintegy kétszázan vagy a körül“,

*) Montgaillard, III. 191.

előbújtak leshelyeikből, s van terük a munkálkodásra. Tüzelve a patriotismus lázas őrjöngése, s a rémület őrültsége által; — s tüzelve talán a pénzvágy és az egy arany napszám által is. Nem, a pénzvágy nem szerepelt ott; mert a legyilkoltaknak arany óráik, gyűrűik és pénzeik pontosan bevitetnek a városházhoz, nadrágtalan mészárlók által, kik azután kérve mennek tiz forint napszámukért; és Sergent egy rendkivül szép agát-köves gyűrűt huz az ujjára (bizonyára „azzal a szándékkal, hogy avval beszámol") Agátkő-Sergenttié lesz. Azonban a hangulat, mint mondók, tompa belenyugvás. És csak akkor, midőn a munkának hazafias vagy őrjöngő része, az anyag elfogytával véget ért; s a sötétség fiai pusztán pénzvágytól üzetve, kezdik elszedni az órákat és erszényeket, s letépni a nyaklánczokat és melltüket a hölgyekről fényes nappal az utczákon, „hogy önkénteseket szereljenek fel", — csak akkor változik át a hangulat a bágyadtból tüzessé; a rendőr csak akkor emeli fel botját, és szive szerint ütvén (mint csordás, mikor komolyan közibe vág a marhának), visszakergeti ezt a „romlott tömeget" régi rendes odúiba. Csel által magát a *Garde-Meublet* is kirabolták a hónap 17-én, Rolandnak új rémületére; a ki újolag izgatottan tesz-vesz, s mint Sieyès mondja, „vetoja a gazembereknek", Roland *veto des coquins.*)*

Ez a szeptemberi mészárlás, a melyet más-

*) Helen Maria Williams III. 27.

ként „a nép szigorú igazságszolgáltatásának“ neveznek. Ezek az u. n. Szeptember-férfiai, *(Septembriseurs)*, a mely név némi nevezetességre és fényességre tett szert, de a mely fényesség az alvilági tűzé; nagyon különböző a mi Bastille-hőseinkétől, kik, mint azt a szabadság egyetlen barátja sem tagadhatja, égi világosság dicsfényében tündököltek: attól az időtől fogva az ügy ilyen fejlődéséig jutottunk. A legyilkoltak száma, a történelmi *képzeletben* „két és három ezer közt“ váltakozik; vagy épen „felmegy hat ezerre“; mert Peltier látta (visiojában,) a mint a Bicêtre őrültek házának betegeit „kartácscsal“ löyöldözték agyon; sőt végre „tizenkét ezer“ s néhány száz az, — s nem több ennél.*) Számtani jegyekkel kiszámítva pedig, s a pontos Maton ügyvéd által vezetett sorozat szerint, az a szám, bele számítva a kétszáz két papot, három „ismeretlen személyt“ s „egy a Bernát-rendieknél megölt tolvajt“, a mint fentebb említők, ezer nyolczvankilencz, — nem kevesebb ennél.

Ezer nvolczvankilencz ember fekszik holtan; „kétszáz hatvan egymásra hányt hulla, magán a Pont au Changen csupán“; a kik között, a mint Robespierre később, ezen eseményeket mentve „csaknem sirva“ kénytelen bevallani, ugy mondják, hogy egy ártatlanul ölettett meg.**) Csak egy és nem kettő, oh te

* Hist. Parl. XVII. 421. 422.

**) Moniteur, nov. 6. (A november 5-iki ülés 1793-ban).

tengerzöld Megvesztegethetetlen? Ha úgy, akkor a sansculotte Themist szerencsésnek kell neveznünk, mert legalább gyorsan végzett! A városházának komor számolókönyveiben, melyek ma is megvannak, mélyen elszomorodott szivvel olvas az ember olyan tételeket és pontozatokat, melyek nem igen szoktak városi számadás-könyvekben előfordulni. „Két munkásnak, kik arra használtattak, hogy a börtönökben a levegő egészséges voltára ügyeljenek, s olyan egyéneknek, kik ezen veszedelmes műveleteknél elnököltek“ — ennyi meg ennyi, különböző tételekben csaknem hét ezer forint. Talyigásoknak, kik a „Clamart, Montrouge és Vaugirard“ temetőkbe hordták a halottakat, egy fordulóért talyigánként jár ennyi: ez is egy tétel. Azután, ennyi meg ennyi frank és még néhány sous „kellő mennyiségü oltatlan mészért“.*) Az utczákon talyigák haladnak végig, tele összevagdalt emberi hullákkal, melyek összeviszsza vannak egymásra hányva, egyes tagok magasan kiállva a többi közül. Látod azt a hideg kezet, mely felnyúlik a maga sárga sáppadtságában, hideg meredtségében, a testvér-hullák rátapadó ölelése közül; a nyitott tenyér ég felé fordulva, mintha szótlan imában, *de profundis* jövő könyörgésben mondaná: könyörülj az emberek fiain! — Mercier látta azt, a mint lefelé ballagott „a Rue Saint-Jaquesen, Montrougetól, a mészárlást követő napon“; de nem kezet lá-

*) Etat des sommes payées par la Commune de Paris, (Hist. Parl. XVIII. 231.)

tott, hanem lábat, — a mit ő még különösebbnek talál, — nem igen értjük, hogy miért. Avagy talán az a láb egy olyan emberé volt, ki daczczal *rúg* az ég felé? mint egy elszánt buvár, undor és kétségbeesés közt rohanva le, a Megsemmisülés mélységeibe? — Még ott is megtalál az Ő keze téged, s az Ő jobb keze tart téged, — bizonyára az igazság s nem a bűn érdekében; a jóért, nem a gonoszért! „Én láttam azt a lábat" — mondja Mercier — s meg fogom ismerni ismét az ítélet nagy napján, a midőn az Örökkévaló, a ki mennykövei fölött trónol, ítéletet tart királyok és szeptember-férfiak fölött egyaránt."*)

Hogy ezen esemény láttára az artikulátlatlan iszonyatnak jajkiáltása támadt nem csak a franczia arisztokraták és mérsékeltek közt, hanem egész Európában, s az eltartott mind e mai napig: ez igen természetes és jogos vala. A dolog el volt követve, visszavonhatlanul; s oda fog soroltatni néhány ilyen természetű más dolog mellé, a melyek igen sötét lapokat képeznek e mi földünk évkönyveiben, de a melyek azért onnat ki nem töröltetnek. Mert az emberben, mint már megjegyeztük, transcendentalismus lakozik; a szegény teremtés mindenfelől „a végtelenségek összefolyásában" állván, titok önmaga és mások előtt: központjában két örökkévalóságnak, három Mérhetetlenségnek, — a ponton, a hol a teremtés-kezdetebeli Világosság átmetszi az örökkétartó Sötétséget! — Igy lőn azután, hogy — külö-

*) Mercier, Nouveau Paris, VI. 21.

nösen szenvedélyes természetek, — a kétségbeesés állapotára jutva, igen nyomorult dolgokat követtek el. A sziciliai vecsernye „s nyolcz ezer ember legyilkolva két óra alatt," ismeretes dolog. Magok a királyok is, nem a kétségbeesés állapotában, hanem csupán nehézségek közt, képesek voltak egy éven és egy napon át (sőt De Thou azt mondja, hogy hét éven keresztül) rajta ülni az ő Bertalanéji dolgukon; s mikor a kellő pillanat eljött, szintén egy őszi vasárnapon, ugyancsak a Saint-Germain l'Auxerrois harangja (mondják, hogy ugyanaz az ércz) elkezdett kongani — s bizony nem eredmény nélkül.*) Sőt magok ezen megfeketült terméskövei a párizsi börtönöknek már láttak előbb is a mostaninál börtönben tett mészárlásokat; hazafiak hazafiakat gyilkolva le, burgundiak az armagnacokat, a kiket hirtelenében börtönre hánytak — mignem, akkor is mint most, a hullák rakásra hányva állottak és az utczák veresek voltak a vértől; s midőn azon kornak Pétion polgármestere a törvény szigorú nyelvét hangoztatá, a mészárlók, ó-franczia nyelven (a mely lehet vagy négyszáz esztendős régi) azt felelték neki: *„Maugré bieu, Sire,* — Uram, az Isten verje meg az ön „igazságát", az ön „szánakozását" és az ön „helyes gondolkodását". Verje meg az Isten, a ki könyörülni fog ezeken a csalfa áruló armagnacokon, angolokon; kutyák ezek; megrontottak bennünket; elpusz-

*) Szept. 9-től 13-ig, 1572-ben. (Dulaure, Hist. de Paris. IV. 289.)

titák ezt a franczia királyságot és eladták azt az angoloknak".*) És azzal vágnak, s a levágott hullát félre hajitják, ugy, hogy „ezer ötszáz tizennyolcz gyül egy rakásra, a kik között van hamis és kárhozatos tanácsú négy püspök s két parlamenti elnök." Mert bár nem az ördög világa ez, a melyben élünk, mindamellett az Ördögnek folyvást megvan a maga helye benne (természetesen a föld alatt) s onnan időről időre előtör. Joggal jajgathat az emberiség, articulálatlanul átkozódva, a mennyire csak képes. Vannak olyan természetü testek, hogy semmiféle átkozódó jajgatás nem lehet elég hangos velök szemben. Ti jajgassatok, ők cselekedtek.

Ám jajgasson az, a kinek tetszik Franciaországban, a párizsi törvényhozó gyülésben vagy a városházánál: de van tíz ember, a ki nem jajgat. Szeptember 3-iki kelettel, 1792-ben, egy körlevél bocsáttatik ki a *Salut Public* bizottságból, valamennyi községhez intézve; sokkal érdekesebb állam-okmány, semhogy figyelmen kivül hagyhatnók. „A börtönökben letartóztatott gaz összeesküvők egy részét, — mondja, — a nép halállal büntette; s mi nem kételkedünk rajta, hogy az egész nemzet, a végromlás szélére juttatva az árulások ilyen végnélküli sorozata által, sietve fogja megragadni *ezt* a nemét a közjólét biztositásának, s minden franczia azt fogja kiáltani, a mit a párizsi férfiak: „Megyünk harczolni az ellenség

*) Dulaure, III. 494.

elé; de nem hagyunk rablókat mögöttünk, hogy lemészárolják feleségeinket és gyermekeinket". Ezen körlevélen, olvashatólag, a következő aláírások tünnek szemünkbe: Panis; Sergent; Marat, a nép barátja:*) s azon kivül még más hét; lejutva ez által, igen sajátságos módon, egész a legujabb antiquariusok emlékezetéig. Azonban megjegyezzük, hogy körlevelük inkább magukra pattant vissza. A községek nem hallgattak rá; még a dühöngő sansculotteok sem sok hasznot húztak belőle; csak vonítottak és ugattak, de nem haraptak. Rheimsban „mintegy nyolcz személyt" megöltek; és azután kettőt felakasztottak, a miért ezt tették. Lyonban és egy pár más helyen némi támadó kisérletek tétettek, azonban alig valami eredménynyel, miután gyorsan leverettek.

Kevésbé szerencsések voltak az orleansi foglyok, még a jó de La Rochefoucault herczeg. Őt, a mint anyjával és nejével gyors hajtásban utazott volna Forges fürdő felé, vagy valamely más, csendes helyre, Gisorsban feltartóztatták; dühöngő sokaság közt vezették az utczán végig, s halálra sújtották „egy kövezetkővel, melyet a hintó ablakán át hajitottak rá." Megölték, mint a ki egykor liberális volt s most arisztokrata; védője a papoknak, felfüggesztője az erényes Pétionnak, s a legszerencsétlenebb forróból - hideggé - változott-ember; gyülöletes a patriotismus előtt. Meghal, siratva egész Európától; forró vére oda frecscsent

*) Hist. Parl. XVII. 433.

öreg anyjának, a kilenczvenhárom éves öreg asszonynak két arczára.

A mi az orleansi foglyokat illeti, ezek állam-foglyok: royalista miniszterek, Delessartok, Montmorinok; kik egyre többen halmozódtak össze az orleansi legfőbb törvényszéknél, a mióta csak az felállittatott. Most, ugy látjuk, jó lesz ezeket átszállitani a mi új törvényszékünk, az u. n. tizenhetediki elé, a mely sokkal gyorsabban végez. S csakugyan a Martiniqueből való tüzes Fournier, Fournier *l'Américain,* útnak ered, törvényes hatóság által küldve; megbizható nemzetőrök mennek vele s a lengyel Lazousky; uti költséggel szűken vannak ellátva. Ezek, győzedelmeskedve a rossz szállásokon, minden nemű nehézségeken és veszélyeken, — mert a hatóságok ellenkeznek egymással ezen időkben, — diadallal hozzák vissza az ötven vagy ötvenhárom orleansi foglyot Párizs felé, a hol a tizenhetediki gyorsabb itélőszék majd igazságot fog látni felettök.*) De ime Párizsban az alatt egy még gyorsabban és leggyorsabban végző itélőszék alakult, a *másodiki,* még pedig *szeptemberé:* be ne menjetek Párizsba, mert majd *ez* itél felettetek! — Mit tegyen a tüzes Fournier? Ha tökéletes jellem lett volna, az lett volna kötelessége, mint önkéntes felvigyázónak, hogy őrködjék azon emberek élete felett, akármilyen arisztokraták azok, még saját becses élete árán is, akármilyen sansculotte legyen az, mig valamely

*) Hist. Parl. XVIII. 434.

törvényes itélőszék nem határozott fölöttük. Azonban ő tökéletlen jellem és felvigyázó volt; talán egyike a legtökéletlenebbeknek.

A tüzes Fournier, kinek az egyik hatóság azt parancsolta, hogy erre menjen, a másik, hogy amarra: a rendeletek sokfélesége folytán zavarba jön; végre is Versaillesnek veszi utját. Foglyai paraszt-kocsikon ülnek; a nemzetőrök, vele együtt, körülöttük lovagolva haladnak: s az utolsó falunál az érdemes versaillesi polgármester elibe megy, a ki nagyon szeretné már, ha a megérkezésen és a foglyok bezárásán túl volnának. Vasárnap van, a hónap kilenczedik napja. Midőn a versaillesi fasoros főútra érnek, roppant sokaság tolong ott, sütkérezve a szeptemberi napon a fák szeptemberi szinü lombjai alatt; a négy sor fával szegélyzett út csupa zsibongás és tolongás, mintha a város kiürült volna. A kocsik nehezen haladnak előre a hullámzó tömegben; a nemzetőrök és Fournier mind több nehézséggel tudnak utat csinálni nekik; a polgármester szónokol és ágál tőle kitelhető módon; a hullámzó sokaság artikulálatlan mormogó zugása hallatszik köröskörül, és a mormogás mind mélyebbé válik, már csak az által is, hogy saját mormogását hallja, s közbe-közbe éles csaholás szakitja meg. Oh bár túl volnánk már ezen a helyen, s szél és különválasztás lehütötték volna a forróságot, a mely itt, ugy látszik, közel van a lángban kitöréshez.

S ha a széles *avenue* is nagyon szoros, milyen lesz az annak szájánál levő *Surintendance*

utcza? Ezen utcza sarkánál az eddig elvétve hallatszott csaholás folytonos orditozássá válik; ijesztő alakok ugranak a kocsik tengelyeire, első hullámai a közelgő, beláthatatlan árnak. A polgármester kétségbeesetten szónokol, tolná vissza a támadókat, de őt magát lökik le és úgy viszik el emberek karjaikon; a szilaj ár betört, úr. A foglyok iszonyatos zaj és dulakodás közt, a minő a bőszült farkasoké, legyilkolva elhullanak — csupán tizenegy marad életben, kik egyes házakba menekültek s kegyelmet nyertek. A börtönöket és a bennük levő más foglyokat is alig lehetett megmenteni. A letépett ruhákat örömtűznél megégetik; a hullák az utcza-csatornába hányva, rakáson ott hevernek másnap reggel is. Az egész Franczia-ország, — a körlevél tiz emberét és azok népét kivéve, — haragjában és fájdalmában nyög és jajgat, s egész Európa visszhangozza azt.*)

Azonban Danton sem jajgatott, bár neki, mint az igazságügy miniszterének inkább kötelességében állott volna. Danton mintegy az ostromlott városok és nemzetek rohamrése előtt áll; közepette az augusztus tizediki ágyuk golyói seprésének, a porosz akasztófa-kötelek csikorgásának, a szeptemberi kardok suhogó vágásának; körülötte minden csupa pusztulás s világok vannak összeomlóban; Igazság-ügyminiszter a neve; de lényegénél fogva a kétség-

*) Pièces officielles relatives au massacre des Prisonniers à Versailles (Hist. Parl. XVIII. 236—249.)

beesett remény Titánja s *Enfant Perduje* a forradalomnak, — s ő e szerint cselekszik. „Meg kell félemliteni ellenségeinket!“ S nem száll-e le most, mintegy magától, mély és rettenetes félelem ellenségeinkre? S a kétségbeesett Remény Titánja nem az az ember, a ki annak leszállását sietne meggátolni. Előre, te elveszett Titán, *Enfant Perdu;* neked merned kell, és ujra merned, és végnélkül merned; nincs egyéb út számodra csak ez! „*Que mon nom soit flétri,* Hadd legyen nevem megbélyegezve“: mi vagyok én? Egyedül az Ügy nagy; az hadd éljen, az ne vesszen el. — Mindent összevéve, itt is egy „formulák megsemmisitőjével“ találkozunk, még nagyobb kiterjedésben mint Mirabeaunál; ez a Danton az, a sansculotteok Mirabeauja. A szeptemberi napokban erről a miniszterről nem hallották, hogy együtt munkált volna a szigorú Rolanddal; az ő dolga meglehet, hogy másutt van — a Braunschweiginál és a Hôtel-de-Villeben. Midőn valamely hivatalos személy figyelmezteté az orleansi foglyokra, s hogy milyen nagy veszélynek lesznek azok kitéve, sötét komoran, kétszer egymásután azt felelé rá: „Nem bűnösök ezek az emberek?“ — Midőn tovább is sürgették, „rettenetes hangon válaszolt“ s hátat fordított.*) Ezer ember legyilkolva a börtönökben: elég iszonyatos ha úgy vesszük; de a Braunschweigi herczeg egy napi járó földre van tőlünk, s azon kivül huszonöt millió ember van itt még, a

*) Biographie des Ministres. 97. l.

megöletésre, vagy a megmentésre várva. Némely emberekre feladatot szabott a végzet, — rettenetesebbet, mint mi ránk! Különösnek látszik, bár még sem az, hogy a midőn ezen Moloch-igazság miniszteréhez valamely esedező egy-egy élet megmentését kérve fordult, benne részvétet és szánakozást talált s „mindég" engedett a kérésnek. S „Danton személyes ellenségei közül egyetlen-egy sem veszett el ezekben a napokban."*)

A jajgatás, újra mondjuk, midőn bizonyos dolgok követtetnek el, illő és elkerülhetetlen. Mindamellett is, artikulált beszéd, s nem a jajgatás az, a mi az ember természetéhez illik: s midőn a beszéd még nem lehetséges, hadd legyen annak helyén legalább — hallgatás. S valóban a hallgatás az, a mit mi a dolgok ezen negyvennegyedik évében, s ezernyolczszáz harminczhatodik esztendejében egy korszaknak, melyet *lucus a non lucendo* keresztyénnek neveznek, ajánlunk és gyakorlunk. Sőt a további jajgatás helyett talán sokkal tanulságosabb volna, más oldalról, figyelni rá, hogy minő sajátságos dolog az, a mit *Erkölcsöknek* (a latinoknál *Mores)* nevezünk; és hogy az Erény, *Vir-tus,* Férfiasság vagy Érték, a mi van valakiben, minő alkalmasan neveztetik az ő *Erkölcsiségének* vagy *Jellemének.* Az irgalmatlan öldöklés, melyet bárki is önök közül a pokol legauthenticusabb termékének tart, ha egyszer a szokás elfogadja, Háborúvá lesz, a Háború tör-

*) Biographie des Ministres. 103. l.

vényeivel, s eléggé bevett és *erkölcsös* dolognak tekintetik; s veres vagy más szinü ruhába öltöztetett egyének, annak eszközeit csipőjük mellé kötve, nem minden büszkeség nélkül hordják oldalukon — a melyen te, oh atyámfia, egyáltalában nem botránkozol meg. A míg, nézd, a meddig ez a fegyveres egyén csak napszámos vagy paraszt gúnyát visel, s a „forradalom", mely sokkal ritkább a „háborunál" még nem alkotta meg „a forradalom törvényeit", hanem a napszámos vagy paraszt-gúnyás egyének *szokatlan*, vagyis *erkölcstelen* dolgot cselekesznek —: oh szeretett, jajgató, tökfilkó atyámfiai az Emberiségben, jobb lesz ha be fogjuk nagyra nyitott szánkat; ha abba hagyjuk a jajgatást és elkezdünk gondolkodni!

VII. FEJEZET.

A szeptember Argonneban.

Egy dolog azonban kétségkivül világos, t. i., hogy a *megfélemlités*, akárminő megfélemlitésre van is szükségök azon arisztokrata ellenségeknek, megtörtént. Tehát a dolog komolylyá kezd válni! A sansculottismus tehát ténynyé lett, s magát olyanul igyekszik megbizonyitani? Ez a roppant csodaborjú, a melyet sansculottismusnak neveznek, ugrálva ide-oda, mint a fiatal borjak szoktak, nem csupán arra való, hogy vele játszanak, s nem egészen olyan jámbor mint a többi borjuk, hanem rettenetes

is, ha bántják, s iszonyatos orrlyukain keresztül tüzet fú! — Az arisztokraták, szivökben sápadt rémülettel, búvóhelyet keresve futnak, s világosság támad agyukban sok dologra nézve; vagy inkább zavart átmenet a világosság felé, minél fogva a pillanat sötétsége nagyobb, mint valaha volt. De mi lesz ebből a Franciaországból, ez most a kérdés? Franciaország a keringőt járja, mint a Sahara szokta, midőn a szelek föltámadnak; huszonöt millió ember a forgószél mozgásában, tánczolva a városházak, arisztokrata börtönök és a választási bizottságok termei felé; a Braunschweigi és a határok felé; egy új fejezet felé az Egyetemes történelemben, ha ugyan ez nem annak a vége és bezáródása lesz!

A választási bizottságok termeiben most nyoma sincs a habozásnak, hanem a munka derekasan halad előre. A convent választása foly, s úgy látszik, elég határozott szellemű lesz az; a városházánál már *A köztársaság első évében* irunk dátumul. Mintegy kétszázat a mi legderekabb törvényhozóink közül újra meg lehet választani; a Hegyet egészen; s közülök különösen: Robespierret, Pétion polgármestert, Buzot-t, Grégoire plébánost, Rabaut-t s mintegy hatvanat a régi alkotmányozó-gyülés tagjai közül; bár egy időben csak „harmincz szavazatunk" volt mindössze. Ezek mind bent lesznek; s ezekkel együtt a forradalmi hir előtt régóta ismert jóbarátok: Camille Desmoulins, bár hebegve beszél; Manuel, Tallien és társai; a journalisták közül Gorsas, Carra, Mercier, s

Louvet a *Faublas* szerzője; Clootz, az emberi nem szószólója; Collot d'Herbois, ki a szenvedélyt rongyokra tépi; Fabre d' Eglantine a speculativ röpiratkészitő; Legendre, a szolid mészáros; sőt Marat is, bár a vidéki franczia nép ezt alig képes elhinni, sőt alig még azt is, hogy Marat nevű ember létezik másutt, mint nyomtatásban. Danton miniszterről, ki leteszi a miniszterséget a képviselőségért, nem is szükséges szólanunk. Párizs csupa tűz; de a vidék sem marad hátra. Barbaroux, Rebecqui és más tüzes hazafiak jönnek Marseilleből. Hétszáz negyvenöt ember (sőt negyvenkilencz, mert Avignon most négyet küld) van gyülekezőben: ennyien fognak összejönni, de elváláskor nem lesznek ennyien!

Carrier ügyész Aurillacból és az arrasi volt pap, Lebon: ezek mind a ketten *nevet* fognak szerezni maguknak. A hegyes Auvergne újra megválasztja az ő Rommeját, ki egykor a mathematica tanára vala; most nehéz munkával miveli a földet; s ki, a nélkül, hogy tudna róla, egy nevezetes *új naptárt* hordoz fejében, Messidorok, Pluvioseok —, s más ilyenekkel —; s miután ezt szerencsésen világra bocsátá, meghal, olyan halállal, a melyet rómainak neveznek. Jön Sieyès is, a régi alkotmányozó gyülés tagja, hogy csináljon annyi új alkotmányt, a mennyire csak szükség lesz; különben pedig, fényes, okos szemeivel óvatosan tekintve ki a világba, lehuzza magát sok kényes helyzetben, s a hallgatást tartja a legbiztosabb útnak. A fiatal Saint-Just is jő, az északon fekvő Aisne

által küldve; jobban hasonlit egy tanulóhoz, mint törvényhozóhoz; még nincs huszonnégy éves; irt könyveket; vékony termetű ifjú; szelid, lágy hanggal; lelkesedést kifejező olaj szinü arczczal s hosszú fekete hajjal. Jön Féraud, D'Aure távoli völgyéből, a Pyreneek hegyhasadékaiban; tüzes republicanus, azzal a végzettel, hogy hiressé legyen, legalább a halálban.

Mindennemű hazafiak jönnek: tanitók, földmivesek, papok és volt-papok, kereskedők, orvosok, mindenekfelett pedig „beszélni tudók" az ügyvéd fajból. Lesznek még férfi-bábák is, mint Levasseur Sartheból. Művészek hasonlóképen: a vastag Dávid, feldagadt képével, régóta festeget, geniuszszal s rángatódzó ideges állapotban; most pedig törvényt fog hozni. A feldagadt kép, szavait még születésekor elfojtván, teljesen képtelenné teszi őt a szónoklásra; azonban ecsetje, feje, nagy és forró szive, az izgatott állapotban levő geniuszszal, ott lesznek. Egy testileg és értelmileg dagadt képű, aránytalan alkatú ember ez; duzzadtan vastag, a helyett, hogy nagy volna; mindent összevéve gyenge az izgatottság állapotában, nem erős a nyugalom állapotában sem: s igy hadd játszsza ő is a maga szerepét. Nincsenek elfeledve az emberi faj honositott jóltevői sem: Priestleyt az Orne kerület választja meg, de ez lemond; Painet, a forradalmár szabót a Pas de Calais, s ez elfogadja azt.

A nemesség közül kevesen jönnek, de jönnek. Paul-François Barras, „nemes, mint a Barrasok, régi, mint Provence kőszikláí": ez azok

közül való. A fékezhetlen, hajótörést szenvedett ember: Maldives partjaira vettetve ki rég, a mikor mint indiai harczos evezett és katonáskodott; s partra vettetve azóta, mint éhes párizsi kéjvadász és félzsoldon levő tiszt, sok Circenek szigetén, pillanatokra el-elbűvöltetve, s kis időre barommá és disznóvá válva: — a távol fekvő Var kerület most ide küldé. Az egész ember csupa tűz és sietség; tökéletlen a beszédben, sőt a fő baja az, hogy nincs, a mit elmondjon; mindamellett van benne bizonyos gyorsan észrevevő képesség, bizonyos hirtelen támadó bátorság, a melylyel, ilyen időben, ha a Szerencse kedvez neki, még sokra mehet. Magas, szép ember; „csak arczbőre sárga egy kissé"; azonban „ünnepélyes alkalmakkor, bibor palástban, skarlátszinű felöltőben s háromszinű tollal" elég jól néz ki.*) A régi alkotmányozók közül Lepelletier Saint-Fargeau szintén a nemesek közé tartozik és roppant vagyonú ember; ő is ide jött, hogy a halálbüntetés *eltörlését* sürgesse. Boldogtalan jogvédelmező, hova jöttél! Sőt a mi hatvan régi alkotmányozóink közt ott látjuk d'Orleans Fülöpöt is, a királyi vérből való herczeget! Most már nem *D'Orleans* többé; mert — miután a feudalismus eltöröltetett a föld szinéről — felkéri érdemes barátait, a párizsi választókat, hogy adjanak neki tetszésük szerint valami nevet; mire Manuel ügyész, mint az antithesisekben gyönyörködő irodalmi férfiú, az Égalité vagy *Egyenlőség* nevet ajánlja. Minél fogva egy Égalité Fülöp is

*) Dictionnaire des Hommes Marquants. §. Barras.

fog ott ülni, az Ég és a Föld szemei nézvén reá.

Egy ilyen convent van gyülekezőben. Csupa mérges baromfi-csoport, vedlés idején: a melylyel a Braunschweigi gránátosai és tüzérei igen röviden el fognak bánni. Csak, a mint Bertrand folyvást könyörög, az idő javulna egy kissé!*)

Hiában, oh Bertrand! Az idő nem fog javulni egy cseppet sem, de ha javulna is, mit érne az? Dumouriez Polymetis, bár Bertrand mit sem tud róla, augusztus 29-ének ama reggelén, ravaszsággal, készséggel, merészséggel felfegyverezve ébredt fel rövid alvásából Sedannál. Mintegy harmadnapra azután, a Braunschweigi nagyra nyitott szemekkel veszi észre, hogy Argonne átjárói mind el vannak foglalva; eltorlaszolva ledöntött élőfákkal, táborokkal megerősitve, és hogy a rendkivül ravasz, gyors Dumouriez az, ki őt igy rászedte!

Ez a hadicsel a Braunschweiginak úgy lehet „három heti késedelmet" okozhat, a mely nagyon végzetes ilyen körülmények közt. Egy negyven mértföld hosszú, hegyekből álló kőfal fekszik közte és Páriz között, a melyet neki előre el kellett volna foglalnia, s a melyet most hogyan vesz birtokába, az a kérdés? S aztán az eső is esik minden áldott nap, s mi egy éhes Champagne Pouilleuseben vagyunk, a melyen tej helyett piszkos víz foly. Hogyan menjünk át ezen az Argonne hegység falon, vagy általában mit tegyünk vele? Van mindenféle vonulás és tocsogás a sárban, meredek utakon, *sacker-*

*) Bertrand Moleville. Mémoires. II. 225.

menlek és más egyéb torokhangon ejtett felkiáltások közt, hogy Argonne átjáróit erővel elfoglalják, a mi azonban sehogy sem akar sikerülni. Az erdők visszhangoznak a Háború fegyvereinek dörgésétől, mely mint valami roppant kínai zene vagy Moloch üst-dobjainak recsegése, száll a visszhang szárnyain; a megdagadt patakok haragosan forrnak a szikláknál, sáppadt emberi hullákat emelve hátukon. Mind hiába! Islettes falú, a maga templom-tornyával, érintetlenül áll ott a hegység átjárójában, az őt körülövező hegycsúcsok között; az előre törő vonulás és felkapaszkodás visszavert csúszássá és hátrálássá lőn. A halmok tetejéről semmi mást nem látni, mint néma kőszálakat s a végtelen nedves, sóhajtó erdőt; a clermonti *Vache* (a milyen nagy Tehén az) meg-megmutatja magát egy pillanatra,*) levetve felhőtakaróját, s majd ismét magára húzva azt, belefúlva az esőt ontó égbe. Argonne átjáróját nem foglalhatjátok el erővel; derékon kell *ölelnetek Argonnet;* megkerülnötök egyik végén.

Gondolhatjuk, hogy az emigrans Seigneurök ragyogó jó kedve egy kissé lecsillapodott ebben az állapotban; s az a „gyalog-ezred, veres hajtókával és nanking nadrágban" nem a legrendesebben nézhetett ki. Attól lehet félteni őket, hogy a kihivó hetykeség helyét a kétségbeesésnek és a *vizbőségből* származó víziszonynak egy neme foglalja el. A fiatal de Ligne herczeg, fia azon derék irodalmi de

*) Lásd Helen Maria Williams, Levelei, III. 79—81.

Ligne-nek, a dandyk Jupiterének, elesett, lelövetve Grand-Prében, az átjárók legészakibb részén: s a Braunschweigi nagy fáradtsággal igyekszik véghezvinni a körülkerülést a Dél legtúlsó oldalán. Négy nap telik el így; négy olyan nap, mint Noéh idejében volt, tűz és táplálék nélkül! Hogy tüzet rakjanak, zöld fákat döntenek le és füstöt kapnak; táplálékul zöld szőlőfürtöket esznek; melynek hasmenés, ragályos vérhas lesz az eredménye, *ὀλέχοντο δὲ λαοί.* S a parasztok orozva gyilkolnak le bennünket, a helyett, hogy hozzánk csatlakoznának; éles hangú asszonyok legyaláznak bennünket, s azzal fenyegetnek, hogy ollóikkal jönnek ránk! Oh ti boldogtalan, megfogyatkozott csillogásu seigneurök, és víziszonyban szenvedő csúronvíz nanking-nadrágok! De tízszeresen boldogtalanok ti szegény *sackermentező* sáppadt arczú hesseniek és uhlánusok, a kik hanyatt-hanyatt estek; a kiknek semmiféle hivatástok nem parancsolja, hogy itt haljatok meg, csak a kényszerítés és a három krajczár napi zsold! Azonban az „Arany kéz" Le Blanc asszonyára sem lehet valami jó idő: ez, becsurgó, káka-födelű gunyhójában. Az orgyilkos parasztokat felakasztják; a régi alkotmányozó gyűlés tagjait, habár tisztes korúak is, paraszt szekéren, megkötözött kézzel szállitják tova; ilyenek a háború szenvedései.

Igy mozognak és csuszkálnak ezek, nagy messze kiterjedésben, az Argonne lejtőin és átszelő útjain, s mindez a Braunschweiginak huszonöt szerencsétlen napnyi veszteséget szerzett.

Előre csúsznak és harczolnak; szemben, háttal, majd oldalt fordulnak, amint a helyzet változik, s az Argonnet részint körülkerítik, részint egyenesen törnek át rajta. Dumouriez azonban, mindennek daczára, akárhogy törtök rá, akárhogy kerítitek körül, megállja helyét, mint egy földhöz szegzett gép, a melynek sok *sarka* van; s most erre fordúl, majd meg amarra, s mindig új homlokzatot mutat, a legváratlanabb módon, és sehogy sem egyezik bele, hogy azt a helyet otthagyja. Újonczok egyre érkeznek hozzá; szivök csupa tűz; de egy kissé nehéz őket megszoktatni. Grand-Pré mögött például, azon Grand-Pré mögött, mely az Argonne hátsó részén van, minthogy most szorítnak és körül is vettek bennünket — ez a buzgósággal tele sziv azon fordulások és új homlokzat-csinálások alkalmával, hogy úgy szóljunk túlömölt, a minek a tele szivek ki vannak téve; s hirtelen a *sauve qui peut* kiáltás támadt fel, s olyan halálos rémület, a mely csaknem tönkre tette az egész tábort. Ugy, hogy magának, a tábornoknak kellett lován odavágtatnia, s mennydörgő szavakkal, ágálással, sőt kivont kard csapásaival feltartóztatni és rendbehozni őket, s visszahozni beléjök a szemérem érzetét;*) sőt megfogatni az első kiáltozókat és vezetőket; „megberetváltatni fejöket és szemöldeiket“ s úgy világgá bocsátani őket intő példa gyanánt. Azután meg nem sokára, (mert igazat szólva, az eleség kevés, s az esőben való táborozás éhes gyo-

*) Dumouriez, Mémoires, III. 29.

morral rossz kedvűvé teszi az embert) katonai lázadás van kitörőben. Mire ismét Dumouriez „soraik elé érkezik, törzskarával és száz huszárból álló kisérettel. Egy pár lovas századot a hátuk mögé állit, a tüzérséget velök szemben, s akkor ezt mondja nekik: ‚önök pedig,' — mert én önöket sem polgároknak, sem katonáknak, sem fiaimnak *(ni mes enfants)* nem fogom nevezni, — látják itt előttük a tüzérséget, hátuk mögött a lovasságot. Önök megbecstelenitették magukat vétkek által. Ha megjavulnak, és ugy fogják viselni magukat, mint ez a derék hadsereg, a melyhez tartozni szerencsések, bennem ismét jó apára fognak találni. De rablókat és gyilkosokat itt nem türök meg. A legkisebb zavargásra darabokra fogom önöket vagdaltatni *(hacher en pièces)*. Keressék ki a gazembereket maguk közül és kergessék el maguk; én önöket teszem felelősekké értök."*)

Csak türelem, oh Dumouriez! A megijedőknek és zavargóknak ezen bizonytalan természetű csoportja, ha egyszer begyakorlódik és megszokik, a harczosoknak áttörhetetlen tömegévé válik, s a parancsszóra szembe áll és megfordúl, gyorsan, mint a szél vagy a forgószél; edzett bajuszos alakokká, a kik gyakran mezitláb, sőt mezitelen testtel küzdenek; vas izmokkal; a kiknek csak kenyérre és lőporra van szükségük; a tűznek valódi fiaivá, a legbátrabb, leggyorsabb, legtüzesebb hadsereggé, a minőt talán Attila óta nem látott a világ. Hó-

*) Ugyanott. III. 55.

ditani fognak és országokat elboritani bámulandó módon, mint a hogy amaz Attila tette; — akinek tábor-helye és csatamezeje itt van épen ezen a helyen;*) a ki, miután megtisztitá maga előtt a világot, csak nagy nehezen, és napokig tartó kemény küzdés után állittatott meg *itt* a római Aetius és a Szerencse által, s a serege által vert porfellegnek ismét kelet felé kelle eltünnie!

Elég sajátságos, hogy ezen fejét vesztő, rendetlenségbe esett katonaságban, melyet már régebben láttunk saját törvényeinek rámájából kiesve, öngyilkos összeütközésben Nancynál, vagy Metz utczáin, a hol a derék Bouillé kivont karddal állt; s a mely azóta mind jobban zavarodott össze és tördelődzött szét darabokra, egész addig, mig ebbe az állapotba jutott: ebben a fejét vesztő zűrzavarban van, és sehol másutt, a visszatérő rend első magva Francziaországra nézve! És e körül a szegény Francziaország, öngyilkos módon csaknem egészen legázolva hitvány tömeggé és Kaoszszá, örömmel fog csoportosulni; és elkezd nőni és ujra fogja alkotni az inorganicus port; igen lassan századokon keresztül, Napoleonokon, Lajos Fülöpökön, s más ehhez hasonló közegeken és phasisokon át, egy új, s végtelenül többet érő Francziaországgá, a mint remélhetjük.

Ezeknek az Argonne környékén történő mozdulatoknek és ide-oda való fordulásoknak elbeszélését, melyek magánál Dumourieznél

*) Helen Maria Williams, III. 32.

hűségesen le vannak irva, és sokkal érdekesebbek ránk nézve Hoyle vagy Philidor legszebb sakk-játékánál, mindamellett is hagyjuk el egészen, olvasóm, és sietve csak két dolgot jegyezzünk meg. Az első csekély, magántermészetű dolog; a második fontos és közérdekű. A magántermészetű csekély dolog, az Argonne melletti harczi játszmánál, a porosz hadseregben, egy bizonyos Embernek jelenléte, ki az ugynevezett „halhatatlanok“ osztályához tartozik; ki az azóta letelt időben mindinkább láthatóvá lesz, mint olyan jellegű, a mint az ideig élő mindjobban elenyészik; mert már igen régen megjegyezték azt, hogy midőn Isten jelenik meg az emberek között, az ritkán történik felismerhető alakban. Igy Admetusnak pásztorai Apollót egy ital savóval kinálták meg kecskebőr kulacsukból (szerencse, ha egyszer-kétszer rá nem huztak az ökörhajtó ostorral) meg sem álmodva, hogy az a Napisten! Ezen embernek neve *Johann Wolfgang von Goethe*. A weimári herczeg minisztere, s a kis weimári csapattal jött ide, hogy itt jelentéktelen nem katonai természetü kötelességet végezzen; alig ismeri valaki az egész táborból. Jelenleg, rövidre fogott kantárral, a magaslatokon áll, Sainte-Menehouldhoz közel, tanulmányokat téve a „golyólázból“; minden lebeszélés ellenére azzal a tudományos kiváncsisággal lovagolva ide, az ágyúgolyók táncza és tüzes tüszkölése közé, hogy megtudja, milyen az az ágyú-láz. „Hangjuk, — mondja —, elég sajátságos; mintha a csigának búgásából, a víz buggyogásából és a

madarak énekéből volna összetéve. Lassanként az embert igen szokatlan érzés fogja el, a melyet csak hasonlat által lehet leírni. Ugy érzi, mintha valamely rendkivül forró helyen volna s ugyanakkor teljesen át lenne hatva annak forrósága által; ugy hogy azzal az elemmel, a melyben van, egészen egyformának érzi magát. A látás semmit sem veszit erejéből vagy megkülönböztető képességéből; mégis olyan, mintha körülötte minden barna-vörös szinűvé válnék, mely a helyzetet és a tárgyakat még erősebb benyomásúakká teszi."*)

Ez az ágyú-láz, a mint azt egy világköltő érzi. A kinek fel nem ismerhető fejében ugyanakkor ott van szellemi párja (nevezzük azt kiegészitőnek) a világ ezen roppant haldokló ujjászületésének, a mely most megy véghez, külsőleg Argonneban, s ilyen ágyúdörgés közt; bensőleg a fel nem ismerhető főben egészen másképen, mint menydörgés között! Jegyezd meg ezt az ember olvasóm, mint a legemlékezetre méltóbbat valamennyi emlékezetre méltó dolog közt ezen argonnei táborozásban. A mit róla mondunk, az nem álom, nem is üres szó vagy szónoki virág, hanem tudományos történeti tény; a mint azt, ebből a távolságból, már sok ember látja vagy kezdi látni.

A fontos, közérdekü dolog pedig, a mit el kell beszélnünk, ez: hogy 1792. szeptember 20-nak reggele komor, ködös volt; hogy Sainte-

*) Goethe, Campagne in Frankreich (Werke, XXX. 78.)

Menehould, s azon faluk és tanyák, melyeket régebbről ismerünk, már hajnali három órakor fölébresztettek az ágyús-szekerek dübörgése, a lovak patáinak csattogása és a temérdek emberláb dobogása által; mindennemű katonaság hazafiak és poroszok, foglalva állást La Lune magaslatain és egyéb magaslatokon; helyzetet cserélve, előre menve, látszólag mint valamely rettenetes sakk-játszmában, melyet vajha az Ég részünkre döntene el! A valmyi molnár jónak látta az eltisztulást; malma akármilyen jó szél fújjon is, ma pihenni fog. Reggel hét órakor a köd feltisztúl: s ime ott van Kellermann, Dumouriez másod-parancsnoka, „tizennyolcz darab ágyúval" és sűrű sorokkal, csatarendben állva azon hallgatag szélmalom körül, egy erős halom tetején; a Braunschweigi, szintén sűrű sorokkal és ágyukkal, komoran nézve át rá La Lune magaslatáról: most már csak a kis patak és annak kis árka választván el őket.

Ugy hogy a régóta óhajtott pillanat végre megjött. Az éhség és vérhas helyett legalább puskatüzet kapunk és azután! — Dumouriez a tartalék-erővel és szilárd homlokkal egy szomszéd magaslatról néz le; csak kivánságával segithet, csendben. Ime a tizennyolcz darab ágyú bömbölni és ugatni kezd, felelve La Lune bömbölésének; és füstfelleg száll a légbe, s a visszhang bőg, keresztül a völgyeken be messze, az argonnei erdő mélységeibe (a mely most elhagyatott), s emberek élete és tagjai pusztulnak el s szóródnak szét erre és amarra. Vajjon a Braunschweigi képes-e megijeszteni őket? A lehült

kedvű seigneurök körmeiket rágva állnak; ezek a sansculotteok úgy látszik *nem* szaladnak szét, mint baromfiak! Délfelé egy ágyúgolyó megöli Kellermann alatt a lovat; egy lőporos kocsi felrobban, olyan durranással, mely túlhangzik a többi valamennyin; némi ingadozás és hátrálás vehető észre: a Braunschweigi most próbát tesz! — „*Camarades*", kiáltja Kellermann, „*Vive la Patrie! Allons vaincre pour elle,* Jertek, és győzzünk ő érette!" „Éljen a haza!" hangzik az egetverő válasz minden oldalról; soraink oly erősen állanak, mint a kősziklák, s a Braunschweigi visszamehet a patak medrén, tehetetlenül, s elfoglalhatja elhagyott helyét a La Luneön, nem minden kár-szenvedés nélkül az útban. S ez igy tart egy szeptemberi egész napon át, dörgéssel és bömböléssel, melynek zaját a visszhang messze hordja! Az ágyúzás naplementig tart, és nincs semmi hatása. Naplement után egy órával, midőn a tájék megmaradt órái hetet ütöttek, a Braunschweigi ezen késő időben még egyszer megpróbálkozik: azonban semmivel sem több szerencsével. Kőszikla szilárdságú sorok s a *Vive la Patrie* kiáltás fogadták, s visszaverték nem veszteség nélkül. Mire abbahagyja a támadást; visszavonul „La Lune vendéglőjébe"; és sánczot kezd hányatni, nehogy *őt* támadják meg!

Bizugy, ti lehütött kedvű seigneurök, akármit csináltok is ezzel a dologgal! És Franczia-ország nem kél fel mellettünk tömegesen, s a parasztok nem csatlakoznak hozzánk, hanem inkább legyilkolnak bennünket; sem az akasz-

tás, sem a rábeszélés nem segít. Attól félek, egészen elvesztették régi megkülönböztetett szeretetüket a király és a királyi palást iránt, sőt készek harczolni, hogy attól megszabadúljanak; úgy látszik ilyen kedvben vannak most ezek. És Ausztria sem boldogul, sem Thionville ostroma nem ér czélt. A thionvilleiek, egész epigrammai élt adván bosszantásuknak, egy falovat állitottak falaikra, melyről egy csomag széna függött alá ezzel a felirással: „Midőn én elfogyasztom szénámat, akkor fogjátok Thionvillet bevenni".*) Ilyen magas fokra hágott az emberi nem láza.

Thionville futó-árkait el lehet zárni, de mit használ ez, habár Lilleéi megnyittatnak is? A föld nem mosolyog ránk, sem az ég; hanem csak sír és kesereg, hideg esővel és még roszabbal. Maguk barátaink bántalmaznak bennünket; saját barátaink házában sértetünk meg. „A porosz király ő felségének volt egy nagy kabátja, midőn az eső esni kezdett; és (ellenére minden ismert törvénynek) azt felvette, bár a mi két királyi vérből való franczia herczegünknek, hazájuk reményeinek, nem volt mit felölteniök!" A mire, valóban, mint Goethe mondja, igen nehéz lett volna akármit is felelni!**) Hideg, éhség és bántalmazás; hasrágás, vérhas és halál; és mi itt lapulunk sánczok mögött, „szétszórt asztagok közt" agyontaposott tarlón, La

*) Hist. Parl. XIX. 177.
**) Goethe, XXX. 49.

Lunenek sáros magaslatain, a la lunei piszkos vendéglő körül!

Ez a valmyi ágyúzás, melyben a világköltő tanulmányozta az ágyú-lázt, s a hol a franczia sansculotteok nem szaladtak szét mint baromfiak. Becses nap ez Francziaországra nézve! Mindenik katona megtette a maga kötelességét; és az elsassi Kellermann (mennyivel többet ér az elbocsátott vén Lucknernél!) kezdett nőni; s *Égalité Fils*, az „ifjabb Egyenlőség", eleven gavallér tiszt a hadseregnél, rettenthetetlensége által tüntette ki magát. Ugyanaz a rettenthetetlen egyén ez, ki most*) Lajos-Fülöp névvel, az Egyenlőség nélkül, küzd, igen szomorú körülmények közt, hogy a francziák királyának neveztessék egy időre.

VIII. FEJEZET.

Exeunt.

De ez a szeptember huszadika máskülönben is nagy nap. Mert az alatt, a mig Kellermann lova, alóla kilőve, repült szanaszét a valmyi malomnál, a mi új nemzeti képviselőink, a kik majd *nemzeti conventté* lesznek, ott járkálnak és gyülekeznek a száz svájczi terme körül, azzal a szándékkal, hogy megalakuljanak.

*) Midőn e könyv iródott, 1835—36-ban. *(A ford.)*

A következő napon, dél körül, Camus a levéltárnok ugyancsak el van foglalva „megbízó leveleik igazolásával", miután már több százan itt vannak közülök. Mire a régi törvényhozó gyűlés ünnepélyesen átjő, hogy vén hamvait, phoenixként, az újnak testébe temesse; s azzal valamennyien ünnepélyesen visszatérvén a Salle de Manégebe: ime a nemzetgyűlés megalakult, hétszáznegyvenkilencz taggal, teljes számú, vagy meglehetős teljes számú: elnökük Pétion, s rögtön meg is kezdi a munkát. Olvasd el az ezen délutáni ülésről szóló jelentést, olvasóm; kevés ülés van ehhez hasonló: még maga a közönyösen közlő *Moniteur* is drámaibbá lesz Shakespearenél. Mert a rövid, találó mondatokban gyönyörködő Manuel felkél és különös dolgokat beszél: hogy az elnöknek tisztelet-őrsége legyen és lakjék a Tuileriesben: melyet azonban *elvetnek*. S Danton is felkél és beszél; s Collot d'Herbois is felkél, s fel utána Grégoire pap és a hegypárti béna Couthon, s gyors, rövid, édesen hangzó stanzákban — pár sorból álló mindeniké, — nem kevés számú inditványt tesznek: hogy a mi új alkotmányunk alapköve a nép souverainitása; hogy az alkotmányt a népnek el kell fogadni, különben az érvénytelen; továbbá, hogy a népen ejtett sérelmeket meg kell boszulni és igazságos birákat választani; hogy az adókat fenn kell tartani uj rendelkezésig; hogy a földbirtok és másféle tulajdonjog örökre szentek; végezetre, hogy „a királyság e naptól fogva el van törölve Francziaországban": mindez *végzéssé* emelve, mielőtt az óra négyet vert, az

egész világ tapsai közt!*) A fa gyümölcsei olyan érettek voltak; csak meg kellett rázni, s ilyen érett rakás hullott le róla.

S távol ott, Valmy körül, midőn e hirek megérkeznek, micsoda zaj és izgalom támad, mely hallható és látható a mi sáros magaslatainkról, La Luneről? **) A velök szemben eső halom oldalán a francziák egyetemes örömkiáltásban törnek ki; fövegeiket szuronyokra tűzik; és a *République, vive la République* hangját meszsze hordja a szelek szárnya. Másnap reggel a Braunschweigi, hogy ugy szóljunk, felszedi a sátorfát még nap kelte előtt; annyi tüzet gyújt, a mennyi csak telik, s megindul minden dobszó nélkül. Dumouriez undorító jeleket talál az elhagyott tábor helyén: „latrinas, tele vérrel!“***) Poroszország lovagias királya, — mert ő, a mint láttuk, itt volt személyesen —, sokáig bánhatja ezt a napot; s hidegebben nézhet, mint valaha, ezekre a lehűlt kedvü seigneurökre s a királyi vérű franczia herczegekre, hazájuk reményeire; — s általában felveheti nagy kabátját minden szertartás nélkül, örülve, hogy van neki mit felvennie. Visszavonulnak; az egész sereg visszavonul, meglehetős sietséggel, a pocsolyává taposott mezőn, a kellemetlen idő önti rájuk vizét: s Dumouriez, Kellermannjai és Dillonjai által

*) Hist. Parl. XIX. 19.

**) Williams, III. 71.

***) Október 1-én 1792-ben; Dumouriez, III. 73

meg-megcsipkedi őket hátulsó részükön. De csak kissé, nem nagyon; most csipkedve, majd alkudozva; mert a Braunschweigi nyitva tartja szemét, és a porosz fölség bűnbánó fölség.

Ausztria sem boldogult, sem a thionvillei faló nem ette meg a szénáját; sem Lille városa nem adta fel magát. A Lille előtti futó árkok a hónap 19-én megnyiltak, golyókat, bombákat, izzóveres gömböket szórva ki magukból, mintha nem is futó-árkok, hanem a Vezúv és Pokol nyiltak volna meg. Rettenetes volt az, mondják a szemtanuk, de még se lett eredménye. A Lillebeliek olyan erkölcsi magasságra emelkednek, különösen az Argonneból és keletről érkezett hirek után. Nincs egyetlen „nadrágtalan" Lille városában, a ki hajlandó volna a feladásra, még királyi váltságdijért se. Izzó veres golyók hullanak éjjel és nappal; számuk mintegy „hatezerre„ mehet; s azután bombák, „belül megtöltve terpentin olajjal, a mely lángokban csap föl"; ezek leginkább a sansculotteok és szegények lakásaira hullanak; a gazdagok utczáit megkiméltek. Azonban a sansculotteok vizzel telt vödröket állitanak föl: oltó szabályzatokat hoznak: „A bomba Péter házára esett!" „Most meg Jánoséra!" Megosztják lakásukat és élelmüket egymással; kiáltják: *Vive la République* és nem csüggednek szivökben. Egy golyó végig búg a Hôtel-de-Ville fő termén mialatt a községtanács tagjai ott összegyülve vannak: „Mi permanens ülést tartunk", mondá az egyik tanácstag hidegen, tovább tárgyalva az ügyet, s a golyó is permanensül ott

marad, bele furódván a falba, s valószinüleg ott van mind e mai napig.*)

Az ausztriai főherczegnő, (a királyné testvére) maga akarta látni, midőn a tüzes golyókat eregetik: s a túlbuzgóság folytán, hogy egy főherczegnőnek kedvére tegyenek „két ágyú szétrobban és megöl harmincz személyt.“ Mind hijába! Lille ugyan gyakran meggyulad, de ismét eloltják; Lille nem adja meg magát. A fiú gyerekek ügyesen kiszedik a kanóczot a leesett bombákból; „egy ember egy guruló ágyúgolyót kalapjába fog, a mely meggyúlad; s midőn a golyó kihűlt, megkoronázzák egy *bonnet rougeval.*“ Hadd maradjon fenn emlékezete azon fürge borbélynak is, ki midőn egy bomba szétpattant mellette, felkapta annak egy darabját, szappant és habot tett bele, kiáltva: „*Voilà mon plat à barbe.*“ Az én uj beretválótányérom, s „tizennégy embert“ megborotvált azon a helyen. Bravó, te fürge borbély, a ki méltó vagy rá, hogy a veres kabátos szellemkirályt megborotváld és ezért kincseket találj. — Nyolczadik napján ezen kétségbeesett ostromnak s hatodik napján októbernek, Ausztria egészen haszontalannak látva minden további fáradságot, elvonúl, nem valami örvendetes tudattal, miután Dumouriez gyorsan közeledett errefelé; és azután Lille is, mely hamu-

*) Bombardement de Lille (Hist. Parl. XX. 63—71.)

tól és üszöktől feketéllik, de örvendezése egekig hat, megnyitja kapuit. A *Plat à barbe* divatba jö; „nincs egyetlen elegántiát kedvelő hazafi sem“ — mondja Mercier több évvel később, „a ki ne valamely lillei bomba darabjából beretválkoznék.“

Quid multa. Miért beszéljek sokat? A betörők futnak visszafelé; a Braunschweigi serege, miután egy harmada elpusztult, siralmasan botorkál Champagne mély országútjain, kiterjeszkedve oldalt a besüppedő, veres szinű agyaggal boritott szántóföldekre is; „mint egy iszapból álló veres tengeren átvonuló Pharao serge“, mondja Goethe, „mert itt is összetört kocsik hevertek, s ugy látszott, hogy lovasság és gyalogok egyaránt sülyednek el köröskörül.“*) Október kilenczedikének reggelén a világ-költő észak felé iparkodván ki Verdunból, hova mintegy öt héttel ezelőtt a déli oldalon vonult be s egészen más rendben, a következő tüneményt szemlélte, miközben ő maga is résztvevője volt: „Reggel három óra körül, a nélkül, hogy az éjen át aludtunk volna, már épen fel akartunk ülni a kapu elé állitott kocsinkra, midőn egyszerre, elhárithatlan akadályra bukkantunk, t. i. a betegeket szállitó kocsiknak megszakitatlan sora vonult, a kétoldalt felhalmozott utczakövezet közt, a mocsárrá gázolt városon keresztül. A mint ott állottunk, várva, hogy mi lesz már a dologból, gazdánk, a Szent-Lajos rend lovagja, mellettünk haladt el, a nél-

*) Campagne in Frankreich. 103. l.

kül, hogy nekünk köszönt volna". Ez 1787-ben egyike volt Calonne Notablejeinek s azután emigrált; diadal-örömmel tért vissza a porosz sereggel; most azonban ismét kénytelen odább menni a széles világba, „egy szolga által követve, ki botján egy kis batyucskát vitt."

„A mi derék Lisieuxunk ügyessége itt is kitünt, s most is kisegitett bennünket a bajból, miután, a mint a kocsisorban egy kis nyilás támadt, oda ugrott, s a legközelebbi kocsit mindaddig visszatartá, mig a mi hat és négy fogatunk is be nem állott a sorba, minek következtében én, könnyű kis kocsicskámban, újra szíhattam a friss levegőt. Most tehát mozogtunk, temetési menet lassúságával ugyan, de mégis mozogtunk. A nap feljött, s mi a város előtt voltunk, a lehető legnagyobb zajban és tolongásban. Mindenféle kocsi, néhány lovas és megszámlálhatatlan mennyiségű gyalog állt keresztül-kasul a kapu előtti nagy téren. A mi sorunk jobbra, Estain felé indult meg, egy keskeny kocsiúton, melynek mindkét oldalán árok volt. Ebben a roppant tolongásban az önfentartás semmi szánalmat, semmi tekintetet nem ismert többé; nem messze tőlünk egy élelem-szállitó kocsi előtt lerogyott a ló; elvagdalták az istrángokat s a lovat ott hagyták. Miután pedig a másik három ló nem birta tovább a terhet, azoknak istrángjait is elvagdalták, a súlyosan megrakott kocsit az árokba döntötték; s mi egy pillanatnyi megállapodás után mentünk tovább, egyenesen keresztül a lovon, a mely épen fel akart kelni, s én egész tisztán láttam, a mint

tagjai a kerekek alatt ropogtak és összezúzódtak.

A lovasok és gyalogok igyekeztek a keskeny, járhatlan országútról a rétekre menekülni; azonban ezek is teljesen át voltak áztatva az eső által; a túltelt árkok vize lefutott rájok, s a gyalogutak mindenütt elpusztultak. Négy jókinézésü, szép, csinosan öltözött franczia katona gyalogolt egy darabig kocsink mellett; egészen csinosan és tisztán voltak öltözve, s oly ügyesen tudtak lépkedni, hogy lábbelijök csak bokáig tett tanulságot a sáros utazásról, melyre ezek a jó emberek kényszerülve voltak."

„Hogy ilyen körülmények közt az árkokban, réteken, mezőkön és mesgyéken elég döglött lovat látott az ember, az csak természetes következménye volt az állapotnak; de nem sokára megnyúzottakra is akadtunk, a melyeknek húsos részei meg voltak szabdalva: szomorú jelei az egyetemes szükségnek!

Igy haladtunk tova, minden pillanatban abban a veszélyben forogva, hogy a legkisebb megakadásnál bennünket is felforditanak, a mely körülmények közt természetesen nem dicsérhettük eléggé kalauzunknak ügyes gondoskodását. Ugyanez jelentkezett Estainban is, hova dél felé érkeztünk; s a szép, csinosan épült városkában, az utczákon és téreken, mellettünk és körülöttünk, elkábitó zajt és tolongást észlelhettünk; a tömeg ide-oda hullámzott, s miután mindenki előre nyomult, egyik a másiknak útjában volt. Kalauzunk egész váratlanul kocsinkat a piacznak egyik szép háza előtt

megállitá; mi beléptünk, s a háziúr és házi-asszony tiszteletteljes távolságban üdvözöltek bennünket. Az ügyes Lisieux, bár mi arról mit sem tudtunk, azt mondá, hogy mi a porosz király testvére vagyunk!

„Innét azután, az alacsony ablakokon keresztül, melyekből az egész vásártéren át lehetett látni, közvetlen és csaknem kézzelfogható-lag észlelhettük a határtalan zavaros tolongást. Mindenféle járó-kelők, egyenruhás férfiak, betegek, egészséges, de gyászoló polgárok, asszonyok és gyermekek tolongtak és lökdösték egymást, a mindenféle alakú kocsik terhes szekerek és parasztkocsik, egyfogatú és több-fogatú járművek között; a temérdek ló, egy részük tulajdon, a másik requirált, itt utat adva, amott összetolulva: mindennemű gátul szolgáltak jobb- és balfelől. Szarvasmarhák is hajtattak a menettel, valószinüleg erőszakkal elvett csordák. Lovast keveset látott az ember, azonban feltüntek az emigránsok elegáns hintai, sokszinűre fényesen befestve, arany és ezüst diszitéssel ellátva, mely utóbbiak készitőiknek becsületére válhattak."*)

„A legnagyobb szorultság azonban akkor állott elő, midőn a vásártért betöltő tömegnek egy elég egyenes és csinos, azonban aránylag nagyon szűk utczába kellett befordulnia. Életemben ehhez hasonló valamit nem láttam; az egyetlen, a mihez ezt a képet hasonlítani lehet,

*) Lásd Goethe Hermann und Dorotheáját, Buch *Kalliope.*

a rétekre és a szántóföldekre kiöntött folyam, mely ismét szűk hídboltozatok alatt átfolyni, s keskeny medrébe visszatérni kénytelen. Ott, a mi ablakunkból egészen belátható utczán át lefelé, ömlött feltartózhatatlanul ez a csodálatos áradat; egy magas, kétüléses utazó-kocsi messze kiemelkedett az ár fölött. Egy pillanatra a reggel látott szép franczia nőre gondoltunk. Azonban nem ők voltak, hanem Haugwitz gróf, a kit én nem minden kárörröm nélkül néztem, a mint ott lépésről-lépésre előre döczög.*)

Ilyen cseppet sem diadalmas menetben végződött a Braunschweigi hires manifesztuma! Sőt rosszabb valamiben, „Alkudozásban ezekkel az elvetemültekkel", melynek első híre olyan fölháborodást támasztott az emigráns természetben, hogy a mi tudós világ-költőnk „többnek közülök az eszét féltette."**) Azonban nem lehet rajta segiteni: menniök kell tovább útjokon ezeknek a szegény emigránsoknak, haragban mindenféle személylyel és dologgal, s egyszersmind minden embert magokra haragitva a boldogtalan pályán, a melyen megindultak. A *tables d'hôte*-oknál vendéglős és vendéglősné mind azt beszélik, hogy milyen eltürhetetlenek ezek a francziák; hogy daczára ekkora megaláztatásuknak, a szegénységnek és a valószinü koldúsbotra jutásuknak, folyvást ugyanaz az

*) Campagne in Frankreich, Goethe's Werke (Stuttgart, 1829.) 133—137.

**) Ugyanott, 152.

előre tolakvás és a discretio hiánya. Saját szemeivel láthat az ember az asztalfőn, nagy tiszteletben tartva, nem egy Seigneurt, hanem csak egy gyermeki állapotba jutott seigneurnek automatáját, a kit mégis hódolattal vesznek körül, tiszteletteljesen szolgálják és táplálják. Különböző ülőhelyeken vegyesen katonák, biztosok és kalandorok ülnek, hallgatagon fogyasztván ennivalójukat. „Mindeniknek homlokán aggodalom olvasható; mindnyájan hallgatagok voltak, mert mindeniknek megvolt a maga hordani való baja, s határtalan nyomort láttak maguk előtt". Az étkezés alatt egy elkésett utas jő be, s minden válogatás nélkül megevén, a mit elébe tettek, a vendéglős csaknem fizetéskérés nélkül ereszti el. „Ő az első — súgta nekem a korcsmáros, — ezen átkozott fajból, ki a fekete kenyeret megette, hogy váljék egészségére".*)

Dumouriez pedig Párizsban van; magasztalják, tiszteletére lakomákat rendeznek; csillogó szalonokban ünnepelik; mellette a legszebb selyem csipkeruhák és finom posztókabátok suhogva járnak, vég nélkül, csodáló örömben. Azonban egy éjjel, egy ilyen jelenet ragyogása közt, hirtelen csak azt veszi észre, hogy egy piszkos, nem vigságot kifejező alak szólítja meg, a ki hivatlanul lépett be, sőt ellenére a cselédeknek; egyáltalában nem kellemes alak! Ez az alak „egyenes küldetésben jött a jakobinusoktól", hogy éles hangon magyarázatot kérjen, inkább

*) Campagne in Frankreich. Goethe's Werke (Stuttgart, 1829.) XXX. 210—212.

most mint később, bizonyos dolgokra vonatkozólag: „Igy például az önkéntes hazafiak szemöldökeinek leborotváltatása felől?“ Meg „az az ön fenyegetése, hogy darabokra vagdaltatja őket?“ Továbbá, „miért nem üldözte ön erősebben a Braunschweigit?“ Ezeket kérdezi az alak, éles, károgó hangon. — „*Ah, c'est vous qu' on appelle Marat*, Ön az a Marat nevü ember!“ feleli a tábornok és hidegen hátat fordit neki.*) — „Marat!“ A csipkeöltönyök reszketnek mint a nyárfalevél, a finom kabátok csoportba gyülnek; Talma színész (mert az ő házában vagyunk) s csaknem maguk a csillárok is kék és zöld szint kapnak: mig nem ez a rút Szörny, ez a sötét, földalatti Jelenés eltünik ismét szülőhonába, az Éjbe.

Dumouriez tábornok néhány nap mulva ismét útban van Németalföld felé, s beüt oda, habár tél van is. És Montesquiou tábornok délkeleten megtámadta a sardiniai felség birtokát, sőt csaknem egy puskalövés nélkül elvette Savoyát tőle, a mely részévé akar lenni a köztársaságnak. S Custine tábornok észak-keleten megrohanta Speiert és annak fegyvertárát, s azután a választó-fejedelmi Mainzot, nem is hivatlanul menve oda, a mennyiben ott német demokraták vannak, s jelenleg még csak árnyéka sincs semmiféle választónak: úgy hogy október

* Dumouriez, III. 115. Maratnak elbeszélése a Débats des Jacobins és a Journal d ela Républiqueban (Hist. Parl. XIX. 317—21.) elismeri a hát-fordítást, de azt másként igyekszik magyarázni.

utolsó napjaiban Forster asszony, Heinenek leánya, kissé demokratikus hajlamú nő, Mainz kapuján sétálva ki férjével, azt látja, hogy ott franczia katonák ágyúgolyókkal kugliznak. Forster vidám arczczal lép keresztül egy vasgolyót, kiáltva: „Éljen a köztársaság!“ Egy fekete szakállú nemzetőr pedig azt felelé neki: „Elle vivra bien sans vous, bizony, az megél ön nélkül is“.*)

*) Johann Georg Forsters Briefwechsel. (Leipzig. 1829.) I. 88.

II. KÖNYV.

A KIRÁLY-GYILKOSSÁG.

I. FEJEZET.

A törvényhozó hatalom.

Ime tehát Franciaország két dolgot tökéletesen megcsinált: visszaverte kimmerius megtámadóit messze túl a határokon; és a mellett összezúzta saját belső társadalmi alkotmányát, annak legkisebb ízéig, hogy rom és törmelék vált belőle. Minden teljesen meg lőn változtatva: a királytól lefelé a megyei rendőrig minden hatalomnak, tisztviselőknek, biráknak, szóval mindazoknak, a kik uralkodtak, egyszerre meg kellett változniok a szükséges fokig, vagy különben, ép oly egyszerre, s nem minden erőszak nélkül, felcserélték őket. Mert a hazafias „miniszteri végrehajtó tanácsnak“, melyben Danton hazafi is ott van, s a mellett egy egész nemzetnek és nemzeti conventnek gondja volt rá, hogy úgy legyen. Nincs egyetlen megyei rendőr, a legtávolabbi kunyhók lakói közt,

a kinek ne kellett volna lemondani, ha azt mondá, hogy *De par le roi*, és loyalitást mutatott: helyet kellett csinálnia egy új és tökéletesebb megyei rendőrnek, ki ezt tudja mondani: *De par la République.*

Olyan változás ez, a melynél a történelem kénytelen kérni olvasóit, hogy képzeljék el leiratlanul. Egy pillanat alatt végrehajtott megváltoztatása az egész politikai esetnek, miután a politikai lélek, már megváltozott; olyan változás, a minőt kevés politikai vagy más nemü testület tapasztalhat ebben a világban. Talán olyan formának mondhatnók, a minőt a szegény Semele nympha tapasztalt, a ki asszonyi szeszélyből fejébe vette, hogy az ő olympusi Jupiterét minden áron mint valódi Jupitert lássa: — és aztán a szegény nympha ebben a pillanatban még mint Semele állt ott, de a következőben már nem Semele, hanem láng, és tüzes hamvtömeg. Francziaország felnézett a Demokráczíára; látta azt szemtől szembe. A kimmerius*) betörők ismét visszafordulnak majd, kissé csendesebb vérrel s több vagy kevesebb szerencsével; az összeomlásnak és felbomlásnak újra vissza kell alakulnia valaminemü társadalmi renddé, azon módon, a hogy legjobban lehet. De a mi ezt a nemzeti conventet illeti, a melynek mindent rendbe kell hoznia, ha ez, mint Paine követ és Francziaország általában hiszik, mindent el-

*) A Kimmeriusok (ε Κρίομμι) Homérnál előforduló mesés nép, a kik nyugoton, az Okeanus szélén, *ködös és sötét* vidéken laknak. Carlyle ez utóbbi tulajdonságra czélozva használja e jelzőt. *(A ford.)*

végez „néhány hónap alatt', azon esetben csodálatosan ügyes conventnek fogjuk tartani.

Valóban igen különös látvány az, hogy ez a kéneső természetü franczia nép hogyan bukik bele hirtelen a *Vive le Roiból* a *Vive la Républiqueba;* s ott pezsg és tánczol abban, naponként tépve le magáról (hogy úgy szóljunk) s tapossa a porba régi társadalmi öltözetét, gondolkodásmódját, létének szabályait; s vidáman tánczolva haladt a Szabálytalan, az Ismeretlen felé, akkora reménynyel szivében s ajkán semmi más, mint csupa *Szabadság, Egyenlőség* és *Testvériség.* Avagy két százada, vagy csak két éve annak, midőn az egész Francziaország egyszerre történő kiáltásával az égboltot hasítá meg, olyan zajban és füstben törvén ki *a dárdák ünnepélyén:* „Éljen a franczia Szabadság Visszaállitója"? Három rövid év előtt még volt Versailles s abban egy Oeil-de-Boeuf: s most ott van a Templenek őrzött kerülete, százszemü hatóság által övezve, a hol, mint végső nyugovóhelyén, a Királyság lelkét kiadva fekszik. Az 1789-ik évben Barrère, az alkotmányozó gyűlés tagja, még „sirt" az ő *Napkölte* hirlapjában a nemzettel kibékült Lajos király fölött; s most 1792-ben, Barrère a convent tagja, ugy lehet, azt fontolgatja majd, még pedig minden könny nélkül, vajjon a kibékült Lajos király leguillotinoztassék-e vagy ne?

A régi öltönyök és társadalmi ruházatok, mint mondók, oly gyorsan lehullanak, miután különben is elavultak voltak, s a nemzeti tánczban letapostatnak. De hol vannak az új öltönyök, az új formák és szabályok? A szabadság,

egyenlőség és testvériség nem ruházat, csak óhajtás a ruházat után. A nemzet, jelenleg, képlegesen szólva, *mezitelen;* nincs sem szabálya, sem öltözete, hanem egészen mezitelen, igazi sansculotte nemzet.

Tehát ennyire, s ilyen módon diadalmaskodtak a mi hazafias Brissotjaink és Guadeteink. Vergniaudnak Ezékiel-féle látománya a trónok és koronák hullásáról, melyet ő feltételesen és jóslólag hirdetett az év tavaszán, hirtelen beteljesült az őszön. A törvényhozó gyülés ékesszóló hazafiai, mint erős összeesküvők, szájok szava által elseperték a royalismust annak régi alakjaival és formuláival együtt a szelekbe, s most egy formuláktól megszabadult Franciaországot fognak kormányozni. Formuláktól megszabadultat! És mégis, az ember nem élhet másként, csak formulák között; szokásokkal, a cselekvés és élés *utjaival:* nincs igazabb mondás ennél; a mely igaznak bizonyul be a teás-asztaltól s a szabónak dolgozó asztalától kezdve fel a magas tanács-termekig és ünnepélyes templomokig, sőt keresztül a lélek és képzelet összes birodalmán, fel-fel, az ártikuláltan beszélő lény legszélső lelki határáig: *Ubi homines sunt, modi sunt.* A hol emberek vannak, ott formáknak is kell lenniök. Ez legmélyebb törvénye az ember természetének; a mely által az ember mester és „eszközöket használó állat"; nem rabszolgája az Ösztönnek, Esetlegnek és a durva Természetnek, hanem bizonyos fokig azoknak ura. Huszonöt millió embert, a kik hirtelen leszaggatták magukról *modusaikat,* s ilyen módon tán-

czolnak rajtuk a porban, rettenetes dolog kormányozni!

Azonban a törvényhozó gyűlés ékesen szóló hazafiainak épen ezen problémát kell megoldaniok. „Az államférfiak, *hommes d'état*", „mérsékeltek, *moderantins*", majd a Brissotisták, Rolandisták és végre a *Girondeiak* nevek és csúfnevek alatt világhirüekké fognak válni annak megoldásában. Mert a huszonöt millió ember egyszersmind tüzes vérű gallus is; tele egyfelől a kimondhatatlannak, az egyetemes Testvériségnek és Arany kornak reményével, s másfelől a kifejezhetetlennek rémületével, miután a kimmerius Európa mindenfelől tör ránk. Olyan feladat ez, a minő kevés volt valaha. Valóban, ha az ember, a mint a philosophusok nagy képpel követelik, egy kissé előre és hátra tekintene, méltán kérdhetjük, hogy sok esetben mi lenne belőle? Mi lenne ez esetben ebből a hétszáznegyvenkilencz emberből? Ha a convent világosan látna előre és hátra, megbénitott conventté lenne. De miután nem lát tovább az orránál, nem bénúl meg.

Maga a convent előtt sem a munka, sem annak elvégzési methodusa nem kétes: ,Csinálni az alkotmányt; védeni a köztársaságot, a míg az elkészül. S csakugyan, elég gyorsan, egy „alkotmány készitő bizottság" választatik. Sieyès a régi alkotmányozó, a kinek üzlete az alkotmánycsinálás; Condorcet, a ki jobb munkára is képes ennél; Paine követ, az emberi faj külföldi jóltevője az ő „veres rézfoltos arczával s fekete, ragyogó szemeivel"; Hérault de Séchelles, volt

parliamenti tag, egyike a legszebb férfiaknak Franczia országban: ezek kisebb tehetségű felavatott társaikkal együtt, egész jó kedvvel neki gyürkőznek a munkának; még egyszer „megcsinálják az alkotmányt", — reméljük, jobban, mint az utolsó alkalommal. Mert hogy az alkotmányt lehet *csinálni*, ki kételkednék azon, — ha csak Jean Jacques evangelioma hijába nem adaték a világnak? Igaz, hogy a mi legutolsó alkotmányunk olyan siralmasan összerogyott egy év lefolyta alatt. De hát mi következik abból? Legfeljebb az, hogy válaszszátok külön az omladékot és az ép köveket, s épitsétek fel újra, jobban. Először is „vessetek szélesebb alapot", egész az egyetemes szavazás-jogig, ha szükség van rá; és másodszor, vessetek el minden rothadt anyagot, minők a royalismus s más ilyenek. És a mi fő, csak *épitsetek*, oh megnevezhetetlen „Sieyès és Társai", fáradhatatlanul! Az állványnak és épületanyagoknak gyakori veszélyes leomlása szolgáljon serkentésül és ne elkedvetlenitésül. Fogjatok mindig újra hozzá, eltisztitván a romokat; ha tört tagokkal is, de egész szivvel; és csak épitsetek, mint mondók, az Ég nevében, míg vagy a munka állni fog, vagy az emberi nem feladja azt, s az alkotmány-épitőket kifizeti kaczajjal és könnyel! Az örökkévalóság folyamában egy alkalmas időpont engedtetett arra, hogy ez a „társadalmi szerződés" megpróbálhassa, mire mehet. S így az alkotmány-csináló bizottság dolgozni fog: reménnyel és hittel; meg nem zavartatva e lapoknak egyetlen olvasója által sem.

Tehát megcsináljuk az alkotmányt és örvendezve hazatérünk egy pár hónap mulva: ez az a jóslat, melyet a mi nemzeti conventünk ád magáról; s ezen tudományos programm szerint fognak lefolyni műveletei és eseményei. Azonban, ilyen esetekben, a legjobban készült tudományos programm és a tényleges teljesülés közt mily roppant eltérések szoktak előállani! Az embereknek minden egyesülése, — mint gyakran mondjuk, — mi más, mint kiszámithatatlan befolyások egyesülése, annak minden egyede a befolyások egy mikrokosmosa — a melyekből, hogyan tegyen kiszámitást, vagy jósoljon a tudomány? A tudomány, a mely összes calculusaival, differentialis, egész és tört számokra terjedő számitásaival nem képes megfejteni három egymás felé gravitáló test problémáját: itt legjobb, ha néma marad, s csak ennyit mond: ebben a nemzeti conventben hétszáznegyvenkilencz igen különös test van, a melyek gravitálnak és sok más egyebet csinálnak, s a mely convent, valószinüleg mindnyájunkat bámulatra keltő módon, az Ég végzését hajtja végre.

Nemzetgyülések, parliamentek, congresszusok működését, a melyek hosszabb idő óta üléseznek; a melyek csendes hangulatúak; s mindenekfelett a melyek nem veszik „rettenetes komolyan" a dolgot, ki lehet nagyjából számitani, vagy legalább hozzá vetni ahhoz; azonban még ezeknek a működése is a miszterium egy nemét képezi — s a mely, a mint látjuk, a hirlapi tudósitónak életmódot ád: még ezek is

őrülten ugranak ki a rendes kerékvágásból olykor-olykor. Mennyivel inkább egy szegény, franczia hevességü nemzeti convent; a melyet akkora gyorsasággal kergetnek, — s a melynél nincs sem routine, sem előtte út, kerékvágás vagy határjelző; s a melynek minden egyes tagja oly rettenetes komolyan veszi a dolgot! És a szó szoros értelmében olyan parliament, a minő sehol sem volt ezen a világon. A tagok újak, csoportosulva még nincsenek; s ők képezik szivét és uralkodó központját annak a Franciaországnak, a mely a legőrültebb rendezetlenségbe esett bele mindenestől. Valamennyi városból és falucskából, legutolsó széleiről ezen Franciaországnak, a melyben huszonöt millió olyan heves lélek van, vastagon ömlő befolyások rohannak be erre a Szivre a Salle de Manégeben, és rohannak ki belőle ujra: ilyen tüzes, erekben és üterekben ömlő circulatiot közvetit az a Szív. Elmondhatjuk, hogy hétszáznegyvenkilencz emberi lény soha sem ülésezett együtt a földön, sajátságosabb körülmények közt. A legnagyobb részök közönséges állásu ember, vagy olyan állásu, a mely nem messze van a közönségestől: mindamellett az állás természeténél fogva, a melyet elfoglalnak, oly nevezetesek. Hogyan fognak majd ezek az emberek, az emberi szenvedélyek ezen forgószelének szilaj fütyülése közt, a midőn halál, győzelem, rémület, bátorság, a magasnak és mélynek minden hangja ott zúg és zönög: saját vezetésükre hagyva, szólani és cselekedni?

Az olvasók tudják jól, hogy ez a franczia

nemzeti convent (egészen ellenkezőleg saját programmjával), elszörnyüködésévé és rémületévé vált az emberi nemnek; egy nemévé az apocalypticus conventnek, mikor a sötét *álom valósággá lesz;* a melyről a történelem ritkán szól másként, mint a fölindulás tördelt hangján: hogyan boritá az be Franciaországot siralommal, tévelylyel és őrületes lázzal, a melynek kebeléből a Halál lépett elő sápadt lován. Gyülölni ezt a szegény nemzeti conventet könnyü; magasztalni és szeretni azt, a mint bebizonyult, nem vala lehetetlenség. A legsajátságosabb körülmények közé helyezett parliament az, mint mondók. Előttünk, a midőn róla szólunk, egy korommal és füsttel fedett tüzes miszterium a hol a Legfelső érintkezett a Legalsóval, s a ragyogásnak és a sötétség feketeségének olyan váltakozása közt a szegény elkábult halandók nem ismerik meg, melyik a legfelső és melyik a legalsó, hanem csak dülöngenek és bukdácsolnak egyikből a másikba, mint a hogy a halandók ilyen esetben tenni szoktak. Olyan convent, a melynek fel kellett emésztenie önmagát, öngyilkos módon s élettelen hamuvá válnia — egész Világával együtt. Az nem a mi dolgunk, hogy kutatva leszálljunk sötét, összekeveredett mélységeibe, hanem hogy megálljunk fölötte nemrévedező szemmel, nézvén, hogyan kering; minő figyelemre méltó változásokat és eseményeket vet föl időközönként.

Egy általános és felületes értékü vonást dicsérettel jegyzünk fel róla: az udvariasság erejét. Oly mélyen áthatotta a mivelődés érzete az

emberek életét, hogy egy Drouet vagy Legendre sem képesek azt egészen lerázni magukról, még a harcznak legőrültebb dulakodásában sem. A tanácskozások vitáit, a melyek rettenetes komolyan bánnak a dologgal, ritkán beszélik el egész őszintén a közönségnek, különben, meglehet, az egy kissé meglepné őket. Nem kergette-e meg maga a Grand Monarque is egyszer az ő Louvoisját egy rezgő szárú csipővassal? Azonban ha végigolvassuk ezen convent tanácskozásainak vastag köteteit, a mely tanácskozások tajtékzanak a dühös komolyságtól, a mely komolyság sokszor élet és halálig megy, az embert meglepi a tartózkodás foka, a melyet beszédeikben tanusitanak; és hogy ebben a szilaj kiömlésekben mégis megvan egy neme az udvarias szabálynak, mely küzd, hogy a fölött uralkodjék, és a társadalmi élet formái soha sem tünnek el egészen. Ezek az emberek, bár egymást meg-megfenyegetik ökölbe szoritott jobbjukkal, nem ragadják egymást galléron; nem húznak elő tőröket, legfeljebb szónoki czélból, s azt is ritkán; a profán káromkodás csaknem ismeretlen, bár a tudósitók elég hivek; egy vagy két káromkodásra akadunk mindössze, Marat káromkodásaira, azok közt, a melyeket feljegyeztek.

Különben, hogy a „hevesség“ megvan, ki kételkednék azon? Még pedig elég gyakori hevesség; a végzéseket, a melyeket ma közfelkiáltással hoznak, másnap szavazás által visszavonják; szeszélyes hangulatuak, változók minden irányban, s mindig egyszerre, fejjel ugranak a

dolgokba. „A szónok hangját elnyomja a zaj"; száz „tisztelt képviselő rohan fenyegetőleg a terem baloldala felé"; az elnök „három csengetyűt tört össze egymás után"; felteszi kalapját, jeléül annak, hogy az ország közel van a tönkrejutáshoz. Szilajon heves régi-gallus gyűlés ez!

Oh hogyan hallgatnak el a vitatkozásnak és az életnek, a mely maga is csak egy *vitatkozási küzdelem,* zajos beteg hangjai egymásután: oly hangosak most, s kis idő múltán oly csendesek. Brennusnak és azon régi gael kapitányoknak, Róma, Galátia s más ilyen helyek felé vivő útjokban, a hova a legtüzesebb módon szoktak vonulni, bizonyára épen ilyen heves vitáik voltak, bár semmiféle *Moniteur* fel nem jegyezte azokat. Azok a Brennusok celta welsh nyelven veszekedtek egymással, és sansculotteok sem voltak; sőt inkább a hosszú bő nadrág (*braccae,* a mely cserzett vagy nyers bőrből készült) volt egyedüli rajtavalójuk, Livius tanusága szerint mezitelenek lévén lefelé egész csipőjükig: — s ime nézd, ugyanaz a munka foly s ugyanazok az emberek most is, midőn már kabátban járnak, s a tört latin egy német beszélik, orrukon keresztül ejtve a hangot. De hát nem az *Idő* hozta-e létre ezen mostani nemzeti conventet is, miként ama Brennusokat és régi fenséges tanácsnokokat a cserzett bőrnadrágban? Bizonyára az Idő; és az Örökkévalóság is. Homályos alkonya az Időnek — vagy akár a dél, a mely alkonnyá válik; s azután következik az éj és a csend; s az Időt, minden beteges zajával együtt, elnyelé a csendes, néma tenger. Szánd

testvéredet, oh Ádámnak fia! A legharagosabb, tajtékzó dühös beszéd, a mely száján kijő, tulajdonképen mi más, mint egy csecsemő nyöszörgése, a mely nem tudja *megmondani*, hogy mi baja van, de hogy bensejében valami baj van, az világos; s igy kénytelen nyöszörögni és sirni mindaddig, mig anyja karjaira nem veszi és el nem altatja.

A convent még nincs négy napos, s a dallamos melibojai stanzák, melyek a royalismust ledönték, még egész újan fülünkbe csengenek, midőn egy új octavo hangzik fel ismét, szerencsétlenségre az összhangtalan viszálykodásé. Mert egy olyan dolog került szóba, a melyről nehéz higgadt vérrel beszélni, t. i. a szeptemberi mészárlások. Hogyan bánjunk czekkel a szeptemberi mészárlásokkal, s az azokat intéző párizsi communenel? A párizsi commune gyülöletesen rettenetes, a mely előtt a szegény, elhunyt törvényhozó-gyülés kénytelen volt reszketni és hallgatva meghúzni magát. De ha most egy ifju mindenható convent nem fog reszketni és hallgatagon ülni, micsoda lépéseket tegyen arra nézve? Tartson zsoldjában departementi őrséget, felelik a girondiak és a rend barátai! Nemzeti önkéntesekből álló őrséget, melyet az összes nyolczvanhárom vagy nyolczvanöt departement küld, abból a kifejezett czélból; majd ezek az engedelmesség kellő hangulatában fogják tartani a szeptemberi férfiakat s az erőszakos communet, s az uralkodás kellő állapotában a conventet. Igy feleltek a rend barátjai, kik bizottságban tanácskoztak és jelentést tettek arról

s végzés is hozatott a kellő értelemben. Sőt egyes departementek, mint Var vagy Marseille, még a végzés meghozatala előtt, de biztosságban a felől, az önkéntesek rájok eső számát már útnak is inditották; a derék marseilleiek, főkép az augusztus tizedikén szerepeltek, itt sem fognak hátramaradni; „az apák fiaiknak egy puskát és huszonöt aranyat adnak kezökbe", mondja Barbaroux, és megparancsolják nekik, hogy induljanak".

Lehet-e ennél rendesebb dolog? Egy olyan köztársaságnak, mely igazságra alapitja saját létét, vizsgálatot kell inditania a szeptemberi mészárlások ügyében; s nem illő-e, hogy az a convent, a mely magát nemzetinek nevezi, nemzeti erő által őriztessék? Fájdalom, olvasó, ez csak úgy látszik a szemnek, azonban róla és ellene sokat lehet mondani. Ebben a kérdésben egy olyan vitának csekély kezdetét látod, a melyet nem lehet pusztán logikával megoldani. Két párányi forrás, szeptember és departementi őrség; vagyis alapjukban tulajdonkép egy és ugyanazon forrás ez; a melyek a keserűség vizeivé fognak feldagadni és megnőni, minden neme a keserűség mellékfolyamainak és patakjainak folyván bele erről és amarról az oldalról, mignem a keserűségnek, dühnek és elszakadásnak oly széles folyamává lesz, — a mely csak a sirban leli nyugtát. Ezt a departementi őrséget, melynek felállitását roppant majoritással elhatározták, s azután a határozatot a béke kedveért, meg hogy Párizst meg ne sértsék, visszavonták, ismét és ismét elhatározzák; sőt már részben

végre is hajtják a határozatot; s azon emberek, kik majd az őrség katonái lesznek, ott parádéznak mindenkinek szeme láttára Párizs utczáin; s egyszer, többet találván inni a kelletinél, azt kiáltozták: „*Á bas Marat,* Le Maratval!“*) Mindamellett akármilyen gyakran határozták is el azt a dolgot, épen oly gyakran vissza is vonják, s az, mintegy hét hónapon át, nem egyéb, mint egy zajt és haragot keltő feltétel; egy szép lehetőség, mely küzd, hogy valósággá legyen, a mely azonban soha sem lesz azzá, s a mely végnélküli küzdelem után, a legközelebbi februárban szomorú nyugalomba jut majd, — sok minden egyebet magával rántva. Ilyen csodálatosak az embereknek a tisztelt országgyűlési tagoknak útjai.

Azonban, mint mondók, a convent lételének ezen negyedik napján, a mely 1792. szeptemberének 25-ik napja, előterjesztetik a bizottság jelentése azon departementi őrségre vonatkozólag, s jön rá egy annak visszahúzását sürgető beszéd; erre megint az anarchiára és dictátorságra való törekvéssel vádolás, — a melyeket a megvesztegethetlen Robespierre jó lesz, ha jól emlékezetében tart; majd bevádolása bizonyos *Journal de la Republique*-nek, melynek neve előbb *Ami du Peuple* vala: és mindezekre előjön, láthatólag fellépve, láthatólag magasan állva a szószéken, beszédre készen — a Népbarátjának, Maratnak testben megjelenő képe. Ám kiáltsatok szörnyűködéstekben, ti hétszáz-

*) Hist. Parl. XX. 184.

negyvenkilencz ember; az valóban Marat, ő és senki más. Marat nem csupán az agyvelő képzelete, vagy hazug lenyomata a nyomdász betűinek, hanem egy izomból és csontokból álló, kis termetű anyagi valóság; nézzétek, ott áll, a maga feketeségében, szennyes voltában; élő töredéke a Kaosnak és a kezdetbeli Éjnek; láthatólag testet öltve, szólni óhajtva. „Ugylátszik, — mondja Marat a kiáltozó gyűlésnek, — hogy itt nekem igen sokan ellenségeim.“ „Mindnyájan, mindnyájan!“ kiáltja száz meg száz hang, a mely elég volna, hogy bármely népbarát szavát elfojtsa. Azonban Maratét nem fojtja el; magyarázatot szól és károg; s olyan értelemmel, olyan őszinte arczczal károg, hogy a megbánó könyörület lecsillapitja a haragot, s a kiáltozás megszünik, sőt épen tapssá változik át. Mert ez a convent, szerencsétlenségre, a legváltozékonyabb mozgású gépek közé tartozik: az egyik perczben kimeredt erővel kelet felé mutat; s csak érints meg ügyesen valami rugót, az egész gépezet hétszázszoros csörömpöléssel és zörgéssel s rettenetes recsegtenéssel megfordúl, s a következő pillanatban nyugot felé mutat. Igy Maratot is, ki a küzdés ezen alkalmából feloldva és megtapsolva jött ki, a mint a vita tovább folyt, valamelyik ügyes girondi ismét megszúrja, s a kiáltozás ismét feltámad, s közel áll hozzá, hogy a vád alá fogás határozata keresztül menjen, midőn a nép-barátja újra felpattan, meggyőző károgásával még egyszer csendet csinál maga körül, s a vád alá fogás végzése elesik.

Mire egy pisztolyt vesz elő, s azt fejének, nagy gondolatok és jóslások székhelyének szegezve, mondja: „Ha ezt a vád alá fogatási határozatot kimondják, ő, a nép-barátja, agyvelejét szétzúzta volna". És egy nép barátja képes erre. A mi különben azt a kétszázhatvanezer arisztokrata főt illeti, Marat őszintén megmondja: „*C'est là mon avis;* Ez az én véleményem". S nem kétségbevonhatlan igazság-e, hogy: „Nincs hatalom a földön, mely engem meggátolhat abban, hogy az árulókat felismerjem és őket leálarczozzam", — lelkemnek fensőbb eredetisége által?*) Egy ilyen tiszteletreméltó képviselő, mint ez a Nép-barátja, kevés földi parliamentben ült.

Azt azonban észre vehetjük, hogy a rend barátainak ezen első támadása, akármilyen éles és gyors volt is, nem érte czélját. Mert ép oly kevéssé képesek Robespierret, — kit a dictátorságról való hiresztelések miatt vontak feleletre, s midőn jelentkezett, épen olyan módon fogadták, mint amazt, — akár bezáratni, akár vád alá fogatni; habár Barbaroux nyiltan tanúskodik ellene s ezt irásba is teszi. A Megvesztegethetetlen olyan szent alázatossággal emeli tengerzöld arczát a felé sujtó felé; felemeli vékony hangú szavát s jezsuita ügyességgel védekezik és boldogul, utoljára azt kérdezvén a szerencséjét érzőnek hangján: „De hát micsoda ta-

*) Moniteur, I. évfolyam 271. 280. 294. szám; Moore's Journal, II. 21. 157. stb. (mely utóbbi azonban, meglehet, mint vannak rá esetek, csak a hirlapközlemény másolata.)

núi vannak Barbaroux polgártársnak, kik az ő bizonyságtételét támogatják?" „Én!" kiáltja a tüzes Rebecqui felugorva, mindkét kezével mellét verve s újra felelve: „Én!"*) Mindamellett a Tengerzöld folytatja önvédelmét, a dolgot ismét jóvá teszi; s a hosszú csetepaté, mint „csupán személyes ügy", midőn oly sok közügy várja az elintézést, a napi rendre való áttéréssel végződik. Oh ti Girondeból való barátaink, miért akarjátok a ti magas tanácskozástok idejét ilyen haszontalan személyeskedéssel elfoglalni, a midőn a nagy nemzeti ügy olyan állapotban van? A Gironde ma, szép conventi birodalmának rothadt fekete pontjához ért; rátaposott arra, azonban *nem* taposta le. Fájdalom, ez a fekete pont egy *forrás* nyilása és nem lehet betaposni.

II. FEJEZET.

A végrehajtó hatalom.

Épen azért nem láthatjuk-e előre, hogy ezen nagy vállalat —, az Alkotmány megcsinálása körül, mint eddig, úgy ezután is igen sajátságos bajok fognak meggyülekezni, s különös kérdések és érdekek fűzik át szövevényesen egymást, ugy hogy nehány, vagy épen több hónap alatt is, a convent nem fog elintézni mindent? Fájdalom, a kérdések egész áradata jön, kóvá-

*) Moniteur, ut *supra:* Séance du 25. Septembre.

lyogva, forrva; növekedve mind szélesebbre, beláthatatlanul. Közülök mellőzve ezt a szeptemberét és anarchiáét, jegyezzünk meg hármat, melyek gyakrabban felmerülnek a többieknél, s minden azt mutatja, hogy vezér- vagy fő-kérdésekké válnak, s ezek: a hadsereg kérdése, az élelmezés és a letett király kérdése.

A mi a hadsereget illeti, a honvédelemnek mindenesetre kellő lábra kell állittatnia; mert ugy látszik, Európa ismét szövetkezik ellenünk, s félni lehet tőle, hogy Anglia is csatlakozni fog e szövetséghez. Szerencsére Dumouriez győzedelmeskedik északon; — sőt nem megeshetik-e, hogy *túlságosan* boldogulni fog, s Liberticide-dé, a Szabadság gyilkosává lesz! — Dumouriez szerencsésen harczol ezen téli hadjárat alatt, bár azért keservesen panaszkodik. A sima Pache, a svájczi iskolamester, a ki takarékosan élt utczájában, s bámulat tárgya volt szomszédái előtt, mit gondol az olvasó, mire vitte fel dolgát? Arra, hogy most hadügyminiszter. Madame Rolandnak feltünt sima modora által, s ez ajánlotta őt férjének irnokul; a sima irnok nem fogadott el fizetést, minthogy ő jó hazafi; zsebében egy darab kenyérrel megy az irodába, hogy ebéd-költséget és időt kiméljen; s közbe-közbe falván egy keveset, három ember munkáját elvégzi egy nap; pontos, hallgatag, takarékos, — a sima Tartuffe, a mi valóban volt. Miért is Roland, a legutóbbi változások alkalmával, ajánlotta őt hadügyminiszterül. S most, úgy látszik, titkon Roland megbuktatásán dolgozik, a tüzesebb jakobinusoknak és a

szeptemberi communenek játszván kezére, mert ő nem tud, mint a szigorú Roland, *a gazemberek vetoja,* (Veto des Coquins) lenni!

Hogy a sima Pache hogyan áskálódik és turkál, nem lehet tudni jól; azt azonban tudjuk, hogy minisztériuma a tolvajok és zürzavar olyan barlangjává lett, a melynek látásától az ember megborzad. Hogy Hassenfratz polgártárs ott ül mint bureau-vezető, *bonnet rouge*-ban, ragadozásban, erőszakosságban s holmi mathematicai számításban; egy nagyon szemtelen veres sapkás ember. Hogy Pache a zsebéből falatozza olcsó kenyerét, mindenféle főbb és alsóbb irnokok közt, és elköltè az összes hadügyi budgetet. Hogy mindenféle szállitók járják be fogatokon Franciaországot és üzérkednek. S végül, hogy a hadsereg majdnem semmiféle felszereléshez nem jut, még csizmához sem, bár a tél itt van; ruhájok nincs, soknak még fegyvere sincs: „a déli hadseregben", — panaszkodik egy tisztelt képviselő, — „harmincz ezer nadrág hiányzik" — a mely bizony elég botrányos hiány.

Rolandnak szigorúan-pontos lelke beteg, a midőn látja a dolgok ilyen menetét: de mit tegyen? Tartsa szigorú rendben saját minisztériumát; feddjen és javitson, a hol csak lehet, s a legutolsó esetben panaszkodjék. Panaszkodhatik egyik levélben a másik után, a nemzeti conventnek, Franciaországnak, az utókornak, a mindenségnek; méltatlankodó zsörtölődése mind hevesebbé válhat; — mig egyszer aztán nem unják-e meg annak hallását? Mert ez az

ő folytonos textusa, alapjában, nem száraz-e egy kissé: Csodálkozás a fölött, hogy forradalom idején, midőn minden törvény fel van függesztve s az ágyú-törvény az egyedül érvényes, ilyen törvénytelenségek történhetnek? Rettenthetetlen vétoja a gazembereknek, te szűk formában hű, tisztességes, methodicus férfi, te csak munkálkodjál tovább azon a módon, minthogy szerencsére az a te módod; és viselődjél el, bár eredmény — de nem haszon nélkül, sem akkorra, sem a *mára* nézve! A derék Dame Roland, a legderekabb minden franczia nők közt, rosszat kezd sejteni: Danton alakjában nagyon sok mutatkozik a „Sardanapál-féle jellemből" a republicanus rolandista ebédeknél; Clootz, az „emberiség szószólója", szánalomra méltó zagyva beszédet talál fel holmi „egyetemes köztársaságról", vagyis minden nemzet és népfajok egyesüléséről egy és ugyanazon testvéri szövetségben; a mely szövetséget azonban, hogy mikép *kötik össze,* szerencsétlenségre nem lehet látni.

S az is eltagadhatatlan tény, akár tudunk róla számot adni, akár nem, hogy a gabona napról-napra szűkül. Zavargások a gabona miatt, lármás összejövetelek, melyek követelik, hogy a gabona ára határoztassék meg, elég nagy számmal fordúlnak elő, távol és közel. Párizs polgármesterének és más szegény polgármestereknek valószinüleg lesz elég bajuk. Pétiont ujra megválasztják Párizs polgármesterévé, azonban lemondott, miután most ő is a convent egyik törvényhozója. Bizonyára bölcs

dolog ilyenkor lemondani, mert a gabonának e hiányán és más ily bajokon kivül, épen e napokban a rögtönzött forradalmi commune választott törvényes commune-né alakul át, rendbe hozván ügyeit, nem minden ingerültség nélkül. Pétion lemondott, azonban elég sokan vannak, akik fellépnek és járnak a szavazatok után. Hónapokig tartó utánjárás, szavazás, vitatkozás és lármázás után bizonyos Doctor Chambon nyeri el a megtisztelő állást, de nem sokáig marad meg benne, miután, a mint majd látni fogjuk, a szó betü szerinti értelmében *kiszoritják* onnat.*)

Képzelhetjük, hogy a sansculotte magán egyénnek is meg vannak a maga bajai ilyen szük időben. A kenyérnek fontja, a Nép-barátja szerint, „valami hat sous, s egy napszám dija 15 sous", s a zord tél nyakunkon. Hogy a szegény ember mikép képes élni, s csak ritka esetben hal meg éhen: valóságos Isten csodája! Szerencsére ezekben a napokban beállhat katonának, s agyonlövetheti magát az osztrákok által, szokatlanúl kielégitő módon, „az ember jogaiért". — Azonban Santerre parancsnok a lisztpiacz ilyen szegény állapotában, a midőn másfelől egyenlőség és szabadság uralkodik, hirlapok utján két orvosságot, vagy legalább enyhitő szert ajánl: *először*, hogy minden osztályú emberek a hétnek két napján csak burgonyát egyenek s *másodszor*, hogy mindenki akaszsza

*) Dictionnaire des Hommes Marquants, §. Chambon.

fel kutyáját. Ez által, mint a parancsnok hiszi, a megtakaritás, melyet ő valóban bizonyos határozott számú zsáknyira becsül, jelentékeny lesz. A feltaláló együgyüségnek mulatságosabb formája, mint Santerre parancsnoké, nem igen lakik emberi lélekben több. Az ily feltaláló együgyüség, melynek ágya az egészségben, bátorságban és jó kedélyben van, igen sokat érő dolog. „Minden erőm — mondja egyszer a convent előtt — éjjel és nappal polgártársaim szolgálatára áll; ha arra érdemetlennek fognak találni, elbocsátanak; én hazamegyek és főzöm a sert továbbra is.*)

Vagy képzeljük, hogy minő levelezést kell folytatnia szegény Rolandnak, a belügyminiszternek, pusztán ezen gabona ügyében! Ott van egyfelől a gabonának szabad eladása, s lehetetlensége a gabonaárak megszabásának; másfelől hangos követelése és szükségessége az ármegszabásnak; az „állam-gazdászat" hosszú magyarázatokat tart a belügyminisztériumból, oly világos bebizonyitással, mint a szentirás: — de mindez hatástalan az üres nemzeti gyomorra. Chartres polgármestere, a ki közel van hozzá, hogy őt magát is megegyék, a conventhez kiált segélyért; a convent nehány tisztelt képviselőt küld oda vizsgálatra, a kik igyekeznek a sokaságot csodás szellemi eszközökkel jól tartani, azonban sehogy sem boldogulnak vele. A sokaság, daczára mindeh ékesszólásnak, or-

*) Moniteur (Hist. Parl. XX. 412.)

ditozva veszi körül őket; követeli, hogy a gabona-árakat szabják meg, még pedig ne magasra, — különben a tisztelt képviselőket felakasztják ott azon a helyen! A tisztelt képviselők, midőn ezen dologról jelentést tettek, bevallák, hogy az erőszakos halál szélén állva, megszabták legalább a látszatban, a gabona árát; a mely dologért, — s ezt is jegyezzük meg —, a convent, mely nem szereti, hogy vele tréfáljanak, jónak látja őket megfeddeni.*)

De a mi ezen gabona szűke miatt történt zavarokat illeti, nem nagyon valószinű-e, hogy ebben ismét a titkos royalisták keze működik? A patriotismus szeme mintha pillanatra papokat vett volna észre ebben a Chartresben is? Vagy épen nem lehet-e „mindennek gyökere a Temple börtönben, egy hitszegő király szivében", akárhogy őrizzük is őt?**) Boldogtalan hitszegő király! — S mindezeknek folytán a pék-queuek lassanként ismét előállanak, s boszúsabb hangulatúak mint valaha: minden pék ajtajában egy vaskarika, s azon egy hosszú kötél, a melyet kétoldalt, sorban, erős kézzel megfogunk s kész a queue: azonban néha megtörténik, hogy gonosz indulatú egyének elvágják a kötelet, s a mi szép, rendes queuenk rendetlen csoporttá változik át, miért is a kötelet ezután vaslánczczal helyettesitjük.***) Hasonlóképen meg lesz szabva határozottan a

*) Hist. Parl. XX. 431.—440.
**) Hist. Parl. XX. 409.
***) Mercier, Nouveau Paris.

gabona ára is, csak az a baj, hogy sehol sem lehet kapni gabonát azon az áron; kenyeret sem lehet kapni, csak a polgármestertől kiállitott jegy előmutatása mellett, néhány latnyit számitva minden fejre naponkint, s ezt is akkor, miután hosszan ott álldogáltunk a queueben, erősen fogva a lánczot. És az Éhség jár az emberek közt rettenetesen; s a Düh és Gyanakodás, természetfölötti mértékig megélesitve, nyomában járnak; mint a hogy látták járni hajdan ama más természetfölötti „alakjait a haragvó Isteneknek, ama tűztenger ragyogásában és sötétségében", midőn Trója városa bevétetek!

III. FEJEZET.

A koronától való megfosztás.

Azonban a képviselőket mind a többinél jobban nyugtalanitó kérdés ez a harmadik: mi történjék Lajos királylyal?

Lajos király, ki most csupán saját családjának királya és fölsége, s egyedül saját börtön-lakásukban: Capet Lajossá és Áruló Vétóvá lett Francziaország többi részére nézve. A Temple szűk kerületébe bezárva, hallotta és látta a dolgok zajos örvényezését: a szeptemberi mészárlások kegyetlen orditását; a Braunschweigi ágyúinak dörgését, a melyek hangjai vereségben és szégyenben enyésztek el; ő maga csak passziv nézője mindazoknak, várva, vajjon

tetszeni fog-e az örvénynek, hogy őt is magával sodorja. A szomszéd ablakokból az, a ki kíváncsi rá, láthatja — s nem minden szánalom nélkül —, a mint megteszi sétáját naponkint, bizonyos órában, a Temple kertjében, a királynéval, nőtestvérével és két gyermekével, a kikből áll mindaz, a mit most magáénak nevezhet ezen a földön.*) Nyugodtan sétál és megmegáll, mert érzései nem hevesek s szíve odaadó. A kifáradt Határozni-nemtudónak most legalább nincs szüksége többé arra, hogy határozzon. A rendes napi étkezéssel, a fiának adott leczkékkel, rendes sétákkal a kertben s az ostábla vagy *l' hombre* játékkal eltelik a nap, s a holnap majd gondoskodik magáról.

Bizony a holnap, s még pedig hogyan? Lajos azt kérdi, hogyan? Francziaország, talán még sürgetőbb nyugtalansággal, szintén azt kérdi: hogyan? Egy, a felkelés által trónjától megfosztott király felől bizonyára nem könnyű intézkedni. Ha foglyul tartjuk, titkos központja az elégedetleneknek, a végnélküli összeesküvéseknek, azok terveinek és reményeinek. Ha száműzzük, akkor nyilt központjuk nekik; királyi harcz-lobogója, mind azzal, a mi még abban isteni, kibontja szárnyait, maga alá híva a világot. Megöljük? Ez is kegyetlen, kétes eredményű végtet és mégis a legvalószínűbb az ilyen végletes körülmények és felkelő polgárok között, kiknek saját életük és haláluk függ az eseményektől; s valóban nem ok nélkül mondták, hogy

*) Moore. I. 123. II. 224.

a trón utolsó lépcsőjétől a vérpad első lépcsőjéig kis távolság van.

Általában meg kell itt jegyeznünk, hogy ez a Lajos dolga egészen más szinben tűnik fel most, a mint tengereken túlról s negyvennégy évnyi időköz távolságából tekintjük, mint a minőnek látszott akkor, Franciaországban, mely zűrzavarban küzdött egy pont körül. Mert valóban az a „múlt idő" mindig nagyon hazug valami; oly szépnek, szomorúnak, csaknem Elyseum-szerű szentnek látszik, „az Emlékezet holdvilágnál"; de csak *látszik*. Mert jegyezzük meg, hogy egy igen fontos elem észrevétlenül (mi nem veszszük észre) mindig hiányzik az elmúlt időből: a félelemnek iszonyatos eleme. Ott már nincs sem félelem, sem bizonytalanság, sem szorongás; de *itt* igenis van; nyomon hajtva, űzve bennünket; keresztül hatva, mint valamely átkozott alap-discordantia, létünk összes zenehangjain, az időt csupa jelenvalóvá téve. Épen igy van Lajos dolgával is. Miért sujtani az elesettet, kérdi a nagylelküség, mely most tul van a veszélyen? Oly mélyen esett ez az egykor magas állású ember; nem bűnös, sem nem áruló, hanem a legboldogtalanabb az emberi solecismusok között; a ki fölött ha az elvont Igazságnak kellene itélnie, az bátran konkrét Szánalommá válhatnék, s minden itélete megsiratásban és felmentésben állana.

Igy okoskodik a hátra tekintő Nagylelküség; de hát a Kislelküség, a mely jelenvaló és előre néz? Olvasóm, te sohasem éltél hónapokon keresztül a porosz akasztófa-kötelek csikorgása

alatt! sem része nem voltál azon nemzeti Saharakeringőnek, a midőn huszonöt millió ember rohant őrülten, hogy megküzdjön a Braunschweigival! Még a kóborlovagok is, midőn legyőzték az óriásokat, rendesen megölték azokat; kegyelem csak egy másik kóbor lovag számára volt, ki ismeré az udvariasságot, s a harcz törvényeit. A franczia nemzet egy pillanatban összeszesitett, kétségbeesett halálos sujtással, s mintegy az őrültség csodája által, leverte a legrettenetesebb Góliátot, melyet tiz századnak növése roppanttá tett; s nem tudja elhinni, hogy az, bár óriás teste mértföldeket beboritva ott fekszik elterülve s czövekkel és zsineggel lekötözve, nem fog felkelni ismét, hogy embereket faljon fel; hogy a győzelem részben nem álom. A rémületnek megvan a maga kétélye; a csodálatos győzelemnek a maga dühe és boszúállása. S aztán, a mi a bűnösséget illeti, vájjon ez a földre teritett óriás, mely felfal bennünket, ha talpra áll, olyan ártatlan óriás-e? Grégoire pap, ki most Grégoire alkotmányos püspök, szónoki tüzében azt állitja, hogy a királyság, már természeténél fogva is, főben járó bűn; hogy a királyok házai olyanok, mint a vadállatok barlangjai.*) Végül vegyük figyelembe azt is, hogy már egyszer volt király-kivégzés, bizonyos első Károlyé. Ezen „Első Károly elitéltetését" árulják és olvassák most, mindenütt:**) — *Quelle spectacle!* Igy

*) Monïteur, Séance du 21. Septembre, An 1-er (1792.)

**) Moore's Journal, II. 165.

ítélte halálra az angol nép tulajdon zsarnokát, s első szabad népivé lőn a világnak: ennek a hőstettnek, a végzet kegyelméből, a franczia nemzet nem csinálhatja-e most meg párját? A rémület kételye, a csodás győzelem dühe, az inger, hogy a mindenségnek fenséges látványt nyújtsanak: mindezek egyazon végzetes útra mutatnak.

Ilyen fő-kérdések és végnélküli mellékes kérdések — a szeptemberi anarchistáké és a departementi őrségé; a gabona miatti zavargásoké s a panaszkodó belügyminiszteré; a hadseregé s Hassenfratz sikkasztásaié; meg hogy mi történjék Lajossal, — izgatják és tépik pártokra ezt a conventet, a mely olyan szivesen csinálná inkább az alkotmányt. Ezek a kérdések egyszersmind, mint gyakran mondók ilyen dolgokról, *növekvőben* vannak; nőnek minden franczia főben; s még *látható* is, igen sajátságosan, növekvésük, a parliamenti viták ezen hatalmas hullámzásában, melyet a közügyek fölött a conventnek folytatnia kell. Mikor valamely kérdés fölmerül, kezdetben oly parányi; azután félre teszik, lemeritik; de midőn újra fölmerül, mindig nagyobb, mint előbb vala. Sajátságos, valóban le nem irható módja a növésnek az ilyen dolgoké.

Azt azonban, mind gyakori újra felmerüléséből, mind testének gyors megnőttéből észrevehetjük, hogy ez a Lajos király kérdése lesz az irányadó mind a többi kérdésekben. S valóban, ebben az esetben, ez lesz az *eldöntő* sokkal mélyebb értelemben is. Mert valamint Áronnak veszszője elnyelé a többi kigyót mind: igy fogja el-

nyelni a legfontosabb kérdés, akármelyik váljék legfontosabbá, mind a többi kérdéseket és érdekeket; s abból, s annak eldöntéséből fognak emezek mind, hogy úgy szóljunk, *megszületni,* vagy újra születni, s nyernek megfelelő alakot, ábrázatot és véget. Ugy volt határozva a végzet által, hogy ezen conventi munkásság szélesen örvényző, csodálatosan növekvő, szörnyüen roppant kavargó vizében a többi összes kérdéseknek, harczoknak, végzéseknek és kezdeményezéseknek, melyek abból a világ bámulatára elő fognak származni, nagy szülő-anyjuk ez a Lajos király kérdése legyen.

IV. FEJEZET.

A veszteg fizet.

November hatodika, 1792-ben, nagy nap volt a köztársaságra nézve: kivül a határokon túl; belől, a *Salle de Manégeben.*

Kivül az történt, hogy Dumouriez, betörve Németalföldre, ezen a napon találkozott a szászteschenieklel és az osztrákokkal; mind Dumouriez, mind emezek messze kinyúlva sereg-szárnyukkal Jemappes falu mellett és körül Monshoz közel. S a tűzeső hull, fütyülő magvával, távol és közel, ágyúk és puskák bömbölve, ropogva, s a sok zöld halmot megperzselte és rojtossá tette a veres láng. S Dumouriezt visszaverik ezen a szárnyon és vissza a másikon, s közel van hozzá, hogy teljesen visszaverjék, midőn

ő, a gyors cselekvésű Polymetis, saját maga száguld elő; egy-két alkalmatos szót mond, s akkor, tiszta tenorhangon „rákezdi a Marseillaise hymnust, *entonna la Marseillaise*“,*) tizezer tenor vagy basszus hang, vagy mondjuk, mintegy negyvenezer, csatlakozik az övéhez, mert annak a dalnak hangjára minden szív sebesebben ver; s igy, a rhytmicus induló dallama mellett, a mely mind sebesebbé és sebesebbé lesz, összeszedik magukat, előre nyomulnak, halál-megvetéssel, ember-öldökléssel; szétszórva ágyú-telepeket és sánczokat s mindazt, a mi előttük áll, s mint valamely tüzes forgószél, elsepernek mindenféle osztrákot a cselekvés szinteréről. Igy Rouget de Lisleről**) képes beszéddel elmondhatjuk, hogy csodálatosan, Dumouriez kezei által, mint egy második Orpheus, marseillaise dalával a hurokon *(fidibus canoris)*, megnyerte a jemappesi győzedelmet, és meghódította Németalföldet.

A fiatal Égalité tábornok ugy látszik igen derekul viselte magát ez alkalommal a legderekabbak közt. Kétségkivül derék ember ez az Égalité; — azonban Dumouriez nem emlegeti-e gyakrabban mint szükség volna rá? Az anyatársaságnak megvannak saját gondolatai. A mi az öregebb Egalitét illeti, az ő csillaga nagyon alant jár ez időtájt; megjelenik a conventben naponkint mintegy félórára, veres, szórakozott vagy közönyös, félig megvető arczczal, s azután ismét

*) Dumouriez, Mémoires, III. 174.
**) A Marseillaise szerzője. *A ford.*

eltünik.*) Németalföld meg van hóditva, vagy legalább elfoglalva. Jakobinus küldöttek, a Prolyk és Pereirák járnak a sereg nyomában; hasonlóképen conventi biztosok, megolvasztva a templomok edényeit, forradalmat csinálva, újra alkotva, — a kik között Danton, rövid idő alatt, roppant munkát végez, bár — úgy tartják — nem feledte el saját zsebjét és kalmár-érdekeit sem. Hassenfratz itthon lop; Dumouriez morog érte, és ők odakinn lopnak, egyaránt vétkeznek a kőfalakon kivül és belül.

Azonban a convent termében, ugyanazon órában ezen jemappesi győzelemmel, más dolog fordult elő: a kiküldött bizottság egy hosszú jelentést terjesztett be Lajos vétkeiről. A karzatok lélekzetfojtva hallgatják; legyetek nyugton, ti karzatnak népe; Valazé követ, a ki ez alkalommal az előadó, úgy vélekedik, hogy Lajos nagyon bűnös, és ha ugy kivántatik, törvényszék elé állitandó; — szegény girondi Valazé, a ki magad is törvényszék elé fogsz állittatni egy napon! Ez eddig elég megnyugtató. De sőt itt jön egy második bizottsági előadó, Mailhe követ, egy törvénybeli argumentummal, a melyet ma nagyon unalmas olvasni, de akkor nagyon örvendetes volt hallani: hogy az ország törvényeinél fogva, Capet Lajos csak szónoki figurából neveztetett „sérthetetlennek", azonban lényegileg teljesen sérthető és elitélhető; hogy lehet, sőt kell itélőszék elé állittatnia. Ez a Lajos kérdése, oly gyakran felmerülve mint haragot és zavart

*) Moore, II. 148.

keltő lehetőség, és újra elülve, ez alkalommal világos, határozott formában merült fel.

A patriotismus keserű örvendezésben tör ki. Tehát az úgynevezett Egyenlőség uralma nem csupán név többé, hanem valóság! Törvényszék elé állítani Capet Lajost? — dörmögi gúnyosan a patriotismus: alacsony sorsú bűnösöket akasztófára húznak egy ellopott erszényért; s ez a fő bűnös, a ki egy egész Franciaország tönkrejutásában vétkes; a mely Franciaországot darabokra vagdalta Klotho ollója és a polgár-háború; ő, az ő áldozataival, a kik közűl „ezer kétszáz esik augusztus tizedikére csupán", a melyek ott fekszenek mélyen a katakombákban, s Argonne erdejének útjait, s Valmynak és a messze terülő mezőknek földjét kövéritik, ő, egy ilyen fő gonosztevő, még csak törvényszék elé se állittassék? Mert, fájdalom, oh patriotismus, mondjuk rá mi, régen meg volt mondva, hogy a *vesztő fizet!* Neki kell megfizetnie *mindazt,* a mi a rováson van, akárki rovatta is fel; ő rá kell hárulnia minden hibának és minden vádnak; s az augusztus tizediki tizenkétszáz ember nem fellázadt áruló, hanem áldozat és martyr: ilyen a viszálykodás törvénye.

A patriotismus, minden kétely nélkül az eredmény felől, figyelemmel kiséri ezen törvény elé állittatás kérdését, a mely szerencsére most határozott alakban merült föl; és kisérni fogja teljes lebonyolultáig, ha az Istenek megengedik. Éles türelmetlenséggel lesi a dolgot; a mely csak élesebbé válik minden uj nehézség felmerülte-

kor, a mint a girondiak és áltestvérek halasztásokat idéznek elő, mignem az a rögeszme élességéig emelkedik, melynek most már csak a törvény elé állítás kell, és semmi más a földön, — ha az Egyenlőség nem puszta szó. Az egyenlőség szeretése, azután a rémület kételye, a győzelem dühe, a fenséges látvány csábja a mindenség előtt: mindezek nagyerejü dolgok.

S valóban, ez az elitélés kérdése nem a legkomolyabb kérdés-e mindenkire nézve, aggódó kételylyel töltvén be sok törvényhozó fejét? Királygyilkosság?—kérdi a girondi Tisztességesség; megölni egy királyt, és iszonyat tárgyává válni a tisztességes nemzetek és egyének előtt? De viszont, megmenteni a királyt; elveszteni talpunk alól a mindenre elszánt hazafit, miután az elnemszánt hazafi, ha még olyan tisztességes is, csak bizonytalan süppedék és nem talapzat? A dilemma következtetése kínos, s a szegény ember annak két szarva közt vergődik fel és alá. Elhatározottság sehol sincs, csak az anya-társaságban és annak fiaiban. Ezek határoztak és mennek előre; a többiek kinosan vergődnek dilemmájok szarvai közt, és nem mozdulhatnak semerre sem.

VI. FEJEZET.

A formulák tágitása.

De, hogy az elitélés ezen kérdése, a mely most határozott alakban kimondatott vagy meg-

fogant, hogyan nő mindegyre a terhesség hetei alatt: azt fölösleges volna itt tovább nyomoznunk. Hol felmerült, hol elült a végtelen számú kérdések és elintézést váró bajok között. A „gazemberek vetoja" panaszkodó leveleket ir a fejetlenségre vonatkozólag; „titkos royalisták", az éhség által segítve, zavargásokat támasztanak a gabona hiánya miatt. Fájdalom, alig egy hete, hogy ezek a girondiak új és szenvedélyes támadást mértek a szeptemberi mészárlásokra!

Mert október végső napjainak egyikén, Robespierre, a szószékre hivatva valami új czélzás által ama régi rágalomra a dictátorságot illetőleg, belemerült a beszédbe és az önvédelembe, úgy hogy egyre jobban tetszett magának, mignem fönnen dobogó szívvel, bátran büszkén kiáltá: „Ki van itt, a ki engem egyenesen vádolni merne?" „Moi!" kiáltja egy hang. Pillanatnyi mély hallgatás következik, azután egy sovány haragos kis alak, széles kopasz homlokkal, törekedett gyorsan a szószék felé, iratokat vevén ki zsebéből: „Én vádollak téged Robespierre" — én, Jean Baptiste Louvet. A Tengerzöld faggyú-zölddé lett, a szószék egyik sarkába húzva magát; Danton oda kiáltott neki: „Beszélj, Robespierre, sok jó polgár van itt, a ki kész téged meghallgatni"; azonban a nyelv megtagadta a szolgálatot. És Louvet éles hangon olvasta és számlálta elő a vétkeket egymásután: a dictatori természetet, kizárólagos népszerűséget, korteskedést a választásoknál, a csőcselékből álló kiséretet, a szeptemberi mészárlásokat; mignem az egész convent újra za-

jos kiáltozásba kezdett, és csaknem vád alá fogta a Megvesztegethetetlent, ott azonnal. Soha ilyen szorult helyzetben nem volt. Louvet halála napjáig bánni fogja, hogy a Gironde nem lépett fel merészebben és nem semmisítette meg Robespierret ott és azonnal.

Mindamellett nem úgy történt: a Megvesztegethetlentől, a ki közel állott hozzá, hogy ilyen gyors módon vád alá helyeztessék, nem tagadhattak meg egy heti elhalasztást. Ez alatt a hét alatt nem hever sem ő, sem az anyatársaság, a mely dühödten reszket választott fia miatt. A kitüzött napra készen van irott beszédével, a mely sima, mint egy jezsuita doctoré, s meg is győz némelyeket. És most? Miért *nem* kél fel most a lusta Vergniaud demosthenesi mennydörgéseivel? A szegény készületlen Louvet igen keveset, vagy semmit sem tehet; Barrère inditványozza, hogy ezen aránylag haszontalan „személyeskedésekről" térjenek át a napi rendre! S csakugyan napi rendre térnek. Barbaroux még azt sem tudja kinyerni, hogy meghallgassák; nem, bár oda rohan a parliament korlátjai elé, és azt kéri, hogy hallgassák meg, mint kérelmezőt.*) A convent, türelmetlenül óhajtva a közügyek tárgyalását (az elitélés azon első határozott felmerülésével, mely ma vétetik elő), félre teszi ezen aránylag úgy nevezhető *misères-t* és hitványságokat; a boszús

*) Louvet, Mémoires (Paris, 1823.) 52. l. Moniteur (Séances 29. Octobre, 5. Novembre, 1792.); Moore, II. 178.

Louvet kénytelen elnyelni boszuságát, örökre bánva azt; Robespierre, ki eddig is kedves volt a patriotismus előtt, most sokkal kedvesebb a veszélyek miatt, a melyekben forgott.

Ez a második nagy kisérlet a mi rendbarátaink, a girondiak részéről, hogy kitöröljék azt a fekete foltot birodalmukból; s látjuk, hogy azt még feketébbé és nagyobbá tették, mint azelőtt volt. Fejetlenség, szeptemberi mészárlás: ezen dolgok iszonyatosnak látszanak az általános képzelet előtt; nagyon gyülöletesek az el-nem-szánt hazafi, a Tisztességesség előtt; olyan dolgok, a melyeket bolygatni kell, a mennyiszer csak szükség van rá. Ám bolygassátok, vádoljátok be, tapossatok rá, ti girondi hazafiak; — s mégis, lássátok, a fekete folt nem eltapodható; azt, mint mondók, csak feketébbre és szélesebbre tapodjátok: bolondok, nem a felület fekete foltja az, hanem a mélység forrása! Nézzétek meg jól, a megmérhetlen örök mélységnek felső nyilása ez a fekete folt, a melyen amaz úgy tekint fel, mint a víz a vékony jégen keresztül; vagy mondjuk, mint az alvilági sötétség birodalma a ti vékony girondi szabályozottság és tisztességesség hártyátokon; *ne* tapossatok rá, nehogy a hártya leszakadjon, és akkor azután —!

Az igazság az, ha tudnák a mi girondi barátaink, hogy hol volna a franczia patriotismus, minden ékesszólásával együtt, ebben a pillanatban, ha az őrületnek, fanatismusnak, s a nép dühének és őrjöngésének ama mérhetetlen, földalatti mélysége fel nem tört volna feneket-

lenségéből augusztus tizedikén? A franczia patriotismus ma csak egy ékesen szóló emlék volna, porosz akasztófákon függve. Sőt hova jutna most is, néhány hónap alatt, ha az a nagy, földalatti mélység elcsendesednék? — Sőt, a mint a hirlapok olvasói állitják, hogy emlékeznek rá, a szeptemberi mészárlásnak ezen gyülöletes volta is részben csak utólagosan megszületett gondolat; az olvasók idézhetik Gorsast és különböző Brissot-pártiakat, kik helyeselték a szeptemberi mészárlást akkor, a midőn az történt, üdvös boszúnak nevezve azt.*) Úgyhogy a panasz igazi oka, utoljára is, talán nem annyira jogos erkölcsi felháborodás, mint a fölötti fájdalom, hogy az illetők kezéből a hatalom kezd kisiklani? Boldogtalan girondiak!

Ennélfogva a jakobin társaságban a mindenre kész hazafi panaszkodik, hogy itt vannak emberek, kik az ő személyes nagyravágyásuk és ellenszenveik által a Szabadságnak, Egyenlőségnek és Testvériségnek, mind a háromnak vesztére törnek; csökkentik a hazafiúság szellemét; akadályokat gördítnek útjába; s a helyett, hogy vállukat a keréknek vetve, ők is segitenék tolni, kezüket öszetéve állnak ott, kicsinyesen lármázva, hogy milyen büzhödt néhol az út s milyen durva taszitásokat teszünk mi a kéreken! Erre a jakobin társaság haragos orditás! sal felel, — meg haragos sipitozással, mert a karzatokon polgárnők is vannak, egymás hátán

*) Lásd: Hist. Parl. XVII. 401. Hirlapok Gorsastól és másoktól (idézve ugyanott, 428.)

ülve. Polgárnők, kik magukkal hozzák varrásukat vagy kötésüket, s sipitoznak vagy kötnek, a mint szükség van rá; ezek a hires *Tricoteuses*, vagy kötő honleányok, *Mère Duchesse* vagy a külvárosoknak valamelyik Deborájha és anyja viszi köztük a hangadó szerepét .Nagyon megváltozott jakobin-társaság ez, s még mindegyre változik. A hol most Duchesse anyó ül, ott igazi herczegnők ültek. Egy időben szépen kifestett úrnők jártak oda, ékszereikben és csillogó csecsebecséikben; most az ékszerek helyett kötőtűt visznek, és otthon hagyják a pirosítót; a festék szine lassankint helyet ád a természetes barnának, tisztára mosva, vagy épen mosdatlanul, s még magát Demoiselle Théroignet is botrányosan megbotozzák. Elég sajátságos; ez ugyanaz a szószék, a terem közép-magasságában állva, a honnét egykor a nagy Mirabeau, a nemes Barnave s az arisztokrata Lamethek menydörögtek; kiket lassankint a Brissotok, Guadetek, Vergniaudok, a *bonnet rouge*-t viselő hazafiaknak tüzesebb faja váltott fel; az izzó forróság, hogy ugy szóljunk, száműzte a világosságot. S most viszont a Brissotisták, Rolandisták és girondiak kezdenek fölösekké válni; kénytelenek elhagyni az üléseket, különben kiüzetnek: a hatalmas anyának fénye nem veres lánggal ég többé, hanem kékkel. — A vidéki leánytársaságok hangosan kifejezik kárhoztatásukat ezen dolgok fölött; hangosan követelik gyors visszahelyezését az olyan ékesen-szóló girondiaknak, gyors „kipusztitását Maratnak, *radiaton de Marat.*" Az anyatársaság, a mennyire azt természetes józan-

észszel megjósolhatni, ugy látszik, tönkre teszi magát. Azonban minden válság alkalmával ez a dolog jelentkezett nála; természetfölötti élet van benne, s így nem fog tönkre menni.

Azonban, még két hét, s az elitélés ezen nagy kérdése, míg a kiküldött bizottság szorgalmasan, bár hallgatagan dolgozik rajta váratlan lökést nyer. Olvasóink emlékeznek rá, hogy a szegény Lajosnak kedve jött egyszer lakatosságot tanulni; hogy a régi boldogabb napokban valami Sieur Gamain Versaillesból hogyan szokott hozzá átjárni s tanítani őt a lakatosságra, s a mint mondják, gyakran pörölt is rá bárgyúsága miatt. A kitől azonban, a királyi inas tanult valamit mégis azon mesterségből. Boldogtalan inas, hitlen kovácsmester! Mert most, ezen november 20-án, 1792-ben, a szurtos Gamain kovács átjő a párizsi hatósághoz, Roland miniszterhez, jelentve, hogy ő, Gamain kovács, tud valamit; hogy a legutóbbi májusban, midőn az áruló levelezés olyan sürűn folyt, ő és a királyi inas egy „vas ládácskát, *armoire de fer*" készítettek, azt ügyesen betéve a királyi szoba egyik falába a Tuileriesben; észrevehetlenül a falkárpit alatt, a hol az, kétségtelenül, most is ott pihen' A hitszegő Gamain, az illető hatóságok jelenlétében, megtalálja a falkárpiton a rejtek-ajtócskát, a melyet senki más meg nem tudna találni; feltöri; előveszi a vasládikát, mely tele van levelekkel és irományokkal. Roland kiszedi azokat, s törülközőkbe kötve átviszi a kinevezett szorgalmas bizottsághoz, mely a szomszédban ülésez. Mint mondók, törülkö-

zőkbe kötve, s hivatalos felvétel nélkül, a mi nagy gondatlanság volt Roland részéről.

Azonban itt van most már egy csomó levél, melyek minden kételyt eloszlató világot vetnek egy áruló, saját megmentésére gondoló udvar levelezéseire, még pedig nem csupán árulókkal, hanem úgynevezett hazafiakkal is. Barnave árulása, hogy levelezésben állt a királynéval, és ennek barátságos tanácsokat adott, ama varennesi dolog óta folyvást, ez által be van bizonyitva; milyen szerencse, hogy ez a Barnave a kezünkben van, ott ülvén biztos helyen, Grenoble börtönében a mult szeptember óta, miután régóta gyanus volt előttünk. Talleyrand árulása és sok más ember árulása, ha egyenesen be nincs is bizonyitva ezen levelek által, igen közel van ahhoz. Igy Mirabeau árulása is; minél fogva mellszobrát a convent nagy termében „fekete fátyollal boritjuk be", míg árulása egészen tisztában lesz. Fájdalom, az nagyon világos! Mellszobrát a jakobinusok termében, melyet Robespierre a magasra emelt szószékről bevádol, nem fátyolozzák el, hanem azonnal darabokra törik; egy hazafi gyorsan oda siet egy lajtorjával, s a terem padlózatára hajítja; — azt és másokat is, helyeslő kiáltozás közt.*) Ez az ő jutalmuk és bérük az idő ezen pontján, a kereslet és adás elve szerint. Gamain kovács, nem lévén eléggé megjutalmazva ez alkalommal, mintegy

*) Journal des Débats des Jacobins (Hist. Parl. XXII. 296.)

tizenöt nap mulva ismét előjön egy alázatos kérvénynyel, melyben előadja, hogy alig lett készen ama fontos vasszekrényével, midőn (a mint most rá emlékezik,) Lajos egy nagy pohár bort adott neki. Ez a nagy pohár bor Sieur Gamain gyomrában a legrettenetesebb hatást idézte elő; a mi kétségtelenül arra volt szánva, hogy őt megölje és csak hánytatóval lehetett rajta segíteni, mindamellett egészen megrontotta Sieur Gamain constitutioját, ugy hogy (a mint most meggondolja a dolgot) nem dolgozhatik többé családja fentartásáért. A *melynek* jutalma „ezerkétszáz frank nyugdij" és „tiszteletteljes megemlités". Ilyen különböző a kereslet és kielégités mértéke különböző időkben.

Igy nőtt lassankint az elitélés kérdése, akadályok és ösztönző lökések közt, felmerülve és újra leülve, szítva a türelmetlen hazafiak által. A szónoklatokról, melyek azon ügyben tartattak, a törvényszéki eljárás kínosan kierőszakolt formáiról, hogy azt keresztülvihessék, a törvényből vett argumentumokról, melyek azt törvényesnek bizonyitsák be, s a törvényszéki és másnemű elmésség és szónoklat végtelen áramlatáról egyetlen szó se legyen ezen történetben. A törvénytudók éles esze hasznos dolog: de mit ér az itt? Ha az igazat ki kell mondani, óh magas senátorok, az egyetlen törvény a jelen esetben ez: *Vae victis*, a vesztő fizet! Ritkán mondott Robespierre bölcsebb szót, mint a midőn erre czélozva mondá beszédében, hogy szükségte-

len a törvényről beszélni; hogy ha valahol, úgy itt, a mi jogunk egyértelmű a mi hatalmunkkal. Ez a szónoklat a jakobinusok hazafias tetszését csaknem az őrjöngésig fokozta: ki mondja, hogy Robespierre nem a dolog lényegéig ható ember? nem merész, legalább a logikában? Ilyen értelemben, vagy talán még világosabban szólt a fiatal Saint-Just, a fekete hajú, lágy hangú ifjú. Danton ez előkészitő munkálatok alatt küldetésben van Németalföldön. A többiek, akármennyit olvassunk belőlök, keringenek a nemzetek törvényei, társadalmi szerződés, juristica, syllogistica körül; okoskodásuk ránk nézve száraz, sivár, mint a keleti szél. Valóban lehet-e kevésbbé épületes valami, mint látni hétszáznegyvenkilencz eszes embert, a kik egész erejükkel és igyekezetükkel, hetek hosszú során át, lényegileg nem máson, hanem azon dolgoznak: hogy kitágitsák a régi formulát és törvényes phraseologiát annyira, hogy az befödje az új, amannak ellentmondó, egészen *befödhetetlen* dolgot. Minek következménye nem lehet más, mint hogy a szegény formula *széttörik*, s az illetők becsülete is vele együtt. Arról a dologról, a mely érezhetőleg *forró* és éget, azt akarod-e syllogismus által bebizonyitani, hogy fagyási állapotban van? Ez a formulák tágítása, míg összetörnek, különösen a gyors változások korában, egyike a legszomorúbb feladatoknak, melyeket az emberiségnek végeznie kell.

VI. FEJEZET.

A vádlottak padján.

E közben, mintegy öt hét lefolyta után, eljutottunk oda, hogy az elitélés kérdése újra felmerült, még pedig sokkal gyakorlatibb alakban, mint eddigelé.

Kedden, deczember tizenegyedikén a király ügyének megitélése igen határozott formában lépett ki Párizs utczáira, Chambon polgármester azon zöld hintajának alakjában, melynek bensejében ül maga a király, kisérőkkel, útban a convent gyülésterme felé. A zöld hintóban mellette vannak Chambon polgármester és Chaumette ügyész, s kivül, körülötte Santerre parancsnok, ágyúval, lovassággal és két sor gyalogsággal; minden sectio fegyverben; erős őrjáratok huzódnak végig minden utczán. Igy halad ő, lassan, a komor, esős időben, s két óra körül láthatjuk, a mint „diószínü felsőkabátban, *redingote noisette*“ keresztülmegy a Place Vendôme-on, a Salle de Manége felé, hogy ott vád alá fogassék és biróilag kihallgattassék. A titokzatos Temple ime kiadta titkát; a melyet most, ezen diószínü kabátban, az emberek saját szemeikkel láthatnak. Ugyanaz a Lajos megy ott, ki egykor Lajos „az óhajtott“, vala. A boldogtalan király most már révpart felé halad; megsiratni való vándorlásainak és bolyongásainak most már vége lesz. Azt a kötelességet, a mi még reá vár, a nyugalommal való tűrést, képes lesz elvégezni.

A sajátságos menet halad tovább; csendben, mondja Prudhomme, vagy a marseillaise hymnus dúdolása közt; csendben lép be a convent gyűléstermébe, Santerre fogja Lajosnak karját kezével. Lajos nyugodt arczczal körülnéz, hogy lássa, micsoda képe van ennek a conventnek és parliamentnek. Bizony nagyot változott; februárban múlt két esztendeje, midőn a mi alkotmányozó gyűlésünk, mely akkor úgy el volt foglalva, liliomokkal himzett bársonyt teritett lábunk elé; s mi átjöttünk ide, hogy itt egy pár nyájas szót mondjunk, s ők mindnyájan felugráltak, hűséget esküdve; s az egész Franczia-ország utánok esküdött, s dárdák lakomáját csinált a dologból, a melynek vége ez lőn! Barrère, ki egykor „sírt", felnézve szerkesztői asztalától, most elnöki székéből néz le, kezében ötvenhét kérdéssel, s száraz szemmel mondja: „Lajos, leülhet". Lajos leül; azt mondják, ugyanaz a szék az, ugyanaz a fa és kelme, a melyből, őszszel múlt egy éve, elfogadta az alkotmányt, tánczolás és kivilágitás közt. Annyi sok famunka, ugyanaz ma is; és annyi sok minden nem ugyanaz. Lajos ott ül és hallgat, nyugodt arczczal és lélekkel.

Az ötvenhét kérdés közül nem fogunk felemliteni még csak egyet sem. Olyan kérdések azok, a melyek ügyvédi fogással felhasználták az augusztus tizedikén lefoglalt, vagy legutóbb a vasszekrényben talált főbb bizonyító iratokat; felölelve a forradalom történetének valamennyi fontosabb eseményét, s lényegileg nem más az értelmük mint ez: te Lajos, ki király voltál, nem

vagy-e vétkes bizonyos fokig, cselekedet és irott okmányok által abban, hogy megpróbáltad magad a királyságban tovább is fentartani? A feleletekben sincs sok feljegyezni való. Legnagyobb részök csupa nyugodt tagadás: egy vádlott ember a *Nem* egyszerü alapján állva: én nem ismerem el valódinak azt az okmányt; én nem követtem el azt a cselekedetet, vagy ha igen, azon törvény szerint tettem, a mely akkor életben volt. Minélfogva az ötvenhét kérdés és a százhatvankettőnél több okmány ily módon mind felhasználtatván, Barrère mintegy három óra lefolyta után, bevégzi az egész dolgot, ezt mondván: „Lajos, felhivlak, hogy hagyd el a termet".

Lajos hatósági kiséret felügyelete alatt visszavonul egy szomszéd terembe, miután, még mielőtt a vád helyét elhagyta volna, jogi tanácsadókat kért maga mellé. Itt ebben az oldalszobában minden frissitőt visszautasit; azután látva, hogy Chaumette egy darab kenyérrel vesződik, melyet egy gránátos tört számára le a magáéból, azt mondja, hogy szeretne egy kis kenyeret. Most öt óra; s ő meglehetős könnyü reggelit evett csak, az akkora zajjal és dobolással betöltött reggelen. Chaumette tör neki egy darabot a kezében levő fél czipóból: a király megeszi annak a héját; még mindig faldogálva felül a zöld hintóba, s most azt kérdi, hogy mit csináljon a belével? Chaumette irnoka kiveszi azt kezéből s kidobja az utczára. Lajos azt mondja rá, hogy kár kidobni a kenyeret, ilyen szükség idején. „Nagyanyám — jegyzi meg Chaumette — azt

szokta mondani nekem: kis fiam, soha se tékozolj el egy darab kenyeret sem, mert csak egy falatot sem tudsz teremteni!" „Monsieur Chaumette" — feleli Lajos — „úgy látszik, az ön nagyanyja okos asszony volt".*) — Szegény, ártatlan halandó; olyan nyugodtan várja, mig sorsa eldől; — ezt az egyet legalább képes jól megtenni; miután a passzivitás egyedül, activitas nélkül, elég arra. Egy izben arról beszél, hogy talán majd nemsokára beutazza az egész Franczia-országot, hogy azt geographiai és topographiai szempontból jól megismerje, miután ifjuságától fogva nagy barátja a földrajznak. A Temple épülete ismét befogadja, bezárkózik rá; a bámészkodó Párizs visszatérhet tűzhelyeihez, kávéházaiba, clubjaiba és szinházaiba; a nedves éj leszállt, s azzal együtt megszünt dobolása és felvigyázó őrjárata ezen sajátságos napnak.

Lajos most el van választva királynéjától és családjától; átadva egyszerű gondolatainak és segélynyujtó eszközeinek. A kőfalak komoran keritik be; szerettei közül egy sincs mellette. „A bizonytalanság ezen állapotában", készítvén magát a legrosszabbra, irja végrendeletét, a mely ma is megvan, telve derült nyugalommal, egyszerűséggel, vallásos önmegadással. A convent, némi vita után, megengedte neki, hogy törvényes tanácsadókat választhasson maga mellé. Target ügyvéd „nagyon öregnek" érzi magát, miután már az ötvennégybe lépett, s nem fogadja el a tisztet. Egy időben nagy tiszteletet szerzett magának azzal, hogy Rohant, a Nyakláncz-bi-

*) Prudhomme hírlapja. (Hist. Parl. XXI. 314.)

bornokot védelmezte; ebben az ügyben nem igen fog nyerni bármi tiszteletet. Tronchet ügyvéd, a ki valami tiz évvel idősebb, nem utasitja vissza a felszólitást. Sőt nézd, a jó öreg Malesherbes magától előlép; kiáll élete legutolsó harczmezejére, a derék öreg hős! Fejét hetven év megőszitette; „kétszer hivattam,—mondja — annak tanácsába, a ki az én uram volt, midőn az egész világ járt ezen tisztesség után; s most ugyanazzal a szolgálattal tartozom neki, midőn az olyanná lőn, a melyet sokan veszélyesnek tartanak". Ezek ketten, a fiatalabb Desèze-zel, kit arra szántak, hogy a védőbeszédet tartsa, szorgalmasan tanulmányozzák az ötvenhétféle vádpontot és a százhatvankét okmányt, Lajos is segit nekik, a hogy tud.

Ime tehát egy nagy dolog most nyilvános folyamatba jutott; s az emberek, a föld valamennyi országában, feszült figyelemmel kisérik azt. Minő formák és utak felhasználásával fogja a convent eldönteni ezt az ügyet úgy, hogy a kárhoztatásnak még csak árnyéka se essék rá? Bizony, nem könnyű dolog lesz az! A convent, valóban meglehetős zavarban a teendő felől, vitatkozik és tanácskozik. A szószék, egyik nap úgy mint a másik nap, reggeltől estig, ezen tárgy fölött tartott szónoklatoktól zúg; ki kell tágitani a régi formulát, hogy befödje az új dolgot. A „hegy" hazafiai, mind élesebbé ingerlődve, mindenekfölött azért lármáznak, hogy csak végezzenek a dologgal; az egyetlen helyes forma az, a melyik gyors. Mindamellett a convent tanácskozik, a szószék zúg, olykor a zúgást túlcsengi

a tenor vagy épen a discant; néha az egész terem a körül kiáltozik, az elég gyakran előforduló harag és provocatio állapotában. Körülbelül két hét óta zúg és cseng az a hely, a míg el tudjuk határozni, miután ez az éles zaj mind élesebbé válik, „hogy szerdán, deczember 26-án, Lajos jelenjék meg és védje magát". Ügyvédei panaszkodnak, hogy az a határidő rendkivül közelre van kitűzve; s mint ügyvédek panaszkodhatnak bátran, azonban minden haszon nélkül; a patriotismus úgy gondolkodik, hogy az rendkivüli késő határidő.

Minélfogva szerdán, a hideg, sötét reggeli nyolcz órakor, valamennyi senator helyén ül. Sőt még azt is tapasztaljuk, hogy a reggel hidegében tüzes kitörésekkel melegítik fel magukat, a mi meglehetős mindennapi dolog mostanában; Louvet vagy Buzot megtámadja például Tallient vagy Chabotot, s egyszerre az egész Hegy neki támad az egész Girondenak. Alig hogy ennek vége van, kilencz órakor, midőn Lajos és az ő három ügyvédje, fegyvercsörgéstől és Santerre nemzetőreitől kisérve, a terembe lép.

Desèze maga elé teriti iratait; s becsületesen betöltvén veszélyes tisztét, három óra hosszat beszél. Becsületet szerző védőbeszéd volt az, „csaknem az egész éjen át csinálta"; bátor, mindamellett tapintatos; nem hiányzott belőle az eszesség és a szelid, patheticus ékesszólás sem. Lajos, midőn visszavonultak, nyakába borult, és könyek közt mondá neki; „*Mon pauvre Desèze!*" Mielőtt ott hagyta volna a termet, Lajos maga is szólt egy pár szót, „talán az utolsó

szavakat, melyeket hozzájok fog intézni"; menynyire fáj az az ő szivének, jobban, mint akármelyiknek a többi közül, hogy azon augusztus tizediki vérontásban bünösnek tartják; vagy általában, hogy felteszik róla, hogy valaha franczia vért ontott, vagy kivánt ontani. Ezt mondván, elhagyta a termet, a hol valóban, minden munkáját bevégezte. Sok különös látogatáson volt ő itt; de ez a különös látogatása legalább az utolsó.

És most miért késlekedjék a convent tovább? Itt van a vád és bizonyiték; s itt van a védelem; a többi nem következik-e magától? A Hegy, és a patriotismus általában, még hangosabban kiáltozzák, hogy végezni kell gyorsan a dologgal; állandó ülést tartani, míg ennek a munkának vége nem lesz. Mindamellett a kétkedő és érzékeny convent elhatározza, hogy előbb mégis meg fogja vitatni a kérdést: hogy minden tagja, a ki csak akar, hozzászólhat a kérdéshez. Azért, íróasztalaitokhoz, ti ékesen szóló képviselők! Irjátok le gondolataitokat, vagy a melyek csak visszhangjai és csillámai a gondolatnak; most van az ideje, hogy megmutassátok, mit tudtok. Francziország és a világegyetem hallgat benneteket! A tagok nem is maradnak tétlenül; szónoklat szónoklatot, elmondott röpirat elmondott röpiratot követ, annyi ékesszólással, a mennyi belefér; az elnök előtt fekvő névsorozat mind hosszabb lesz azok nevétől, a kik beszélni óhajtanak; az állandó szószék, napról-napra, a napnak minden órájában, egyre zúg és zajong, a sivító karzatok adják hozzá, válto-

zatosságot vive abba, a tenort és a discantot. Különben nagyon egyhangú volna az a zaj.

A hazafiaknak a Hegyen és a karzatokon, vagy midőn éjjelenkint tanácskoznak a sectioházban, az anyatársaságban, éles hangú *tricoteuseik* közt, hiuz szemekkel szükség lesben állniok; szavukat hallatniok, midőn arra szükség van, s alkalomszerüleg elég hangosan. Thuriot követ, az a ki Thuriot ügyvéd s Thuriot választó vala, s a ki a Bastille magas várfaláról látta maga alatt hullámzani a fölkelt Saint-Antoinet, mint valamely tengert: ez a Thuriot oly szivesen tágitja azt a formulát, mint akárki. A kegyetlen Billaud sem marad némán, ha ingerlik. Nem hallgat a kegyetlen Jean-Bon sem, a ki szintén bizonyos fajtáju jezsuita; — de nehogy *Jambon*nak irjátok nevét, mint a hogy néhány szótáron már megesett, mert az csak azt teszi, hogy *sonka*.

Különben pedig senki se képzelje még csak lehetőségét sem annak, hogy Lajos nem bűnös. Az egyetlen kérdés minden okos emberre nézve akkor az volt, hogy a convent elitélheti-e Lajost. Vagy pedig csak az egész nép teheti azt népgyülésekben, s halasztással? Mindig csak halasztás, ti girondiak, kétszinü *hommes d' état;* igy lármáz a patriotismus, türelme csaknem végkép kifogy már. — De igazán, ha jól megtekintjük, mit tehetnek ezek a szegény girondiak? Kimondják meggyőződésüket, hogy Lajos hadi fogoly, s nem itélhetik halálra igazságtalanság, bűn és veszély nélkül? Mondjátok ki ezen meggyőződésteket, s el fogjátok veszí-

feni teljes támasztokat a mindenre kész hazafiaknál! Sőt voltaképen ez nem is meggyőződés, hanem csak hozzávetés és zavarban hagyó talány. Hány szegény girondi van, ki csak egy dologról biztos: hogy az embernek és a girondinak kell valamijének *lenni*, a mire lábát tegye és azon szilárdul megállhasson, fentartván a jó viszonyt a tisztességes osztályokkal! *Ilyen* természetű meggyőződésük és hitbeli biztosságuk van nekik. Kénytelenek vergődni kinosan dilemmájuk szarvai között.*)

Azonban Franciaország sem nézi tétlenül a dolgokat, sem Európa. Ez a convent, mint mondók, a szív, a mely hatásokat ömleszt szét magából és fogad be. A király kivégzése, nevezzük azt martyrságnak vagy büntetésnek, nem kis horderejű hatás lenne! Két nevezetes hatást már bocsátott ki ez a convent, minden nemzetek közé, saját magának meglehetős kárára. November 19-én egy végzést hozott, s azóta megerősité és bővebben kifejté annak részleteit: hogy bármely nemzet, a mely jónak látná lerázni a despotismus lánczait, ez által, hogy úgy szóljunk, Franciaország testvérévé válnék, s számot tarthat segélyre és gyámolitásra, — olyan végzés, a melyért elég nagy lármát ütöttek a diplomaták, hirlapirók, a nemzetközi törvények magyarázói; s a mely végzést bizonyára semmiféle élő láncza a despotismusnak, sem hivatalban levő személy, akárhol a földön,

*) Lásd hirlapjaik kivonatait; Hist. Parl. XXI. 1—38. stb.

nem helyeselhet. Chambon követ, a girondi volt az, a ki inditványozta e végzést; — alapjában talán maga sem tartva azt többnek, szónoki szappanbuboréknál.

A második hatásnak, a melyről szólunk, még szegényebb forrása volt, keletkezvén az valami Dupont Jakabnak hangosan kelepelő, benső tartalommal nagyon kevéssé ellátott fejéből, a ki a Loire mellékének volt követe. A convent egy, a nemzeti nevelésre vonatkozó terv fölött tanácskozik: Dupont követ beszédében ezt mondja: „Nem tartózkodom bevallani, elnök úr, hogy én a magam részéről atheista vagyok"*) — gondolván, hogy a világ igen kiváncsi azt megtudni. A franczia világ minden megjegyzés nélkül fogadta e nyilatkozatot, vagy legalább minden hallható megjegyzés nélkül, oly *hangos* volt Francziaország más egyébtől. A külföldi világ azonban irtózattal és elámulással s czáfoló ellenmondással fogadta azt,**) mely különben egyike volt a legnyomorultabb hatásoknak! S most ha e kettőhöz hozzáadatnék egy harmadik hatás, s végig küldetnék, lüktetve az erekben, az egész föld felületén, a király-gyilkosságé?!

Idegen udvarok lépnek fel Lajos czen pörének ügyében, Spanyolország és Anglia, a nélkül, hogy hallgatnának rájuk, habár úgy jönnének is, mint a hogy Spanyolország valósággal

*) Moniteur, Séance du 14 Decembre 1792.

**) Mrs. Hannah More, Letter to Jacob Dupont (London, 1793.); etc. etc.

jő, hogy t. i. egyik kezében olajfaágat s a másikban hüvelyéből kivont kardot tart. Azonban otthon is, ebből a köröskörül mozgó Párizsból és Franciaországból minő erősen lüktető hatások érkeznek! Kérelmek folynak be, egyenlő igazságszolgáltatásért esedezvén az u. n. Egyenlőség uralkodásának idejében. Az élő hazafiak esedeznek; és oh ti nemzeti képviselők, nem esedeznek-e a holt hazafiak is? Az az ezerkétszáz, a kik ott feküsznek hidegen, egy rakáson, nem esdekelnek-e ők; s nem kérelmeznek-e, keskeny házaikból, a halálnak némaságában ékesenszólóbban, mint beszéd tehetné? Béna hazafiak ugrálnak mankóikon a Salle de Manége körül, igazságot követelve. Az augusztus tizedikén megsebesültek és a megöltek özvegyei és árvái testületileg kérelmeznek, s némaságukban élesszólóan sántikálnak és vonulnak keresztül a termen; az egyik megsebesült hazafit, a ki nem képes mankón járni, ágyán hozzák ide s vállon vive, vízszintes helyzetben megy keresztül a termen.*) A convent szószéke, mely elnémult ilyen látvány előtt, újra megkezdi a szőrlést, csupa jogász ékesszólástól hangozva. Azonban a termen kivül Párizs mind magasabb hangból fújja a nótát. A bika-hangú St. Huruge ismét megszólal, s a Herczegnő-anyónak hystericus kiáltozása hallatszik; „Varlet, a szabadság apostola“, kezében dárdával, fején veres sipkával szaladgál

*) Hist. Parl. XXII. 131.; Moore etc.

ide-oda, magával hordván összecsukható szé-
két, melyen állva szónokol. Igazságot kell látni
az áruló fölött! kiáltja az egész hazafias világ.
S e mellett az utczákon: „Kenyeret adjatok,
vagy öljetek meg bennünket!“ Kenyér és
Egyenlőség! Igazságszolgáltatás az áruló fölött,
hogy kenyerünk lehessen!

A mérsékelt vagy nem mindenre kész ha-
zafi szemben áll a mindenre-készszel. Chambon
polgármesternek hírül viszik, hogy rettenetes
dulakodás van a *Théâtre de la Nation*-ban; du-
lakodásra, sőt ökölre került a dolog a mindenre
kész és nem mindenre kész elem közt, valami
Ami des Lois (A törvények barátja) czímű új
dráma fölött. Egyike ez a valaha irott legszegé-
nyebb drámáknak, azonban a helyzetre alkal-
mazható vonatkozások fordulnak elő benne,
miért is a rend barátainak porozott parókái s
a fekete hajú jakobin fők egyaránt tolulnak
látására; s Chambon polgármester is oda siet
Santerrel együtt, abban a reményben, hogy a
dulakodást lecsillapitja. Azonban távol áll attól,
hogy azt lecsillapithatná, a mi szegény polgár-
mesterünket úgy „összeszorítják“, mondja a
jelentés s egyszersmind úgy lehordják és csúffá
teszik, mondjuk mi, hogy a rövid ideig tartott
polgármesterségről sajnálkozással végkép le-
mond, „miután tüdeje lőn megtámadva“. Ez a
hitvány *Ami des Lois* vita tárgyául szolgál még
a conventben is, oly szenvedélyes és kölcsönösen
elkeseredett a gyülölet a korlátolt és korlátlan
hazafiak közt.*)

*) Hist. Parl. XXIII. 31. 48. etc.

E két osztály között nincs-e elég sok arisztokrata és titkos-arisztokrata, a kik működnek? Kémek jönnek át sietve Londonból, fontos csomagokkal, s kémek, a kik úgy mutatták, hogy sietve kell menniök! Ez utóbbiak egyike, Viard nevű, azzal állott elő, hogy bevádolta Rolandot, sőt még Roland nejét is, nagy örömére Chabotnak és a Hegynek. Azonban Roland neje, megidéztetvén, azonnal megjelent a convent termében; jött, az ő magas tisztaságában, s néhány világos szóval szétfútta ezt a Viardot a levegőbe, oda dobva a megvetésnek; a rend minden barátja tapsolt neki.* Ilyen hangból fújja a nótát ez a szilaj Párizs, szinházi zavargások, s „kenyeret, vagy öljetek meg bennünket" felkiáltások kiséretében; düh, éhség és természetfölötti gyanakodás között. Roland jelentéseiben és leveleiben napról-napra jobban panaszkodik, néha csaknem a hystericus magasságig emelkedve. Marat, kit semmi hatalom a földön meg nem gátolhat abban, hogy keresztül lásson az árulókon és Rolandon, három napig ágyban fekvő beteg lesz; a megbecsülhetetlen népbarátja csaknem meghal a szivfájásban, mely egyesül lázzal és főfájással. „*Oh peuple babillard, si tu savais agir*, oh fecsegők népe, ha te *cselekedni* tudnál!"

S hogy mindezeket bekoronázza, a győzedelmes Dumouriez az új év napjai körül megérkezett Párizsba; — s félni lehet tőle, hogy

* Moniteur, Séance du 7. Decembre 1792.

nem jó hozta ide. Azért jött fel, úgy mutatja, hogy panaszkodjék Pache miniszter és Hassenfratz sikkasztásai ellen; hogy intézkedéseket tegyen a tavaszi táborozásra vonatkozólag; igen gyakran látják a girondiak társaságában. Cselt sző talán velök a jakobinismus, az Egyenlőség és Lajos megbüntetése ellen? Levelei vannak kezünknél, magához a conventhez intézve. Lafayette régi szerepét akarja-e játszani ez az új győzedelmes tábornok? Hadd vonuljon viszsza ismét, nem kerülve el a kárhoztatást.*)

S a convent szószéke még mindegyre zúg a csupa jogász ékesszólástól s a cselekvésbe át nem menő hypothesistől, s még ötvenen vannak felirva a névsoron. Sőt ezek a girondi elnökök saját pártjuk iránt részrehajlók: gyanúnk van rá, hogy nem tisztán járnak el a névsor körül; a Hegy férfiait nem engedik szóhoz jutni. És még mindegyre foly a beszéd, az egész deczemberen át, bele a januárba és az új esztendőbe, s nem akar vége lenni! Párizs körülötte fújja a nótát, temérdek szájjal, mind magasabb hangon, utoljára a forgószél hangján. Kész „ágyukat hozni Saint-Denisből"; majd meg a „vámkorlátok elzárásáról" beszél, Rolandnak rémületére.

Mire a convent szószékén a hangáramlat egyszerre megszünik: félbenhagyjuk a beszédet, akárkinek a neve legyen is még a sorozaton, s véget vetünk a dolognak. A legközelebbi kedden, január tizenötödikén 1793-ban, névszerinti

*) Dumouriez, Mémoires III. 4. f.

szavazás alá kerül az ügy, s egy vagy más eredménynyel, ez a nagy játszma ki lesz játszva.

VII. FEJEZET.

A szavazás.

Vétkes-e Capet Lajos a szabadság elleni összeesküvésben? Végérvényes lesz-e a mi ítéletünk önmagában is, vagy pedig teljes érvényüvé a népre való hivatkozás által válik? S ha vétkes, mi legyen büntetése? Ez az a forma, a melyben nagy zaj és több órán át tartott zürzavaros határozni nem tudás után megegyeztek; ez az a három egymás után következő kérdés, a melyekre most a convent felelni fog. Párizs ott hullámzik termük körül, megszámlálhatatlan, ezer hangon beszélő tömegben. Az egész Európa és minden nemzet figyelve lesik feleletüket. Egyik követ a másik után fog név szerint felelni: bűnös-e vagy nem bűnös?

A mi a bűnt illeti, az iránt, mint fentebb érintők, semmi kétség nincs a hazafiak lelkében. A roppant többség bűnösre szavaz; a convent egyhangú végzése bűnöst mond: csak mintegy huszonnyolcz főnyi csekély szavazat nyilatkozik — nem az ártatlanság mellett, hanem anynyian megtagadják a szavazást. A második kérdés eredménye sem kétes, akármikép számitsanak is a girondiak. Avagy a népre való hivatkozás nem csupán más neve lenne-e a polgárháborúnak? Kétharmadból álló többség az egy-

harmad ellen azt feleli, hogy ne történjék fölebbezés a népre: tehát ez is el van intézve. A lármás patriotismus ma éjre lecsendesülhet, most tiz óra lévén, s elmehet aludni, nem minden remény nélkül. A kedd jól folyt le. Holnap jön az a kérdés: mi legyen a büntetése? Holnap lesz az örege a harcznak.

Elképzelhetjük tehát, hogy szerdán reggel minő özönlése van a patriotismusnak arra, hogy az egész Párizs lábujjhegyen áll, s minden követ helyén van. Hétszáznegyvenkilencz tisztelt képviselő; csak valami húsz van távol, egy vagy más küldetésben; Duchâtel pedig, mintegy nyolczadmagával, a betegség tartja távol. Azonban a várakozó patriotismusnak s a lábujjhegyen álló Párizsnak szüksége van a türelemre. Mert ez a szerda ismét vitatkozásban és tüzes kitörésekben telik el: a girondiak azt inditványozzák, hogy a végzéshez „háromnegyedből álló többség" legyen szükséges, a hazafiak ezt dühösen ellenzik. Danton, ki épen most érkezett vissza Németalföldre történt küldetéséből, kiviszi, hogy „napirendre" térnek ezen girondi inditvány fölött, sőt kiviszi még azt is, hogy *sans désemparer* fognak határozni, állandó ülésben, mig ennek a dolognak vége nem lesz.

S igy végre, este nyolcz órakor, ez a roppant horderejű szavazás névszerinti felhivás vagy *appel nominal* alakjában elkezdődik. Mi legyen a büntetése? Erre a kérdésre kell most a habozó girondiaknak s a nem habozó hazafiaknak, azon embereknek, kik rettegnek a királyságtól, valamint azoknak is, kik rettegnek a

fejetlenségtől, itt és most felelniök. A hazafiak megszámlálhatatlan sokasága, a komor lámpafénynél, elfoglal minden folyosót, betölti a karzatok minden zugát, komoly arczczal várakozva, hogy hallja, a mi következni fog. A felvigyázók éles hangon szólítják fel a követeket egyenkint, nevükön és kerületük nevén; s azoknak fel kell lépniök a szószékre és onnan felelniök.

Szemtanúk úgy irták le a harmadik szavazás és az abból folyt szavazások ezen jelenetét, — egy hosszan elnyúlt jelenetet, mely végtelennek igérkezett, s a mely rövid megszakitásokkal szerdától vasárnap reggelig tartott — mint a mely egyike volt a legsajátságosabbaknak a forradalom egész folyamában. A hosszú éj kinosan beleolvad a nappalba, s a reggel halvány világa vetődik minden arczra; s azután a téli alkony árnyai ismét leszállanak s a homályos lámpákat újra meggyújtják; azonban nappal úgy mint éjjel, s az egymást követő órák változatosságain keresztül, egyik képviselő a másik után lép fel a szószék lépcsőin; egy pillanatra megáll odafenn, a fenső tisztább világosságban s elmondja végzeterejű szavát, s azután ismét lemerül a homályba és a tömeg közé. Mintha kisérteteket látnánk az éjfél óráiban; a legnagyobb mértékben kisértetszerü, alvilági az egész kép! Soha Vergniaud elnök, vagy bármely földi elölülő, hasonló gyülésben nem elnökölt. Egy királynak az élete, s annyi sok más, a mi attól függ, nyugszik ingadozva a mérlegen. Egyik férfiú a másik után megy fel; a zümmö-

gés elcsendesül, a mig megszavazott: halál; számüzetés; fogság a békéig. Sokan szavaznak a halálra, annyi óvatos, jól kigondolt frázis és paragrafus mellett, a mennyit csak össze tudnak hozni, hogy szavazatukat indokolják, azt erősitsék, vagy nagyon gyengén utaljanak a kegyelemre. Elég sokan vannak azok is, a kik számüzetésre szavaznak, a mi valamivel kevesebb a halálnál. A mérleg inog; senki sem sejti még most, hogy merre felé fog lebillenni. Ez idő alatt a türelmetlen patriotismus roppant zajt csinál s a felvigyázók nem tudják őket elhallgattatni.

Sokan a szegény girondiak közül, a patriotismus ilyen vad zajgásának hatása alatt halálra szavaznak; indokolni igyekezvén, — *motivant*, — ezen végtelenül nyomorult szavazatukat a casuistica és jezsuita-fogás egy pár rövid mondatával. A gazdag Lepelletier Saint-Fargeau a nemességhez, majd a hazafias baloldalhoz tartozott az alkotmányozó gyülésben; s ott és egyebütt is beszélt s jelentéseket készitett el, nem kevés buzgalommal, a halálos büntetés *ellen:* mindamellett most halálra szavaz, a mely szót drágán fogja megfizetni. Manuel, igaz, hogy a mindenre kész hazafiak mellé sorakozott a mult augusztusban, azonban folyvást elpártolt és hátrált szeptember és a szeptemberi jelenetek óta. Különösen ebben a conventben nem tud egy szót mondani, a melyet szivesen fogadnának; most számüzetésre szavaz, s visszafojtott néma dühvel hagyja el a helyet örökre — jól megtaszigáltatván a folyosókon. Égalité Fülöp lelkiis-

merete és meggyőződése szerint „halálra“ szavaz, a kinek és a minek hallatára még a patriotismus is fejét csóválja, s zúgás és az iszonyat hangja fut át a kárhozat ezen termén. Robespierre szavazata felől nem lehet kétségben senki, beszéde hosszú. Ott láthatod, a mint az éles hangú Sieyès alakja megy fölfelé; s ez az alak, alig állva meg ott, csak mintegy áthaladva a szószéken, mondja: *„La mort, sans phrase;* Halál, minden frázis nélkül“, s megy tovább és száll le. Nagyon kisértetszerű alvilági kép ez!

És mégis, ha az olvasó azt képzeli, hogy valami temetési, szomorú, vagy épen komoly jellege van e gyűlésnek, nagyon téved. „A teremszolgák, — mondja Mercier, — ott a hegypárt ülései körül, ugy járnak el, mint a páholynyitogatók az operában, kinyitván és bezárván a karzatok egyes részét kiváltságos személyek előtt és után, „D'Orleans Égalité kedvesei“ vagy más pompásan felcziczomázott rangos hölgyek előtt, kiknek ruhája zörög a csipkéktől és háromszínű szalagoktól. Udvarias követek jönnek s mennek ide és vissza, ellátva a hölgyeket fagylalttal, frissitőkkel és könnyed fecsegéssel; a szépen felcziczomázott fők megbillennek köszönetűl; némelyiknek kezében valami kártyaféle és tű van, s kiszurkálják az *igen-* és *nemeket,* mint valami *rouge-et-noir* játéknál. Fenn magasabb helyeken uralkodik Duchesse anyó, az ő ki nem festett amazonjaival; nem lehet meggátolni benne, hogy hosszan ne kaczagjon, midőn a szavazat nem *La mort.* Itt, ezeken a karzatokon egész vendégség van; úgy iszszák a bort

és pálinkát, „mint valamely közönséges csapszékben, *en pleine tabagie*“. A szomszédság minden kávéházában fogadások történnek. Azonban benn a teremben fáradtság, türelmetlenség és a legteljesebb kimerültség ül most már minden arczon, melyet csak a mérleg billenése villanyoz fel időről-időre. Egyes képviselők elaludtak; a teremszolgák oda mennek és felköltik őket, hogy szavazzanak; más képviselők ismét azt számítgatják, hogy vajjon nem volna-e nekik elég idejök elszaladni és megvacsorálni. Egyes alakok emelkednek fel, mint ködképek, sápadtan a halovány lámpafénynél; a szószékről elmondják csak ezt az egyetlenegy szót: halál. „*Tout est optique*“ — mondja Mercier; — „az egész világ egy opticai árnyék“.*) Csütörtök éjjel későn, midőn már a szavazásnak vége van és a titkárok azok összeszámításával foglalkoznak, jön a beteg Duchâtel, — kisértetiesebb mint bármelyik a többi közül, — egy széken hozzák, paplanokba takarva, „hálóköntösben és háló-sapkában“, hogy kegyelemre szavazzon. Ugy hiszik, hogy egy szavazat is képes megbillenteni a mérleget.

Oh nem! Vergniaud elnök a legmélyebb csendben, bánattal telt hangon jelenti: „Kinyilatkoztatom a convent nevében, hogy a büntetés, a melyet az Capet Lajosra szab, a halál.“ Ötvenhárom szavazatnyi kis többség tette itéletté a halált. Sőt ha az egyik oldalról elvesszük s a másikhoz adjuk azon huszonhat szavazatot, a

*) Mercier, Nouveau Paris, VI. 156—9; Montgaillard, III. 348—87; Moore etc.

melyek halált mondtak ugyan, azonban ahhoz gyenge, s nem sok eredményű látszatát csatolták a kegyelemre való utalásnak: ugy a többség csak *egy* szavazatból áll.

Tehát az itélet: halál, de a végrehajtás? Még nincs végrehajtva! Alig hogy ki van hirdetve a szavazatok eredménye, midőn Lajosnak három ügyvédje belép, tiltakozva az ő nevében, halasztást kérve, fölebbezést a nép elé. Ezt kérik Desèze és Tronchet rövid ékesszólással; a derék öreg Malesherbes ugyan e mellett beszél, ékesen szóló hiányával az ékesszólásnak, szaggatott mondatokban, zavarodva, könnyek között; azon a bátor arczon, melyet a kor tiszteletreméltóvá tett, s melyen a szürkülő erő, s az eszességnek és becsületességnek nyiltsága ül, urrá lesz a felindulás, s az megolvadva, néma könnyekben tör elő a szemekből.*) — A nép elé történő fölebbezést visszavetik, miután az már egyszer el van intézve. De a mi az elhalasztást illeti, a mit ők *sursis*-nek neveznek, azt megfontolás tárgyává fogják tenni; holnap szavazunk rá; mára bezárjuk az ülést. Mire a patriotismus „pisszegni kezd" a Hegyről: azonban a „zsarnoki többség" úgy határozta s a gyűlés bezáratik.

Tehát még ez a *negyedik* szavazás is itt van, zúgolódik boszankodva a patriotismus; ez a szavazás, és ki tudja még minő más szavazások s elhalasztásai a szavazásnak, s az egész

*) Moniteur (Hist. Parl. XXIII. 210., Lásd: Boissy d' Anglas *Vie de Malesherbes*-ét, II. 139.

dolog azalatt függőben! S minden új szavazás alkalmával azok a jezsuita girondiak, még azok is, a kik halálra szavaztak, úgy szeretnének találni valami kibuvó lyukat! A patriotismus kénytelen lesben állani és dühöngeni. Zsarnoki ülésbezárások fordultak elő; egy legközelebb, s most éjfélkor újra másik, azon ürügy alatt, hogy kifáradtak; -- az egész pénteket elvesztegették habozás és kofasággal, azzal, hogy *újra* összeszámolták a szavazatokat, s úgy találták, hogy az első megolvasás szabatos volt. A patriotismus dühösebben csaholva hajt, mint valaha; a hosszú lesbenállás folytán szemei véresekké lettek, közel van a megveszéshez.

Végre szavazás alá kerül ez is: „Elhalasztassék-e; igen vagy nem?“ — erre szavaznak az egész szombaton, nappal és éjjel. Az emberek idegei túl vannak feszítve, szivök elfásulva; majd csak vége lesz már! Vergniaud, daczára a csaholásnak, igennel mer szavazni, az elhalasztásra, bár előbb halálra szavazott. Égalité Fülöp lelkiismerete és meggyőződése szerint *nem*mel szavaz. A legközelebbi tag, felmenvén, igy szól: „Minthogy Fülöp nemet mond, én a magam részéről igent mondok, *moi, je dis oui.*“ A mérleg még mindig himbálódzik. Mig végre vasárnap reggel három órakor tisztában vagyunk: hetven főből álló többség az *elhalasztást megtagadta; végzés*: halál, *huszonnégy óra lefolyása alatt!*

Garatnak, az igazságügyminiszternek, a Templebe kell mennie ezzel a kegyetlen hirrel; ismételve kitör belől: „*Quelle commission aff-*

reuse, Milyen rettenetes tiszt ez!"*) Lajos gyóntatót kér, s még csak három napi életet, hogy előkészithesse magát a halálra. A gyóntatót megadják neki; a három napnyi, vagy bármennyi halasztást megtagadják.

Tehát nincs szabadulás sehol? A vastag kőfalak felelik: Nincs. Nincs Lajos királynak egy barátja sem? Emberek, a kik cselekedni tudnának; kiknek bátorságuk kétségbeeséssé növekednék az ő végszükségében? Lajos király barátjai gyengék és messze vannak. Még csak a kávéházakban sem emelkedik csak egy szó is érte. Meot éttermében most nem ebédel semmiféle Dampmartin kapitány; sem nagy bajuszos, szabadságon levő emberölőket nem látni most ott, a kik javitott szerkezetű tőreiket mutogatnák. Meotnak szabadságon levő lovagias royalistái messze túlvannak a határon; fejöket vesztve kóborolnak a széles világban, vagy csontjaik Argonne erdejében fehérlenek. Csupán nehány gyenge papnak jut az eszébe, hogy „röpiratokat rakjanak az utczasarki kövekre" ezen az éjen, erőszakos kiszabaditásra izgatva: felhivják a kegyes asszonyokat, hogy lázadjanak fel; s nehányat ilyen röpiratok osztogatásán rajta is csiptek és börtönbe vetettek.**)

Sőt van egy vállalkozó a régi Meot-féle fajból, a ki elszántsággal kevesebbet és rosszabbat tett: megölt egy képviselőt és Párizs összes haza-

*) Biographie des Ministres, 157. l.

**) Lásd Prudhomme hirlapját: Révolutions de Paris. (Hist. Parl. XXIII. 318.)

fiait fellázitotta. Öt óra volt szombaton délután, midőn Lepelletier St. Fargeau, miután szavazatát a *halasztás ellen* kimondta volt, átszaladt Février hez a Palais-Royalban, hogy valamit ebédeljen. Megebédelt és épen fizetett. Egy „fekete hajú és kékes szakálú“ köpczös ember, a kin csak imigy-amúgy állott a kabát, lépett oda mellé; a mint Février és a többi ottlévők később mondták, ez valami Pâris nevü ember volt a régi királyi testőrségből. „Ön Lepelletier?“ — kérdi. — „Én vagyok“. — „A király ügyében mire szavazott ön —?“ — „Halálra szavaztam“. — „*Scélérat*, nesze! — kiáltja Pâris, kirántva egy kardot kabátja alól s azt mélyen Lepelletier oldalába mártja. Février megragadja, de az kiszabaditja magát kezei közül s odább megy.

Lepelletier a szavazó, holtan fekszik; nagy fájdalmak közt halt meg egy órakor reggel, két órával előbb, mint hogy az *elhalasztás megtagadását* kimondó szavazatok teljesen összeszámoltattak. Pâris testőr menekül Franciaországon át; nem lehet elfogni; néhány hónappal később megtalálják egy távol vendéglőben, saját kezétől agyonlőve.*) — Robespierre elég okot lát annak hivésére, hogy d'Artois herczeg maga is titkon a városban van, hogy a conventet lemészárolják egy tömegben. A patriotismus csak siralmat és

*) Hist. Parl. XXIII. 275, 318. Félix Lepelletier: Vie de Michel Lepelletier son Frère, 61. l. etc. Felix, a csodás iránti szeretetétől indittatva azt mondja, hogy a vendéglőbeli öngyilkos nem Pâris volt, hanem ennek valami *hasonmása*.

boszút hangoztat: Santerre megkétszerezi és háromszorozza őrei számát mindenütt. A szánalom elvész a dühben és félelemben; a convent megtagadta a három napi életet és minden halasztást.

VIII. FEJEZET.

Place de la Révolution.

Tehát erre a végkövetkezményre jutottál, boldogtalan Lajos! Hatvan király unokájának a vérpadon kell meghalnia, a törvény formái által. A törvénynek és társadalomnak ugyanezen formája hatvan király uralkodása alatt egyre alakult és szerveződött az utóbbi ezer év alatt, mignem lassankint a legcsodálatosabb gépezetté lett. Bizonyára, ha szükséges, de egyszersmind rettenetes is ez a gépezet: holt, vak; nem az, a minek lennie kellene; oly gépezet, mely gyors csapással vagy lassú, kegyetlen kinzással megszámlálhatlan ember életét és lelkét pusztitá el. S ime most egy király maga, vagy inkább egy királyság az ő személyében, fog kimulni általa kegyetlen kinzások között, mint egy Phalaris, a kit saját izzó-veresre melegitett érczbikájának gyomrába dobtak. Az mindörökké úgy van, s jó lenne azt eszedben tartanod, büszke zsarnoki ember, hogy az igazságtalanság igazságtalanságot szül, s az átkok és csalások valóban mindig visszakerülnek *„haza"*, akármilyen messze elvándoroltak légyen is. Az ártatlan Lajos lakol

sok nemzedék bűneiért; ő neki is tapasztalnia kell, hogy az embert megitélő törvényszék nem ezen a földön van, s hogy ha a földinél magasabb nem volna számára, szomorú volna az ő dolga.

Egy ilyen erőszakos módon meghaló király erősen a képzelethez szól, a mint ilyen dolgoknak kell, s kellene mindig, hogy azt felinditsák. És mégis, igazabban, nem a király hal meg, hanem az ember! A királyság csak öltöny; a bőr az, a mely megérzi a vágást. Azon ember ellen, a kitől elveszitek életét, az egész világ egyesült ereje tehet-e *többet?* Lallyt kivitték a vesztőszekéren, ajkait a szájpeczek feszitette szét egymástól. Azon véghetetlenül nyomorúlt halandók élete, kiket a sors zsebmetszésre kárhoztatott, egy egész ötfelvonásos tragoediát képez, a mint kietlen, néma fájdalmukban haladnak az akasztófa felé, a világ által számba nem véve; mindezek fenékig kihajtják a reszketés poharát. Királyokra és koldusokra, igazán és hamisan elitéltekre nézve egyaránt kegyetlen dolog a meghalás. Szánd őket, valamennyit; a te legnagyobb szánalmad, képzeletednek és szivednek minden segélyforrásával együtt, milyen kevéssé éri fel a szánt dolog szánalmas voltát!

Egy gyóntató érkezett, — az ir származású Edgeworth abbé, kit a király jó hiréből ismert, s a ki egész készséggel jött ez ünnepélyes tiszt végzésére. Tehát itt kell hagynod a földet, boldogtalan király; ez, az ő gonoszságaival, menni fog a maga útján, s te is mehetsz a magadén. Még egy kínos jeleneten kell átesned: az elbúcsú-

záson szeretteidtől. Gyöngéd, szerető szivektől, kiket ugyanazon könyörületlen veszély övez körül, a mely téged, s a kiket *itt* kell hagynod! Az olvasó nézzen Cléry komornyik szemeivel, az üvegajtón keresztül, a melyen át vigyáz az előljáróság is, s legyen tanúja a legkinzóbb jelenetek egyikének.

„Fél nyolczkor az előszoba ajtaja megnyilt: elől jött a királyné, fiát kézen vezetve; azután Madame Royale és Madame Elisabeth, s mindannyian a király karjai közé borultak. Nehány pillanatig csend uralkodott, melyet csak a zokogás szakitott félbe. A királyné egy mozdulatot tett, hogy ő felségét a belső szoba felé vezesse, a hol, általok nem tudva, M. Edgeworth várakozott. ‚Nem, — mond a király, — menjünk az ebédlő-terembe, egyedül ott fogadhatom önöket'. Odamentek, s én becsuktam annak ajtaját, mely üveges vala. A király leült; balján a királyné, jobbján Madame Elisabeth, s Madame Royale csaknem szemben vele; a fiatal királyi herczeg apjának térdei közt állva maradt. Mindnyájan Lajos fölé voltak hajolva, s gyakran átölelve tarták. A fájdalomnak ez a jelenete egy egész és háromnegyed óráig tartott, a mely idő alatt semmit nem hallottunk; csak azt láttuk, hogy valahányszor a király beszélt, a herczegnők sírása kettős erővel tört ki s tartott nehány perczig, s azután a király kezdett ismét szólani".*)

*) Cléry elbeszélése (London, 1798.) idézve Weber III. 312.

— S ezzel, minden elválásunknak és minden találkozásunknak most vége van! A bánat, a mit egymásnak szerzénk, a kevés öröm, a mit egymással hiven megosztánk; minden szerelmünk és minden szenvedésünk, s összevissza való küzdelmünk e földi nap alatt: mind véget értek. Te jó lélek, az idő és örökkévalóság egész folyamán keresztül, én téged soha, soha nem foglak látni többé! *Soha!* Oh édes olvasóm, érted-e ezt a rettenetes szót?

Közel két óra hosszant tart ez a kínos gyötrelem; akkor erőszakkal eltépik egymástól magukat. „Igérje meg, hogy még holnap látni fog bennünket". Ő megigéri: — Oh igen, igen, még egyszer; és most távozzatok én szeretteim; könyörögjetek Istenhez, magatokért és én érettem! — Kínos jelenet volt ez, de most már vége van. Ő nem fogja azokat holnap még egyszer látni. A királyné, midőn az előszobán keresztülment, rájok nézett az ott vigyázó Cerberus előljárókra, s asszonyi hevességgel mondá nekik, könyein keresztül: *„Vous êtes tous des scélérats"*.

Lajos király egészségesen aludt reggeli öt óráig, midőn Cléry, a mint neki rendelve volt, fölébresztette. Cléry szedte rendbe haját, s amig ez folyt, Lajos egy gyűrűt vett le órájáról s azt újjára próbálgatta; jegygyűrűje volt az, a melyet most vissza szándékozik adni a királynénak; mint a búcsúvétel néma jelét. Fél hétkor felvette az úrvacsorát, s tovább is vallásos elmélyedésben és társalgásban maradt Edgeworth abbéval. Családját nem akarja látni: nagyon kínos volna azt elviselnie.

Nyolcz órakor az előljárók belépnek: a király átadja nekik végrendeletét, izeneteit és intézkedéseit, melyeknek elfogadását ezek először durva módon visszautasitják; egy tekercs aranypénzt is ád nekik, százhuszonöt louis tartalommal; ezeket adják vissza Malesherbesnek, a kitől ő kölcsön kapta. Kilenczkor Santerre jelenti, hogy az óra itt van. A király még azt kéri, hogy három perczre elvonulhasson. A három percz elmultával Santerre újra mondja, hogy itt az idő. „Lajos, jobb lábával a földre dobbantva feleli: *Partons!* Menjünk!" Oh, hogyan hathat azon dobok pörgése, a Temple bástyáin és védfalain áthangozva, a királynő feleség szivére, a ki nemsokára özvegygyé leszen! Ő tehát elment, és minket nem látott még egyszer? A királyné keservesen sír, és sírnak a király nőtestvére és gyermekei. Négyük fölött is ott lebeg a halál: mindnyájan el fognak veszni nyomorultan, egyet kivéve; ez, mint d'Angoulême herczegnő, élni fog, de nem boldogan.

A Temple kapujánál nehány gyenge hang, talán szánalmas szivű asszonyoké, kiáltotta: „*Grace! Grace!*" A többi utczákon olyan csend van, amerre mennek, mint a temetőben. Egyetlen fegyvertelen embernek sem szabad ott lennie; s a fegyveresek, még ha szánakoznának is, nem merik azt mutatni, mindenik ember fél többi szomszédjaitól. Minden ablak be van csukva, és senkit sem lehet látni, a ki azokon át nézelődnék. Minden bolt zárva van. Kocsi nem robog ezeken az utczákon a mai reggelen, egyet kivéve. Nyolczvanezer fegyveres ember áll

hosszú sorokban, mint fegyveres férfiszobrok. Az ágyúk ki vannak szegezve; a tüzérek kezében égő kanócz; de nincs egyetlenegy hang, egyetlenegy mozdulat: olyan, mintha az egész város át lenne bűvölve egy hallgatag kővárossá; egy kocsinak a zörgése, a mint lassan halad előre kiséretével, képezi az egyetlen zajt. Lajos imádságos könyvéből olvassa a halálra menő könyörgését; halotti meneténck zörgése élesen hat a fülre a nagy csendben; azonban a lélek sóvárogva igyekszik szállni az ég felé s elfeledni a földet.

Midőn az órák tizet vernek, előttük van a Place de la Révolution, régebben a Place de Louis Quinze; a guillotine fel van állitva, közel a régi talapzathoz, a melyen egykor Lajos szobra állt. Köröskörül messze térben csillognak az ágyúk és az emberek fegyverei; a nézők nagy tömegben csoportosulnak; ott van D'Orleans Égalité is egy cabrioletben. Gyors hirvivők, *hoquetons*, futkosnak a városházához, minden három perczben; a közelben ott ülésez a convent — boszúálló hangulatban Lepelletierért. Lajos, mindezekre nem ügyelve, olvassa a halálra menők könyörgését; még öt percz kellett rá neki, hogy azt elvégezze, s akkor a kocsiajtó megnyilik. Hogy minő lélekállapotban van? Erre tíz különböző szemtanú tíz különböző feleletet ád. Mindenféle lélekállapot összeütköző egybefolyása van benne, mint a ki most a sötét örvénynek és a halál mélységeinek szájához érkezett el; bánatban, keserűségben, lemondásért küzdő lemondásban. „Ügyeljen ön Edgeworth

urra", mondja komoly nyomatékkal a hadnagynak, a ki együtt ül velök, s azután ők ketten leszállanak.

A dobok pörögnek: „*Taisez-vous!* Csend!" — kiáltja — „rettenetes hangon, *d' une voix terrible*". Föllép a vérpadra, némi késedelemmel; sötét-barna kabát, zöld nadrág és fehér harisnya az öltözete. Leveti kabátját, s fehér gyapjú ujjas mellényben áll ott. A hóhér mellé lép, hogy megkötözze; rúg, ellentáll; Edgeworth abbénak kell emlékeztetni rá, hogy a Megváltó, kiben az emberek biznak, hogyan veté alá magát a megkötöztetésnek. Kezei kötve; feje födetlen; a végzetes percz itt van. A vérpad széléig megy; „arcza nagyon piros", és szól: „Francziák, én ártatlanul halok meg; a vérpadról s az Isten szine előtt való megjelenés közel pillanatában mondom néktek ezt. Megbocsátok ellenségeimnek; óhajtom, hogy Francziaország —"! Egy tábornok, Santerre vagy más, vágtat elő lóháton, feltartott kézzel: „*Tambours!*" A dobok pörgése elfojtja Lajos szavát. „Hóhérok, tegyétek kötelességteket!" A hóhérok, elszánt kétségbeeséssel, nehogy őket gyilkolják meg (mert ha ők nem sújtanak, majd Santerre és az ő fegyveresei megteszik azt) megragadják a boldogtalan Lajost; hat kétségbeesett ember őt az egy kétségbeesettet, dulakodva egymással, mig végre odakötik deszkájukhoz. Edgeworth abbé lehajolva mondja neki: „Szent Lajos fia, szállj fel az égbe!" A bárd csengve lehull; egy király élete ki van oltva. A nap hétfő, január 21-ike,

1793-ban. Harmincznyolcz évet, négy hónapot és huszonnyolcz napot élt addig.*)

Samson hóhér felmutatja a főt; a *Vive la République* szilaj kiáltozása támad rá, a mely egyre növekszik; a fővegeket szurony hegyére tüzik, kalapjaikat rázzák; a négy nemzet collegiumának tanulói veszik fel a kiáltozást a messzenyuló Quais-n s terjesztik tovább egész Párizs fölé. D'Orleans elhajtat cabrioletjén; a városi tanácsosok kezeiket dörzsölve mondják: „Megvan, megvan". A kiomlott vérbe zsebkendőket, dárda-hegyeket mártanak. Sámson mester, bár később eltagadta,**) egyes hajfürtöket ád el; a sötét barna kabátnak egyes foszlányait még azután sokáig viselték gyűrűkben.***) S igy mintegy fél óra alatt az egésznek vége lett, s a sokaság mind széjjel oszlott, pástétomsütők, kávémérők, tejárusok énekelve kiáltozzák közönséges mindennapi mondókájukat; a világ forog rendesen tovább, mintha ez is csak olyan nap volna, mint a többi. Azon este, — mondja Prudhomme, — a hazafiak a kávéházakban több melegséggel szoritottak kezet egymással, mint rendesen. Mercier szerint csak nehány nappal azután kezdték a közélet férfiai is látni, hogy milyen jelentékeny dolog volt az.

*) Hirlapok, Hatósági jelentések (Hist. Parl. XXIII. 298—349); Deux Amis IX. 369—373; Mercier, Nouveau Paris, III. 3—8.

**) Levele a hirlapokban (Hist. Parl. ubi supra.)

***) Forster's Briefwechsel, I. 473.

Kétségtelenül jelentékeny dolog, s meglesznek következményei. Másnap reggel Roland, a kit már régóta torkig lakattak boszúsággal és bánattal, beküldi lemondását. Számadásai készen vannak, pontosan kimutatva mind, az utolsó fillérig; csak még azt kéri, hogy ezeket hitelesitvén, őt a további felelősség alól felmentsék, hogy elvonulhasson a félreeső ismeretlenségbe, megyéjébe és könyveihez. Azonban ezeket a számadásokat sohasem fogják hitelesiteni, s ő nem fog könyveihez vonulni többé.

Kedden történt Roland lemondása. Csütörtökön következett Lepelletier St. Fargeaunak ünnepélyes temetése, s bevonulása a nagy emberek Pantheonába. Érdekes, mint egy téli napon tartott különös diszmenet. A testet, félig mezitelenül, magasra emelve viszik; a teritő födetlen hagyja a halálos sebet; ott diszelegnek a kard és a véres ruhák; a gyászzene siralmas halotti éneket zokog. Tölgyfakoszoruk hullanak az ablakokból; ott megy ünnepélyesen Vergniaud elnök, vele a convent, a jakobinus társaság s minden szinezetű hazafiak, testvérileg együtt gyászolva.

S másért is nevezetes ez a Lepelletier temetése, ez volt az utolsó cselekvény, melyet ez emberek egyetértésben végeztek! Az összes pártok és véleményárnyalatok, melyek izgalomban tartották ezen önmagával meghasonlott Franciaországot és annak conventjét, most szemtől szembe, hogy úgy szóljunk, tőrt tőrnek szegezve állanak; miután a király élete, a mely körül valamennyien dulakodtak és harczoltak, lábaikhoz

omlott. A Hollandiát meghóditott Dumouriez rosszat jelentő elégedetlenség hangját hallatja, hadseregének élén. Azt beszélik, hogy Dumouriez királyt akar; hogy a fiatal D'Orleans Égalité lesz az ő királya. Fauchet követ a *Journal des Amisban* megátkozza a maga napját, keserűbben mint Jób tette; felhivja a királygyilkosok, az „arrasi viperák" vagy Robespierrek, a Plútó-Dantonok, az irtózatos Legendre hentes és a szörny d'Herbois tőreit, hogy küldjék ki őt gyorsan ebből az ő világukból.*) Ez az ember a Bastille-győzelemnek és a *Cercle socialnak Te-Deum* Fauchetje. Kegyetlen volt a halált vivő golyók süvöltése a szabadság zászlója körül azon a bastillei napon; de az még igen szelid dolog vala a magas reményes ilyen hajótöréséhez képest, mint ez; a midőn az embernek új aranykora ón salakban és az örökkétartó sötétség kénes feketeségében végződik!

A királynak ezen megölése otthon egymással meghasonlásba hozott minden jó barátot; kinn egyesitett minden ellenséget. A népek testvérisége, a forradalom propagandája; aethismus, királygyilkosság; teljes eltörlése a társadalmi rendnek ezen világban! Valamennyi király, s a királyok barátai s a fejetlenség gyülölői szövetségbe tömörülnek, mint valami önvédelmi élet-halálharczban. Anglia értésére adja Citoyen Chauvelinnek, a franczia követnek, vagy inkább a követ köpenyegének, hogy el kell hagynia az országot nyolcz nap alatt. Minek folytán a követ

*) Hist. Parl. ubi supra.

köpönyege és a követ, Chauvelin és Talleyrand el is utaznak.*) Talleyrand, a ki bele volt keveredve azon Tuileriesbeli vasszekrény dolgába, jobbnak látja Amerika felé venni útját.

Anglia tehát elkergeti a követséget s háborút izen, — megbotránkozásának fő okát képezvén, a mint látszék, a Schelde folyó állapota. Spanyolország háborút izen; a megbotránkozás főokát ismét valamely más dologban találja, a mely a hadizenő nyilatkozatból kétségtelenül kitünik.**) Sőt rájövünk, hogy nem Anglia izent hadat először, sem nem Spanyolország; hanem maga Francziaország izente meg először a háborút mindkettőjüknek;***) — a mely dolog roppant parliamenti és journalistikai érdekű volt azokban a napokban, de a mely ma már senkit sem érdekel. Mindannyian háborút üzennek. A kard kivonva, a hüvely eldobva. Épen úgy van a dolog, a hogy Danton mondá, egyik nagyon is óriás-szabású szónoki figurájával: „A szövetkezett királyok fenyegetnek bennünket; s mi, kihivásul a harczra, egy király fejét guritjuk lábaikhoz".

*) Annual Register, 1793-ról; 114 28. l.

**) Márcz. 23. (ibid. 161. l.)

***) Február 1., márcz. 7. (Lásd a Moniteurt e napokról).

III. KÖNYV.

A GIRONDIAK.

I. FEJEZET.

Ok és okozat.

Im ez a roppant felkelési mozgalom, melyet mi szeretünk a Tophet és a feneketlen mélység kitöréséhez hasonlítani, elsöpörte a Királyságot, az arisztokrácziát és a király életét. A kérdés az: mit fog tenni legközelebb; minő alakot vesz fel ezután? Lecsendesül-e a törvény és szabadság uralmává, a hogy a mivelt, pénzes és tisztességes osztályok szokásai, nézetei és czéljai megszabják? Azaz: a vulcanicus lávafolyam, a mely a föntebb leirt módon kitört, fog-e szétterülni és folyni a girondi formula és a bölcsészet előre megállapitott szabálya szerint? Ha fog, ugy a mi girondi barátjaink jól járnak.

Azonban nem inkább jósolhatjuk-e, hogy miután most már semmi külső — királyi vagy más — erő nincs, mely ezen mozgalmat fékezhetné, az követni fogja saját útját, s valószinüleg igen eredeti út lesz az? Továbbá, hogy a mely ember vagy emberek legjobban megértik annak

benső tendentiáit, s azoknak szót és lételt tudnak adni, azok lesznek a mozgalom vezetői. És általában, hogy annak, mint olyan dolognak, melyből a rend *hiányzik*, mely a rend birodalmán túl és az alatt fekvő tájékról származik, nem mint szabályosságnak, de mint kaosznak kell mozognia és keringenie, pusztitva és önmagát rombolva, mindaddig, a mig ismét valami előáll, a miben *van* rend, s ami elég erős azt ujólag meghóditani. A mi valami, — előre is bátran megmondhatjuk, — nem formula lesz, bölcsészeti tételekkel és törvényszéki ékesszólással; hanem valóság, valószinüleg karddal kezében.

A mi a girondi formulát illeti, a középosztályok számára való tisztességes köztársaságét, miután most már az arisztokrácziának minden formája meglehetősen eltünt: úgy látszik kevés ok van azt várni, hogy a dolog ott meg fog állapodni. *Szabadság, Egyenlőség, Testvériség:* ezek a jelszavak; nagyjelentésüek, profétaiak. A tisztességes, megmosdott középosztály számára való köztársaság hogyan lehetne azok teljesülése? Éhség, mezitelenség és kegyetlen elnyomás, a mely súlyosan feküdt huszonöt millió ember szivén, ez, és nem a bölcselkedő ügyvédeknek, gazdag boltosoknak, földbirtokos nemességnek megsértett hiúsági vagy ellenmondást támasztott bölcselkedései, volt a főmozgató a franczia forradalomban, aminthogy ez fog lenni minden ilyen forradalmakban és minden országban. A feudalis fleur-de-lys eltürhetetlen és használhatetlen vezér-lobogóvá lett, s le kellett tépetnie s meglu-

postatnia: azonban Mammon pénzes erszénye (mert az új időkben ez az, a mi a középosztály számára való tisztességes köztársaságnak jelvényül szolgálhat,) még rosszabb és haszontalanabb, a mig szolgál. Voltaképen ez a leghitványabb és legaljasabb minden lobogók s az uralkodás valamennyi szimboluma közt, az embereknél, s valóban csak egyetemes atheismus és hitetlenség korában lehető, a midőn hit csak a nyers erőben és az érzékiségben van; mert a születési büszkeség, a hivatalból folyó büszkeség, vagy a büszkeségnek bármely ismert neme, egy fokkal mind többet érnek, mint az erszényre való büszkeség. Szabadság, Egyenlőség, Testvériség: nem a pénzes erszényben, hanem egészen másutt fogja a sansculottismus keresni ezeket a dolgokat.

S azért azt mondjuk, hogy egy fölkelés állapotába jutott Francziaország, megszabadulva a fékező ellenőrzéstől kivülről, s belülről lerázva magáról a parancsoló rendet: a legféktelenebb romboló cselekvésben fog haladni, a minőt ez a föld valaha látott; olyanban, a melyet semmiféle girondi formula nem szabályozhat. Megmérhetetlen erő van ott, soknemű, heterogén, egymással összeférő és össze nem férő erőkből összerakva. Még világosabban: ennek a Francziaországnak pártokra kell szétszakadnia; a melyek mindenike igyekezvén magát érvényesiteni, ellenmondás, kölcsönös elkeseredés támad köztük, s az egymás mellett létező pártok azt fogják tapasztalni, hogy nem működhetnek együtt, nem létezhetnek együtt.

A mi a pártok számát illeti, pontosan véve annyi párt lesz, a hány a vélemény. A mely szabály szerint, magában a nemzeti conventben csupán, nem is szólva a többi Franciaországról, a pártok számának hétszáznegyvenkilenccnek kellene lenni, miután mindegyik egyénnek saját véleménye van. De most már, miután minden egyénben megvan egyfelől az egyedi természet, vagyis annak szükségessége, hogy saját útjait kövesse, másfelől a csatlakozni vágyó természet, vagyis annak szükségessége, hogy mások oldala mellett lássa haladni magát: mi más állhatna igy elő, mint felbomlás, hanyatthomlok rohanás, végnélküli zürzavara a vonzásnak és taszitásnak, mignem egyszer az uralkodni képes elem kivál-lik, s ez a féktelen vegyi folyamat ismét rendbe jő?

Azonban hétszáznegyvenkilencz pártig még eddigelé egy nemzet sem jutott el a világon. Sőt nem igen mentek túl a két pártszámon, — kettő egy időben; oly legyőzhetetlen az ember hajlama az egyesülésre, mindazon legyőzhetetlen különválással, a mi benne van! Tehát, mint mondók, a pártok szokott száma kettő egy időben; hadd küzdjön ez a kettő egymással, valamennyi kisebb pártárnyalat a mellé csoportosul, a melyik hozzá legközelebb van; s midőn az egyik legyőzte a másikat, akkor az megint kétfelé szakadhat, önmagát pusztitva, s ez az alakulási folyamat tart addig, amig szükség van rá. Ez az utja a forradalmak fejlődésének, a melyek úgy keletkeznek, mint a franczia keletkezett; midőn a társadalomnak úgynevezett kötelé-

kei szétszakadnak, s mindazon törvények, melyek nem a természet törvényei, haszontalanságokká és üres formulákká lesznek.

Azonban félretéve most ezen némileg elvont vizsgálódást, a történet hadd jegyezze fel azon concret realitást, a mely Párizs utczáin szemlélhető hétfőn, február 25-én, 1793-ban. Ezek az utczák még jóval napfeljötte előtt, haragos emberek zajától hangzanak. Kérelmezés volt elég; a conventen sokszor rajta mentek. Csak épen tegnap történt, hogy a mosónőknek egy küldöttsége érkezett, kérelmezéssel; panaszkodva, hogy még csak szappant sem lehet kapni, nem is szólva a kenyérről és a kenyérhez valókról. A Salle de Manége körül hallható volt a nők panaszosan kiáltó szava: „*Du pain et du savon*, kenyeret és szappant".*)

S most ezen a hétfő reggelen azt tapasztaljuk, hogy a pék-queuek már reggeli hat óra óta szokatlanul kiterjeszkednek és haragosan izgatják egymást. Nemcsak maga a pék, hanem a mellé segitségül rendelt sectiobeli biztos is, csak nagynehezen képesek intézni a napi kenyér kiosztását. Pékek és biztosok nem szegények a csillapitó szóban és a sürgölődő gyorsaságban a korai gyertyavilág mellet: és mégis a halvány, hideg februáriusi napfölkelte olyan képet tár fel, a mely nem sok jót igér. Boszús nőnemű hazafiak, egyrészök már kenyérrel ellátva, most a boltokra rohannak, kinyilatkoztatva, hogy fűszerféléket akarnak kapni. Mindenféle fűszerféléket;

*) Moniteur etc. (Hist. Parl. XXIV. 332—348.).

czukorral telt hordókat guritanak ki az utczára, s a hazafias polgárnők mérik el, illendő áron, huszonkét sousval fontját; hasonlóképen cselekszenek a kávés-, szappanos-, sőt fahéjas- és szegfűborsos-fiókokkal, az aquavitaeval és más egyéb szeszes italfélékkel, — illendő áron osztogatva azokat szét, a mit azonban némelyek nem fizetnek meg, s a sápadt arczú kereskedő hallgatagon tördeli kezét. Mit tegyenek velök? A szétosztást végző polgárnők szenvedélyesen beszélnek és ágálnak; hosszú Eumenides-hajuk kötelékeiből kiszabadulva, szanaszét lóg; sőt úgy látták, hogy öveikbe pisztolyok is voltak szúrva; s azt is mondják, hogy néhánynak *szakálla* is volt, — férfinemen lévő hazafiak, szoknyába és főkötőbe bujva. Igy tart ez a forrongás a Pénzváltók utczájában, az Ötgyémánt-utczában, Párizsnak legtöbb utczájában az egész napon át; sem az előljáróság, sem Pache polgármester — bár ez hadügyminiszter is volt az utóbbi napokban — nem küld katonai erőt ellenök, sem semmiféle erőt, a rábeszélő ékesszóláson kivül, esti hét óráig vagy tovább.

Hétfőn mult egy hete, január 21-én, Párizs, a midőn királyát lefejezte, némán, mozdulatlanul állt ott, mint egy kővé vált, elbűvölt város; s most ezen a hétfőn olyan zajos, árulva az utczán a czukrot. A városok, különösen forradalom idején, alá vannak vetve az ilyen változásoknak; a városi élet és állapotok titkos folyama ilyen módon forrásnak indul és habját hányja pillanatonkint, mint valamely concret tünemény, az emberek szemei előtt. Ennek a tüne-

ménynek, midőn t. i. a láthatatlan lét nyilvánvalóvá levén, ott hányja habját az utczákon, bölcsészeti okát és okozatát megtalálni nem oly könnyü dolog. Mi lehet, példának okáért, szabatos bölcsészeti jelentése ezen czukormérésnek? Ezek a dolgok, a melyek láthatókká lőnek Párizsnak több utczáin, hol vették magukat és mit fognak eredményezni?

Hogy Pittnek és Pitt aranyának része van a dologban, ez minden okos hazafi előtt meglehetősen világosnak látszik. Hanem hát akkor, kik lehetnek Pitt ágensei? Varlet, a szabadság apostola, megint látható volt az utóbbi napokban, dárdájával és veres hálósipkájában. Marat képviselő, a keserves szükségről és a nép szenvedéseiről panaszkodva, mignem maga is dühössé lett, épen ezen a napon nyomatá ki hirlapjában a következő sorokat: „Ha a ti „Ember-jogai"-tok többet érnének egy darab irott papirnál: nehány bolt kirablása s egy-két élelem-bevásárlónak az ajtófélfa mellé akasztása véget vetne ennek az állapotnak".*) Nem világos bizonyitékok-e ezek, mondják a girondiak? Pitt megvesztegette az anarchistákat; Marat Pitt ágense, innen ez az utczai czukor-mérés. Viszont, az anyatársaság előtt világos, hogy a szükség mesterségesen csinált; a girondiak s a többi ilyenféle emberek munkája; olyan embereké, a kik részben eladták magukat Pittnek, s egészen eladták magukat saját nagyravágyásuknak és szivtelen pedánsságuknak; a kik nem akarják megszabni a gabona

*) Hist. Parl. XXIV. 353--356.

árát, hanem pedánsul a szabad kereskedésen lovagolnak; addig akarva éheztetni Párizst, mig az erőszakhoz nyul; meghasonlásba akarják ezt hozni a departementokkal: *innen* van a czukor-mérés.

És ha mi, fájdalom, a tünemény két ilyen jelenségéhez és azoknak magyarázatához hozzáveszünk egy harmadik jelenséget: hogy a franczia nemzet, most már több éve, hitt lehetőségében, sőt bizonyosságában és közel eljövetelében egy egyetemes millenniumnak, a szabadság, egyenlőség és testvériség országának, a hol az ember az embernek testvérje lesz, s bánat és bűn ott nem lelnek tanyát! Nincs ennivaló kenyerünk, nincs szappanunk, amivel mossunk: s a tökéletes boldogság országa a küszöbön van, közelegve folyvást, mióta a Bastille leomlott! Hogyan égett a mi szivünk keblünkben azon a dárdák ünnepélyén, midőn a testvér a testvére keblére dőlt, s huszonötmillió lélek napfényes örvendezése tört ki örömkiáltozásban és ágyufüstben! Tündöklő volt a mi reményünk akkor, mint a napfény, s mostanra már haragos veressé vált, mint az emésztő tűz. De oh, magasságos ég, micsoda varázs, vagy ördögi szemfényvesztés az, mely azt eszközli, hogy a tökéletes boldogságot, a mely folyvást olyan közel van hozzánk, hogy csaknem kezünkkel elérhetjük, sohasem nyerhetjük meg, hanem a helyett csak viszálykodást és szükséget kapunk? Egyik csoport áruló a másik után! Reszkessetek, ti árulók; reszkessetek attól a néptől, a mely magát elnézőnek, hosszútűrőnek nevezi; de a mely nem fogja örökké el-

türni, hogy zsebéből ily módon kilopják — az ő millenniumát!

Igen, olvasóm, itt van a csodának titka. A skepticismusnak, érzékiségnek, sentimentalismusnak, üres macchiavellismusnak azon rothadt szemétdombjából valóban ilyen hit keletkezett, lobogva egy nemzet szivében. Egy egész nép, hogy úgy szóljunk, a mély nyomorban ébredvén öntudatra, hiszi, hogy közel kezeügyében van egy testvéri mennyország a földön. Kinyujtott karokkal törekszik átölelni a kifejezhetetlent; de nem képes karjaiba ölelni, bizonyos okok következtében. — Ritkán találunk rá példát a történetben, hogy egy egész népről elmondhatnók, hogy hite van általában, kivéve olyan dolgokban, a melyeket megehet és megfoghat. S valahányszor hite támad, története azonnal érdekessé, nevezetessé válik. Azonban azon idő óta, hogy az aczél Európa egyszerre megrázta magát Remete Péter szavaira, és rohant a sír felé, a melyben Isten nyugovék, nem volt egyetemes hit-felébredés, a melyet feljegyezhetnénk. Mióta a protestantismus elhallgatott és sem Luther szava, sem Ziska dobja nem hirdeté többé, hogy Istennek igazsága *nem* az Ördög hazugsága; s mióta az utolsó Cameroni*) (Renwick volt a neve; tisztelet adas-

*) A Cameroniak egy vallásos-politikai párt volt Skóczián, a restauratio korában, melyet a Stuártok üldöztek. Renwick utolsó vértanúja volt e pártnak, és a vallásnak általában.

A ford.

sék a derekak nevének!) lerogyott, agyonlőve az edinburgi Castle-hillen: nem volt még csak részleges felbuzdulása sem a hitnek a nemzetek között. A midőn most, ime, ez a franczia nemzet még egyszer hisz. S mint mondók, ebben, az ő bámulást keltő hitökben rejlik a csoda. Ez, kétségtelenül, még a hitek között is a legcsodálatosabb nemüek közé tartozik, és csodákban fog megtestesülni. Ez a lelke ama világcsodának, a melyet franczia forradalomnak neveznek, s melyre a világ még ma is bámulva és iszonyodva tekint.

Különben pedig senki se követelje a történelemtől, hogy ok és okozati egybefüggésben mutassa ki, hogy a dolgok mikép fejlődtek ettől fogva. A Hegynek és a Girondenak ezen harcza, s a mi abból következék, a fanatismus és a csodák harcza, a mely nem fér be az ok és okozat rámájába. Annak hangja úgy tünik fel a lélek előtt, mint őrjöngésben kiáltott szavak érthetetlen zűrzavara; hosszú hallgatódzás és tanulmányozás után is kevés érthetőt találni köztök: az egész csupa csatazaj, győzelemriadal, a kétségbeesés kiáltása. A hegypártiak után nem maradtak ránk emlékiratok; a girondiak után maradtak, a melyek igen gyakran alig egyebek, mint többször ismételt felkiáltások, ezen tartalommal: *Jaj nekem*, és *Légy átkozott!* Mihelyt a történelem képes lesz bölcsészeti egymásutánban lefesteni egy tüzet kapott gyujtó-hajó elégését: akkor majd megpróbálkozhatik ezen másik feladattal is. Itt feküdt a szurokréteg, amott a kénréteg; ebben az irányban nyult a lőpor- és sa-

létrom-vonal, a terpentin és a zsirfélék: mindezt, a történelem, ha elég buzgón kutat, részben megtudhatja. De hogy hogyan történt ezeknek egymásra hatása és visszahatása a födélzet alatt, egyik tüzréteg hogyan csapott át a másikba, saját természeténél és az emberek munkájánál fogva, akkor, a midőn minden kéz őrjöngve tettvett, s a lángok a vitorlák és árbocz fölött csapdostak: ennek a leirását ne próbálja meg a történelem.

A gyujtó-hajó a régi Francziaország, a franczia életnek régi formája; s legénysége az élő nemzedék. Féktelen az ő kiáltozásuk és futkosásuk, mint a lángok között kínzott szellemeké. Azonban nem *multak-e el* mind, olvasóm? Gyujtó-hajójuk, velök együtt, rémülettel töltve be a világot, elevezett; annak lángjai és mennydörgései eltűntek, az időnek mélyében. Azért a történelem egy dolgot nem tagad meg tőlök: a szánalmat valamennyi iránt, mert kemény sors jutott valamennyinek. Még a tengerzöld Megvesztegethetetlennek is jut némi szánalom, némi emberi szeretet, habár egy kevés erőltetésbe kerül is az. S most, a midőn ide tisztán eljutottunk, a többi könnyebben megy. A részrehajlatlan testvéri szánalom szemei előtt a megszámlálhatatlan romlottságok elenyésznek; a nagyitások és átkozódások megsemmisülnek maguktól. Részvevőleg, gondolkodva állván a biztos parton, nézünk és kiválasztjuk, a mi bennünket érdekel, a mi nekünk való.

II. FEJEZET.

Culotteok és Sansculotteok.

A Gironde és a Hegy most már egészen benne vannak a veszekedésben; kölcsönös gyülöletük, — mondja Toulongeon, — „sápadt" dühvé kezd átalakulni. Különös és szánalomra méltó állapot; ezen emberek mindenike ajakán hordja a köztársaság szót; mindeniknek szivében szenvedélyes vágy van valami olyan után, a mit ő köztársaságnak nevez: s ime mégis élethalál harczban állnak egymással! Azonban, igy vannak az emberek alkotva. Teremtmények, a kik zavaros látásban élnek; kik, ha egyszer egy rakásra dobta őket a sors, igen könnyen beleesnek ama legfőbb zűrzavarba, melynek czivakodás a neve, egyszerűen csak azért, mivel zavaros látásuk egymásétól különbözik, s még inkább, mivel különbözni látszik! Az emberek szavai igen tökéletlenül fejezik ki gondolataikat; sőt gondolataik is igen tökéletlen kifejezői azon benső, megnevezhetetlen miszteriumnak, amelyből születnek a gondolatok és cselekedetek egyaránt. Egyetlen ember sem képes teljesen kifejezni vagy megértetni magát; az emberek nem látják egymást, csak eltorzitott phantasmákat, melyeket egymásnak neveznek; a melyeket gyülölnek és harczra kelnek velök; mert jól mondják, hogy minden harcz egymás *nem értése*.

Valóban, az a gyujtó-hajó-féle hasonlat, a mi szegény franczia testvéreinknél, a kik maguk is oly tüzesek, s hogy úgy szóljunk tűz-elemben

dolgoznak, meglehetősen találó. Fontoljuk azt meg jól; van némi igazság abban. Mert az ember, ha egyszer mindenestől átadta magát valamely eszmének, legyen az köztársaság, vagy bármi egyéb transcendentalismus, s azért küzd és fanatizálódik egy magához hasonlókból álló nemzet közepett: hogy úgy szóljunk, egészen beboritja őt a transcendentalismusnak és deliriumnak körülfogó légköre; egyénisége elvész valami olyanban, a mi nem ő maga, hanem tőle idegen, bár elválaszthatatlan. Sajátságos, ha elgondoljuk, hogy úgy látszik, mintha annak az embernek a kabátjában most is ugyanaz az ember volna, és mégis, az ember nincs benne, akarata nincs ott, sem annak forrása, a mit gondolni és tenni fog; az ember és annak akarata helyett egy darab fanatismus és fatalismus van ott, az ő testének képében. Ő, a boldogtalan testet öltött fanatismus megy a maga útján; senkisem segithet rajta, ő maga legkevésbbé. Csodálatos, tragicai állapot az; a melyet az emberi nyelv — gyakorlatlan levén az ilyen dolgokban, miután a mindennapi élet szükségeire van szoritva —, csak figurative igyekszik kifejezni. A physicai tűz körülfogó eleme nem égetőbb, mint ezé a fanatismusé; s bár amaz szemmel látható, semmivel sem valódibb. Az akaró erő kitör, akaratlan akarattal; ragadtatik tovább; a szabad emberi lelkek mozgása, a fanatismus őrjöngő forgószelévé lesz, a mely vak, mint a szelek; s midőn Hegy és Gironde újra magukhoz térnek, egyaránt elbámulnak rajta, midőn látják, hogy az *hova* sodorta és dobta le őket. A csodának

ilyen fokáig képesek hatni az emberek az emberekre; az öntudatos és az öntudatlan kikutathatlanul vegyitve lévén ezen mi kikutathatlan életünkben, a végtelen szükségesség fogván körül a szabad akaratot.

A girondiak fegyverei a politikai bölcsészet, tisztességesség és ékesenszólás. Valóban magasabb rendű ékesszólás, vagy nevezzük inkább szónoki képességnek. Vergniaud, például, oly pompás körmondatokat kanyarit, mint bárki abból a nemzedékből. A Hegy fegyverei csupán azok, melyeket a természet szolgáltat: merészség, erőszakosság, a mely olykor vadsággá lesz; mint olyan embereknél, a kik tökéletesek az ő elhatározásukban, meggyőződésükben; sőt mint a kik tudják, hogy bizonyos esetekben, mint szeptemberi férfiaknak, vagy győzniök kell vagy elveszniök. A tér, a melyért küzdenek, a népszerűség; e népszerűséget továbbá lehet keresni a szabadság és rend barátainál, vagy azoknál, kik pusztán a szabadságnak barátai; az, hogy mind a kettőnél együtt keressék, szerencsétlenségre lehetetlenné vált. Az előbbieknél, s általában a departementok hatóságainál, s azoknál, a kik olvassák a parliamenti vitákat, a tisztességes osztályhoz tartoznak, s békeszerető, pénzcsináló természetűek: a girondiak nyerik el azt. S' viszont a szélső hazafiaknál, a szükölködő millióknál, s különösen a párizsi népnél, a kik nem annyira olvasnak mint hallanak és látnak: a girondiak teljesen elveszitik s a Hegy nyeri el.

Megvan az önzés, sőt a lélek alacsonysága is, mindenik részen. Bizonyára megvan a giron-

diak részén; a hol az önfentartás ösztöne, melyet a körülmények nagyon szembetünőleg kifejtettek, néha csaknem sajnálatra méltóvá teszi az egyént; a hol egyszersmind olykor-olykor bizonyos finomság is jelentkezik, mely néha egész a hamis játékig és csalásig terjed. Ezek az emberek ügyesek az ügyvédi harczban. A forradalom jezsuitáinak is nevezték őket*), azonban az nagyon kemény név. Hasonlóképen meg kell vallani, hogy ennek a durva, nagy torkú Hegynek van fogalma arról, hogy a forradalom micsoda; a minek ezek az ékesen szóló girondiak teljesen hijával vannak. Avagy azért hozatott-e létre a forradalom, azért harczoltak-e érte a világ ellen ezen négy keserves esztendőn át: hogy egy formula megvalósittassék; hogy a társadalom *methodicussá*, logica által demonstrálhatóvá legyen; s a régi nemesség igényeivel együtt eltünjék? Vagy inkább nem kellett volna-e annak a világosság némi felcsillámlását, s megkönnyebbülést hoznia a huszonöt millió számára, a kik sötétségben, súlyosan megterhelve ültek, mignem felkelének, dárdával kezökben? Vagy, a mi legkevesebb, azt legalább megvárná az ember tőle, hogy bizonyos menynyiségű kenyeret hozott volna, a miből éljenek? A Hegy emberei közül nehányban, igy a Nép barátjában Maratban s magában a megvesztegethetlen Tengerzöldben is, bár másképen oly kislelkű és formulákhoz kötött: mélyen érzett tudata van meg ez utóbbi ténynek; a mely tudat

*) Dumouriez, Mémoires, III. 314.

nélkül minden egyéb tudás itt haszontalanság, s a legválasztékosabb törvényszéki ékesszólás csak olyan, mint a kongó ércz és zengő czimbalom. Másfelől a girondiak hangja nagyon hideg, nagyon pártfogoló és minden tartalom nélküli, ezen „mi szegényebb testvéreink“ irányában, — azon testvérek irányában, a kiket igen gyakran csak „a tömeg“ collectiv nevével emlegetnek, mintha egyáltalában személyek sem volnának, hanem csak gyulékony, felrobbantható anyagból összehányt rakás, a mely arra való, hogy vele Bastilleokat vettessenek fel! Kimondva az igazat, egy ilyen természetű forradalmár nem természettelen valami-e? Megtagadva a természet és művészet által egyaránt; csak azt érdemli, hogy kiirtassék és elenyészszék. Bizonynyal a mi szegényebb párizsi testvéreinkre nézve ez az egész girondi pártfogás leverő és megölő; ha szépen elmondott és logikailag megczáfolhatatlan: tényleg annál csalárdabb és annál gyülöletesebb.

Sőt kétségtelen, hogy a népszerűségért való küzdés ezen mi szegényebb párizsi testvéreink előtt, a girondira nézve nagyon nehéz feladat. A mi által a távolabb lakó tisztességes osztály tetszését megnyeri, az a szeptemberi napok s más ilyenek emlegetése; s az ezen Párizsnak rovására történik, a hol ő lakik és szónokol. Nehéz munka ilyen hallgatóság előtt szónokolni! Miért is felmerül a kérdés: nem hagyhatnók-e mi itt Párizst? Kétszer vagy többször is megkisérték ezt a dolgot. Ha mi magunk nem, gondolja Guadet, legalább a mi *helyetteseink* meg-

lehetnék. Mert mindenik követnek van egy *Suppléantja* vagy helyettese, ki az ő helyét elfoglalja, ha szükség van rá: nem gyülhetnének-e ezek össze, tegyük fel, Bourgesben, a mely egy csendes püspöki város a csendes Berryben, ide negyven jó mértföldnyire? Abban az esetben mi haszna volna a párizsi sansculotte tömegnek abból, ha bennünket bántalmaz, midőn helyetteseink csendesen üléseznek Bourgesben, a kikhez mi menekülhetnénk? Sőt—gondolja tovább Guadet — még az elsőfoku választó-közgyüléseket is újra össze lehetne hivni, és egy új conventet állitani össze, új utasításokkal a souverain néptől; s ugyancsak örülnének Lyon, Bordeaux, Rouen, Marseille mint provincialis városok, ha bennünket sorban keblükbe fogadhatnának, s ezáltal némileg fővárosi rangra emelkednének, s becsületre tanitanák ezeket a párizsiakat.

Kedves tervek, melyek közül azonban egy se sül el! Ha ma, az ékesen szóló liga tüzében elhatározzák, másnap már szenvedélyes lárma között s bővebb megfontolásra visszavonják.*) Hát külön köztársaságokra akartok-e bennünket darabolni, oh girondiak, a hogy vannak Svájcz és a ti Amerikátok, úgy hogy főváros vagy megoszthatatlan franczia nemzet ne létezzék többé? A ti departementi őrségtek már ezt a czélt sejtette! Szövetséges köztársaság. Foederalisták? Férfiak és kötőasszonyok ismétlik a *Fédéraliste* szót: akár tudva, akár nem annak szótári jelentését, azonban folyvást ismétlik

*) Moniteur, 1793. 140. stb. stb.

azt, mint ilyen esetekben szokás, mignem a szónak jelentése csaknem varázserejűvé lesz, a mely alkalmas arra, hogy megjelölje a gonoszság összes miszteriumát, s a *fédéraliste* szó az ördögűzés és *Apage-Satanas* varázsszavává lesz. De vegyük fontolóra továbbá, hogy mennyire „megmérgezik a közvéleményt" a departementokban ezek a Brissot-, Gorsas-, Caritat-Condorcet-féle hirlapok. És azután minő ellenmérgezést, a mely minőségileg még rosszabb, visznek véghez. Hébertnek *Père Duchesne*-je, a legbrutálisabb hirlap, a mely valaha nyomtatásban megjelent; Guffroy *Rougiffja;* „Marat gyújtó ujságlapjai!" Panaszok emelkedvén, az erre keletkezett felindulásban többször elhatározzák, hogy senki sem lehet törvényhozó és szerkesztő is egyszerre; hogy választania kell az egyik vagy a másik foglalkozás közt.*) Azonban ezt is, mely igazán szólva, nagyon keveset segitene, visszavonják vagy kijátszák, s a dolog csak kegyes óhajtás marad.

E közben, nézzétek, ti nemzeti képviselők, a ti veszekedésteknek szomorú gyümölcsekép mekkora izgalom és féltékenység támadt a „törvény" barátai és a „szabadság" barátai közt, mindenfelé, lázba hozva az egész köztársaságot! Departement és vidéki város szemben áll a fővárossal, a gazdag a szegénynyel, a nadrágos a nadrágtalannal, az ember az emberrel. A déli városokból csaknem vádló természetű feliratok érkeznek, miután Párizs már régóta szenved a

*) Hist. Parl. XXV. 25 etc.

hirlapok rágalma alatt. Bordeaux nyomatékosan követeli a törvény és tisztességesség uralmát, értvén alatta a girondismust. Marseille nyomatékosan követeli ugyanazt. Sőt Marseilleből *két* felirat is jő, az egyik girondi, a másik jakobin sansculotte. A tüzes Rebecqui lélekben megbetegedvén a convent dolgaitól, átadta székét helyettesének és haza ment, a hol szintén ilyen viszálykodások fordulván elő, lesz dolog, a mitől megbetegedjék.

Lyon, a tőkepénzesek és arisztokraták városa, még rosszabb állapotban, csaknem lázadásban van. Chalier, a jakobinus városi tanácsos és Nièvre-Chol a mérsékelt párti polgármester, betű szerinti értelemben tört rántottak egymásra; ez utóbbi egyike a ti mérsékelt, talán arisztokrata, royalista vagy foederalista polgármestereiteknek; Chalier, a ki Párizsba zarándokolt, „hogy lássa Marat-t és a Hegyet", valóban felgyuladt azok szentelt urnájánál: mert a múlt február 6-án, a történet vagy a hir látta őt, a mint szónokolt a lyoni jakobinusok közt, egészen elragadtatva, kivont tőrrel kezében; a mint mondják, egyenesen a szeptemberi methodust ajánlva, miután már türelmük kimerült, és hogy a jakobin testvérek, minden további késedelem nélkül, állitsák fel a guillotinet magok! Még ma is lehet látni képét rézmetszetekben: egy asztalon állva; egyik lábával előrelépve, teste meggörbülve; egy kopasz, durva, lapos homlokú, dühös arcz a kutyafajból; szemei ki akarnak ugrani gödreikből; hatalmas jobb kezében egy tőrt, vagy a mint némelyek rajzolják, egy durva

pisztolyt ráz; alatta még néhány kutya-arcz, egészen nekitüzesedve; — olyan ember, a kinek aligha lesz jó vége. Mindamellett a guillotinet azért nem állitották fel, késedelem nélkül, azon a napon, sem „a Pont Saint-Clairen“ sem egyebütt, hanem ott maradt az továbbra is rozsdásodva, magas emelvényén.*) Nièvre-Chol katonasággal és dübörgő ágyukkal járt körül csupa zavart fejjel, és „a kilenczszáz fogolynak“ semmi bántalma sem lőn. Ilyen eszeveszetté lett Lyon az ő dübörgő ágyúival. Ide azonnal conventi biztosokat kell küldeni, ha ugyan még azok is képesek lecsendesiteni a zavart, s ott tartani a guillotinet magas emelvényén.

Vegyük figyelembe végre, hogy mindezen őrült viszálykodásra a déli városoknak s Franczia országnak általában, vajjon nem figyel és leselkedik-e egy áruló, cryptoroyalista osztály, a mely kész lecsapni, a kellő időben! Azután sem kenyér, sem szappan; látjuk, a mint a hazafias asszonyok mérik a czukrot, huszonkét sous illendő árért fontját. Képviselő polgártársak, bizonyára óhajtandó volna, hogy a ti czivakodástok megszünjék, s kezdődnék a „tökéletes boldogság“ országa.

III. FEJEZET.

A harcz erősebbé lesz.

Egészben véve, nem lehet mondani, hogy a girondiak meg ne tennék a magukét, a menynyire az csak jóakaratuktól telik. Nem mulaszt-

*) Hist. Parl. XXIV. 385—93; XXVI. 229. etc.

ják el, hogy szorgalmasan bele ne szúrjanak a Hegy fájó részébe, részint elvből, részint jezsuitismusból.

A szeptemberen kivül, a mivel most már egy kis fölháborodásnál egyebet nem lehet csinálni, még két sebhető része van a Hegynek, a melyek gyakran fájnak neki: Marat és Orleans Égalité. A tisztátalan Marat-t, épen ugy magáért mint a Hegyért, újra és újra megtámadják; felmutatják Franciaországnak, mint egy szennyes, vérszomjas szörnyet, a ki a boltok kirablására izgat, s a kiért feleljen a Hegy! A Hegy morog, kissé kényelmetlenül érezve magát: ezt a „maximumát a hazafiságnak" hogyan vallják magukénak, vagy pedig hogyan tagadják meg? A mi Marat-t személyileg illeti, őt, az ő fixaideájával, az ilyen dolgok nem sebzik meg; sőt a Nép barátja szemmel láthatólag emelkedik fontosságban, a mint az ő általa barátúl fogadott nép emelkedik. Most nem kiabálják le, midőn beszélni akar; olykor-olykor inkább tapsokkal fogadják: bátoritás, a mely bizalmat szül. Azon a napon, melyen a girondiak inditványozták, hogy „mondassék ki, hogy ő vád alatt van" (*décréter d'accusation*, a mint ők kifejezték), azon februáriusi czikkéért, melyben azt irta, hogy „fel kell akasztani egy vagy két gabonabevásárlót az ajtófélfa mellé": Marat inditványozza, hogy „mondassék ki, hogy *azok* esztelenek", s a szószék lépcsőiről leszálltában a következő, egyáltalában nem senatorhoz illő szavakat hallatá: „*Les cochons, les imbéciles*, disznók, bolondok!" Gyakran erős sarcasmust ká-

rog, miután valóban durva ráspolyos nyelve van, s nagy mennyiség lakik benne a megvetésből a külső, formai finomságok iránt; olykorolykor nevet is, sőt „kaczagásban tör ki, *rit aux éclats*“ ezen girondi „államférfiak“ gyöngédeskedése és rendkivül finom modora fölött, az ő pedánsságuk, látszaton kapásuk és gyávalelküségükkel; „két esztendő óta“ — mondja — „megtámadásokról, összeesküvésekről és veszedelmekről nyivákoltatok, a melyek benneteket Párizsban fenyegetnek s nem tudtok egy karczolást felmutatni magatokon“.*) Danton időről-időre nyersen megfeddi ezt a maximumát a hazafiasságnak, a mit nem lehet sem magukénak vallani, sem megtagadni.

Azonban a Hegynek második fájó része ez az anomalisticus Monseigneur Égalité Prince d'Orleans. Nézzétek ezeket az embereket, mondja a Gironde, a kik között egy hajdani Bourbon herczeg ül: ők a d'Orleans-párt eszközei; Fülöpöt akarják királylyá tenni; alig hogy lefejeztek egy királyt, s már másikat akarnának helyére tenni. A girondiak azt inditványozták, — Buzot már rég inditványozta, — részint elvből, részint jezsuitismusból, hogy a Bourbonok egész nemzetsége számüzessék Francziaország földjéről, s ez a Prince Égalité fejezze be a sort. Olyan inditványok, melyeknek van némi hatásuk a közönségre, s melyekkel a Hegy, kényelmetlenül érezvén magát, nem tudja mit csináljon.

*) Moniteur, Séances du 20. Mai, 1793.

S maga ez a szegény Orleans Égalité, — mert még őt is sajnálni kezdi az ember, — mit akar ő velök? Megtagadva minden párttól, visszalökve és czéltalanul hajtva ide és oda, a természet melyik sarka felé vitorlázhat ő most szerencsével? Teljesülhető remény nincs számára; nem teljesülhető remény, halvány, kétes sugarakkal, még jöhet, — Dumouriez felől, ijesztve inkább, mint örvendeztetve, világítva; s ki tudja, ha az idő által megrongált Orleans Égalité nem is, talán a fiatal, ép Chartres Égalité lehet valamilyen király? Menhelyet találva, ha ugyan az menhely, a Hegy hasadékai közt, a szegény Égalité vár; az egyik menedék a jakobinismusban, a másik Dumouriezben és az ellenforradalomban, nincsen-e két eshetőség előtte? Mindamellett tekintete, amint Dame Genlis mondja, nagyon komorrá vált, a melyre szomorúság nézni. Sillery is, Genlis férje, a ki ott lebeg a Hegy körül, de nincs rajta, rossz uton van. Dame Genlis ezekben a napokban otthagyta Angliát és Bury St. Edmundst s Raincybe jött, idehivatva Égalité által, fiatal növendékével, Mademoiselle Égalité-val együtt, nehogy a kisasszonyt is az emigránsok közé számitsák, s a szerint bánjanak vele. Azonban ez az ügy kissé bonyolult dolognak látszik; Genlis és növendéke azt tapasztalják, hogy nekik el kell vonulniok Németalföldre, s ott kell várakozniok a határon egy vagy két hétig, a mig Monseigneur a jakobinusok segitségével ezt az ügyet elintézi. „Másnap reggel, — mondja Dame Genlis, — Monseigneur, komorabban, mint valaha, karját nyujtá nekem, hogy a hintóba ve-

zessen. Én nagyon fel voltam indulva; a Mademoiselle könyekre fakadt; atyja sápadt volt és reszketett. Miután én beültem, ő mozdulatlanul állva maradt a hintó ajtajánál, szemeit rám szegezve; szomorú, fájdalmas tekintete mintegy könyörületet látszott esdeni; — „Adieu, Madame!“ — mondá. A megváltozott hang, melyen szólt, mélyen megindita engem is; nem tudván szólani, kezemet nyujtám neki; ő azt erősen megszoritá, s azután a postakocsisok felé fordult s hevesen egypár lépést téve, jelt adott nekik, s mi elrobogtunk“.*)

Nincs hiány a békéltetőkben sem, a kik közül szintén megemlitünk kettőt: az egyik gyorsan a Hegynek koronáján foglalt helyet, a másik még nem jutott el sehova sem; az egyik Danton, a másik Barrère. Az eszes Barrère, a régi alkotmányozó gyülés tagja és hirlapiró, a Pyreneek lejtőiről, egyike a convent leghasznosabb tagjainak, a maga módja szerint. Az igazság lehet mind a két oldalon, vagy csak az egyik oldalon, vagy az egyiken sem; barátim, adnotok és vennetek kell; egyébiránt éljen a nyerő fél! Ez Barrère jelszava. Eszes, csaknem genialis; gyorslátásu, hajlékony, kellemes modorú; olyan ember, a ki boldogulni fog. Belial az ördögök gyülésén aligha volt tetszetősebb a fülnek és a szemnek. Nélkülözhetetlen ember; a *kifényesités művészetében* keresni kell párját. Valami explosio történt, a mik gyakran történnek, zürzavar, nem napvilág elé való dolog, a melyről nyelv nem be-

*) Genlis, Mémoires (London, 1825.) IV. 118.

szélhet, szem rá nem nézhet: adjátok Barrère kezébe; Barrère hadd legyen abban az ügyben a bizottsági előadó, s látni fogjátok, hogyan alakul az át szabályossággá; hogyan nyeri meg azt a szépséget és kellő formát, a minek hijával volt. Nem mondhatjuk-e el, hogy ilyen ember nélkül ez a convent hogy élne meg? Ne nevezzétek őt, mint a nagyitni szerető Mercier „Francziaország legnagyobb hazugjának"; sőt inkább azt lehetne bizonyitani, hogy nincs benne annyi igazság, hogy kiadjon egy becsületes hazugságot. Nevezzük inkább Burke-kel a Guillotine Anakreonjának s olyan embernek, a ki használható ebben a conventben.

A másik békeszerző, a kit emliténk, Danton. Békében, oh, csak békében legyetek egymással, kiáltja Danton elég gyakran: nem egyedül vagyunk-e a világ ellen, a testvérek kicsiny szövetsége? A szókimondó Dantont az egész Hegy szereti; azonban igen könnyűvérűnek tartják, a ki ment minden gyanakodástól. Ő állott Dumouriez és a sok megrovás közé, aggódva a miatt, nehogy egyetlen tábornokuk elkeserittessék; a veszekedés éles zajából Danton erős hangja hallatszik ki, egyesülést és kibékülést sürgetve. Magántanácskozások tartatnak, ebédek a girondiakkal: olyan sürgetően szükséges, hogy egyesülés jöjjön létre. Azonban a girondiak büszkék és a tisztességre sokat adók; ez az óriás Danton nem formulák embere s rá a szeptembernek némi árnyéka van tapadva. „A ti girondiaitoknak nincs bizalmuk bennem": ezt a feleletet kapja tőle a közbenjárással megbizott Meillan; a ki minden

argumentumra és beszédre ismételve csak ezt nyeri válaszul: *„Ils n'ont point de confiance."*)* A zaj mind élesebbé válik; a düh sápadttá teszi az arczokat.

S valóban, mekkora kín lehet az a girondiak szivének, ez az első leforrázó valószinűség, hogy a megvetésre méltó, nem-philosophicus, fejetlenséget képviselő Hegy utoljára is diadalmaskodhatik! A vértől csepegő szeptemberi férfiak, egy padlásszobában lakó Tallien, „egy Robespierre, a kinek — mint Condorcet mondja, — nincs fejében egy eszme, vagy szivében egyetlen érzés": s mégis mi, Francziaország virága, nem vagyunk képesek ellenökben megállani; ime az uralkodói pálcza elvétetik tőlünk; tőlünk, s az ő kezökbe kerül! Ékesenszólás, philosophismus, tisztességesség, mind nem használnak semmit; „az ostobaság ellen magok az istenek is hiában küzdenek.

„Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens."

Louvet éles hangon panaszkodik; az ő vékony egyénisége csupa dühvé s természetfölötti belátássá és gyanakodássá savanyodott át. A fiatal Barbaroux haragos; haragos és gúnyos. Hallgatag, mint egy királynő a kigyóval keblén Roland neje; Roland számadásai még most sem hitelesittettek, neve példabeszéddé vált. Ilyen a hadi szerencse, különösen forradalmakkor. A

*) Mémoires de Meillau, Représentant du Peuple (Paris, 1823.) 51. l.

pokolnak és augusztus tizedikének mély torka felnyilt a ti ékesszólástok bűvös szavaira, s ime, most már nem akar bezáródni a ti szavatokra! Veszedelmes dolog az ilyen bűvös erő! A varázsló szolgája kezébe kerité a tiltott könyvet és felidézett egy szellemet. *Plait-il?* Mi tetszik? kérdé a szellem. A szolga, kissé megdöbbenve parancsolta neki, hogy hozzon vizet; a gyors szellem visszatért, tele vederrel mindkét kezében; azonban ím, a vízhordást nem akarta abbanhagyni! A szolga kétségbeesve kiáltoz rá, üti, kétfelé vágja, — s most már *két* szellem hordja a vizet: s az egész házat elsöpri Deükalion özönvize.

IV. FEJEZET.

Veszélyben a haza.

Tulajdonkép ez a senatori harcz sokáig eltarthatott volna, s párt küzdvén párttal, egymást letörték és meglágyitották volna a rendes, vérnélküli, parliamenti hadfolytatásban, egy föltétel alatt, ha t. i. Francziaország legalább létezni képes lett volna addig az ideig. Azonban ennek a fenséges népnek emésztő képessége is van, s nem lehet el kenyér nélkül. Azonkivül mi harczban is állunk, s győznünk kell; harczban Európával, a Végzettel és az Éhséggel! s ime, az év tavaszán, a győzelem mindenütt elhágy bennünket.

Dumouriez előőrseit egész Aix-la-Chapelleig tolta, a legkitünőbb tervvel a Hollandiába való

beütésre, hadicsel, lapos fenekű hajócskák és gyors rettenthetetlenség segedelmével; a mely vállalatban ennyire boldogult is, azonban, szerencsétlenségre, többre nem képes menni. Aix-la-Chapelle elveszett; Maestricht nem fogja megadni magát a csupa lármának és füstnek; a lapos fenekű hajócskáknak ismét vizre kell szállaniok, s visszatérniök azon az úton, a melyen odamentek. Csak jól tartsátok ám most magatokat, ti gyorsan cselekvő, rettenthetetlen emberek; vonuljatok szilárd nyugalomban vissza, parthusok módjára! Fájdalom, már akár Miranda tábornok hibájából történt, akár a hadügyminiszter hibájából, akár magának Dumourieznek és a szerencsének hibájából: elég az hozzá, hogy csak hátrálásról lehet szó mindenütt, s szerencse még, ha az futássá nem válik; mert már most is rémülettől levert csapatok és vaktában csatangolók özönlenek szét, nem várva a rendeletre; számuk mintegy tízezer azoknak, a kik fejvesztetten futnak, meg sem állva addig, mig Franciaországot újra nem látják.*) Sőt a mi rosszabb: mintha maga Dumouriez is titkon árulóvá lett volna? Igen éles hangon ir a mi bizottságainknak. A biztosok és jakobinus fosztogatók kiszámithatatlan kárt csináltak; Hassenfratz sem töltényt, sem ruhát nem küld; czipőink „fával és papirkéreggel vannak talpalva"! Szóval semmi sincs rendén. Danton és Lacroix, midőn ők voltak a biztosok, azt kivánták, hogy Belgium csatoltassék Franciaországhoz; —

*) Dumouriez, IV. 16—73.

melyből Dumouriez a legpompásabb kis herczegséget csinálhatta volna, a maga rejtve tartott hasznára! Mindezen dolgokért a tábornok haragszik, s éles hangon ir hozzánk. Ki tudja, min töri fejét ez a tüzes kis parancsnok? Dumouriez Belgium vagy Brabant herczege, s tegyük fel, hogy az ifjabb Égalité Francziaország királya, s azzal vége van a mi forradalmunknak! — A honvédelmi bizottság bámul és fejét csóválja: ki tudna még bizalommal lenni, Dantonon kivül, a kiben nem lakik gyanu?

S Custine tábornok is vonul vissza a rajnai tartományból; a meghóditott Mainz ismét visszafoglaltatik, a poroszok körülfogják, hogy bombával és gránáttal lövöldözzék. Mainz megkisértheti az ellenállást, Merlin biztos, a thionvillei, „kirohanásokat tesz az ostromlottak élén“;—védheti magát a halálig, de tovább nem. Minő szomorú fordulat Mainzra nézve! A derék Forster s a derék Lux szabadság-fákat ültettek el ott a mult télen a havas földben, a ça-ira zenéje mellett; s jakobin-társaságokat alapitottak, s azt a területet bekebelezték Francziaországba; azután ide jöttek Párizsba, mint deputátusok vagy delegátusok, s kijár napjára tizennyolcz frankjuk: azonban ime, mielőtt a szabadság-fa csak leveleket is hajthatott volna, Mainz egy kitörő hegy-tölcsérré változik, tüzet okádva, tűzesőben állva!

S ezen embereknek egyike sem fogja újra meglátni Mainzot; csak azért jöttek ide, hogy meghaljanak. Forster beutazta az egész földteket; látta Cookot elveszni az owyheebeliek do-

rongjai alatt: de olyan valamit, mint ez a Párizs, sem nem látott, sem nem tapasztalt. Szegénységben él; hazulról semmi sem érkezhetik, a Jób-híreken kivül; a tizennyolcz frank napidíjat, a melyhez itt mint deputátus vagy delegátus nagy nehezen „hozzá férhet", papir *assignatákban* fizetik ki, a melyek értékben gyorsan esnek. Szegénység, elkedvetlenedés, tétlenség, szégyen: a derék sziv lassanként megtörik! Ez Forster sorsa. Különben pedig, Demoiselle Théroigne, „egy szép arczú, barna hajú", exaltált természetű hölgy, rámosolyog az emberre az estélyeken, és saját fogatot tart. A porosz Trenck, a szegény földalatti báró, fecseg és rikácsol, olyan hangon, a melyben nincsen semmi harmonia. Paine Tamás arcza tele van veres pörsenéssel, „de szemei szokatlanul ragyogók." Conventi tagok hivnak meg bennünket ebédre: igen udvariasak hozzánk, „s valamennyien bukdosósdít játszunk".*) „Egy egész világnak szétrobbanása és ujjáteremtése ez, — mondja Forster; — s annak szereplői oly hitvány kicsiny tárgyak, úgy donognak az ember körül, mint egy csapat légy".

Háború lesz Spanyolországgal is, Spanyolország átjön a Pyreneek hasadékain, lobogtatva a Bourbon-zászlókat, csörgetve fegyvereit, zajosan fenyegetődzve. És Anglia is felölté a veres kabátot, s megindúl a királyi főnség, York herczeg vezetése alatt, — a kiről egyszer némelyek beszéltek, hogy őt kellene meghívni királyun-

*) Forster's Briefwechsel, II. 514. 460. 631.

kül. Ez a hangulat most már megváltozott és mind jobban meg fog változni, a mig nem lesz a földnek gyülöltebb lakója, mint valamely polgára azon zsarnok szigetnek, s Pittet szóval és határozatilag, nagy felindulás mellett, „*L'ennemi du genre humain*, az emberi nem ellenségének" nyilvánitják; és még hozzá, azt a nagyon különös rendeletet adják ki, hogy a szabadság egyetlen katonája se adjon kegyelmet semmiféle angolnak. E rendeletnek azonban a szabadság katonája csak részben engedelmeskedik. Tehát akkor nem teszünk fogolylyá senkit, mondják a szabadság katonái; a kiket elfogunk, azok mind „szökevények" lesznek.*) Őrült rendelet az és kellemetlen következményei lehetnek. Mert bizonyára, ha ti nem adtok kegyelmet, ennek legegyszerübb eredménye, hogy ti sem kaptok, s igy azután a dolog széltében, hosszában kiegyenlitődik. A mi „háromszázezer emberből álló újoncz seregünknek", a mekkora erőt szavaztak meg erre az évre, valószinüleg lesz elég dolga kezeügyében.

Ennyi ellenség jön hömpölyögve ránk; keresztül hatolva a hegyek hasadékain, evezve a sós tengeren, országunk minden pontja felé, láncot csörgetve felénk. Sőt a mi legrosszabb: itt van egy ellenség saját országunk kebelében. Márczius elején a Nantesből jövő postai csomagok nem érkeznek meg, hanem azok helyett hozzávetés, rossz sejtelem s a hirnek gonosz szele. A leggonoszabb bizonyúl be igaznak. La

*) Lásd: Dampmartin, Événements. II. 213—30.

Vendée fanaticus népe felmondta az engedelmességet; felkelésök tüze, a melyet eddig is csak nehézségekkel lehetett elnyomni, újra fellángol a király halála után, mint valamely messze kiterjedő égés; nem zavargás ez, de polgárháború. Ezek a Cathelineauk, Stoffletek, Charettek más emberek, mint a minőknek hittük őket; nézd, parasztjaik, csupa paraszt ruhában, durva fegyvereikkel és kezdetleges csatarendjükkel, fanaticus gäel őrjöngésükkel, s az *Istenért és királyért* csatakiáltásuk szilaj üvöltésével, hogyan rohannak ránk, mint valamely sötét forgószél, s a legjobban fegyelmezett nemzetőröket, a kiket hadsorba foghatunk, észnélküli rémületbe és a *sauve-qui-peut* állapotába ejtik! Egyik mező a másik után az övék; az ember nem tudja, hol fog ez végződni. Santerre parancsnokot elküldhetik oda, de az mind hiába; ép annyi haszonnal vissza is jöhetett volna és neki állhatott volna a serfőzésnek.

Ily viszonyok közt parancsolólag szükségessé vált, hogy a nemzeti convent hagyja abba az okoskodást, és kezdjen el cselekedni. Engedjen egyik párt köztetek a másiknak, és tegyétek azt gyorsan. Nem elméleti eshetőségekről van itt szó, hanem a romlás közvetlen bizonyosságáról; magáról arról a napról is, a mely tőlünk elmulóban van, gondoskodni kell.

Márczius nyolczadika, péntek nap vala, midőn a Dumourieztől jövő Jób-hírek, sűrűn megelőzve és követve annyi más Jób-posta által, a nemzeti conventbe értek. A legtöbb arczon zavart bámulás ül. Nem sokat használ most már,

akár megbüntetjük a magunk szeptemberi férfiait, akár büntetlenül hagyjuk őket, ha Pitt és Coburg jönnek be ránk, egy büntetést hozva valamennyiőnk számára; maga Párizs és a zsarnokok közt most már semmi egyéb sincs, mint a kétes hűségű Dumouriez, és szétszóródott, lármás visszavonulásban levő csapatok. — S e pillanatokban Danton, az óriás emelkedik fel, mint mindig a szükség óráiban. Hangja erős, visszaverődvén a boltozatokról. — Polgártársképviselők, a Végzetnek ilyen válságos fordulatánál nem fogjuk-e abbahagyni a viszálykodást? A jó hírnév?! Oh, micsoda ennek vagy amannak az embernek a jó hírneve? „*Que mon nom soit flétri; que la France soit libre:* Ám hadd legyen az én nevem megbélyegezve, csak Franciaország legyen szabad!" Most ujra szükség van rá, hogy Franciaország keljen fel, millió jobb kezével, szive mint egyetlen emberé, gyors boszuállásra. Párizsban azonnal sorozni kell; adja meg Párizs mindenik sectiója a maga ezreit; mindenik sectiója Franciaországnak! Azonnal menjen ki kilenczvenhat biztos közülünk, a negyvennyolcz sectio mindenikébe kettő, s azok mondják meg Párizsnak, hogy mit kiván a haza tőle. Küldessék ki még más nyolczvan közülünk, a legnagyobb sietséggel, Franciaország minden vidékére, hogy meghordozzák a tüzes keresztet s életre keltsék az emberek erejét. Ez a nyolczvan ember utban legyen, mielőtt az ülésnek vége lesz. Menjenek és gondolják meg, hogy mi az ő küldetésük. Gyorsan egy ötvenezer emberből álló tábort kell teremteni Párizs és az északi határ közt,

mert Párizs önteni fogja a maga önkénteseit! Vállat vállnak vetve; egy erős, egyetemes, halált megvető felkelést és ellenre rohanást fejtsetek ki; s mi még egyszer vissza fogjuk verni ezen fiait a Sötétségnek, s Francziaország, daczára a világnak, szabad leszen!*) Igy zeng a Titánnak szava, behatolva minden sectio-gyűlésbe, minden franczia szivbe. Ugyanazon éjjel a sectiók permanens ülést tartanak, az ujonczozás és azok szervezése ügyében. A convent biztosai a tüzes keresztet gyors fogatokon városról városra viszik, mig egész Francziaország lángban nem áll.

S „*a haza veszélyben van*“ lobogója újra ott leng a városház tornyán; a Notre-Dame tetejéről fekete zászló leng alá; vannak kiáltványok, tüzes szónoklatok; Párizs még egyszer talpra kél, hogy leverje ellenségeit. Hogy ilyen körülmények között Párizs nem volt valami vidám hangulatban, gondolni lehet. Az utczák izgatottak, s még inkább azok a Salle de Manége körül! A feuillants erkély tömve van haragos polgárokkal, s még haragosabb polgárnőkkel; Varlet az ő hordható székével vándorol fel s alá: nem igen válogatott kifakadások törtek elő az emberek szivéből és ajakáról, a csalárd, szépen beszélő *Hommes d'état*, Dumouriez barátjai, Pitt és Coburg titkos barátai ellen. Leverni az ellenséget? Igen, sőt megfagyasztani azt a rémület által, „*glacer d'effroi*“: hanem előbb

*) Moniteur, (Hist. Parl. XXV. 6.)

meg kell büntetni az itthoni árulókat. Kik azok, a kik hibát keresve és czivakodva, az ő jezsuita, nagyon is *mérsékelt* módjuk szerint a hazafias mozgalmat visszatartani törekszenek? A kik meghasonlásba hozzák Franczia országot Párizszsal, s megmérgezik a közvéleményt a departementekben? Akik midőn mi kenyeret kérünk, s a gabona-ár maximumának megszabását, felolvasásokkal tartanak bennünket a szabad gabona-kereskedésről? Avagy az emberi gyomor jóllakhatik-e a szabad kereskedésről tartott felolvasásokkal, s vajjon az osztrákok ellen mérsékelt módon kell-e harczolnunk, vagy egyáltalában nem mérsékelt módon? Ezt a conventet meg kell *tisztitani.*

„Állitsatok egy gyors törvényszéket az árulók számára és szabjátok meg a gabona-ár maximumát": így szólanak nyomatékkal a hazafias önkéntesek, a mint a határok felé indultukban keresztül vonulnak a convent termén; szónokolva hősi Cambyses-féle hangulatukban;*) tapssal fogadva a karzat és a Hegy, — nem tetsző zúgással a jobb oldal és a közép által. Sőt még csodák is történnek: a míg a Poissonière sectió kapitánya tüzesen szónokol Du-

*) Cambyses, perzsa király, Cyrus fia merész, csaknem őrületes hóditási vállalatairól és fékezhetetlen indulatairól ismeretes, úgy hogy némely történetirók félőrültnek tartják. Haragjában nem kimélt senkit, magát Apis istent sem. E tulajdonainál fogva neve közmondásossá vált, s Carlyle is többször használja ilyenféle jelentéssel e műben. *A ford.*

mouriez, a Maximum a crypto-royalista árulókról, s csapata a kar szerepében erősiti mondásait körülötte, lobogtatván zászlójukat fejük fölött: egyik képviselő szeme észreveszi, hogy ugyanazon zászlónak *cravate*-ján vagy lengő szalagján a royalis fleurs-de-lys látható! A sectio kapitánya elkiáltja magát, csapatja iszonyodva kiáltoz, „a lobogót lábaikkal letaposssák": ez az egész, ugy látszik, valamely crypto-royalista cselszövőnek a munkája! Igen valószinüleg*); vagy talán, igazában, csak a sectio *régi* lobogója az, a melyet még augusztus tizedike előtt csináltak, a mikor még az ilyen lobogók szabályszerüek voltak!**)

A történet átnézvén a girondi emlékiratokat, azzal a törekvéssel, hogy azokból az igazat kiválogassa a csupa képzeleti kicsapongások közül: azt tapasztalja, hogy ezen márcziusi napok, s különösen ez a vasárnap, márczius tizedike, nagy szerepet játszanak abban. Csupa összeesküvések: egyik összeesküvésnek czélja a girondi követek legyilkolása; az anarchisták és titkos royalisták pokoli összhangzatban szövetkezvén arra a czélra! A melynek legeslegnagyobb része csupa képzelgés. Az, a mi elvitathatatlan tény, csupán ennyi, hogy Louvet és néhány girondi attól tartottak, hogy legyilkolják őket szombaton, és nem mentek az esteli ülésre, hanem tanácsot tartottak egymással, mindegyik tüzelvén a másikat, hogy tegyen valami határo-

*) Choix des Rapports, XI. 277.
**) Hist. Parl. XXV. 72.

zottat és végezzenek ezekkel az anarchistákkal: a mire azonban Pétion, kinyitván az ablakot, s tapasztalván, hogy az éj nagyon nedves, csak ennyit mondott: „*Ils ne feront rien*“, s „nyugodtan elkezdett ismét hegedűjén játszani“, mondja Louvet,*) hogy a szép csendes hegedűszó által megvédje magát az emésztő gondok ellen. Meg hogy Louvet is különösen kitéve érezte magát a megöletésnek; hogy több girondi házán kivül hált, a megöletéstől való féltében, a mi azonban nem történt meg. Továbbá, a mi már egészen igaz, hogy Gorsas hirlapiró és képviselőnek, a departementok közvéleménye megmérgezőjének, s az ő nyomdászának házaiba betörtek (egy csomó hazafi, kik között a veres-sapkás Varletet s az amerikai Fourniert fel lehetett ismerni, az eső és zavargás sötétségében); feleségeiket holtra rémitették; a sajtójukat, a betűtáblákat s a körülfekvő bútorokat darabokra törték; a polgármester nem lépett közbe kellő időben; maga Gorsas pedig, pisztolylyal kezében, „a hátulsó fal tetején át menekült meg“. Továbbá, hogy a másnap vasárnap levén, nem volt munkanap, s az utczák izgatottabbak voltak, mint valaha: avagy egy új szeptembert akarnak-e csinálni ezek az anarchisták? Végre, hogy a szeptember elmaradt; — és hogy a képzelet ijedelmei, a mi szintén természetes, csaknem legfőbb fokukat érték el.**)

*) Louvet, Mémoires. 72. l.

**) Meillan, 23., 24. l.; Louvet 71—80. l.

Vergniaud vádol és kesereg, igen szépen kikerekitett körmondatokban. A Bonconseil sectio, — a mely *jó tanács* most már, és nem mauconseil, vagy *rossz tanács*, mint egykor vala, — egy sokkal nevezetesebb dolgot tesz: követeli, hogy Vergniaud, Brissot, Guadet és más denunciálni szerető, finombeszédű girondiak elfogassanak! A Jó-tanács sectió, így neveztetve augusztus tizedike óta, éles megfeddésben részesül, akár csak egy Rossz-tanács sectió;*) azonban szava ki van mondva és az nem vész el a szelekben.

Voltaképen egy dolog lep meg bennünket ezeknél a szegény girondiaknál: az ő végzetes rövidlátásuk, sőt végzetes jellembeli szegénységük, mert tulajdonképen ez a gyökere a dolognak. Ezek annyira ismeretlenek a néppel, a melyet kormányozni akarnának; a dolgokkal, amelyeknek közepette működnek. Formulák, philosophiák, tisztességes szabályok, a mik meg vannak irva könyvekben s a mit vallanak a miveltebb osztályok: a természet működésének ezen tökéletlen vázlata mindaz, a mit a természet, bárminő legyen is annak működése különben, ezen emberek előtt kijelenteni képes. S igy ők szónokolnak és philosophálnak; a rend barátaira hivatkoznak, midőn a kérdés nem a rend vagy rendetlenség, hanem az élet vagy halál kérdése. A forradalom pedansai, ha nem jezsuitái. Nagy az ő forma-szeretésük, de nagy önzésük is. Az Ausztria leverésére felkelt Fran-

*) Moniteur (Séance du 12. Mars) 15. Mars.

cziaország csak a márczius tizediki cselszövény által vitetett felkelésbe, hogy *közülök* huszonkettőt elveszitsenek! Ez a forradalom-szörny, a mely ott előttük kél ki burkaiból, rettenetes alakban és kifejezésben, saját és a természet törvényei szerint, s nem a formula törvényei szerint: előttük érthetetlen, hihetetlen, mint valamely lehetetlenség, mint „egy álomnak alaktalan zűrzavara.“ Egy köztársaság, alapulva azon, a mit ők erénynek neveznek; azon, a mit mi illemnek és tisztességességnek nevezünk: ezt akarják ők, és csak ezt. Akármiféle más köztársaságot küldjön nekik a természet és a valóság, ők azt ugy tekintik, mint nem küldöttet, mint valamely boszorkány-látományt és nem létező dolgot, a melyet megtagadnak a természet törvényei és a formula. Fájdalom, ez a valóság még a legjobb szemek előtt is homályban van; s a mi ezeket az embereket illeti: ezek nem is szemükkel néznek arra, hanem csak a pedánsság és megsértett hiúság „eltorzitó szemüvegén“ keresztül, mely a legiszonyatosabb, legcsalárdabb képet mutatja. Folytonosan az összeesküvések és fejetlenség miatt panaszkodva, kicsinyeskedve, egy dolgot elérnek: t. i. a kézzelfoghatóságig bebizonyitják, hogy a valóság nem fog beleilleszkedni az ő formulájukba; hogy ők és az ő formulájuk összeférhetetlenek a valósággal; s hogy ez, az ő sötét haragjában, meg fogja semmisiteni azt, és őket is! A mit az ember *ismer*, azzal *bir*. Azonban az ember pusztulásának kezdete az, hogy a látás elvétetik tőle; hogy nem látja a valóságot,

hanem csak a valóság hamis képét, és azután indulva, félre lép, s kisebb vagy nagyobb gyorsasággal lezuhan a fenketlen sötétségbe, a romlásba, a mely a sötétség mély tengere, s a hova ömlik szakadatlanul, egyenesen vagy tekervényes úton, minden csalárdság.

Ezt a márczius tizedikét úgy jegyezhetjük meg, mint egy epochát a girondiak végzetében: a düh annyira elkeserité az embereket, az egymás nem értése annyira sötétségbe boritá. Sokan elhagyják az üléseket, sokan fegyveresen mennek oda.*) A tisztelt képviselőnek, a ki a reggeli után gyülésbe indul, most már, a mellett, hogy iratait hóna alá fogja, arra is gondjának kell lenni, hogy pisztolya jól van-e töltve?

Az alatt Dumouriez ügye Belgiumban mind rosszabbra fordul. Akár ismét Miranda táboronok hibájából vagy más valakinek hibájából: annyi azonban kétségtelen, hogy a „Neerwinden melletti csata", márczius 18-án elveszett; s a mi gyors visszavonulásunk igen is gyorssá talált lenni. A győzelmes Coburg, osztrák dzsidásaival, mint valamely sötét felleg, folyvást a sarkunkban van; Dumouriez éjjel-nappal lovon ül; minden három órában egy kis összecsapás: egész megvert seregünk gyorsan rohan befelé, tele dühvel, gyanakodással és *sauve-qui-peut*-vel! S azután magának Dumourieznek is micsoda szándékai lehetnek? Minden azt mutatja, hogy gonoszak és nem barátságosak. A bizottsághoz érkezett tudósitásai nyiltan vádol-

*) Meillan, Mémoires, 85., 24. l.

ják a pártoskodó conventet mindazon bajokért, melyeket az Francziaországra és ő rá hozott. És azután beszédei — mert a tábornok nem tartózkodó a beszéddel! A zsarnok kivégezését ez a Dumouriez a király meggyilkolásának nevezi. Danton és Lacroix, még egyszer ide jőve biztosokul, gyanúval telve térnek viszsza; most már még Danton is gyanakszik.

Három jakobinus megbizott, Proly, Dubuisson és Pereyra érkeznek hozzá, a gondos anyatársaság által küldve, s szólni sem tudnak bámultokban, midőn a tábornokot beszélni hallják. A convent, ezen tábornok szerint, háromszáz gazemberből és négyszáz gyávából áll: Francziaország nem lehet el király nélkül. „De mi kivégeztük királyunkat.“ „S mit bánom én — kiáltja gyorsan Dumouriez, ez a nyelvét megfogni nem tudó tábornok — akár *Lajosnak* hivják a királyt, akár *Jakabnak!*“ „Vagy *Fülöpnek!*“ — vág rá vissza Proly, — s azzal siet, hogy megirja a tudósitást az állapotokról. Igy állnak a dolgok a határszélen.

V. FEJEZET.

A sansculottismus felfegyverzése.

Nézzük meg azonban a nagy benső sansculottismust és forradalom-szörnyet, vajjon az mozog és növekszik-e: abban és nem másban van még remény Francziaország számára. A forradalom-szörny, a mint egyik végzés a másik után, — mint egy-egy teremtő *fiat* —, származa-

zik ki a Hegytől, a dolog természetével megegyezőleg, gyorsan, rettenetes idomú és kifejezésű alakot nyer ezekben a napokban, tag tag után támad nála. A mult márciusban, 1792-ben azt láttuk, hogy az egész Francziaország vak rémületben futkos; elzárja a városok vámkapuit; szurkot forral a brigandok számára. Ez a március annyiban szerencsésebb, hogy most látó rémület uralkodik; hogy van egy teremtő Hegy, mely képes azt mondani, hogy *fiat!* A toborzás rendkivüli gyorsasággal halad előre, mindamellett önkénteseink nem akarnak elindulni addig, mig az árulás itthon megbüntetve nincs; nem rohannak a határok felé, hanem csak ide és oda futkosnak, követelve, vádolva. A Hegynek új *fiatot* és *fiatokat* kell mondania.

És hát nem mond-e? Vegyük elsőnek a *Comitès Révolutionnairest*-t, a gyanús személyek letartóztatására. Francziaország minden városában egy tizenkét válogatott hazafiból álló *„forradalmi bizottság“* ülésez; gyanúsokat vallatva, fegyvereket keresve, házi kutatásokat és elfogatásokat rendezve; általában ügyelve rá, hogy a köztársaság semmi hátrányt ne szenvedjen. Általános szavazás által választva, mindenik a maga sectiójában, ők a jakobinismus tiszta színének egy nemét képezik; mintegy negyvennégyezren őrködnek és dolgoznak Francziaország felületén! Párizsban és az összes városokban, minden házajtón ott kell lenni a lakók nevének olvashatólag kinyomatva „a földtől öt lábnál nem nagyobb magasságban“; mindenik polgárnak elő kell mutatnia igazoló *Carte de*

civisme-jét, a Sectió elnöke által aláírva; minden embernek készen kell lenni rá, hogy számot adjon a benne lakozó hitről. A gyanús személyek jól teszik, ha elhagyják a szabadságnak ezen földjét! S mégis, még az eltávozás is csak baj; minden kivándorló árulónak van kimondva; vagyonuk nemzeti tulajdonná lesz; ők holtak „a törvény szemeiben"; leszámítva azt, hogy a *mi* javunkra „még ötven esztendeig élnek a törvény előtt", s a mi örökség rájuk száll azon idő alatt, az is nemzeti tulajdonná lesz. A jakobinismusnak őrült életereje kering, az activ hatás negyvennégyezer központjával, Franciaország minden erecskéjében.

Igen nevezetes a *Tribunal extraordinaire**) (rendkivüli törvényszék) is, a melyet a Hegy szavazott meg, néhány girondi ellenezte azt, mert bizonyára egy ilyen törvényszék ellenkezik minden formulával; más girondiak viszont beleegyeztek, sőt elősegitették a létrejöttét, mert nem gyülöljük-e mi mindannyian az árulókat, oh Párizsnak népe? A tizenhetediki törvényszék a múlt őszön elég gyorsan dolgozott, de ez még gyorsabban működik majd. Öt biró; egy állandó esküdtszék, melynek tagjait Párizsból és a környékből nevezik ki, hogy a kinevezés miatt ne történjék halasztás; előlük nincsen fölebbezés; s bármi törvényes forma is alig köti őket, hanem „győzzék meg lelkiismeretüket" az összes, kéznél levő eszközök által, s nagyobb biztosság okáért kötelesek „fenhan-

*) Moniteur, 70. sz. (du 11. Mars) 76. sz. stb.

gon szavazni"; fenhangon, hogy az egész párizsi közönség hallja. Ez a *tribunal extraordinaire*, a mely néhány hónap lefolyta alatt a legélénkebb működést fejtvén ki, *tribunal révolutionnaire*-nek fog neveztetni, a minthogy ő maga kezdettől fogva úgy nevezte magát; s egy Hermannal vagy Dumas-val birói elnökül, egy Fouquier-Tinville-lel közvádlóul, s egy olyan emberekből álló esküdtszékkel, mint Leroi polgártárs, ki a *Dix-Aout, augusztus tizediki* előnevet vette fel: csodálat tárgyává lesz a világ előtt. Ebben a törvényszékben a sansculottismus egy éles kardot teremtett a maga számára; egy bűvös fegyvert, melynek vasa Styx pokoli vizeiben lőn megedzve, a melynek éle alatt az erőnek vagy ravaszságnak minden fegyverzete és védelme ellágyul; emberek életét és érczkapukat fog az learatni, s villogása rémülettel fogja betölteni az emberek lelkét.

Azonban az idomtalan sansculottismus alakot-nyeréséről beszélvén, mindenek előtt azt kell kimutatnunk, hogy az idomtalan szörny honnan vesz magának fejet? Kép nélkül szólva, ez a forradalmi kormány eddigelé rendkivül anarchicus állapotban tengődött. Ott van a miniszterek végrehajtó tanácsa, kik szám szerint hatan vannak; de a kik, különösen Roland visszalépte óta, alig tudják, hogy miniszterek-e ők vagy nem? Conventi bizottságok állanak fölöttük, azonban egyik bizottság épen olyan legfelsőbb hatalom, mint a másik; a huszonegyes bizottság, a honvédelmi, a közbiztossági bizottságok, egyszerre vagy egymás után specificus

czélokra állitódott fel. Egyedül a convent az, a mely mindenható, főkép ha a Commune vele tart, azonban igen nagy számú testület arra nézve, hogy, közigazgatást végezzen. Minél fogva, a köztársaság ezen veszélyes örvények felé sodrott állapotában, márczius vége előtt felállitjuk a mi kis *Comité de salut public*-ünket;*) látszólag minden nemű, esetleg fölmerült ügyek elintézésére; de a mint bebizonyul, az egyetemes felügyelés és egyetemes parancsolás egy nemének czéljából. Ez új bizottság tagjai tartoznak hetenkint jelentést adni be, azonban titokban tanácskoznak. Számuk kilencz; mind szilárd hazafiak; köztük van Danton is: új tagok választhatók minden hónapban, azonban miért ne választanók meg újra a régieket, ha jól viselték magukat? A dologban az ér legtöbbet, hogy csak kilenczen vannak, és hogy titkosan tanácskoznak. Jelentéktelennek látszó dolog kezdetben ez a bizottság, azonban a növésnek magva van benne. Egyaránt támogatva a szerencse és a benső jakobinus energia által, ez valamennyi bizottságot, sőt magát a conventet is szótlan engedelmességre fogja kényszeriteni; a hat miniszterből hat szorgalmas irnokot csinál; s akaratát végre fogja hajtani a földön és az égboltozat alatt, egy ideig. Olyan „közjóléti bizottság“ lesz belőle, a melyet a világ még most is átkoz, még most is iszonyodik tőle.

Ha a forradalmi törvényszéket kardnak

*) Moniteur 88. sz. (du 24. Mars, 1793.) 86., 98., 99., 100. sz.

neveztük, melyet a sansculottismus készitett a maga számára, akkor „a maximumot meghatározó törvényt“ nevezzük „eleséges zacskónak“, vagy „abrakos tarisznyának“, a melyben, akárhogy forduljanak is az állapotok, egy kis kenyér mégis akad. Igaz, hogy ez által államgazdászat, girondi szabad kereskedés, a kereslet és kinálat minden törvénye fejtetőre van forgatva: azonban hogy segitsünk másképp? A hazafiaknak élniök kell: „a termelők bírvágya“ ugy látszik telhetetlen. Miért is ezen, a gabonának legmagasabb árát megszabó törvény rendkivüli erőfeszités mellett, keresztül megy*): s lassankint ki fog terjeszkedni annyira, hogy a mindennemű élelmi- és áruczikk árának maximumát megszabja, olyan rendbontás és felforgatás kiséretében, a minőt csak képzelni lehet. Mert most már példának okáért, ha a termelő nem akar áruba bocsátani semmit? Akkor kényszeriteni fogják, hogy árúba bocsásson. Pontos kimutatást tartozik beterjeszteni az arra rendelt hatóság elé, arról, hogy mennyi gabonája van; s vigyázzon rá, hogy igen sokat ne mondjon, mert azon esetben haszonbére, adói és egyéb terhei aránylagosan fognak emelkedni; de arra is vigyázzon, hogy igen keveset se valljon be, mert egy kitüzött napon vagy az előzőn, tegyük fel áprilisban, *kevesebb* mint egy harmada ezen bevallott mennyiségnek ott kell, hogy maradjon a csűrében, több mint két harmadát pedig szekérre kell raknia és eladnia. Mindenki-

*) Moniteur (du 20. Avril, etc. május 20-ig, 1793.)

nek szabad őt bevádolni és büntetést szabatni rá.

Minden kereskedelmi viszonynak ilyen kibonyolithatatlan felforgatásával tartja fönn életét a sansculottismus, minthogy nem lehet másképp. Általában, mint Camille Desmoulins mondá egykor, „a míg a sansculottok harczolnak, az urak fizessenek". Igy bejönnek az *Impôts progressifs*, a fölfelé növekvő adók, a melyek egyre növekvő falánksággal emésztik fel az emberek „fölösleges jövedelmét"; a kinek ötszáz forintnál több az évi jövedelme, az már ennek alá esik; a kié ezrekre megy, azt bőségesen megcsapolják; s a kié tiz- és százezrekre, annak jóformán vérét veszik. Azután jönnek a kényszer-adók, „egy milliárdra menő kényszer-kölcsön", valami ötszáz millió forint, a melyet természetesen azoknak kell kölcsönözniök, a kiknek *van*. Elég példátlan dolog; annyira jutottunk, hogy ez az ország nem hazája többé a gazdagoknak, hanem csak a szegényeknek. És ha valaki elszöknék is, mit használ az? Holttá lesz a törvény előtt; vagyis inkább életben tartatik ötven esztendeig, *ezeknek* az átkozottaknak a javára. Azért ilyen módon folynak a dolgok, tővel-hegygyel való felforgatás és a *ça-ira-zás* mellett; s általában se vége, se hossza a menekültektől maradt nemzeti vagyon eladásának, és a Cambon kezében levő bőségszarvából az assignaták hullásának. A sansculottismus kereskedelme és pénzügye; és az, hogy a „maximum" és a pék-queuek mellett, a ragadozás-vágy, éhség, feladás és papirpénz társaságában hogyan

tartotta fönn galvanicus életét, hogyan kezdődött és hogyan ért véget: a legérdekesebb az államgazdászat valamennyi fejezete közt, amelyet még ezután kell megírni.

S mindezek a dolgok nincsenek-e határozottan ellentétben a formulával? Oh girondi barátaim, nem az erények köztársasága ez, a melyet nyertünk, hanem csak az erők köztársasága, legyenek azok erényesek vagy nem!

VI. FEJEZET.

Az áruló.

Hát Dumouriez az ő futásban levő seregével, az ő *Lajos* vagy *Fülöp* királyával? Ez a válságos pont; itt fordul meg a kérdés: a forradalom-szörny legyen-e az ur, vagy az ellenforradalom? Egyetlen messze-hangzó kiáltás tölti be ama legészakibb vidéket. Dühtől, gyanakodástól és rémülettől áthatott katonák futkosnak ide és oda; Dumouriez, a kinek minden helyzetre van tanácsa, éjjel-nappal lóháton ülve, most egyetlen kisegitő gondolatot nem talál, a mely rosszabb ne volna a semminél: azt a gondolatot értve, hogy egyesüljön Coburggal, menjen Párizsnak egyenesen, semmisitse meg a jakobinismust s valamely új Lajos vagy Fülöp királylyal állitsa helyre az 1791-iki alkotmányt!*)

*) Dumouriez: Mémoires, IV. f. VII. f. 10.

Hát már a bölcsesség is elhagyta Dumouriezt, miután a szerencse heraldja elhagyta volt? Elveket, politikai vagy más nemű hitet, a kaszárnyai hit egy nemén s a tiszt becsületén kivül: ő nem veszthetett. Annyi tény, hogy táborhelye Saint-Amand helységben, s főhadiszállása, valamivel odább, Saint-Amand des Boues faluban — egész őrültek házává lett. Nemzeti képviselők, jakobinus küldöttek jönnek-mennek lóhalálában; a „három város", Lille, Valenciennes vagy épen Condé közül, melyeket Dumouriez a maga számára akart megkaparitani, egyetlen egyet sem kaparithat meg; kapitányát bebocsátják, azonban a város kapuit rá csukják, s azután, fájdalom, a börtön ajtaját is, s „emberei ott bolyonganak a falak körül." Futárok vágtatnak lélekzetüket vesztve; az emberek, mintha azt várnák, hogy vagy ők gyilkoljanak, vagy őket gyilkolják le; egész zászlóaljak, csaknem őrjöngve a gyanakodás és bizonytalanság miatt, a *Vive-la-République és Sauve-qui-peut* kiáltozása közt futkosnak erre és amarra; ott feküvén mellettük a Romlás és Kétségbeesés elsánczolva, Coburg alakjában.

Dame Genlis, és az ő szép d'Orleans herczegnője rájönnek, hogy ez a Saint-Amand helység nem igen alkalmas hely nekik, s Dumouriez pártfogása rosszabb, mintha nem volna. A szivós Genlis egyike a legszivósabb asszonyoknak; mintha legalább is kilencz assszony élete szorult volna bele; olyan nő, a kit semmi sem győz le. Összepakolja holmiját a bőröndökbe, abból a czélból, hogy szépen észrevétlenül el-

szökjék. Szeretett herczegnőjét — itt fogja hagyni, testvérével, Chartres Égalité herczeggel. Egy hideg reggelen, szürkületkor, csakugyan azt látjuk, hogy elhelyezkedett bérelt kocsijába Saint-Amand utczáján, s a postakocsisok épen ostoraikkal pattogtatnak az indulás jeléül — midőn ime a herczegi testvér sietve, kiáltozva jő elő, a herczegnőt karjai közt hozván. Hamarjában ölébe fogta a szegény fiatal leányt, azon éjszakai ruhájában, holmijából mit se hozva el, óráján kivül, mely ott volt vánkosán; s testvérbátyai kétségbeeséssel odahelyezi őt a bőröndök közé, Genlis kocsijába, Genlis karjaiba: Itt ne hagyja őt a kegyelmes ég nevében! Sikoltozási jelenet, de rövid; a kocsisok pattantanak az ostorral és mennek. Oh de merre? Mellékutakon és nagyjából megtört hegyi ösvényeken keresztül, lámpával keresve az útat naplement után; veszélyeken, Coburg osztrákjain és gyanakodó franczia nemzetőrökön keresztül; végre eljutnak Svájczba, épen, de csaknem egy garas nélkül.*) A derék fiatal Égalitére a legzavarosabb holnap vár, azonban most már csak magának kell átgázolnia azt.

Mert valóban oda át a *sárfürdő* melléknevü faluban, Saint-Amand des Bouesben, az ügyek mind rosszabbúl állanak. Kedden délután, április 2-án, 1793-ban, körülbelül négy órakor, két futár jő vágtatva lóhalálában: *mon général!* Négy nemzeti képviselő, élükön a hadügyminiszter, tartanak errefelé Valenciennesből; mind-

*) Genlis, IV. 139.

járt itt lesznek; — lehet gondolni, mi szándékkal. Még a futárok el se hagyták a szót, midőn a hadügyminiszter és a nemzeti képviselők s az öreg Camus, a levéltárnok, mint fő szónokuk, megérkeznek. *Mon général*-nak még volt annyi ideje, hogy kirendelje a Berchigny huszárezredet, hogy az hadi rendben ott álljon közel, ha valami történnék. S ekkor belép a hadügyminiszter, Beurnonville, barátságos arczczal, mert hiszen ő régi jó barát; belép Camus levéltárnok, s nyomában a másik három képviselő.

Iratokat mutatnak elő, s felszólitják a tábornokot a convent itélőszéke előtt való megjelenésre: csupán csak azért, hogy egy vagy két dologban felvilágositást adjon. A tábornok a megjelenést alkalmatlannak, hogy ne mondjuk, lehetetlennek találja, és hogy „a szolgálat megsinylené azt.“ S ekkor következik az okoskodás, az öreg levéltárnok szava mind hangosabbá válik. Még a hangos meggyőzni akarás is hiábavaló ennél a Dumourieznél; ez csak haragos, tiszteletlen megjegyzésekben válaszol. S igy vitatkoznak és tanácskoznak ezek a szegény nemzeti biztosok, igen sötéten néző tollas törzstisztek, veszély és bizonytalanság közt, visszavonulva olykor s újra visszatérve, mintegy két óra hosszán át minden eredmény nélkül. Mire Camus levéltárnok, ugyancsak hangosan ejtve a szót, kijelenti a nemzeti convent nevében, — mert van hatalma hozzá: — hogy Dumouriez tábornok *fogoly*. „Engedelmeskedik-e ön a nemzeti parancsnak, tábornok!“ — „*Pas dans ce moment-ci*, Épen

most nem szándékozom", feleli a tábornok, szintén hangosan, s azután oldalt pillantva, bizonyos ismeretlen hangzókat ejt ki, parancsoló módon, úgy látszik, valami német parancsszót.*) Huszárok ragadják meg a négy nemzeti képviselőt és Beurnonvillet, a hadügyminisztert s kiviszik őket az épületből, sőt ki a faluból is, a katonai vonalon át még azon éjjel, két könnyü kocsiban, Coburghoz foglyokul, mint kezeseket: hogy ott raboskodjanak hosszú időn át Maestrichtben és az osztrák erősségekben!**) *Jacta est alea.*

Dumouriez ezen éjjel nyomatja „felhivását"; ugyanezen éjjel és másnap Dumouriez serege, azon világossá lett sötétségben, dühben, félig kétségbeesve, kénytelen tanácskozni a fölött, hogy mit csinál a tábornok, s hogy ők mit fognak cselekedni ebben az ügyben. Képzelhetjük, hogy bizony ez a szerda nem volt az édes nyugalomnak napja senkire nézve sem. Azonban csütörtökön reggel azt látjuk, hogy Dumouriez, Chartres Égalitéből és néhány törzstisztből álló csekély kisérettel, lépésben lovagol a Condé felé vivő országuton: talán Condéba mennek, hogy megnyerjék maguknak az ottani helyőrséget, de kétségtelenül azért is mennek, hogy Coburggal személyesen találkozzanak, ki megegyezés folytán ott várakozik az erdőben, azon a tájon. Doumet faluhoz közel három zászlóalj nemzetőr, —

*) Dumouriez, IV. 159.

**) Camus által irt elbeszélésük. (Toulongeon, III. 60—87. függ.)

olyan emberek, a kik mindig tele vannak jakobinismussal, — halad el mellettünk, kissé sebesen koczogva, — úgy látszik megtévedtek, mert mi nem rendeltük őket erre az útra. A tábornok leszáll lováról, s egy az útfélen levő gunyhóba lép, hogy nekik helyes útbaigazító parancsot adjon, írásban. De hallga! micsoda sajátságos zaj támad ott most; hogyan kiáltozzák és ordítják: *„árulók"* s *„el kell őket fogni!"* a nemzetőr zászlóaljak közre fogtak bennünket és lövöldözni kezdenek! Lóra, Dumouriez, s vágtass, a hogy tudsz! Dumouriez és a tisztek mélyen nyomják lovaikba sarkantyújokat; árkokat ugratva kijutnak a mezőre, a mely csupa mocsár; ott eviczkélnek és bukdácsolnak előre egész erejükből, s utánok golyók és szidalmak szállnak. Lóháton vagy gyalog, derékig lesülyednek, a közben több szolga elesik, végre kimenekülnek a lőtávolból, Mack tábornokhoz, az osztrák hadiszállásra. Sőt másnap visszatérnek Saint-Amandba, és a hű, külföldi Berchigny ezredhez: azonban mit használ mindaz? Az összes tüzérség fellázadt és csörömpölve megy Valenciennes felé; valamennyien fellázadtak, vagy lázadóban vannak; a külföldi Berchigny ezredet kivéve, mely mindössze is csak ezerötszáz embert számlál, senki sem akarja követni Dumouriezt Franczia ország és az oszthatatlan köztársaság ellen. Dumouriez szereplésének vége van.*)

Afranczia ságnak és sansculottismusnak ilyen ösztöne lakozik ezekben az emberekben: ők nem

*) Mémoires, IV. 162—80.

fogják követni sem Dumouriezt, sem Lafayettet, sem semmiféle halandót olyan vállalatban. Hallatszhatik olykor a *Sauve-qui-peut* kétségbeesett kiáltása, de hallatszik a *Vive-la-république*-é is. Új nemzeti képviselők érkeznek, új Dampierre tábornok, a ki nemsokára elesik a harczban; új Custine tábornok; az izgalomban levő csapatok visszavonulnak a famarsi táborba, és szembeszállnak Coburggal, úgy a hogy tudnak.

S igy most már Dumouriez ott van az osztrák hadi szálláson, s életének drámája ezen, kissé szomorú módon végződött be. Egy rendkivül találékony, minden bajból kibujni tudó ember; egyike az égi svájczianknak; a kinek csak munkára volt szüksége. Ötven évig tartott, észre nem vett munka és derékség után, egy évig tartó munka és helytállni-tudás, a mely már nem észre nem vett, hanem minden ország és minden század meglátja azt; s azután ismét más, észre nem vett harmincz év, a Mémoires-irásé, angol nyugdijé, a haszontalan tervezgetések és vállalkozásoké. Isten veled, te égi svájczi, a ki megérdemelted volna, hogy valami más légy!

Tisztikara szétoszlik különböző útakon. A derék fiatal Égalité eljut Svájczba és a Genlis-féle mezeilakba, egy vastag bunkósbottal kezében, s egy erős szivvel keblében: összes herczegi birtoka most ennyi. Égalité, az apa, épen whistet játszott Palais Égalitéjében, Párizsban, ezen április hatodik napján, midőn egy poroszló lépett be hozzá: citoyen Égalitét a convent bizottsága hivatja!*) Erre kihallgatás következett, melynek

*) Lásd: Montgaillard, IV. 144.

eredménye lőn a letartóztatás, s végre a bebörtönzés, elszállittatás Marseillebe és az If erősségbe! Az Orleansság elsülyedt a fekete vizekben; a Palais Égalité, mely egykor Palais Royal vala, rövid időn valószinüleg Palais nationallá leszen.

VII. FEJEZET.

A küzdés.

A mi köztársaságunk papiron levő végzés folytán lehet „egy és oszthatatlan“: de mit ér az, a míg ezek a dolgok igy állanak? Foederalisták a tanácsban, szökevények a hadseregben, árulók mindenütt! Francziaország, kétségbeesett ujonczozást végezve márczius tizedike óta, nem rohan a határok felé, hanem csak ide-oda futkos. A megvető, diplomaticus Dumouriezznek ezen elesése súlyos csapás a finoman beszélő, fejöket magasan tartó *hommes d'état*-ra nézve, a kikkel egyetértett, és sorsuk lefolyásának második felvonását képezi.

Vagy talán szorosabban véve azt mondhatnók, hogy a girondiak sorsának második felvonása, bár akkor nem igen vették észre, azon a napon kezdődött, a melyen, ezen elesés ügyével kapcsolatban, a girondiak szakitottak Dantonnal. Április első napján történt; Dumouriez még nem gázolt át a mocsárokon, Coburghoz, de világos volt, hogy azt szándékozik tenni, s biztosaink már oda voltak, hogy őt letartóztassák: a midőn a girondi Lasource jónak látta,

hogy felálljon, s jezsuita módon kérdésbe tegye s egyszersmind insinuálja nagy hosszan, hogy vajjon Dumourieznek fő bűntársa valószinüleg nem Danton volt-e? A Gironde arczán gúnyos helyeslés látszik; a Hegy visszafojtja lélekzetét. Danton alakja, — mondja Levasseur, — a míg a beszéd tartott, megérdemelte a figyelmet. Egyenesen ült, a benső nagy felindulás egy nemével, küzdve, hogy mozdulatlanul maradhasson; szeméből időnkint vad fénysugár lövelt; ajkait titáni gúny hozta mozgásba.*) Lasource finom ügyész-modorban folytatja a beszédet: az ő lelke előtt ez a valószinűség, meg amaz a valószinűség látszik; valószinűségek, a melyek kínosan hatnak rá, a melyek Danton hazafiúságára fájdalmas árnyat vetnek; — azonban ő, Lasource, reméli, hogy Dantonra nézve nem lesz lehetetlen ezen fájdalmas árny eloszlatása.

„*Les scélérats!*“ kiáltja Danton, felugorva s jobbját ökölbe szorítva, miután Lasource elvégezte a szót; s leszáll a Hegyről, mint valamely lávafolyam: feleletével készen. Lasource valószinűségei mint hitvány por szállnak szanaszét, azonban mégis hagynak valami eredményt hátra. „Igazatok volt, barátim, ti, ott a Hegyen, — kezdi Danton, — és én tévedtem; ezekkel az emberekkel lehetetlen a béke. Legyen tehát háború! Ők nem akarják megmenteni a köztársaságot együtt velünk; meg fogjuk menteni nélkülök; megmentjük ellenökre“. Valóban, a nyers

*) Mémoires de René Levasseur. (Bruxelles, 1830.) I. 164.

parlamenti ékesszólásnak hatalmas kitörése volt ez, a melyet még most is érdemes elolvasni a régi Moniteurben. Az elkeseritett nyers Titán tüzes szavakkal morzsolja és zúzza szét ezeket a girondiakat; az örvendező Hegy minden csapásra karban felkiált; Marat mint valamely zenei *bis*, ismétli az utolsó frázist.*) Lasource valószinűségei eltüntek, azonban Danton hadizenete megmaradt.

A harmadik felvonást vagy jelenetet ezen girondi drámában, — vagyis tulajdonképen ezen második felvonásnak kigészitőjét, — azon naptól kezdve számithatjuk, midőn az erényes Pétion türelme végre kifogyott, és a girondiak, hogy úgy szóljunk, elfogadták Dantonnak ezen hadüzenetét, és Maratnak vád alá helyezését kimondották. Ugyanezen április hónap tizenegyedikén történt, hogy valami lármás izgatottság támadt, a minők gyakran támadnak mostanában; s az elnök föltette kalapját, mivel valóságos őrültek háza volt a terem; s a Hegy és a Gironde ökölbe szoritott kézzel, sőt kezeikben még pisztolylyal is rohantak egymásra: midőn íme, a girondi Duperret kardot ránt. A mezitelen gyilkos aczél láttára az iszonyodás kiáltása hangzott minden oldalról, azonnal háttérbe szoritva minden egyéb izgatottságot; mire Duperret visszadugta ismét kardját hüvelyébe; — megvallva, hogy ő igaz, hogy kihúzta azt, a szent őrjöngés „*sainte fureur*“ egy neme, s a mellének szegzett

*) Séance du 1-er Avril, 1793. (Hist. Parl. XXV. 24—35.)

pisztolyok által ingereltetve erre; azonban, hogy ha apagyilkos módjára a nemzeti képviselőtestületnek bőrén esetleg csak egy karczolást is tett volna: nála is vannak pisztolyok, s azon a helyen zúzta volna szét saját agyát.*)

Azonban, a dolgok ilyen helyzetében, az erényes Pétion másnap reggel feláll, és keserűen panaszkodik ezen zajos kitörések s megszűnni nem akaró fejetlenség miatt, mely magában a törvényhozó hatalom szentélyében urrá lett; s miután ekkor a Hegy lezúgta és lekiáltozta: oly rég idő óta próbára tett türelme elvesztette fékét, és hevesen, magas, feddő hangból, tajtékzó ajakkal kezdett beszélni; „a melyből, — mondja Marat, — én azt következtetem, hogy ő veszettségbe, *la rage*, eb-dühbe esett". A veszettség másokra is elragad: úgy hogy tajtékzó ajakkal újra követelik, hogy az anarchistákat ki kell irtani, s különösen Marat-t vád alá kell helyezni. Mit, egy képviselőt a forradalmi törvényszék elé küldjünk? Megsértsük a képviselők sérthetetlenségét? Vigyázzatok, barátim! Ez a szegény Marat elég hibát követett el, de a szabadság és egyenlőség ellen tett-e valamit? Ha csak azt nem, hogy szerette azt, és küzdött érette, nem bölcsen, de nagyon is jól. Börtönökben és pincze-lyukakban, lenyomó szegénységben, kivetve az emberi társaságból: igen, ilyen küzdelemben vált ő olyan szennyessé és csipássá; igen, ilyen módon lett ő stilitává! Őt akarjátok-e általdöfni éles kardotokkal, a míg Coburg és Pitt tüzet okádva jönnek ránk?

*) Hist. Parl. XV. 397.

A Hegy zajos; a Gironde is zajos és süket; minden ajk tajtékzik. „Huszonnégy óráig tartó állandó ülés", fejenkinti szavazás és rendkivüli erőfeszités segedelmével a Gironde győz: Marat a forradalmi törvényszék elé rendeltetik, hogy feleljen azon februáriusi czikkért, melyben a bevásárlók felakasztását tanácsolja, s egyéb általa elkövetett sérelmekért; s ő, rövid habozás után, engedelmeskedik.*)

Igy lőn elfogadva Danton hadizenete; és most már megvan, a mint ő mondá, hogy legyen meg, „a harcz, fegyverszünet vagy alkudozás nélkül, *ni trève ni composition*". Birokra tehát, Formula és Valóság, élet-halál-harczra egymás ellen, s ezt a harczot végezzétek el; mind a ketten nem élhettek, csak egyikötök!

VIII. FEJEZET.

Életre-halálra!

Az, hogy ez a halálos birkózás még ezután is eltarthatott mintegy hat hétig vagy tovább: bizonyitja, hogy mekkora erő van, még ha az csak a tehetetlenségé is, az elfogadott formulákban, és mekkora gyengeség a születő valódiságokban, és világot vet sok dologra. A nemzet ügyeinek intézése, vitatkozás az alkotmány-javaslat fölött, — mert alkotmányunkat okvetlenül el kell készíteni —: együtt folynak ezzel a

*) Moniteur (du 16. Avril, 1793, et sequ.)

dologgal. Sőt az alatt még helyiségünket is megváltoztatjuk; május tizedikén a régi Salle de Manégeből átmegyünk a mi új termünkbe, a Tuileries-palotában, mely egy királyé vala egykor, s most a köztársaságé. Remény és szánalom, sikra szállva a kétségbeesés és düh ellen, még mindig ott küzdenek az emberek lelkében.

Rendkivül sötét, zavart, élethalálra menő birkózás ez a hat heti küzdelem. A formalisták őrjöngése a reálisták őrjöngésével szemben; hazafiság, önzés, büszkeség, harag, hiuság, remény és kétségbeesés: mind az őrjöngésig fokozva; örültség küzd az őrültséggel, mint mikor két forgószél egymásba rohan; egyik sem érti a másikat, mignem a gyengébb majd egykor meg fogja érteni, hogy ő valóban le van verve. A girondismus erős mint megállapitott formula és tisztességesség; nem nyilatkozik-e mellettünk nem kevesebb mint hetvenkettő a departementek közül, vagyis inkább a departementek tisztességes vezetői közül? Calvados, mely szereti az ő Buzotját, kész felkelésben törni ki, legalább a feliratok ilyenformát sejtetnek; Marseille, a patriotismus bölcsője, fel fog kelni; Bordeaux és az egész Gironde departement mint egy ember kél fel; egy szóval, ki *nem* fog fellázadni, ha a mi nemzeti képviseletünket *(représentation nationale)* sértegetik, vagy valamely követnek csak egy hajaszálát is bántják! A Hegy, viszont, szintén erős, mint valóság és vakmerőség. A Hegy valósága előtt nem lehető-e minden további dolog? Egy új augusztus tizedike, ha szükség lesz rá, sőt talán egy új szeptember másodika is!

De nézd, a szilaj örvendezésnek micsoda tolongása ez, szerdán délután, április huszonnegyedik napján, az 1793-ik esztendőben? Marat az ott, ki a „forradalmi törvényszék“ elől tér vissza! Egy hétig, vagy valamivel tovább, halálos veszélyben forgott, és most diadallal felmentik; a forradalmi törvényszék nem talál komoly vádat ez ember ellen! S ennek folytán a történelem szeme azt látja, hogy a patriotismus, mely kifejezhetetlen dolgokat morgott az egész héten át, hangos örvendezésben tör ki; megöleli Maratját, diadalszekérbe emeli, vállain hurczolja meg az utczákon. A megbántott népbarát az emberek fejei fölött néz szét, cserkoszorúval megkoszorúzva, a veres hálósipkák, carmagnole-ujjasok, gránátos süvegek és asszonyi főkötők hullámzó, messzehangzó tengere közt. A bántalmazott népbarátja itt érte el pályájának tetőpontját; ő is a csillagokig ér fenséges fejével.

Azonban az olvasó elképzelheti, hogy minő arczczal fogadta Lasource elnök, „a kinos valószínűségek“ embere, ki épen most az elnöki széket tölti be, ezt az örvendező áradatot, midőn oda ért, s melynek tetején a „végzésileg vád alá helyezett“ ember uszott. Egy nemzetőr-árkász, ki az alkalom szónokává lőn, azt mondja: a nép ismeri a maga barátját, s annak életét úgy szereti mint a magáét; „a kinek Marat fejére van szüksége, előbb az övét, az árkászét üsse le“.*) Lasource valami általánosságban tartott fájdalmas mammogással felelt, melynek hallatára, —

*) Moniteur, 116. sz. du 26. Avril, An 1-er.

mondja Levasseur, — lehetetlen volt az embernek el nem mosolyodnia.*) Hazafias sectiók, s még a határra el nem indult önkéntesek jönnek, követelve „saját keblöknek az árulóktól való megtisztitását"; kiüzetését, vagy épen vád alá fogatását és elitéltetését az egyenetlenséget szitó huszonkettőnek.

Mindamellett a Gironde keresztül vitte, hogy tizenkét tagból álló bizottmány neveztetett ki, főkép azzal a működéssel megbizva, hogy a törvényhozó-szentélyben előforduló ezen zavarok okait kutassa; mondjon a sansculottismus, a mit akar, a törvény diadalmaskodni fog. Rabaut Saint-Etienne, a régi alkotmányozók közül, az elnöke ennek a bizottságnak: „ez az utolsó deszkaszál, a melyen egy hajótörést szenvedett köztársaság még talán megmentheti magát". Ezek tehát, Rabaut-val együtt, feszült figyelemmel ott ülnek, mint valamely méhe a *formulának,* vagy talán annak sirja; tanúkat hallgatva ki, elfogatásokat téve, rábámulva a zavaroknak roppant, sötét tengerére. Ne bocsátkozzál rá arra a tengerre, olvasóm! Sötét kietlenség és zűrzavar uralkodik ott; dühöngő asszonyok és dühöngő férfiak. Sectiók jönnek, követelve a huszonkettőt, mert a Bonconseil sectio által először kimondott szám még mindig tartja magát, habár a nevek váltakoznak is. Majd más sectiók érkeznek, a vagyonosabbakéi, kárhoztatva azt a követelést; sőt ugyanaz a sectio az egyik nap követeli, s a másik nap a követelést visszavonja, a szerint, a

*) Levasseur, Mémoires, I. f. 6.

mint a vagyonosabbak vagy a szegényebbek ülnek tagjai közt. Miért is a girondiak elhatározzák, hogy „este tiz órakor" minden sectio be legyen zárva, mielőtt a munkásnép jöhetne; a mely végzés azonban minden eredmény nélkül marad. S éjjelenkint a patriotismus anyja fájdalmasan siránkozik; fájdalmasan, de szemei tüzelnek! S az amerikai Fournier s a két Frey bankár és Varlet, a szabadság apostola ugyancsak dolgoznak; Saint-Huruge marquisnak bikahangja ismét hallatszik. És éleshangú asszonyok feleselnek valamennyi karzatról, a conventben és tovább lefelé. Sőt egyszer csak előtünik az összes negyvennyolcz sectiónak „központi bizottsága" a maga roppantságában és kétes minőségű voltában; ott ülésezvén komoran az *Archevêché*-ben, határozatokat bocsátva ki és fogadva el, mint a sectiók központja; rettegett tanácskozmányban egy új augusztus tizedike felől!

Egy dolgot külön fel kell emlitenünk, a mely sok egyébre világot vet: azt, hogy minő képe volt, — akár ezen tizenkét girondi szemén, akár az ember saját szemén át nézve, — a gyöngébb nemből való „patriotismusnak" ebben az időben. Vannak nőnemű hazafiak, kiket a girondiak Megaeráknak neveznek s számukat nyolczezerre teszik; kigyó-hajuk kötelékéből kibomolva szabadon lóg, s ezek a rokkát a tőrrel cserélték fel. Van nekik egy társulatuk, a *Fraternelle*, „testvéri, vagy inkább nőtestvéri társaság", a mely a jakobinusok épületében tartja üléseit. „Két ezer tőr", vagy a *körül*, lőn megrendelve kétségtelenül az ő számukra. Átrohannak Versaillesba, hogy

több asszonyi is toborzzanak maguk mellé, azonban a versaillesi nőknek semmi kedvük a fölkeléshez.*)

Sőt ime az történik, hogy a Tuileries kertjében, mely most a nemzeté, magát Théroigne kisasszonyt is, mint valamely barna fürtű Diánát (bár az lehetne) megtámadták saját ebei, vagy nőstény ebei. A *demoiselle*, a ki saját fogatot tart, igaz, hogy a szabadság mellett van, a mint azt minden kifogáson fölül meg is mutatta; azonban a tisztességgel egyesült szabadság mellett; minélfogva ezek a kigyó-hajú, túlzó nőhazafiak rajta esnek, megtépázzák, gyalázatosan megbotozzák, a maguk szégyelni való módja szerint, s szinte a kert tavába hajitják, ha jókor segély nem érkezik. Fájdalom, ennek a segitségnek már nem sok haszna volt. A szegény demoisellenek feje és idegrendszere, a melyek közül egyik sem a legerősebb, annyira meg van zavarva, törve, tépve, hogy abból soha sem fog felépülni; sőt azok a szervek mind rosszabb állapotba jutnak, míg egyszer azután beadják a kulcsot; s egy év és egy nap elteltével azt halljuk, hogy Théroigne az őrültek házába és kényszerzubbonyba jutott, s ott is marad állandóan. Ilyen barna fürtű alak röpködött s beszélt articulálatlanul és gesticulált, nagyon kevéssé levén képes *ki is fejezni* azt a homályos jelentést, a mely benne volt, az idő tizennyolczadik századának egy kis töre-

*) Buzot, Mémoires, 69., 84. l.; Meillan, Mémoires, 192., 195., 196. l. Lásd: Commission des Douze (Choix des Rapports, XII. 69—131.)

dékén keresztül. S itt eltűnik a forradalomból és a közügyek történetéből örökre.*)

Egy másik dolgot nem akarunk külön leirni, hanem az olvasóra bizzuk, hogy azt képzelje el magának t. i. a testvériség és tökély uralkodását. Képzeld, mondjuk, olvasóm, hogy a millennium már itt van a küszöbön, s még csak fűszerféléket sem lehet kapni — az árulók miatt. Mekkora kedve van az embernek, ilyen esetben arra, hogy sújtsa az árulókat! Oh, te nem tudod azt elképzelni; a te fűszerféléid biztos helyen vannak a boltokban s kevés, vagy egyáltalában semmi reményed sincs ahoz, hogy a millennium valaha eljőjjön! Egyébiránt, hogy minő hangulatban voltak akkor férfiak és nők, egyetlen-egy tény eléggé bizonyitja: az, hogy a *gyanú* minő magas fokra emelkedett. Többször neveztük azt már természetfölöttinek, látszólag nagyítva, pedig csak meg kell hallgatni a tanúk nyugodt vallomását. Nem játszhat a zenét kedvelő hazafi egy kis dalocskát kürtjén, álmodozva ülvén háza erkélyén, a nélkül, hogy Mercier azt rögtön jelnek ne vegye, melyet egyik összeesküvő bizottság ad a másiknak. Az elmeháborodás még magát az összhangot is áthatotta; ott leselkedik a *Marseillaise* és *Ca-ira* hangjában.**) Louvet, a ki épen

*) Deux Amis, VII. 77—80.; Forster, I. 514.; Moore, I. 70. Csak 1847-ben halt meg, a Salpêtrièreben, a legszánalomra méltóbb őrültségben. Lásd Esquirol: Des Maladies Mentales (Paris, 1838.) I. 445—50.

**) Mercier, Nouveau Paris, VI. 63.

úgy keresztül lát a falon, mint a többiek, fölfedezi, hogy őket majd egy küldöttség fel fogja hivni a régi de Manége-terembe való visszatérésre, s aztán, mialatt átmennek, az anarchisták legyilkolnak huszonkettőt közülök. Pitt meg Coburg keze játszik itt, meg Pitt aranya. — Szegény Pitt! Ők nem tudják, hogy milyen baja van annak saját népbarátjaival, azokat kémleltetve, nyúzatva, habeas-corpusukat felfüggesztve, saját társadalmi rendjét féken tartva és a pénzesládákra vigyázva: — a midőn azt képzelik, hogy még e mellé kedve van népzavargásokat támasztani szomszédjai közt.

Azonban a legcsodálatosabb példa ezen franczia vagy inkább emberi gyanakodásra, talán Camille Desmoulinsné. Camille feje, mely egyike a legvilágosabb főknek Franczia országban, annyira át lőn hatva minden idegszálában a természetfölötti gyanakodás által, hogy visszatekintvén ama július tizenkettedikére 1789 ben, midőn az emberek ezrei körülte csoportosultak, s szavaira helyeslőleg orditottak feleletül s kezéből kokárdákat fogadtak el a Palais-royal kertjében: most ezt a tüneményt csak azon hypothesis által tudja megmagyarázni, hogy azok valamennyien fel voltak bérelve, hogy azt tegyék, s felbiztatva a külföldi és másféle cselszövők által. „Az nem történt csak úgy magától — mondja Camille mély belátással, — hogy ez a sokaság zajongva gyűlt körém, midőn beszéltem.“ Nem, az nem történt csak úgy! Mögöttünk, előttünk, körülöttünk, mindenütt egy roppant, természetfölötti bábjáték a cselszövényeknek, s Pitt rán-

galja a sodronyokat.*) Csaknem azt kell következtetnem, hogy én, Camille, magam is egy cselszövény és sodronyon járó fabáb vagyok. A belátás ereje már ennél nagyobb nem lehet.

Akármint álljon ez a dolog, a történelem csak azt jegyzi fel, hogy a tizenkettes bizottság, miután most már eléggé tisztába jött a cselszövényekre nézve, és szerencsére „azoknak szálait mind kezébe keritette“ mint mondták —: most egyszerre csak ezekben a májusi napokban elfogatási rendeleteket bocsát ki; erős kézzel fogja a dolgot, s el van határozva, hogy a zavarok tengerét le fogja csillapitani. — Melyik főhazafi, vagy épen melyik sectio-elnök érezheti így magát biztosságban? Letartóztathatják, kihúzhatják puha fekhelyéből, mivel szabálytalanul járt el a sectióban az elfogatásoknál! Elfogják Varletet, a szabadság apostolát; elfogják a főügyészhelyettest, Hébertet a *Père Duchesnet:* a népnek egy tisztviselőjét, ki a városházán ülésezett, s ki a vértanúság magas, ünnepélyes hangján vesz búcsút tiszttársaitól; ő kész engedelmeskedni a törvénynek, és ünnepélyes belenyugvással eltünik a börtönbe.

Annál gyorsabban jőnek a sectiók, erélyesen követelve őt vissza; követelve, hogy ne a népszerű tisztviselőket fogassák el, hanem az áruló huszonkettőt. Egyik sectio a másik után jön, erélyesen sürgetve, Cambyses-féle szónokló kedvükben; sőt maga a commune is jön, Pache polgár-

*) Lásd: Histoire des Brissotins, par Camille Desmoulins. (Camille röpirata, Paris, 1793.)

mesterrel élén; s ez nem csupán Hébert és a hu. szonkettő után kérdezősködik, hanem ama végzetes régi kérdést teszi fel újra: „Meg tudjátok-e menteni a köztársaságot, vagy mi tegyük azt?“ A kiknek Max Isnard elnök tüzes szavakban válaszol: Ha valamely végzetes véletlennél fogva, azon zavargások valamelyikének alkalmával, a melyek márczius tizedike óta annyiszor ismétlődtek, Párizs szentségtörőleg csak egy ujját is emelné a nemzeti képviselőtestület ellen, Franczia-ország mint egy ember fogna fölkelni, hogy elképzelhetetlen boszút álljon, s „az utazó“ rövid idő múlva „kérdezni fogná, hogy a Szajnának melyik partján feküdt Párizs?“*) Ezekre a szavakra a Hegy és valamennyi karzat csak annál hangosabban ordit, s kivül az épület körül hazafias Párizs forrong.

S a girondi Valazé éjjeli tanácskozásokat tart házánál s meghivókat küld szét: „jőjj pontosan és jól fölfegyverkezve, mert tenni való lesz“. S Megaera nők őgyelegnek az utczákon, zászlókkal és siralmas *alleleu* kiáltozásokkal.**) A convent ajtait orditó sokaság állja el: a szép beszédű *hommes d'état*-kat meglökdösik, mindenféleképen bántalmazzák, a mint ott elhaladnak; Marat jelöli ki őket, ezen halálos veszély perczeiben, mondván: Te is azok közül való vagy. Ha Roland engedélyt kér, hogy Párizst elhagyhassa, napirendre térnek fölötte. Mit tegyenek? Hébert helyettes ügyészt és Varlet apostolt vissza kell

*) Moniteur, Séance du 25. Mai, 1793.
**) Meillan, Mémoires, 195. l.; Buzot, 69., 84. l.

adni, hogy cserkoszorút fűzzenek halántékaikra. A tizenkettes bizottságot az ordító sectiókkal betöltött conventben eltörlik; s másnap a magukat összeszedett girondiak újra visszaállítják. A sötét kaos, vagy a zavarok tengere küzdve forr minden elemében, kavarogva és tüzesedve valamely új teremtés elé.

IX. FEJEZET.

A leveretés.

S valóban, pénteken, május harminczegyedik napján, 1793-ban, a nyári nap egy rendkivül sajátságos jelenetet világít meg. Pache polgármester, a kinek utána küldöttek, miután Párizs láthatólag forrongásban volt, a városi tisztviselőkkel együtt megérkezik a convent gyűléstermébe, a Tuileriesbe, és a legkülönösebb újságokat mondja.

Hogy ma reggel, még szürkületkor, a míg mi állandó ülésben együtt voltunk a városházán, őrködve a közjólét fölött, mintegy kilenczvenhat idegen személy lépett be, épen mint augusztus tizedikén; akik kijelenték, hogy ők fölkelési állapotban vannak; teljhatalmú megbizottjai a negyvennyolcz sectiónak, a melyek részei vagy tagjai az uralkodó népnek, s valamennyien fölkelési állapotban vannak; s továbbá hogy mi, azon fölkeléshez folyamodott uralkodó nevében, hivatalunkból el vagyunk bocsátva. Mire azután mi letettük övszalagjainkat s visszavonultunk a

szomszéd Szabadság-terembe. Majd egy pár percz mulva ismét visszahivtak és hivatalunkba visszahelyeztek, miután az uralkodónak tetszett minket továbbra is bizalmára méltatni. Minek folytán, miután újra letettük a hivatali esküt, szépen csak azt vesszük észre, hogy fölkelési állapotban levő tisztviselők vagyunk, kilenczvenhat tagból álló idegen bizottság ülésezvén velünk együtt; s valami citoyen Henriot, kit némelyek a szeptemberi dolgokban való résztvevéssel vádolnak a nemzetőrség főparancsnokává neveztetett ki; s hat óra óta a félrevert harangok zúgnak s a dobok pörögnek —: a mely különös körülmények közt mit tetszenék a magas nemzeti conventnek tanácsolnia, hogy tegyünk?*)

Igen, ez a kérdés. „Le kell tenni a felkelési hatóságot" — felelik néhányan hevesen. Vergniaud legalább annyit akar, hogy „a nemzeti képviselők haljanak meg mindnyájan helyeiken"; erre nagy készséggel és hangos felkiáltással megesküsznek. De a mi a felkelési hatóság letételét illeti, fájdalom, az alatt, míg, mi itt vitatkozunk, micsoda hang az, a mi ide hallatszik? A vészt jelző ágyú hangja a Pont Neufön, melylyel tüzelni halálbüntetés terhe alatt tiltva van, a mi rendeletünk nélkül!

Mindamellett az azért dörg; komor hangjával megreszkettetve a sziveket. A félrevert harangok ijesztő zenét hallatnak, és Henriot fegyveres haderővel körülfogott bennünket! És egyik sec-

*) Débats de la convention (Paris, 1828.) IV. 187—233. Moniteur, 152, 3, 4, számok. An 1-er.

tio a másik nyomába lép az egész napon át, Cambyses-ékesszólással, puskák zörgetésével követelvén, hogy az árulók, akár huszonketten, akár többen vannak, büntettessenek meg, s hogy a tizenkettes bizottság véglegesen eltöröltessék. A Gironde szive elalél ezek láttára; a hetvenkét tisztességes departement messze van, s ez a tüzes városi hatóság közel! Barrère a középút mellett van, hogy t. i. engedjenek valamit. A tizenkettes bizottság kinyilatkoztatja, hogy nem várva be az eltöröltetést, ime eltörli maga magát és nincs többé. Rabaut előadó váltig szeretné elmondani a maga és a bizottság utolsó szavait, azonban lebőgik. Nagyon örülnek rajta, hogy a huszonkettő még eddig ép bőrben maradt. Vergniaud a finomság törvényeit egy kissé messze vive az alkalmazásban, inditványozza sokaknak nagy bámulására, hogy „Párizs sectiói jól viselték magukat hazájuk iránt.“ Mire az éjnek késő óráiban, a jó magaviseletű sectiók hazamennek, kiki a maga szállására. Az ügyről Barrère fogja tenni a jelentést. S ő ott ül, elzárkózva, gyors tollával és eszével; számára nincs alvás ezen az éjszakán. Péntek, május utolsó napja, ily módon végződött.

A sectiók jól viselték magukat, de nem kellett volna-e még jobban viselkedniök? A girondismus és vele a pártoskodás, le van verve egy pillanatra s kénytelen beérni vele, hogy semmi legyen; de nem kelhet-e fel valamely kedvezőbb pillanatban még kegyetlenebbül, és a köztársaságot meg kell menteni, mindannak daczára. Igy okoskodik a patriotismus, még mindig együtt tanácskozva; s igy okoskodik Marat alakja, a mely

ott látható a sötét sectio-világban, a más napon. Míg azután a meggyőződés megszületik! — És így szombaton alkonyatkor, midőn Barrère egy éj és nap munkája által azt a dolgot olyan szépen kifényesítette, s jelentése az esti postával épen indulóban volt: a félrevert harangok *újra* zúgni kezdenek. A *général*-induló szól; fegyveres emberek foglalnak helyet a Place Vendôme-on és egyebütt, az éjjelre; ellátva eleséggel és itallal. Ott, a nyári éj csillagainak fényinél fogják ezen éjjel bevárni azt, a mi látni és tenni való lesz; Henriot és a városháza megadja majd a tájékoztatót, a kellő időben.

A convent, a *général*-induló hangjára visszasiet nagytermébe, azonban csak valami száz taggal, s igen keveset végez, tulajdonkép az ügyek intézését másnapra halasztja. A girondiak nem igen igyekeznek ide; ők kint kerestek maguknak hálóhelyet. A szegény Rabaut, midőn másnap reggel Louvet-vel és még néhányad magával, a csupa forrongásban levő utczákon keresztül helyére visszatér, kezét tördelve mondogatja: *„Illa suprema dies!"**) Felvirradt a vasárnap, június második napja, az 1793-ik esztendőben, a régi szólásmód szerint; az új szólásmód szerint *első* éve a szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek. Eljutottunk az utolsó jelenethez, a mely egyszersmind bevégzi a girondi senatorság ezen történetét.

Nem igen valószinü, hogy bármely földi gyülekezet összejövetele ilyen körülmények közt tör-

*) Louvet, Mémoires, 89. 1.

tént volna valaha, mint ezé a nemzeti conventé most. A vészharangok zúgnak, a város vámkorlátjai be vannak zárva; az egész Párizs lábujjhegyen áll, vagy fegyverben van. A fegyverben levők számát százezerre teszik: nemzeti hadsereg és a fegyveres önkéntesek, a kiknek a határokra és La Vendéebe kellett volna menniök, de nem mentek, miután az árulás még nincs megbüntetve és csak futkostak ide-oda. Ennyi, erősen felfegyverzett ember folyja körül a nemzeti Tuileriest és a kertet. Lovasság, gyalogság, tüzérség, szakállas útcsinálók; a tüzéreket látni lehet tábori tűzhelyeikkel a nemzeti kertben, a mint a golyókat veressé tüzesitik, és kanóczuk meg van gyújtva. Henriot tollasan ott lovagol, tollas tisztjei közt; minden állomás és kijárat biztositva van; a tartalék-had egész a boulognei erdőig kinyúlik; a színtérhez legközelebb a legválogatottabb hazafiak vannak elhelyezve. Egy más körülményt is fel kell jegyeznünk: hogy a gondos előljáróság, mely a tábori tűzhelyeket olyan bőkezűen osztogatta, nem feledkezett meg az eleséges kocsikról sem. A „Souverain" egyetlen tagja sem lesz kénytelen most hazamenni ebédre, hanem ott maradhat a sorban, miután bőséges ennivaló megy helyébe minden keresés nélkül. Hát nem érti ez a nép a felkelést? Ti, feltalálásban *nem* szegény *Gualche*-ok!

Azért is jó lesz, ha a nemzeti képviselők, „a Souverain megbizottjai" mindezt megfontolják! Kiüzetése a huszonkettőnek és a tizenkettes bizottságnak: addig nem mozdulunk innét, míg ez meg nincs! Egyik küldöttség a másik után érke-

zik, mind erősebb hangon követelve, azzal az izenettel. Barrère középútat javasol: — Nem volnának-e talán hajlandók a vádlott követek bele nyugodni abba, hogy önként eltávozzanak, s ez által nemeslelkű önmegtagadást és önfeláldozást tanúsítsanak hazájok iránt? Isnard, ki egy kissé bánja azt a keresést, hogy Párizs a folyam melyik partján állott, késznek nyilatkozik a lemondásra. Kész rá *Te-Deum* Fauchet is; az öreg Dusaulx, a Bastille bevételének írója, a „vieux radoteur", vén féleszű, mint Marat nevezi, még készebb. Másfelől a bretagnei Lanjuinais kijelenti, hogy van egy ember, a ki önként soha sem fog lemondani, hanem tiltakozni fog teljes erejéből, a míg csak szavát felemelheti. S valóban előlép tiltakozásával; dühöngés és zaj veszi körül; utoljára Legendre rákiált: „Lanjuinais, jöjj le a szószékről, vagy én hajitlak le onnat, *ou je te jette en bas!*" Mert a dolgok a végletekig jutottak. Sőt néhány buzgó hegypárti meg is ragadja Lanjuinaist, de nem tudják ledobni, miután az „megkapaszkodott a karfába", s igy csak „ruháit tépték össze". Derék senator, méltó a szánalomra! Barbaroux sem mond le; ő „megesküdött, hogy ott hal meg helyén, és azt az esküt meg fogja tartani". Mire a karzatok valamennyien felugrálnak, mintha felvetették volna őket; néhányan fegyvereiket rázzák, és kirohannak, kiáltozva: *Allons,* gyerünk tehát; nekünk kell megmentenünk hazánkat!" Ilyen ez a június másodiki vasárnapi ülés.

A keresztyén Európában templomok telnek

meg és ürülnek ki ismét, de ez a convent-terem nem ürül ki azon egész idő alatt; a lármás veszekedésnek, kinzó aggodalomnak, megaláztatásnak és kabát-gallérok eltépésének napja ez; *illa suprema dies!* Köröskörül ott áll Henriot és az ő százezer embere, bőségesen kielégítve korsóból és kosárból; sőt amaz „öt frankosokat osztogat szét katonáinak"; mi, girondiak, saját szemeinkkel láttuk; öt frankot egynek-egynek, hogy bátrak legyenek! És őrjöngő fegyveres csőcselék tolakodik egész padjainkig, s ott orditoz az elválasztó korlát előtt. Foglyok vagyunk saját termünkben; Grégoire püspök nem mehetett ki bizonyos *besoin actuelre,* a nélkül, hogy négy csendőr ne őrizte volna. Mivé lett a nemzeti képviselet jelleme? S ime már a nap sárgább fényt vet a nyugoti ablakokra és a kémények hosszabb árnyékot vetnek: s a jól tartott százezer ember, sem azoknak árnyéka, nem mozdul! Mit csináljanak? Azt az indítványt teszi valaki, bár fölöslegesnek látszik előre is, hogy a convent induljon ki testületileg, hogy saját szemeivel győződjék meg a felől, vajjon szabad-e vagy nem? És azután lehet látni, a mint a Tuileries keleti kapuján a bajban levő convent kiindul; élükön a szép Hérault Sechelles; az ő kalapja fel van téve, a közveszély jeléül, a többiek hajadon fővel vannak, s mennek a Carrousel kapuja felé; egész csoda ez: Henriot és az ő tollas tisztjei felé. „A nemzeti convent nevében, útat nyissatok!" Henriot ugyan nem tágit egy hüvelyknyire sem. „Én nem fogadok el semmiféle rendeletet, mig a Souverainnek, a ki

az enyém és az önöké egyaránt, parancsa teljesítve nincs". A convent nyomul előre; Henriot, tisztjeivel, mintegy tizenöt lépésnyire hátrál, „Fegyverre! Tüzérek, az ágyúk mellé" — s azzal kirántja csillogó kardját, utána tisztjei s a huszárok valamennyien. A tüzérek csóválják az égő kanóczot; a gyalogság fegyverével tiszteleg, — fájdalom, vizszintes irányban tartva azt, mintha tüzelni akarna. A föltett kalapu Herault visszavezeti az ő szorongatott nyáját a Tuileries hodályán és a kerten keresztül, a szemközt levő kapuhoz. Itt van a feuillants erkély, s ott van, fájdalom, a mi régi Salle de Manége-ünk is, azonban ezen a Pont Tournantra néző kapun sem lehet kimenni. S azután próbálják a harmadikat, meg a negyediket: de kijutni nem lehet sehol. Vigasztalanul kóborlunk a fegyveres sorok közt, a melyek igaz, hogy *Éljen a köztársaság,* — de egyszersmind „*Vesszenek a girondiak*" kiáltással fogadnak bennünket. E jelenetnek párját, a Szabadság első esztendejében, a lemenő nap sehol sem látta.

S ime most Marat áll elibünk; mert ő ott kullogott ezen mi könyörgő körmenetünkben; mintegy száz válogatott hazafi van nyomában; a Souverain nevében parancsolja, hogy térjünk vissza helyeinkre, s tegyük azt, a mit tőlünk kivánnak, s a mire kötelezve vagyunk. A convent szót fogad. „Nem látja-e a convent — mondja Couthon, különös parancsoló arckifejezéssel — hogy szabad" — csupa jó barátok lévén körülötte? A convent, a mely tele van jó barátokkal és sectióbeli fegyveres férfiakkal, szavaz úgy a

hogy parancsolva van. Sokan nem szavaznak, hanem hallgatnak; egy vagy kettő szavakkal tiltakozik; a Hegy teljesen egy értelemben van. A tizenkettes bizottság tagjaira és a bevádolt huszonkettőre, a kikhez még hozzáadjuk Clavière és Lebrun ex-minisztereket: ezekre, némi csekély, rögtönzött változtatással (egyik vagy másik szónok proponálván, de Marat disponálván) végzésileg kimondatik, hogy „le vannak tartóztatva, saját házaikban." Brissot, Buzot, Vergniaud, Guadet, Louvet, Gensonné, Barbaroux, Lasource, Lanjuinais, Rabaut, — mindössze harminczketten; mindazok, a kiket a girondiak neve alatt ismertünk, sőt még többen is. Ezek „a franczia nép őrizete alatt," nemsokára azonban két csendőr őrizete alatt mindenik, békésen fognak lakni saját házaikban, mint letett senatorok, további rendelkezésig. Ezzel végződik a vasárnapi ülés június másodikán, 1793-ban.

Tiz órakor százezer ember, a csillagok szelid fényénél, miután munkáját jól elvégezte, szépen haza megy. Ugyanezen a napon a központi fölkelési bizottság letartóztatta Madame Rolandot s bebörtönzé az Abbayeba. Roland elszökött, senki sem tudja hova.

Igy buktak el a girondiak, fölkelés következtében s mint párt megszűntek létezni, egy-egy sóhajt nyerve a legtöbb történetirótól. Ezek az emberek tehetséges, bölcsészeti miveltségű s tisztes jellemű férfiak voltak; s nem kárhoztathatjuk őket, még csak azért sem, hogy csak pedánsak voltak, s jobb anyag nem volt bennök;

nem kárhoztatásra méltók ezért, csak nagyon szerencsétlenek. Az „erények köztársaságát“ akartak megvalósitani, melynek ők lettek volna a vezetői; és csak az „erők köztársaságát“ sikerült nyerniök, a melyben mások voltak a vezetők és nem ők.

Egyébiránt Barrère el fogja készíteni róla a jelentést. Az éj „polgári sétával“ végződik, „fáklya-fény mellett:“*) bizonynyal a Testvériség valódi országa már nem lehet messze!

*) Buzot, Mémoires, 310. l. Lásd: Pièces Justificatives, az elbeszélések commentárjait stb. Buzot, Louvet s Meillannál. Documents Complémentaires: Hist. Parl. XXVIII. 1—78.

IV. KÖNYV.

A RÉMULET KORA.

I. FEJEZET.

Corday Charlotte.

Június és július lombos hónapjában több franczia departement elkezd hajtani egy csomó forradalmi *papir*levelet, úgynevezett felhivásokat, határozatokat, Journalokat vagy diurnálokat „az elnyomásnak ellenszegülő egyesület fáján.“ Különösen Caen városa, Calvadosban, azt tapasztalja, hogy az ő papirlevele, a *Bulletin de Caen* hirtelen kihajtott, hirtelen meg is erősödött ott hirlap minőségben, a girondi nemzeti képviselők szerkesztése alatt!

Mert a száműzött girondiak közt van néhány elszántabb jellemű ember is. Némelyek, mint Vergniaud, Valazé, Gensonné, „saját házaikban letartóztatva“, stoicus lemondással várják, hogy mi lesz a vége a dolognak. Mások, mint Brissot, Rabaut, a szökéshez, az elrejtőzéshez folyamodtak; a mi, miután Párizs sorompói ismét nyitva vannak egy vagy két napra, nem

volt nehéz. Voltak ismét, a kik Buzotval Calvadosba futottak, vagy el messze, Franciaország felületén, Lyonba, Toulonba, Nantesbe és másuvá, s azután Caenben találkoztak: hogy mintegy harczi trombitával felkeltsék a tisztességes departement-okat, s leverjék az anarchicus Hegy-pártot, vagy legalább ne adják meg magukat, mig arra egy csapást nem mérnek. Az ilyen hangulatúak száma lehet mintegy húsz vagy több is, a letartóztatottak és a még le nem tartóztatottak közűl, mint: Buzot, Barbaroux, Louvet, Gaudet, Pétion, kik megszöktek a saját lakásaikon való letartóztatásból; továbbá Salles, a pythagoreus Valady, Duchâtel, az a Duchâtel, a ki paplanba takarva s háló sipkában jelent meg, hogy Lajos életben maradása mellett szavazzon, s ki a veszély és a valószinű letartóztatás elől elmenekült. Ezek, egy időben huszonhét főre menvén számuk, valóban itt laknak Caen városának „*Intendance*-ában vagy departementi épületében", Calvadosban; szivesen fogadva az ügyek élén álló férfiak által; szivesen fogadva és el is tartva, miután maguknak nincs pénzük. S megjelenik a *Bulletin de Caen*, a leglelkesitőbb czikkekkel, hogy hogyan nyilatkozott mellettük a bordeauxi kerület, a lyoni kerület, egyik kerület a másik után; számban hatvan vagy mondjuk hatvankilencz, vagy épen hetvenkét*) tisztességes departement vagy nyilatkozott már, vagy kész nyilatkozni. Sőt úgy látszik, hogy Marseille kész Párizs ellen menni,

*) Meillan, 72., 73. l.; Louvet, 129. l.

egymaga, ha szükség lesz rá. Ezt mondá Marseille városa, hogy ő kész a menetelre. Azonban minthogy más oldalról Montélimart város azt mondá, hogy nem bocsátja keresztül őket, s készebb inkább eltemetni magát „saját kövei alá —": erről ne történjék említés a *Bulletin de Caenben.*

Ilyen lelkesitő czikkeket olvasunk ebben az új hirlapban; tüzes ékesszólást és hatalmas sarcasmust; tirádákat a hegy ellen, Salles követ tollából, a melyek, — mint barátai mondják —, hasonlitanak Pascal *Lettres provinciales*-eihez. S a mi még inkább megfelel a czélnak, ezek a girondiak szereztek maguknak egy fővezért, valami Wimpfent, ki előbb Dumouriez alatt szolgált; azután egy másodrendű kétes jellemű tábornokot, Puisayet s másokat, s mindent elkövetnek, hogy sereget gyüjtsenek a háborúra. Nemzeti önkéntesek, a kiben csak sziv van közületek, gyüljetek ide, barátjai a szabadságnak; jöjjetek a mi Calvadosban fekvő városainkból, Eureből, Bretagneból, távolról és közelről; s azután előre Párizsnak, és tiporjátok el a fejetlenséget. S igy Caenben, július első napjaiban, van nagy dobolás, csapatszemle, szónoklás és tanácskozás; tisztek és hadsereg; intéző tanács; *Carabots* clubja, a szabadság antijakobinus barátjaié, hogy vádat emeljenek a kegyetlen Marat ellen. A mely ügyekkel s a *Bulletinek* kiadásával bizony elég dolga lehet egy nemzeti képviselőnek.

Caenben különösen buzgók az emberek; s a mint remélni lehet, többé kevésbbé buzgók

ez úgy mellett, azon „hetvenkét departementban is, a melyek hozzánk ragaszkodnak.“ És abban a Franciaországban, a melyet kivülről a kimmeriai betörő szövetség övez körül, belőlről pedig La Vendée forradalma emészt, ez-e a következtetés a melyre jutottunk: polgárháború által verni le a fejetlenséget? A közmondás azt tartja: *durum et durum non faciunt murum.* La Vendée lángban áll; Santerre semmire sem tud menni velök; jobb ha haza jön és főzi a sert. A szövetkezett Európa bombái röpködnek az egész észak mentén. Mainz ostroma egész hiressé lett; — a kik a festőiben gyönyörködnek (mint Goethe tanúskodik róla), mindkét nemen levő vidéki nép a megmosakodott osztályból, tódul ide vasárnaponkint, hogy lássa a tüzérség működését, és a mint nekik visszafelelnek; csak egy kissé le kell buknia az embernek, a mig a golyó elsziszeg mellette.“*) Condé megadta magát az osztrákoknak; ő magassága, a yorki herczeg, több hét óta keményen ostromolja már Valenciennest. Mert fájdalom, a mi erődített famarsi táborunkat ostrommal bevették; Dampierre tábornok megöletett; Custine tábornok dorgálást kapott, — s voltaképen most érkezett Párizsba, hogy „felvilágositást“ adjon.

S mindezen dolgokkal a Hegynek és a kegyetlen Maratnak szembe kell szállniok, úgy a hogy tudnak. Bár anarchicus convent az, a melyben ülnek: panaszt tevő, felvilágositó vég-

*) Belagerung von Mainz, (Goethe's Werke, XXX. 278—334.)

zéseket tesznek közzé, a melyekből azonban nem hiányzik a szigorúság sem; biztosokat küldenek szét, egyenkint vagy párjával, egyik kezükben az olajfa ággal s a karddal a másikban. Biztosok érkeznek még Caenbe is, azonban oda mentüknek nem sok a haszna. Romme, a mathematikus, és Prieur a *Côte d'Or* melléknevű, vállalkoztak rá, hogy olajágukkal és kardjukkal ide jöjjenek, azonban, itt börtönbe vetik őket; ott ülhet Romme, lakat és zár alatt „ötven napig", és gondolkodhatik új naptáráról, ha tetszik neki. Éj-sötétség, La Vendée és polgárháború! Soha sem állott az „egy és oszthatatlan köztársaság" ügye gyengébb lábon.

E komor forrongása közt Caennek és a világnak, a történelem szeme különösen egy dolgot jegyez meg: a *de l'Intendance* épület előszobájában, a hol elfoglalt követek jönnek-mennek, egy fiatal úrnő, öreg szolgája kiséretében, komolyan, kecscsel vesz búcsút Barbaroux követtől.**) A nő pompás, norman származásra mutató alak; most van huszonötödik évében; gyönyörű, nyugodt arczú: neve Corday Charlotte, előbb D'Armans előnévvel, a mig a nemesség érvényben volt. Barbaroux egy Duperret követhez szóló levelkét adott neki, — ahhoz a Duperrethez, a ki egyszer kardott rántott az általános izgatottság közepett. Ugy látszik, a kisasszony Párizsba készül valami ügyben? „Ő republicanus volt már a forradalom előtt, és soha sem volt energia hijával." Bizonyos teljes

**) Meillan, 75. l. Louvet, 114. l.

bevégzettség és határozottság látszik ezen szép női alakon; „energia alatt azt a szellemet érti, a mely készti az embert, hogy áldozza fel magát hazájáért." Oh, és ha ez a szép fiatal Charlotte csak azért tűnt volna elő, zárt, nyugodt magányából, egyszerre mint egy csillag; kegyetlenül szeretetreméltóan, félig angyali, félig ördögi tündöklléssel: hogy felragyogjon egy pillanatra, és a másikban kioltassék; hogy emlékezetben maradjon, a minő fényes, tökéletes ő volt, évszázadokon keresztül! A történelem, ott hagyva a sötétség fiainak szövetségét kivül, és a baljóslatúan forrongó huszonöt milliót belül, kis ideig csak erre a szép tüneményre, erre a Charlotte Cordayra fogja irányozni tekintetét; feljegyzi, Charlotte merre jár; hogy a parányi élet hogyan ég benne, akkora tündöklléssel, s azután eltünik, az Éj által benyeletve.

Charlotte tehát Barbaroux ajánló levelével és egy kis csomag holmival, kedden július kilenczedikén helyet foglalt a caeni postakocsiban, Párizsig váltva jegyet. Senki sem vesz búcsút tőle, senki sem kiván neki szerencsés útat: atyja számára pár sort hagyott hátra, melyben jelenti, hogy Angliába ment s kéri hogy apja feledje el és bocsásson meg neki. Az álmos postakocsi döczög előre, unalmas politikai beszélgetés és a Hegy dicsérete közt, a melyben azonban Charlotte nem vesz részt. Igy halad egy egész éjjel, egész nap és ismét egész éjjel. Csütörtökön, valamivel dél előtt, a Neuilly hidhoz értek; itt van Párizs, ezer sötét palotájával, a vége és czélja az utazásnak. Megérkezve a de

la Providence vendéglőbe, a des Vieux Augustins utczában, Charlotte szobát kér; siet lefeküdni; alszik az egész délutánon s az egész éjjel, másnap reggelig.

Másnap reggel átadja levélkéjét Duperretnek. Bizonyos családi iratokra vonatkozik az, melyek a belügyminiszter kezében vannak, s melyekre egy caeni apáczának, Charlotte egy régi zárdabeli barátnéjának, szüksége van; s a melyeknek megkapásában Duperret segitségére fog lenni. Ez volt tehát Charlottenak minden dolga Párizsban? Ezt elvégezte pénteken, — mindamellett semmit se szól a visszatérésről. Látott és hallgatagon kutatott sok mindenfélét. Látta a conventet testi valóságában, s látta, hogy milyen a hegy. Maratnak élő arczvonásait nem láthatta; mert beteg és nem hagyhatja el lakását.

Szombaton reggel, nyolcz óra körül, vesz egy nagy tokos kést a Palais Royalban; azután egyenest, a Place des Victoires-on, beül egy bérkocsiba: „A Rue de l'Ecole de Médecinebe, 44-ik szám. „Ott Marat polgártárs lakik! — Marat polgártárs beteg és nem fogadhat látogatást; a mi ugy látszik, hogy a látogatót nagyon boszantotta. Tehát ő neki Marat-val van dolga? Boldogtalan szép Charlotte; boldogtalan szennyes Marat! Caenből, nyugot legtávolából és Neuchâtelből, kelet legtávolából, ez a két lény egymáshoz közeledik; nekik, a legcsodálatosabb módon, dolguk van egymással. Charlotte visszatérvén fogadójába, egy kis rövid levélkét küld Maratnak, elmondva benne, hogy ő Caen-

ből, a forradalom székhelyéről való; hogy komolyan óhajtja őt látni, s „képessé teszi őt arra, hogy Franciaországnak nagy szolgálatot tegyen". Válasz rá nem érkezik. Charlotte még egy levélkét ir, még sürgetőbbet az előbbinél; azzal maga megy ki kocsin, hét óra körül este. A kifáradt munkások újra elvégezték hetüket; a roppant Párizs őgyeleg, tolong, tarkabarkán, határozatlanul, mint szokása; csupán ennek a szép alaknak van határozott szándéka, s ő hajtat egyenesen, — czélja felé.

Meleg júliusi este van, mint mondók, a hónap tizenharmadika; a Bastille bevétele napjának előestéje azon napé, a melyen, négy évvel ezelőtt „M. Marat", a Pont Neuf körül levő csoportból, ravasz okossággal követelte azon Besenval-féle huszár-csapattól, a mely olyan barátságos indulattal volt a nép iránt, hogy „hát akkor szálljanak le a lóról és adják át fegyvereiket"; és ez által nevezetessé lett a hazafiak közt. Négy esztendő: s ez alatt minő utat tett meg; — s most, körülbelül fél nyolczkor este, ott ül izzadva egy fürdőkádban; fájdalmakat szenvedve, betegen a forradalmi láztól, — s hogy még micsoda más betegségben, azt a történelem jobban teszi, ha elhallgatja. A szegény ember nagyon beteg és kimerült, összes készpénze huszonhárom sous, papirban; kádfürdőben ül; mellette egy erős, három lábú szék, a melyen a közben írhat; és egy piszkos — mosóteknő, nevezzük úgy: ez az ő polgári lakása az orvosi-egyetem-utczában; ide, s nem máshová vezette őt útja. Nem a Testvériség és „tökéletes boldog-

ság" országába, de bizonyára úton van arra felé! — Hallga, újra kopogtatás! Zenei csengésű női hang, melynek tulajdonosa nem akar eltávozni: az a citoyenne az, a ki Franczia országnak szolgálatot akar tenni. Marat, megismervén őt belülről, kiáltja: Bocsássátok be. Charlotte Cordayt beeresztik.

Citoyen Marat, én Caenből, a forradalom székhelyéről való vagyok, s beszélni óhajtottam önnel. — Üljön le, *mon enfant*. Nos, mit csinálnak az árulók Caenben? Mely követek vannak Caenben? — Charlotte megnevez néhányat közülök. „Fejök le fog hullani két hét alatt" károgja a buzgó nép-barát, s oda huzza asztalálkáját, hogy irjon: *Barbaroux, Pétion,* irja összezsugorodott mezitelen karral, oldalt fordulván a fürdőben; *Pétion* és *Louvet,* és — Charlotte kihúzta a kést tokjából, s azt egyetlen, biztos döféssel, az iró szivébe meríti. „*A moi, chère amie! Ide, kedvesem!*" — a halálosan talált ember nem tudott többet szólani vagy kiáltani. Mire a segitni kész mosónő berohant, nem volt többé sem a nép barátja, sem a mosónő barátja, hanem élete egy mély hörgéssel elszállt, méltatlankodva, az alant levő árnyakhoz.*)

Ily vége lőn Maratnak, a Nép barátjának; a magánosan álló stilitát hirtelen letaszitották oszlopáról, — hogy *hova*? Az tudja, ki őt teremtette. A hazafias Párizs jajgathat és sírhat sokszorosan, s a siralmat a hazafias Franczia-

*) Moniteur, 197., 8., 9. számok: Hist. Parl. XXVIII. 301—5. Deux Amis. X. 368—74.

ország viszhangozhatja; s a convent („Chabot a rémülettől sápadtan kijelenti, hogy valamennyiőjüket meg akarják gyilkolni") elhatározhatja, hogy köztemetésben, a Pantheonba való helyeztetés tiszteletében részesüljön, Mirabeau hamvai helyet adván az övének; s a jakobinus társulatok, kesergő ékesszólással, összeszedvén jellemének vonásait, hasonlithatják őt Valakihez, a kit, ők úgy hiszik, megtisztelnek, „a jó Sansculotte"-nak nevezve, — de a kinek nevét itt nem mondjuk ki;*) s emelhetnek kápolnát is azon urna számára, a melybe szíve elhelyeztetett, a Place du Carrouselen; s az újszülött gyermekeket nevezhetik Maratnak; s a Lago-di-Como-beli házalók egész hegyeket rakhatnak gipszből gyúrt s nem szép mellszobrokból; s David lefestheti képét, vagy a haláljelenetet; s mindazon apotheosis megtörténhetik, melyet az emberi génius ilyen körülmények közt kitalálni képes: de Marat nem tér vissza többé Istennek fényes ege alá. Egyetlen körülmény az, a melyet valódi rokonszenvvel olvasunk a régi *Moniteur* hirlapban: hogyan jő fel Marat testvére Neuchâtelből kérni a conventet, „hogy az elhúnyt Jean-Paul-Marat puskája adassék neki".**) Mert Maratnak is volt testvére, s voltak természeti szeretet-kötelékei; őt is pólyába gön-

*) Lásd: Éloge funèbre de Jean-Paul Marat, prononcé à Strassbourg (Barbarouxnál, 125—131 l.); Mercier, etc.

**) Séance du 16. septembre, 1793.

gyölték egykor, s nyugodtan aludt egy bölcsőben, mint női többiek. Oh ti, embereknek fiai! — Azt mondják, hogy egy nőtestvére még ma is él Párizsban.*)

A mi Charlotte Cordayt illeti, az ő munkája el van végezve; s annak jutalma közel van és biztos. A *chère amie,* és a házban levő szomszédok rárohannak, ő „felfordit nehány mozdithatható bútort", elsánczolja magát, míg a csendőrök megérkeznek, s azután nyugodtan megadja magát, nyugodtan bemegy az Abbaye börtönbe: egyedül ő a nyugodt, az egész Párizs bámulattal, dühvel és csodálkozással zajong körülte. Duperretet elfogják ő miatta; iratait lepecsételik, — a melynek még következményei lesznek. Fauchetet hasonlóképen, bár Fauchet még csak nem is hallott felőle semmit. Charlotte, szembesitve ezen két követtel, dicséri Duperret komoly szilárdságát, és megrója Fauchet elcsüggedését.

Szerdán reggel ott látható szép, nyugodt arcza a zsúfolásig telt Palais de Justiceben, a forradalmi törvényszék előtt; ő a napot „a béke előkészitése negyedik napjának" nevezi. Láttára sajátságos zúgás terjedt el a teremben, a melynek természetét nehéz lett volna meghatározni.**) Tinville ott van vádpontjaival és egyéb hivatalos okmányaival; a Palais Royalból való késcsináló kész tanúskodni, hogy nála vette a nő

*) 1836-ban.

**) Procès de Charlotte Corday etc. (Hist. Parl. XXIII. 311—338.)

a tokos kést; „mindezen részletek szükségtelenek“ — vágott közbe Charlotte; „én öltem meg Marat-t“ — Kinek az ösztönzésére? — „Senkiére sem.“ — Tehát mi vitte önt rá? — „Az ő vétkei. Megöltem egy embert“ — tevé hozzá, rendkivül *(extrèmement)* emelt hangon, a mint tovább folytatták a vallatást, „megöltem egy embert, hogy megmentsek százezret; egy gazembert, hogy ártatlanokat mentsek meg; egy kegyetlen vadállatot, hogy nyugalmat szerezzek hazámnak. Én republicanus voltam még a forradalom előtt; sohasem voltam energia híjával“. Itt tehát nincs semmi több mondanivaló. A közönség csodálkozva bámul; a gyorskezű rajzolók hirtelen papirra vetik vonásait, Charlottenak nem lévén ellene kifogása; a törvénytudók haladnak tovább a formaságokon. Az itélet halál, mint gyilkosra. Ügyvédjének megköszöni fáradságát, gyöngéd szavakban, emelkedett, classicai lélekkel. A pappal is, a kit hozzá küldtek, hasonlót tesz, azonban sem gyónásra, sem annak valamely babonás vagy másnemű segitségére nincs szüksége.

Minélfogva, ugyanezen estén, körülbelül fél nyolczkor, a Conciergerie kapuján, az egész lábújjhegyen álló város bámulása mellett, a végzetes kocsi kiindul; rajta egy szép, fiatal teremtés, a gyilkosok veres ruhájába öltöztetve; oly szép, komoly, oly tele élettel, s utazik a halál felé — egyesegyedül e nagy világban. Sokan leveszik kalapjukat, tisztelettel köszönve neki; mert melyik szív az, a mely meg ne volna in-

dulva?*) Mások zúgnak és gúnyosan kiáltoznak. A mainzi Lux Ádám kimondja, hogy az a nő nagyobb mint Brutus; hogy szép volna meghalni vele együtt; úgy látszik, hogy ennek a fiatal embernek a feje meg van zavarodva. A Place de la Révolutionon Charlotte arczán ugyanaz a nyugodt mosoly játszik. A hóhérok össze akarják kötni lábait; ő ellenáll, azt hivén, hogy azt boszantásul akarják tenni; azonban egy felvilágositó szóra nyájas önvédekezéssel megadja magát. Utolsó cselekményül, miután most már minden kész, leoldják kendőjét nyakáról; a szűz szeméremnek pirulása boritja be azt a szép arczot és nyakat; az arczon még ott volt annak pírja, midőn a hóhér felemelé a levágott főt, hogy megmutassa a népnek. „Teljesen igaz, — mondja Forster, — hogy a levágott főt arczul ütötte, miután én saját szemeimmel láttam azt: a rendőrség be is csukta érte.“**)

Ily módon jöttek összeütközésbe a legszebb és a legrútabb, és megsemmisitették egymást. Jean-Paul Marat és Marie-Anne Charlotte Corday mind a ketten hirtelen oda levének. „A béke előkészitésének napja?“ Fájdalom, hogyan volna a béke lehető vagy előkészithető, a míg például a szeretetreméltó hajadonok szivei, zárdai magányukban nem a szerelem paradicsomáról és az élet világosságáról, hanem Codrus önfeláldozásáról és a jól kiérdemelt halálról álmodoznak? Az a hu-

*) Deux Amis, X. 374—384.
**) Briefwechsel, I. 508.

szonöt millió sziv ilyen állapotba jutott, *ez* a fejetlenség; annak lelke ilyen; miért is nem a béke lesz a test, a melybe felöltözendik! Marat halála a régi szenvedélyeket tizszeresen fölhevitvén, rosszabbat eszközöl bármely életnél. Oh ti, boldogtalan, egymást kölcsönösen megsemmisitő két teremtmény, a Szép és a Rút, aludjatok jól, — az édes anyának keblén, a ki mindkettőtöket szült!

Ez Charlotte Corday története; a legbevégzettebb, a legteljesebb; angyalian ördögi: olyan, mint egy fényes csillag! Lux Ádám féltébolyodottan megy haza, hogy kjöntse az ő Apotheosisét papiron és nyomtatásban; hogy inditványozza, hogy neki szobrot emeljenek, ezzel a felirással: *Nagyobb mint Brutus.* Barátai figyelmeztetik a veszélyre, a mely érheti; Lux nem törődik semmivel; azt hiszi, hogy szép volna meghalni vele együtt.

II. FEJEZET.

Polgárháboruban.

Azonban ugyanezen idő alatt egy másik guillotine is munkában van, egy másik személyen: Charlotte meghal Párizsban ma a girondiakért; Chalier meghal Lyonban holnap, a girondiak által.

Abban a városban az ágyúknak az utczákon való végigdübörgéséből azoknak elsütése,

s eszeveszett küzdés következett be: Nièvre Chol és a girondiak győznek; — s ezeknek háta mögött ott van, mint mindenütt, egy royalista párttöredék, azt várva, hogy közbe csapjon. Lyonban elég sok a baj, s az uralkodó párt erős kézzel fogja dolgát. Mert valóban, az egész Dél forrongásban van: bebörtönözve a jakobinusokat, fegyverkezve a girondiak mellett; minél fogva mi egy „lyoni congressust“ és egy „lyoni forradalmi törvényszéket“ állítottunk fel s az anarchisták reszkessenek! S így Chaliert csakhamar bűnösnek találják a jakobinismus s gyilkos összeesküvés bűnében, meg abban, hogy „kivont tőrrel beszélt a múlt február hatodikán“; s másnap ő is utazik utolsó útján, Lyon utczáin keresztül, „egy pap oldala mellett, a kivel, úgy látszik, komolyan beszél“, miután most már a bárd a közelben csillog. Ez az ember, öreg korában, tudott sírni, s „térdre esni a kövezeten“, áldva az eget valamely szövetkezési programm vagy más ilyen megpillantásakor; azután Párizsba zarándolkolt, hogy ott imádja Marat-t és a Hegyet: s ime most Maratval együtt mind a ketten más hazába vándoroltak; — megmondtuk, hogy nem lesz neki jó vége. Lyonban a jakobinismus belűlről zúgolódik, de külsőleg nem meri mutatni. Chalier, midőn a törvényszék elitélte, ezt mondá nekik: „Az én halálomat ez a város drágán fogja megfizetni.“

Montélimart városa nem temetkezett saját romjai alá; mindamellett Marseille valóban megindul a „lyoni congresszus“ rendele-

tével; bebörtönzi a hazafiakat; s most már még a royalisták is merik mutatni arczukat. A kik ellen Cartaux tábornok küzd, bár csekély erővel; s vele egy tüzér őrnagy, a neve Napoleon Buonaparte. Ez a Napoleon, hogy bebizonyitsa, miszerint a marseilleieknek utoljára sincs semmi kilátásuk a győzelemre, nem csak küzd, hanem ir is; kiadja az ő „*Souper de Beaucaire*"-jét, egy nevezetessé lett párbeszédet.*) Boldogtalan városok, actióikkal és reactióikkal! Az erőszakot erőszakkal fizetik vissza, mértani arány szerint; a royalismus és a fejetlenség egyaránt közbe vág; a mely mértani sorozatok tiszta összegét melyik ember lesz képes kiszámitani?

A vasrúd még nem úszott a vizen a marseillei kikötőben; azonban Rebecqui testét ott találták úszva, miután vizbe ölte magát. A tüzes Rebecqui látván, hogy a zavar hogyan lesz mind mélyebbé, és a „tisztességességet" hogyan mérgezi meg a royalismus: ugy érzé, hogy egy republicanusra nézve nincs más menedék a halálnál. Rebecqui eltünt, senki sem tudta, hova; mignem egy reggel ott találták üres tokját, vagy holttestét, felmerülve a vizszinre, himbálódzva a sót hullámokon;**) s igy megtudták, hogy Rebecqui visszavonult örökre. — Toulon hasonlókép börtönzi a hazafiakat; delegátusokat küldve a congressusba; összejátszva, szükség esetén, a royalistákkal és az angolok-

*) Lásd: Hazlitt, II. 529—41.
**) Barbaroux, 29. l.

kal. Montpellier, Bordeaux, Nantes: az egész Francziaország, a mely nincs Ausztriának és Kimmeriának körme közelében, ugy látszik, hogy őrültségbe és öngyilkos romlásba rohan. A Hegy dolgozik, mint valamely tűzokádó, egy égő, vulcanicus országban. A conventi bizottságok, a közbiztossági és a közjólléti, éjjel-nappal munkában vannak: conventi biztosok sietnek minden országúton, olajágat és kardot vive kezükben, vagy talán most már csak kardot. Chaumette és az előljárók mindennap megjelennek a Tuileriesben, alkotmányt követelve; nehány hete, hogy elhatározták a városházán, hogy egy küldöttség „menjen minden nap“ s követeljen alkotmányt, mindaddig, mig nem kapnak egyet,*) a mely által az öngyilkos Francziaország ismét egyesüljön és kibéküljön magával; a mi bizonyára kimondhatatlanul kivánatos.

Ez tehát a gyümölcse annak, hogy a ti anti-anarchicus girondiaitok háborút kezdtek Calvadosban? Bizony, ez a gyümölcse, és semmi más egyéb. Mert mielőtt Charlottenak vagy Chaliernek feje leesett volna, maga a calvadosi háború, hogy úgy szóljunk, eltűnt, mint egy álom, egy ijedt kiáltásban. A midőn „hetvenkét departement“ áll az ember háta mögött: attól többet vártunk volna. Azonban kisült, hogy „a tisztességes emberek,“ bár készek szavazni, de nem hajlandók a harczolásra. A birtok mindig nagy pont a törvény

*) Deux Amis, X. 345.

előtt; de az *ilyen* természetű pörökben el lehet mondani, hogy egész hegygyé válik. Az emberek teszik azt, a minek tevéséhez hozzászoktak, s mérhetetlen határozatlanság és inertia van bennök; engedelmeskednek annak, a kinél a szimbolumokat látják, a melyek engedelmességet követelnek. Fontoljuk meg, hogy mit jelent a modern társadalomban ez az egyetlen tény: a főváros ellenségeink kezében van. A metropolis, a melyet jogosan hivnak *anyavárosnak;* a többi helységek mind csak az ő gyermekei, csecsemői. Minden bőrös postakocsi, mely belőle kidöczög, postacsomagjaival és podgyászos bőrládáival, egy-egy roppant életér; ő a szive a többieknek. Foglald le azt az egy postakocsit, és milyen sokat elfogtál! Wimpfen tábornok gyakorlatilag beletekintvén a dologba, nem lát más utat, mint hogy vissza kell térni a royalismushoz és összeköttetésbe lépni Pittel. Sötét czélzásokat tesz erre a dologra, minek hallatára mi girondiak rémülve döbbenünk vissza. Másod-parancsnokul egy „*Ci-devant*-"t,*) valami Puisaye grófot mutat be, a ki teljesen ismeretlen és nagy mértékben gyanús Louvet előtt.

S valóban, kevés háborút indítottak, a mely ilyen haszontalan módon folyt volna le, mint ez a calvadosi. Az, a kit az ilyen dolgok érdekelnek, elolvashatja annak részleteit ugyanezen *ci-devant* Puisayenek, a sokat kiállt em-

*) *Ci-devant*, a régi kormányhoz tartozó előkelőt, nemest jelent. A ford.

bernek és royalistának emlékirataiban: hogy a mi girondi nemzetőrjeink, kivonulva nagy zeneszóval, hogyan ütöttek tábort a vén Brécourt kastély körül, az erdős részen, Vernonhoz közel, hogy ott a Párizsból jövő hegypárti nemzetőrökkel megütközzenek. Július tizenötödikének délutánján hogyan állottak szemben egymással, s hogy úgy szóljunk, kölcsönösen elsikoltották magukat, és mind a két fél megfutott, minden veszteség nélkül. S azután, hogy Puisayet, — mert a hegypárti nemzetőrök futottak meg először, s mi azt hittük, hogy mi vagyunk a győztesek —, hogyan zavarták ki meleg ágyából a Brécourt kastélyban; és lovagolnia kellett csizma nélkül, a mi nemzetőreink az éjjeli őrködés közben, váratlanul *sauve-qui-peut* rémületbe esvén —: egy szóval a calvadosi háború csütörtököt mondott, most már csak az volt az egyetlen kérdés, hogy merre tűnjenek el s melyik lyukba rejtsék el magukat!*)

A nemzeti önkéntesek rohannak hazafelé, gyorsabban, mint ahogy onnét eljöttek. A hetvenkét tisztességes departement, mondja Meillan, „mind sarkon fordult, és elhagyott bennünket huszonnégy óra alatt.“ Boldogtalanok azok, a kik, — mint például a lyoniak is —, tovább mentek, semhogy megfordulhattak volna! „Egy reggel“ ott találjuk a mi *Intendance* épületünk falán felragasztva a convent

*) Memoires de Puisaye (London, 1803.) II. 142—67.

határozatát, a mely minket *Hors la loi*, a törvény oltalmától megfosztott állapotba helyez; melyet a mi saját caeni tisztviselőségünk ragasztatott ki; — világos jeléül annak, hogy nekünk is jobb lesz eltűnnünk. Igen, eltűnnünk, de hova? Gorsasnak barátai vannak Rennesben; ő ott fog elrejtőzködni, — szerencsétlenségre nem marad elrejtve. Guadet s Lanjuinais járatlan mellék-utakra térnek, hogy Bordeauxba jussanak. Bordeauxba! — ez az egyetemes kiáltás, ép úgy a bátorságé, mint a kétségbeesésé. Ott még lobog a tisztességnek valami kis zászlaja, vagy legalább azt hiszik, hogy lobog.

Ide tehát; kiki a hogy tud! Tizenegy e balsorsú követek közül, a kik közé vehetjük tizenkettedikül Rionffe barátunkat, az írót, eredeti dolgot csinál: fölveszik a nemzetőrök egyenruháját, s vonulnak vissza dél felé, a bretagnei zászlóaljjal, mint azon hadtesthez tartozó közkatonák. Ezek a derék bretagneiak hivebbek voltak hozzánk, mint bárki más. Azonban egy vagy két nap múltán ők is kétkedni kezdenek, meghasonlanak; itt kell hagynunk őket; s mintegy hatot közülök mellénk véve, kiséretül vagy vezetőkül, magunkban elindulunk, — magános vonuló csapatkát képezve, a kietlen nyugoti vidéken.*)

*) Louvet, 101—137. l. Meillan, 81., 241—70. l.

III. FEJEZET.

A tizenegy menekülése.

Ezen tizenegy ember menekülése a legérdekesebb menekülések közé tartozik a melyekről a történet emlékezik. — Egy maroknyi elhagyatott törvényhozó megy ott a sárguló őszben, megállapodás nélkül, vállra vetett puskával és tele tölténytartóval. Hosszú, száz mérföldre terjedő út választja el őket Bordeauxtól; a vidék népe mind ellenségesebbé lesz irántuk, gyanítva a valót, mind jobban forrongva és suttogva, minden oldalon. Louvet ránk hagyta ezen menekülés leirását, a mely munkája többet ér mindannál, a mit valaha irt.

Oh erényes Pétion, a te korán megőszült fejeddel, oh derék ifjú Barbaroux: ide kellett jutnotok? Nehéz út, rongyos csizma, könnyű erszény; körülfogva a veszélyek, — mint valamely tenger által! Jakobinus hangulatú forradalmi bizottságok vannak minden városban; barátaink megfélemlitve, ügyünk a vesztő-félé. Moncontour mezővárosban szerencsétlenségre épen vásár van; egy ilyen magános vonuló csapatocskának átmenése a szájtátó közönség előtt gyanús; energiára, lélekjelenlétre és szerencsére van szükségünk, hogy bennünket keresztül hagyjanak menni; siessetek, ti fáradt zarándokok! A vidék kezd mozgolódni; rólatok terjed a hir napról napra, hogy magánosan vonuló tizenkét ember megy arra ilyen titkos módon; minden új nappal szélesebb hullámú lesz az utánatok ku-

tatva siető tömeg, mígnem egyszer az egész nyugot talpon áll. „Cussyt a köszvény kinozza; Buzot nagyon kövér a gyaloglashoz.“ Riouffe, felhólyagzott lábbal, vérezve, csak lábújjhegyen járhat; Barbaroux kificzamodott bokával sántikál, mindamellett folyvást jó kedvű, tele van reménynyel és bátorsággal. A könnyű Louvet a nyúl szemével néz, de szive nem a nyúlé; csupán az erényes Pétiont hagyta el nyugodt komolysága „de csak egyszer.“*) Szalma-padlásokon, haraszt bokrok közt hálnak; a legdurvább szalmazsák valamely titkos jó barát szobája földjén: valóságos fényűzés. A legmélyebb éjszakában jakobinus polgármesterek kutatása és dobok pörgése által riasztatnak fel, s csak a nyugodt, szilárd arczkifejezés, a puskák kézbe fogása és a gyors, feltaláló ész vágja ki őket.

Arra gondolni, hogy Bordeauxba jussanak, a tüzes La Vendéen és a még hátra levő hosszú mérföldeken keresztül: őrültség volna; jó, ha Quimperbe eljuthatnak a tengerparton és ott hajóra ülhetnek. Gyorsan, csak gyorsan! Az út vége előtt annyira izgatottá lett a vidék körültök, hogy tanácsosnak látták éjjel is folytatni a menést. Úgy is cselekesznek; az éjnek csendes boltozata alatt ügetnek előre, s íme mégis a hír elibök került. Midőn egy Carhaix nevű nyomorult faluba érnek (legyenek annak szalmafödelű kunyhói és feneketlen turfa-gödrei sokáig emlékezetesek az utazó előtt!), bámulva látják, hogy

*) Meillan, 119—137. l.

még világosság pislog itt és ott; a polgárok ébren vannak és csóvák égnek a földi bolygó azon sarkában; s midőn gyorsan keresztül vonulunk egyik hitvány utczán, egy hang kiáltja utánunk: „Itt vannak, *Les voilà qui passent!*“*) Előre még gyorsabban, ti balsorsú, béna tizenkét ember; siessetek, mielőtt fegyvert foghatnának; érjétek el Quimper erdejét napfeljötte előtt és ott húzzátok meg magatokat!

A balsorsú tizenkettő azt teszi, bár nehézséggel, az országút eltévesztésével, veszély és az éjjel együtt járó tévedések közt. Quimperben vannak girondi jó barátok, a kik talán menhelyet adnak a bújdosóknak addig, míg egy bordeauxi hajó elindul. Kifáradva, elcsüggedve, a bizonytalanság kínjai közt rejtőznek ott, míg a quimperi barátokat értesítik, elbujva a sűrű, nedves lombozatok alá; gyanakodva minden emberi arczra. Némi szánalmat lehetetlen megtagadnunk a derekaktól, a szerencsétlenektől. Oh ti legboldogtalanabbak minden törvényhozók között, midőn negyven vagy ötven hónappal ezelőtt összecsomagoltátok holmitokat, s felültetek erre vagy amarra a bőrös kocsira, hogy egy ujjáalkotott Francziaországnak összeirt atyái legyetek és hervadhatatlan borostyánt nyerjetek magatoknak: gondoltátok-e, hogy utatok *ide* fog vezetni? A quimperi samaritánusok ott találják őket rejtőzködve; segitve, vigasztalva veszik fel őket; el fogják rejteni biztos helyekre. Onnat előtünedezhetnek lassankint, vagy ott

*) Louvet, 138—164. l.

maradhatnak meghuzódva s irhatnak emlékiratokat, míg valamely bordeauxi hajó a vizekre száll.

És igy Calvadosban a párt egészen le van verve; Romme kiszabadult a börtönből és gondolkodik kalendáriomán; helyére a pártvezetőket zárták. Caenben a Corday család hallgatagon gyászol; Buzot háza egy rom és por-halmaz, s a romok közt ott ágaskodik egy akasztófa, ezzel a felirással: *Itt lakott az áruló Buzot, aki összeesküdt a köztársaság ellen.* Buzot és a többi eltünt képviselők *hors la loi* vannak, a mint láttuk; életöket elveheti bárki, ott, a hol találja őket. Legrosszabb sorsuk van a szégeny, letartóztatott, látható képviselőknek Párizsban. Attól lehet félni, hogy a „saját házukban való letartóztatás" a „Luxemburgba való bezáratássá" válik, s *hol* fog végződni? Példának okáért micsoda sápadt arczú, vékony ember ez, utazva Svájcz felé mint neuchâteli kereskedő, a kit Moulins városában letartóztatnak? Gyanús a forradalmi bizottság előtt. S a forradalmi bizottság megvizsgálja a dolgot, kisül, hogy az Brissot követ! Csak vissza, a hova letartóztatásod köt, szegény Brissot, voltaképen pedig a szoros fogságba, — a hova majd társaid is követni fognak. Rabaut egy hamis közfalat csináltatott magának, egyik barátjának házában; ott él, láthatlanúl, sötétségben, két fal között. Ez az egész letartóztatási dolog börtönnel és a forradalmi törvényszékkel fog végződni.

Ne felejtsük el Duperretet sem, és Charlotte miatt lepecsételt iratait. Van azok közt egy, a

mely elég keservet fog szülni: egy titkos, ünnepélyes tiltakozás azon június második *suprema dies* ellen! Ezt a titkos tiltakozást a mi szegény Duperretünk fogalmazta, ugyanazon a héten, egyszerű, őszinte nyelven, várva az időt annak közzétételére, a mely titkos tiltakozáson ott van mind az ő, mind más — s nem kevés számú tisztelt képviselők aláírása. S ha most már azokat a pecséteket feltörnék, mialatt a Hegy még mindig győzedelmes? Azok a tiltakozók, Mercier, Bailleul, a mondás szerint hetvenhárman, a mi rész még bennt van a tisztességes girondiakból a conventben, reszkethetnek, ha erre gondolnak! Ezek a gyümölcsei a polgárháborúkezdésnek.

Nemkülönben júliusnak ezen utolsó napjaiban Mainznak híres ostroma is *véget ért:* a helyőrség elvonulhat katonai becsülettel; a szövetségesek ellen nem szabad harczolniok egy esztendeig. A festőinek szeretői, s azok között Goethe, ott állván a mainzi chausséen, nagy érdeklődéssel nézték a menetet, a mely teljes ünnepélyességgel haladt kifelé:

„Porosz lovasok födözete alatt, legelől jött a franczia helyőrség. Különösebb valamit alig lehet képzelni, mint ezeknek a sorát. Egy csapat marseillei, kis termetű, fekete, tarka-barka, rongyos ruhájú topogott elő, mintha Edwin király nyitotta volna ki várát, s abból a vidám törpék seregét bocsátotta volna ki. Ezek után rendesebb csapatok jöttek, komolyan, haragosan, de egyáltalában nem leverve vagy magukat

szégyenelve. A legérdekesebb kép pedig, a mely mindenkinek feltünhetett, az volt, midőn a vadászok *(Chasseurs)* lóháton előjöttek; egész csendben érkeztek odáig, a hol mi állottunk, a midőn zenekaruk rákezdé a *Marseillaiset*. Ezen forradalmi *Te-Deumban* különben is van valami szomorú, sejtelmeket keltő, akármily elevenen játszszák is; most pedig egészen lassú ütemben játszották, megfelelőleg a csendes menésnek, a melyben lovagoltak. Volt benne valami megragadó és félelmes s egyszersmind nagyon komoly, a mint ezek a lovasok, — magas, sovány, bizonyos életkort elért férfiak közeledtek és arczaikon a zene hatása visszatükröződött; egyenkint Don Quixotehoz hasonlithatta volna őket az ember, igy tömegben egész méltóságosaknak tűntek fel.

„Most azonban egy külön csoport vonta magára a figyelmet: a franczia kormány-biztosoké. Merlin de Thionville mellett, a ki huszáregyenruhában volt, s bozontos szakála és szilaj tekintete által tűnt ki, egy másik alak volt, balról, hasonló egyenruhában; a tömeg, ezen utóbbinak láttára, dühvel egyik jakobinus városi lakosnak és clubbistának nevét hangoztatta, és mozogni kezdett, hogy megtámadja. Merlin megállitá lovát; hivatkozott méltóságára, mint franczia képviselőére; a boszúra, a mely akármiféle sérelmet követni fog; tanácsolja nekik, hogy mérsékeljék magukat, mert nem *utoljára* látják őt most itt. A tömeg döbbenve állott meg; egyetlen egy sem mert előre

törni."*) Igy lovagolt tova Merlin, fenyegetvén a legyőzetésben. De most már mi fogja feltartóztatni a porosz sereg áramlatát, hogy az előtte nyitva levő észak-keleten be ne rohanjon? Szerencse lesz, ha Weissenburgnak erődített vonalai és a járhatatlan Vosges hegyek a franczia Elsassra szoritják azt, s visszatartják attól, hogy magának az országnak szivét elboritsa!

Továbbá, épen ezekben a napokban, az észak-nyugoti Valenciennes ostroma is véget ért; elesett az, York herczegének tüzes golyó-zápora folytán. Condé elesett mintegy két hete. A kimmeriai szövetség nyomul előre. S a mi szintén nagyon nevezetes: mindezen elfoglalt franczia városokon nem a royalista *fleur-de-lys* lobog, egy uj trónkövetelő Lajos nevében, hanem az osztrák lobogó lengeti szárnyát, mintha Ausztria meg akarná őket tartani a maga számára! Talán Custine tábornok, a ki még mindig Párizsban van, adhat némi felvilágositást ez erősségek elestéről? Az anya-társaság a szószékről és a karzatról hangosan zúg, hogy kötelessége azt tenni; s ugyanakkor megjegyzi, haragos kedvében, hogy a Palais Royal *Monsieurjei* ezt a tábornokot megéljenezték.

Az anya-társaság megtisztulva most már többszöri „tisztitások vagy *epurations*" által a girondismus minden szennyétől, nagy tekintélylyé lőn. Nevezhetjük a megtisztitott nemzeti convent paizs-hordójának vagy szárnyvezetőjé-

*) Belagerung von Mainz (Goethe's Werke, XXX. 315.)

nek. A jakobinusok tanácskozásait a *Moniteur* közli, épen úgy, mint a parliamentét.

IV. FEJEZET.

Oh természet!

Azonban közelebbről magára Párizs városára nézve, mi az, a mit a történet augusztus 10-én, a szabadság első esztendejében, „a régi styl szerint az 1793-ik évben" ott észrevesz? Az ég ne vegye bűnül, egy új dárdák ünnepélye!

Mert Chaumettenek „mindennapos küldöttsége" elérte czélját: az alkotmányt. Egyike volt ez a leggyorsabban készült alkotmányoknak, a mit valaha csináltak; némelyek azt mondják, hogy nyolcz nap alatt készitették Hérault Séchelles és mások; valószinűleg derék, életrevaló alkotmány, — a mely pont felől azonban mi, bizonyos okok miatt, nem igen alkothatunk itéletet. Lett légyen azonban derék vagy nem derék: Francziaország negyvennégyezer *communeje* sietve fogadta azt el, roppant többséggel mindenütt; örültek, hogy akármilyen alkotmányt is kaptak. Sőt departementi küldöttek érkeztek, a legtiszteletreméltóbb republicánusok mindenik departementből az elfogadás ünnepélyes izenetével; s most már mi lehetne egyéb hátra, mint hogy a mi uj, végleges alkotmányunkat kihirdessük és rá megesküdjünk egy nagy

ünnepély tartása mellett? A departementi küldöttek, mint mondók, már egy idő óta itt vannak; Chaumette nagyon vigyáz rájok, nehogy a girondi *Monsieurök*, az uzsorások, vagy épen a girondi indulatú *filles de joie*, megrontsák erkölcseiket,*) Augusztus tizedike, a halhatatlan évforduló a nap, a mely csaknem nagyobb, mint a bastillei július.

David festő kitett magáért. Köszönet érte Davidnak és a franczia geniusnak, ezen a napon olyan látványos phantasmagoria kerül napvilágra, a milyet még nem látott emberi szem; de a melyről a történelem, a melynek elég dolga van a valódi phantasmagóriákkal, keveset fog mondani.

Legelőször is a történelem megelégedéssel vesz észre a Bastille romjain egy *Természet szobrát*, a mely roppant nagy, s vizet ömleszt két *mamelles*-éből. Ez pedig nem álom, hanem tény; látható, kézzelfogható. Ott önti a vizet a nagy Természet, a homályban, napfeljötte előtt. Azonban midőn a felkelő nap megpirositja a keletet, jön a megszámlálhatatlan, hivatalos rendü és egészen rendetlen sokaság; jönnek a departementi küldöttek, jön az anya-társaság leányaival; jön a nemzeti convent, a szép Hérault által vezetve, s csendes zene gyönyörködteti az emberek fülét. S ime a mint a fenséges Nap szétszórja sugarainak gazdagságát, megaranyozva a halmokat és kéményeket, Hérault ott áll a nagy

*) Deux Amis, XI. 73.

Természet lábainál (a mely csupán párizsi gipsz és semmi más); egy vaskelyhet teli merít a szent kebelből ömlött vizzel, s abból iszik, egy ékesen szóló pogány könyörgés kíséretében, a mely igy kezdődik: „Oh természet"; és isznak a departementi küldöttek mind, mindenik olyan alkalmatos mondással vagy prófétai nyilatkozattal kiséri azt, a minőre képes; s az alatt a zene előbb halkan, lassan, majd harsogva szól; az ágyúk dörögnek, az emberi torkok orditanak: mindezek igen jól végezvén be a nap ünnepélyének első felvonását.

Azután következik az ünnepélyes menet a Boulevards mentén: a küldöttek vagy hivatalos személyek egy darabból álló hosszú, háromszínű szalaggal összekötve; közönséges „tagjai a *souverain*-nek" vegyes tarkaságban haladva, dárdákkal, kalapácsokkal, mesterségük eszközeivel és jelvényeivel; s ezek között van egy eke is, melyen az öreg Baucis és Philemon ülnek s gyermekeik huzzák azt. Sokhangú összhang és dissonantia töltik be a léget. Több diadalkapu alatt mennek át, a melyek elsőjének talapzatánál, vajjon mit gondol az olvasó, kiket találunk? — a nők fölkelésének hősnőit. A piaczok erős hölgyei ott vannak (úgy látszik, Théroigne nagyon beteg arra, hogy ott legyen) tölgyfa-galyakkal, háromszinű szalag diszítménynyel, szilárdan ülve ágyúikon. A kikhez a szép Hérault, hódolattal megállva előttök, hizelgő ékesszólással beszédet tart; mire azok fölkelnek és a menethez csatlakoznak.

De nézd csak, a Place de la Révolutionon

micsoda más fönséges szobor lehet ez, vászonnal leteritve, — a melyet azonban csiga és kötél segélyével gyorsan lerántunk róla? A *szabadság szobrá*! Ez is csak gipszből van, azonban reméli, hogy valamikor érczbőlvalóvá lesz; ott áll, a hol egykor a zsarnok Louis Quinze állott. „Háromezer madarat" bocsátanak szét a széles világba, czédulákkal nyakuk körül: *Mi szabadok vagyunk, kövessetek bennünket.* Royalista és *cidevant* lim-lomból, a mit még összeszedhettek, égő áldozatot gyújtanak; a szép Hérault főpapi beszédet tart, és pogány könyörgést bocsát fel.

Most pedig tovább, előre, a folyamon keresztül, a hol egy új roppant szobor-készület vár ránk; egy roppant gipszhegy; azon a *Nép,* mint Herkules, fölemelt, mindent leverő dorongal; „a girondi foederalismus sokfejű sárkánya emelkedik fel a büzhödt mocsárból:" — mindezek új szónoklatot várnak Héraulttól. A többiről akár ne is szóljunk: a Champ-de-Marsról, az ott levő Haza oltáráról, a megölt *oltalmazók* urnájával és a Törvénynek ácskészitette egyenlősitő rudjával; s arról az érzelemkiömlésről, ágálásról és szónoklatokról, a melyek folytán Hérault ajkainak meg kellett fehéredniök, s nyelvének szája padlásához kellett tapadnia.*)

Hat óra felé hadd üljön le a kifáradt elnök és a párizsi patriotismus általában az ebéd s általában olyan társas étkezés mellé, a milyen kinek-kinek jut; s teli kancsóval vagy habzó po-

*) Choix des Rapports, XII. 432—42.

hárral kezükben, hadd lépjenek be ezen új és legújabb aerába. S valóban nem lesz-e készen Romme új naptára a napokban? Minden háztetőn kis háromszínű lobogók lengenek; a lobogó nyele egy dárda, és azon egy szabadságsipka. Minden ház falán — mert egy hazafi sem akar, a ki nem gyanús, a másik mögött maradni — nyomtatva ezen szavak olvashatók: *Egy és oszthatatlan köztársaság, Szabadság, Egyenlőség, Testvériség vagy Halál.*

A mi az új naptárt illeti, erre nézve inkább itt mondjuk el, mint később, hogy gondolkodó emberek előtt már rég feltünt a régi naptárnak egyenlőtlen és össze nem vágó berendezése; hogy egy új naptár behozatalát már régen szinte eldöntöttnek tekintették. Az atheista Maréchal csaknem tiz évvel ezelőtt terjesztett elő egy új naptárt, a mely legalább a babonától ment volt: ezt most a párizsi hatóság, jobbnak hiányában, el akarja fogadni; minden esetben vagy ezt a Maréchalét vegyük be, vagy valamely ennél jobbat, — miután új aerába jutottunk. Több izben történt kérelmezés ezen dolog érdekében; s valóban egy év óta minden köztestület, journalisták és hazafiak általában *„a köztársaság első éve"* dátumot használták. Kétségtelen, hogy e kérdésnek nehézségei vannak. Azonban a convent vette azt kezébe, és Romme, mint mondók, gondolkodott is rajta; nem Maréchal uj naptárát fogadjuk el, hanem egy jobb új naptárt, a mely Romme-é és a mienk. Romme, segitve Monge, Lagrange és mások által, elkésziti a mathematicai részt; Fabre d'Eglantine adja a költői

neveket; s igy október 5-én, 1793-ban, elég sok fáradság után, végre bemutatják új köztársasági naptárukat, egészen elkészülve, s törvény által használatba is veszik.

Négy egyenlő évszak, tizenkét egyenlő hónappal, melyek mindenikében harmincz nap van: ez háromszázhatvan napot ád ki; s még ott marad öt gazdátlan nap, a melylyel csinálni kell valamit. Az öt gazdátlan napot ünnepnapokká teszszük, s nevezzük azokat az öt *Sansculottides*-nek, vagy nadrágtalan napoknak. A *genius* ünnepe; a *munka* ünnepe; a *tettek*, a *jutalmak*, a *vélemény* ünnepe: ez az öt *sansculottides*. A mi által a nagy kör, vagy ív teljessé van téve; mindössze is még, minden negyedik esztendőbe, melyet hajdan szökőévnek hivtak, beiktatunk egy hatodik sansculottide-ot, és nevezzük azt a *forradalom* ünnepének. A mi most már a számitás kezdetének napját illeti, a mi némi nehézséget okozna különben, — nem a legszerencsésebb véletlen találkozás-e az, hogy maga a köztársaság szeptember 21-én kezdődött, épen az őszi éj-nap-egyenlőség idején? Tehát az őszi éj-nap-egyenlőség, éjfél a párizsi délkör szerint, a hajdan 1792-iknek nevezett keresztyén esztendőben: lesz a pillanat, a honnét az új aera számitása kezdődik. *Vendémiaire, Brumaire, Frimaire,* vagy a mint magyarul nevezhetnők: *Szüretelő, Ködhozó, Zuzmarás:* ez a mi három őszi hónapunk. *Nivose, Pluviose, Ventose,* vagy más szavakkal: *Havazó, Esős, Szeles,* ezek adják ki a téli évszakot. *Germinal, Floréal, Prairial,* vagy: *Fakadó, Virágos, Sarjús:* ezekből áll a tavaszi

évszak. *Messidor, Thermidor, Fructidor,* azaz: *Arató, Égető, Gyümölcsadó:* ezek képezik a republicánus nyarat. Ezen tizenkét részre oszlik fel, igen szépen, a republicánus esztendő. A mi a részletesebb, alsóbb felosztásokat illeti, miért ne hoznánk itt be kissé merészebb újítást: fogadjuk el a tizedes felosztást, s az elavult *Hét* vagy „hét nap" helyébe tegyünk „tiz napot" vagy *Décade*-ot, s készen van az egész. Tehát minden hónapban három *Décade* van, a mely igen helyes beosztás; s a *Décadi,* vagyis minden tizedik nap „a pihenés napja" lészen. Hát a keresztyén szombattal mi történik? Az gondoskodjék maga-magáról!

Ez, röviden szólva, Rommenak és a conventnek új naptára; számításában alapitva a párizsi délkörre és Jean-Jacques evangeliomára; egyebek közt ez is nem kevés alkalmatlanságot szerez a franczia forradalom idegen olvasójának, Messidorjaival és Thermidorjaival megzavarván az ember fejét; úgy hogy utóljára is kénytelen önvédelmében valami vázlatot vagy táblázatot csinálni magának, a mely szerint ezt az új számítási módot a régire rögtön átalakithassa, és azt állandóan kéznél tartani. Ilyen táblázatot nyujtunk mi csillag alatt az olvasónak, a mely a sok használatban ugyan elrongyolott, de még mindig olvasható és kinyomatható. Mert a Romme-féle naptár, annyi sok hirlapban, emlékiratban, közcselekvényben használva, mélyen benyomult az idő azon kis töredékének testébe; egy olyan új aerát, mely tovább tartott tizenkét esztendőnél, nem lehet megvetéssel

mellőzni.*) Ezen táblázat segedelmével segitse át magát az olvasó, a hol szükséges, az új számitásmódból a régibe, a melyet „rabszolga-stilnek, *stile esclave*“ is neveznek; — mi pedig, ezen lapokon, a mennyire lehet, csak az utóbbit fogjuk használni.

Ilyen új köz-ünnepély, új aera vagy új naptár kiséretében fogadta el Francziaország a maga új alkotmányát, a mely a legdemokratikusabb alkotmány a valaha papirra irottak közt. Ho-

*) Szeptember 22-ike 1792-ben, Vendémiaire 1-je az első évben, s mindenik új hónapnak 30 napja van, tehát

Az illető nap számához. Adj hozzá		S megkapod a megfelelő nap számát:	
Vendemiaire-ben	21-et	Szeptemberben	30 napig
Brumaire-ben	21-et	Októberben	31 „
Frimaire-ben	20-at	Novemberben	30 „
Nivose-ban	20-at	Deczemberben	31 „
Pluviose-ban	19-et	Januárban	31 „
Ventose-ban	18-at	Februárban	28 „
Germinalban	20-at	Márcziusban	31 „
Floréal-ban	19-et	Áprilisban	30 „
Prairial-ban	19-et	Májusban	31 „
Messidor-ban	18-at	Juniusban	30 „
Thermidor-ban	18-at	Juliusban	31 „
Fructidor-ban	17-et	Augusztusban	31 „

Ezenkivül van öt sansculottides, s a szökő évben a hatodik: ezeket Fructidor végéhez csatoljuk.

Az új naptár megszűnt január 1-én 1806-ban. Lásd: Choix des Rapports, XIII. 83—99.; XIX. 199.

gyan tölti be feladatát a gyakorlatban? Időről-időre hazafias küldöttségek sürgetik annak használatba vételét, hogy hadd álljon munkába. Azonban ez mindannyiszor megfontolandónak, abban a pillanatban időszerűtlennek látszik. Mignem néhány hét múlva a közjóléti bizottság Saint-Just organuma által jelenti, hogy a jelenlegi veszélyes körülmények közt Francziaország állapota forradalmi, s hogy „kormányának is forradalminak kell lenni, a béke idejéig." Tehát csak mint papiros és remény kénytelen létezését tovább folytatni ez a szegény új alkotmány; — a mely alakban nyugszik most is, végetlen mennyiségű más dolgokkal együtt, azon föld alatti helyen, közel a holdhoz. A papirosnál tovább soha sem jutott, és nem is fog jutni soha.

V. FEJEZET.

A boszú éles kardja.

Ugy áll a dolog, hogy Francziaországnak most egészen másra van szüksége, mint papirosra irt theorémákra, t. i. vasra és merészségre.

Nem áll-e lángban La Vendée még most is, fájdalom, nagyon is betűszerinti értelemben, a gaz Rossignol magukat a malmokat is fölégeti. Santerre tábornok semmire sem tudott ott menni; Rossignol tábornok, vak dühében, s igen gyakran ittasan, még a semminél is kevesebbre

tud. A forradalom terjed, s mind őrültebbé válik. Szerencsére azok a sovány, Don Quixotei alakok, a melyeket Mainzból kivonulni láttunk, s a melyek „kötelezték magukat, hogy a szövetség ellen nem harczolnak egy esztendeig“ megérkeztek Párizsba. A nemzeti convent postakocsikra s egyéb szállító-eszközökre rakja őket, s postai úton gyorsan La Vendéebe küldi. Ott, vitézül küzdve apró csatákban és csete-patékban a gaz Rossignol alatt, hadd mentsék meg, borostyánt nem nyerve, a köztársaságot, és „kaszaboltassanak le lassankint az utolsó emberig“.*)

S a szövetségesek serege nem özönlik-e be, mint valamely tűzáradat; Poroszország a nyitva levő észak-keleten; Ausztria s Anglia észak-nyugaton; Houchard tábornok semmivel sem szerencsésebb ott, mint Custine volt; vigyázzon magára! Spanyolország is előnyomult a keleti és nyugoti Pyrenéeken át, s terjeszkedik szét délnek tájain, Bourbon-lobogókat lobogtatva. Azt a vidéket már különben is a girondi polgárháború hamva és parazsa borítja. Marseille égése csak el van fojtva, de kioltva nincs, hogy majd csak vérben oltassék ki. Toulon, megrémülve és sokkal tovább menve, semhogy megfordulhatna, — halljátok meg ti égi hatalmak! — az angolok karjai közé vetette magát. A touloni fegyvertáron lengő lobogó még csak nem is Lajosnak a trónkövetelőnek *Fleur-de-lysje*, hanem az angolnak s Hood admiralnak átkozott

*) Deux Amis, XI. 147.; XIII. 160—92.

Szent-György-keresztje! A mi maradék tengeri hadiszere, fegyvertára, kötélzete, hadihajója volt Franciaországnak, az átszolgáltatta magát az emberi nem ezen ellenségeinek, — *„ennemis du genre humain“* kezébe. Ostromoljátok, lövessétek, ti biztosok, Barras, Fréron és ifjabb Robespierre; s ti Cartaux tábornok és Dugommier tábornok; s mindenek fölött te figyelemre méltó tüzérszázados, Napoleon Buonaparte! Hood erősiti, eleséggel látja el magát; úgy látszik, egy második Gibraltárt akar csinálni abból a helyből.

De nézd, a késő őszi éjszakán, augusztus utolsó éjeinek egyikén, micsoda hirtelen veres vakitó fény az, a mely Lyon városa fölött támadt, akkora durranás kiséretében, mely szinte megsüketité a világot? A lyoni lőportorony az, sőt a hadiszerek tára, négy lőportoronynyal, a mely meggyuladt a bombázás alatt és a levegőbe repült, „száztizenhét házat ragadva fel magával“. Akkora fénynyel, mint a déli napé, s akkora mennydörgéssel, a mekkora csak az utolsó itélet trombitájáé lesz! Minden élő alvót felébresztett az, messze nagy kiterjedésben. Minő látvány volt az, melyet a történet szeme a hirtelen éjszakai ragyogó fényben szemlélhetett! A boldogtalan Lyon város házfödelei s valamennyi temploma és tornya egy pillanatra megvilágositva; a Rhône és Saône vizei forrnak ágyúiban, egyszerre láthatókká válva, s völgy és halom, tanyák és a sik tarló s az egész vidék körös-körül; — a halmok, fájdalom, árkokká, torlaszokká és töltésekké alakitva át hirtelen; a kékruhás pat-

tantyusok, mint lőporos kis ördögök, űzik pokoli üzletüket odafönn, a *nem* ambróziás éjszakában! Hadd födje be ismét sötétség ezt a képet, mert látása bántja a szemet. Beteljesült, hogy Chalier halálát drágán fizette meg ez a város. Conventi biztosok jöttek a városba és tanácskozások tartattak Lyonban minden eredmény nélkül; az actio reactiot szült s a viszonyok mind rosszabbakká lőnek, mig végre az lett az eredmény, hogy Dubois-Crancé biztos „hetvenezer emberrel és több megye összes tüzérségével“ éjjel és nappal bombáztatja Lyon városát.

De még rosszabb állapot is vár reá. Éhség, pusztulás és tűz uralkodnak Lyonban. Az ostromlottak kirohanásai kétségbeesettek; a derék Précy, nemzetőrparancsnok és főparancsnokuk, megteszi a mi embertől telik; kétségbeesetten, de siker nélkül. Az élelmiszerek szállitása el van vágva; városunkba semmi sem jöhet be, csak golyó és bombák. A fegyvertár felrobbant; magát a kórházat porrá lövik, és betegek elevenen temettetnek el. Ez utóbbi szép épületre fekete lobogót tűztek ki, az ostromlók könyörületére hivatkozva vele; mert bár most őrjöngők, de azért nem a mi testvéreink-e? Ezek azt vak dühökben kihivási jelnek vették, s annál inkább oda czéloztak. A rossz állapot mind rosszabbá lesz a városban, s lehet-e a rosszat megállitani, mig az a legrosszabb fokot el nem érte? Dubois biztos semmi mentségre, semmi szóra nem hallgat, ezen az egyen kivül: „megadjuk magunkat kegyelemre“. Lyonban vannak elnyomott jako-

binusok, uralkodó girondiak és titkos royalisták. S most, midőn a süket őrültség és az ágyúk bömbölése összemunkálnak: nem teheti-e meg a városi előljáróság, hogy utoljára magának a royalismusnak karjaiba veti magát? A szardiniai király ő felsége segítséget akart hozni, de nem sikerült. D'Autichamp menekült, a két trónkövetelő királyi fenség nevében segítséggel jó Svájczon keresztül, de még nem érkezett meg: Précy kitűzi a *liliomos* lobogót!

Ennek láttára a hű girondiak mindannyian bánatosan leteszik fegyveröket. Most már hadd vegyék be a mi tricolor testvéreink a várost és öljenek le bennünket haragjukban; *veletek* mi nem akarunk győzni. Az éhező asszonyokat és gyermekeket kiküldötték a városból; a süket Dubois visszaküldi őket; tombol tűz-esőben és őrültségben. „Gyapjús zsákokból készült sánczainkat" elfoglalták, meg visszavettük; Précy a „fleur-de-lys" alatt hősiesen küzd, mint maga a kétségbeesés. Mi lesz Lyonból? Az ostrom már hetven nap óta tart.*)

Vagy nézzünk oda, a mint ugyanezen hetekben, távol a nyugoti vizeken, egy kis zsiros, piszkos kereskedő hajó szeli át a biscayai öblöt, skót legénységével; a melynek bensejében elrejtve ülnek, vigasztalanul, a girondi ügynek utolsó, elhagyatott töredéke, a Quimperből jövő képviselők. Többen elmenekültek oda, a hova tudtak. A szegény Riouffe a forradalmi bizottság körmei közé, s Párizs tömlöczébe került. A többiek itt

*) Deux Amis, XI. 80—143.

rejtőzködnek: a tiszteletre méltó Pétion ősz hajával, a haragos Buzot, a gyanakodó Louvet, a derék, fiatal Barbaroux és mások. Quimperből ezen szomorú helyzetben menekültek ki, s most aggódva és küzködve haladnak előre; veszély fenyegetvén őket a hullámok, veszély az angolok, s legnagyobb veszély a francziák részéről; számkivetve az Ég és a Föld által ezen skót legénységű kereskedőhajó zsiros belsejébe s körülöttük a kietlen Atlanti tenger moraja zúg. Bordeauxba mennek, ha talán ott még pislogna némi remény. Ne menjetek be Bordeauxbá, barátim! Vérengző conventi képviselők, Tallien és más ilyenek, érkeztek oda, rendeleteikkel és guillotiejaikkal; a tiszteletreméltóság földre taposva nyög; a jakobinismus uralkodik ott, korlátlanul. Onnat a Réole kiszálló-helyről vagy *Ambès* földfokról, mintha a sápadt Halál integetne, az ő forradalmi éles kardjával, hogy távozzatok!

A skót hajótulajdonos, az ügyes, zsiros ember, a Bec d'Ambés valamelyik oldalán nagy nehezen horgonyt vet; nagy nehezen partra szállitja az ő girondiait; a kik — miután körülnéztek, a leggyorsabban befúrják magukat a föld alá; s így, földalatti folyosókban, jó barátok hátsó szobácskáiban, pinczékben, pajta-padlásokon, a Saint-Emilion és Libourne barlangokban kikerülik a kegyetlen halált.*) Oh ti legboldogtalanabbak, minden senatorok között!

*) Louvet, 180—199. l.

VI. FEJEZET.

Fölkelve a zsarnokok ellen.

Mindezen kiszámithatatlan bajokkal, rémséges dolgokkal és csapásokkal mit állíthat szembe a jakobinus convent? A nem számitgató jakobin-szellemet és a formákat lehányt sansculotte őrültséget! Ellenségeink törnek ránk, — mondja Danton, — de nem fognak legyőzni bennünket, „inkább hamuvá égetjük Franciaországot, *nous brûlerons la France*".

A közbiztossági és közjóléti bizottságok „a körülmények magaslatára, *à la hauteur*" emelkedtek. Emelkedjék fel minden halandó *à la hauteur*. A negyvennégyezer sectio és azok forradalmi bizottságai hozzák rezgésbe a köztársaság minden idegszálát, s érezze minden franczia, hogy vagy tennie kell, vagy meghalnia. Ezen sectiók és bizottságok képezik éltető vérforgását a jakobinismusnak; Danton Barrèret és a *Salut public*-ot használván organumul, elhatároztatja, hogy Párizsban két sectio-tanácskozás tartassék hetenkint, s egyszersmind, hogy a szegényebb polgárokat *fizessék* az ott megjelenésért, s napi bérül negyven soust kapjanak.*) Ez az a híres „negyven sousról szóló törvény", a mely hathatós izgatószerül szolgál a sansculottismusnak s a jakobinismus éltető vérforgásának.

*) Moniteur, Séance du 5. septembre, 1793.

Augusztus huszonharmadikán a közjóléti bizottság, mint rendesen, Barrère által, — olyan szavakba foglalva, a melyek megérdemlik, hogy följegyeztessenek, — közrebocsátotta jelentését, mely rövid időn a *tömeges fölkelésről* szóló törvénynyé vált. „Az egész Francziaország, s a mennyi embere és segélyforrása van, igénybe vétetik" — mondja Barrère, igazi tyrtaeusi szavakban, ez érvén legtöbbet minden nyilatkozata közt. „A köztársaság egy roppant ostromlott város". A legközelebbi napokban kétszázötven kovácsot állitanak munkába a Luxemburg-kertben s a Tuileries külső fala mellett körös-körül, hogy puskacsöveket csináljanak a Föld és az Ég szemei előtt! A szabadság fiai, minden falucskából departementi városuk felé, s minden departementi városból a kijelölt táborhely és harczter felé, induljanak, zászlóikon ez legyen: „*Le peuple français debout contre les Tyrans*, A zsarnokok ellen fölkelt franczia nép". „A fiatal emberek a csatatérre mennek; az ő feladatuk, hogy győzzenek; a házas emberek fegyvereket fognak kovácsolni; szállitják a podgyászt és az ágyúkat; az élelemről gondoskodnak; az asszonyok a katonák ruháit varrják, sátorokat készitenek; szolgálnak a kórházakban; a gyermekek ócska vászonból tépést készitenek; az öreg emberek közhelyekre vitetik magukat, és ott, szavaik által az ifjak bátorságát tüzelik; a királyok gyülöletét s a köztársaság egységét hirdetik".*) Tyrtaeusi szavak, a melyek reszketésbe hoznak minden franczia szivet.

*) Débats, Séance du 23. Août, 1793.

Francziaország tehát ilyen hangulatban fog — minthogy semmi más hangulat nem segít — ellenségei ellen rohanni. Fék nélkül, mindenestől; nem tekintve sem az árra, sem a következményekre; nem ügyelve semmiféle törvényre vagy szabályra, kivéve ama legfőbb törvényt, a nép boldogságát! Fegyvere: mindaz a vas, a mi Francziaországban található; ereje, mindazon férfiaké, nőké és gyermekeké, a kik Francziaországban vannak. Ott, az ő kétszázötven kovácsmühelyükben, a Luxemburg-kertben, vagy a Tuileries körül, hadd csinálják a puskacsöveket az Ég és Föld szemei előtt.

De az idegen ellenséggel szemben való hősi kiállás mellett nem marad el a hazaiakon való fekete boszúállás sem. A forradalmi bizottságok vérkeringése ama *negyven sousról szóló törvény* által gyorsittatván, Merlin követ, nem a thionvillei, a kit Mainzból kilovagoltában láttunk, hanem a Douaiból való Merlin, a kit ennek következtében Merlin *suspectnek* neveztek el, úgy egy hét múlva előáll az ő világhírű *„a gyanúsokra vonatkozó törvény"*-ével, a mely meghagyja valamennyi sectiónak, hogy bizottságaik által azonnal letartóztassanak minden gyanús egyént, egyszersmind meg is magyarázván, hogy kik közelebbről a letartóztatandó és gyanús személyek. „Gyanúsak mindazok, — mondja, — a kik cselekedeteik, összeköttetéseik, szavaik vagy irásaik által" — egy szóval gyanúsakká lettek.*) Sőt Chaumette még részletesebben megvilágit-

*) Moniteur, Séance du 17. septembre 1793.

ván a dolgot municipalis falragaszaiban és proclamatióiban, annyira tisztába hozza ezt a kérdést, hogy az ember csaknem képes a gyanúst az utczán felismerni és elcsipni, s vinni a bizottság elé, onnan pedig a börtönbe. Vigyázz jól szavaidra, vigyázz jól nézésedre: ha semmi más által nem vagy is az, ez által gyanússá lehetsz, a mint közmondássá is vált: „Gyanús, minthogy gyanakodó". Mert nem forradalmi állapotban vagyunk-e mi?

Soha ennél rettenetesebb törvény nem uralkodott embereknek nemzetsége fölött. Valamennyi börtön és fogház Francziaországban, zsúfolttá lesz egész a háztetőig; negyvennégyezer bizottság, mint megannyi arató vagy gyűjtő társaság, a mely Francziaország földjén gyűjt, takarítja be az aratást és halmozza fel ezen házakban. Az arisztokrata kalászok aratása ez. Sőt, nehogy a negyvennégyezer társaság, mindenik saját aratóföldjén dolgozva, elégtelen legyen: azért egy vándorló „forradalmi hadsereget" állitunk fel; a mely hatezer emberből áll, odaillő parancsnokok alatt; ez majd bejárja az országot széltében hosszában, és közbe vág, a hol látja, hogy az arató-munka ernyed. Ezt kérelmezte a városi hatóság és az anya-társaság s ezt határozta a convent.*) Az arisztokraták, foederalisták, *monsieurs* pusztuljanak el, s reszkessen minden ember: „a szabadság földje meg fog tisztittatni" — boszúállás által!

S eddigelé a forradalmi törvényszék sem hevert. Blanchelande, a miért elvesztette Saint-

*) Moniteur, Séances du 5., 9., 11. septembre.

Domingôt; „az orleansi összeesküvők", a miért „gyilkoltak", a miért megtámadták Leonard Bourdon képviselő szentelt személyét, több más névtelenekkel együtt, a kikre nézve az élet csak olyan édes volt, kivégeztettek. A nagy guillotine minden nap megkapja a maga részét. Az elitélteket vivő szekér mint valamely fekete kisértet, halad végig naponként, alkonyat felé, a dolgok tarka-barka tömegén keresztül. A tarka-barka tömeg, annak láttára megborzad egy pillanatra, s a következő pillanatban elfelejti: úgy kell az arisztokratáknak! Ők vétkeztek a köztársaság ellen; haláluk, ha csak annyiban is, hogy javaik lefoglaltatnak, hasznára válik a köztársaságnak: *Vive la République!*

Augusztus utolsó napjaiban egy nevezetesebb fő is lehullott: Custine tábornoké. Custinet keménységgel, ügyetlenséggel, kétszínűséggel, sok mindennel vádolták; azonban bűnösnek, — elmondhatjuk, — tulajdonkép egy dologban találták, a sikertelenségben. Hallván a váratlan itéletet, „Custine térdre esett a kereszt előtt", hallgatagon ottmaradva mintegy két óra hosszat; nedves szemekkel és imádkozó tekintetével haladt a Place de la Révolution felé; felpillantott a fényes, függő bárdra, aztán gyorsan föllépdelt a vérpadra,*) s gyorsan ki lőn törölve az élők sorából. Ő harczolt Amerikában; büszke, s derék ember volt, és sorsa *ide* vezette.

Ugyanezen hónap 2-án, három órakor reggel, egy hintó robogott el, zárt ablakokkal, a

*) Deux Amis, XI. 148—188.

Templeből a Conciergeriebe. Két városi előljáró ült benne, és Marie-Antoinette, egykor Francziaország királynéja. Ott fog raboskodni azon Conciergerieben, egy piszkos, sötét czellában, elszakítva gyermekeitől, rokonaitól, barátjaitól, és a reménytől, hosszú heteken keresztül; várva, hogy mikor jön el a vég.*)

Azt tapasztaljuk, hogy a guillotine mind gyorsabban dolgozik, a mint a dolgok folyamata gyorsúl. A guillotine, működésének gyorsasága által mutatójául szolgál a köztársaság dolgai haladásának általában. Roppant bárdjának csengése, a mint az fölemelkedik és lehull, mint valamely rettenetes összehúzódása és kitágulása a szivnek, egy részét képezi az egyetemes, roppant életmozgásnak, s mintegy érverése a sansculotte-rendszernek! — „Az orleansi összeesküvőknek" és erőszakoskodóknak meg kellett halniok, daczára a sok sirásnak és könyörgésnek: olyan szent egy képviselő személye. Azonban a szentet is meg lehet szentségteleníteni, ha szükség van rá; a képviselő sem nagyobb, mint a guillotine. A szegény Gorsas journalistát és követet ott láttuk Rennesben rejtőzködve, midőn a calvadosi háború úgy felsült. Ő azután, augusztusban, Párizsba lopózkodott; ott leskelődött heteken át a hajdan királyinak nevezett palota körül; egy nap ott meglátták, elcsípték, személyazonosságát bebizonyították, s miután már különben is „törvényen kivüli" állapotban

*) Lásd: Mémoires Particuliers de la Captivité à la Tour du Temple. (d'Angoulême herczegnőtől, Paris, 21. Janvier, 1817.)

volt, minden további teketória nélkül egyenesen a Place de la Révolutionra küldték. Meghalt, nejét és gyermekeit a köztársaság könyörületébe ajánlva. Október kilenczedikén történt ez, 1793-ban. Gorsas az első képviselő, a ki a vérpadon hal meg; nem ő lesz az utolsó.

Bailly, az expolgármester, börtönben ül; az exügyész, Manuel, Brissot, és a mi szegény letartóztatott girondiaink bebörtönzött, bevádlott girondiakká lettek, a jakobinismus egy szájjal követeli megbüntetésüket. Duperret pecsétjeit *feltörik*. Az a hetvenhárom titkos tiltakozó azt veszi észre, hogy egy napon csak jelentést tesznek rólok és végzésileg vád alá helyezik őket; miután a convent ajtait „előbb bezárták", hogy a bűnösök közül senki meg ne menekedhessék. Még azon este, igen durva módon, börtönbe vetették őket. Boldogok azok, kik közülök esetleg távol voltak! Condorcet eltűnt szem elől; talán ő is, mint Rabaut, két fal közé bezárva lappang, valamelyik barátja házában.

VII. FEJEZET.

Marie-Antoinette.

Hétfőn, október tizennegyedikén, 1793-ban, olyan ügy kerül itélet alá a Palais de Justiceben, az új forradalmi törvényszék előtt, a melyhez hasonló lefolyásúnak soha ezen vén kőfalak tanúi nem voltak: Marie-Antoinette pöre. Az, ki egykor legragyogóbb volt a királynék

között, most fényéből kivetkőztetve, szépségevesztve, elhagyatottan áll ott Fouquier-Tinville ítélő széke előtt, életét védve. A vádpontok a múlt éjjel adattak át neki.*) Az emberi szerencse ilyen változásainak kifejezésére micsoda szavak valók? Egyedül a hallgatás.

Kevés nyomtatott dolgot olvas az ember, a melynek olyan tragicus, csaknem borzalmas jelentősége volna, mint a *Bulletin du Tribunal Révolutionnaire* azon nehány sivár lapjának, melyen czímül *Capet özvegyének pöre* áll. Sötét, sötét ott minden, mint valamely szörnyű napfogyatkozás alatt, vagy mint a rémeknek földalatti birodalmában. Alvilági birák, az alvilági Tinville; kilenczszer körülövezve a Styxszel és Lethével, az égő Phlegethonnal és Cocytussal, melyet jajgatások vizének nevezznek! Maguk a megidézett tanúk inkább szellemekhez hasonlitanak: a mentők és a vádlók egyaránt a halál és az itélet árnyékában járnak; képzeletünk előtt ugy tünnek fel, mint a guillotine martalékai. A magas *ci-devant* d'Estaing gróf, ki minden áron szeretné magát jó hazafinak mutatni, nem menekszik meg; sem Bailly, ki midőn kérdezték tőle, hogy vajjon ismeri-e a vádlottat, e felé tiszteletteljesen fordulva felelé: „Oh igen, ismerem Madame-ot.“ Az ex-hazafiakkal, minők Manuel ügyész, kurtán bánnak itt; az exminisztereket mezitelenre fosztják fényüktől. Találkozunk hideg, arisztokratikus, sérthetetlen nyugalom-

*) Procès de la Reine (Deux Amis, XI. 251—381.)

mal, mely hű magához még a Tartarusban is; és találkozunk hazafias káplárok, hazafias mosónők ész nélküli ostobaságával, akikből csak úgy dől a szó az összeesküvésekről, árulásokról, augusztus tizedikéről, s az asszonyok régi fölkeléséről. Mert most minden vétekké lett annak a részéről, a ki *vesztett*.

Marie-Antoinette, az uralkodói természetű asszony, ezen végső elhagyatottságában, s a legnagyobb szükség ezen órájában nem tagadja meg magát. Tekintete, mondják, midőn amaz iszonyatos vádlevelet olvasta, folyvást nyugodt maradt; „néha, úgy vették észre, hogy újjait mozgatja, mint mikor valaki a zongorán játszik." Még azon homályos forradalmi bulletinen keresztül is észreveheti az ember, s nem kevés érdeklődéssel, hogy milyen királynői módon viseli magát. Feleletei gyorsak, világosak, gyakran laconicus rövidségüek. Az elhatározottság, a mely megvetővé vált, a nélkül, hogy megszűnt volna méltóságos lenni, nyugodt szavakba öltözködik. „Tehát ön makacsúl megmarad a tagadás mellett?" — „Az én eljárásom nem a tagadás: én az igazságot mondtam, s a mellett maradok meg." A szemérmetlen Hébert sok dologban tanúbizonyságot tett ellene; különösebben egy vádpontot hozott fel, a mely Marie-Antoinettet és kis fiát illeté — s a melynek elmondásával jobb ha az emberi beszédet nem szennyezzük be. A királyné felel Hébert vádjaira; egyik jurytag megjegyzi, hogy *erre az egyre* nem felelt. „Nem feleltem, — kiált fel nemes felindulással,

— mivel a természet megtagadja a feleletet az ilyen vádra, a melyet egy anya ellen hoztak fel. Hivatkozom mindazon anyákra, a kik itt vannak.“ Robespierre, midőn ezt elmondták neki, csakhem némi káromkodás félében tört ki ezen Hébert baromi tökfejűsége ellen,*) a kinek gyalázatos fejére saját gyalázatos hazugsága visszahullott. Szerdán reggel négy órakor, két napon és két éjen át tartott vallatás, esküdtszéki tanácskozás és más egyéb olyan a milyen birói eljárás után kihirdettetik az eredmény, a halálos itélet. „Van önnek valami mondani valója még?“ A vádlott szó nélkül tagadólag rázza fejét. A gyertyák lángja kialvóban a késő éjszakában, s rá nézve az Időnek is vége, megszűnése következik, és azután jő az Örökkévalóság. Tinville vádterme sötét, rosszúl van világítva, kivéve azt a helyet, a hol ő áll. Hallgatagon hagyja el azt, hogy meghalni térjen.

Az erős ellentét sajátságos érzetét költötte fel bennünk igen gyakran, két menet vagy királyi kivonulás, a melyeket huszonhárom év választ el egymástól. Az egyik egy szép főherczegnőé és trónörökös arájáé, a ki anyjának székvárosát hagyja el, tizenöt éves korában, olyan remények közt, a minők akkor Éva egyetlen leányára sem mosolyogtak a földön. „Másnap, — mondja egy szemtanú, Weber, — a dauphine elhagyta Bécset. Az egész város az

*) Villate, Causes secrètes de la Révolution de Thermidor. (Paris, 1825.) 179. l.

utczán volt, még most csak hallgatag bánatban. A főherczegnő előjött; látták a mint a hintó ülésébe hátra dőlt; könyek boritták arczát, szemeit majd zsebkendőjével, majd kezeivel födte el; többször kidugta fejét, hogy még egyszer megnézze őseinek palotáját, a hova ő nem fog visszatérni többé. Szomorúan, hálával inte búcsút a jó népnek, a mely tömegesen kijött, hogy neki Isten áldjont mondjon. S ekkor elkezdődött nemcsak a sírás, hanem az átható sikoltozás is minden oldalról. Férfiak és nők egyaránt átadták magukat szomorúságuk ilyen nyilatkozatainak. Bécsnek utczái és főútjai hangzottak a sírás és jajgatástól. Az utolsó fullajtár, ki őt kisérte, eltünt, s a tömeg elszéledett."*)

A tizenöt éves fiatal fejedelmi leány mostanra elhervadt, koronájától megfosztott harmincznyolcz éves özvegyasszonynyá lőn, idő előtt megőszülve, s itt következik az utolsó menet. „Néhány perczczel az itélet kimondása után, a dobok pörgése fegyverre szólitá az összes sectiókat; a napfeljötte már talpon találta a fegyveres erőt s ágyúk voltak felállitva a hidak végeinél a téreken, kereszt-utczákon, s az egész ut mentén a Palais de Justicetől fogva a Place de la Révolutionig. Tiz órakor nagy mennyiségü vigyázó őrök voltak felállítva az utczákon, s harminczezer gyalog és lovas állt fegyverben. Tizenegy órakor kihozták Marie-Antoinettet. *Piqué blanc* házi pongyolában volt;

*) Weber, I. 6.

a vesztőhelyre épen úgy vitték őt is, mint valamely közönséges gonosztevőt; megkötözve, egy közönséges kocsin; mellette egy laicus ruhába öltözött alkotmányos pap, s a kocsit a gyalog és lovas katonák számos csapata követte. Ezekre, s a csapatok kettős sorára egész útja mentén, úgy látszék, közönynyel tekintett. Arczán sem a szégyen pírja, sem büszkeség nem volt észrevehető. *A Vive la Republique* és *Le a zsarnoksággal* kiáltásokra, melyek egész utján kisérték, ugy látszott mit sem ügyel. Gyóntatójához keveset beszélt. A háztetőkre tűzött háromszínű lobogók magukra vonták figyelmét a du Roule és Saint-Honoré utczákon; valamint a házak homlokán levő felirásokat is nézegette. Midőn a Place de la Révolutionra értek, tekintete a Jardin National, a régebben ugynevezett Tuileries kertek felé fordult, s arczán, abban a pillanatban, az erős felindulás jelei látszottak. Elég bátran ment fel a vérpadra; egy negyed egykor feje lehullott; a hóhér felmutatta a népnek, mely általános, hosszantartó *Vive la République* kiáltásban tört ki.“*)

VIII. FEJEZET.

A huszonkettő.

S most ki következik, oh Tinville! Azok, a kiken a sor van, egészen más minőségűek: a

*) Deux Amis, XI. 301. l.

mi szegény, letartóztatott girondi képviselőink azok. A kiket még elérhettek közülök: Vergniaud, Brissot, Fauchet, Valazé, Gensonné; a hagyomány szerint huszonketten, a kik egykor a franczia patriotismus virágát képezék. Az események folyása, fokozatosan, „a franczia nép őrizete alól“ a Luxemburgban történt elzárolásból, a Conciergerie börtöneiből, *ide*, Tinville itélőszéke elé juttatá őket. Fouquier-Tinvillenek kell igazságot szolgáltatnia fölöttük, úgy a hogy tud.

Kétségtelenül ez a girondiak pöre a legfontosabb azok közt, a melyekkel eddigelé Fouquiernek dolga volt. Huszonkét ember, mind fő-fő republicanus, oda állitva elébe; Franciaország legékesszólóbb férfiai; azon kívül törvénytudók, s barátaik vannak a hallgatóság közt. Hogyan bizonyitja rájok ezekre az emberekre Tinville a royalismusban, foederalismusban s a köztársaság elleni összeesküvésben való bünösséget? Vergniaud ékesszólása még egyszer felébred, s a mint mondják, „könyekre fakaszt.“ S a journalisták naponkint közlik a tárgyalás részleteit, s a pör folyama egyik nap a másik után nyúlik; „eltart a világ végeig“ — mormogják sokan. Ekkor a jakobinismus és a párizsi hatóság Fouquier segitségére jőnek. A hónap 28-án Hébert és mások küldöttség szerepében jelennek meg a hazafias nemzeti convent előtt, hogy azt informálják, hogy a forradalmi törvényszék egészen „meg van békózva a törvény formái által;“ hogy egy hazafias jurynek meg kellene azon

„jogának lenni, hogy véget vessen a tárgyalásnak, *terminer les debats,* a midőn egyszer meggyőződésre jutott.“ És ez a nyomatékos inditvány a tárgyalások befejezéséről nagy gyorsan végzéssé emeltetik.

S csakugyan október 30-ikának estéjén tiz órakor, a huszonkettő még egyszer előhivatva, azt az értesitést kapja, hogy a jury tagjai, meggyőződést nyervén, véget vetettek a tárgyalásnak s felettök itéletet hoztak; hogy a vádlottakat bűnösöknek találták, s a rájok, valamennyiöjökre mért itélet: halál, javaik elkobzásával együtt.

A szegény girondiak közt, igen érthetőleg, hangos lárma és dulakodás támad, melyet csak a csendőrök csillapithatnak le. Valazé keresztül szúrja magát s holtan esik le azon a helyen. A többit, nagy zaj és rendetlenség közt visszakisérik a Conciergeriebe, Lasource mentében felkiáltván: „Én azon napon halok meg, midőn a nép elvesztette eszét, önök pedig akkor fognak meghalni, midőn azt újra visszanyeri.*) De mit használ mindez! Az elitéltek, engedve az erőszaknak, rázendítik a Marseillaise hymnust, s énekeive mennek vissza börtöneikbe.

Riouffe, ki börtöntársuk volt ezekben az utolsó napokban, szerető rokonszenvvel leirta, hogy minő haláluk volt. A mi fogalmaink szerint nem nagyon épületes halál volt az. Vidám, gúnyos *potpourri* az ajkon; rímes tragoediajelenetek, amelyekben Barrère és Robespierre

*) Plut. Opp. IV. k. 310. l. Reiske kiad. 1776.

beszélgetnek a sátánnal; az utolsó estet „énekléssel“ és a „vidámság kitörései“ közt töltve, közben „beszélgetéssel a népek boldogságáról“: ezeket, s az ezekhez hasonlókat fogadjuk el annyiban, a mennyit érnek. Ily módon tartják a girondiak az ő végvacsorájukat. Valazé, véres mellel, kihült testtel alszik a halál ölében, nem hallja az éneklést. Vergniaudnál van egy adag méreg, azonban az nem elég barátainak is, csupán magának; miért is eldobja azt; s a girondiak ezen végvacsorájánál, az ékesszólás szilaj felvillanásaival, dal és tréfa közt elnököl. A szegény emberi akarat igyekszik magát érvényesiteni, ha így nem, hát amúgy.*)

Azonban másnap reggel az egész Párizs kint van, olyan tömegben, a minőt soha se láttak. A halálra vivő kocsik mennek egymás után, Valazénak hideg hullája ott mered a még élő huszonegy között. Hajadon fővel, összekötött kézzel, puszta ing-újjal, kabátjuk könnyedén vállukra lévén vetve: így viszik Francziaország ékesszóló férfiait, zúgás között, kiáltozás között. *A vive la république* kiáltásra néhányan közülök válaszul szintén *vive la république*-ot kiáltanak. Mások, mint Brissot, hallgatásba merülve ülnek. A vérpad előtt még egyszer rákezdik, az alkalomhoz szabott változtatásokkal, a marseillaise hymnust. Minő dalolás volt ez, képzeljétek! A még élők egyre dalolnak; a kardal oly gyorsan gyengül. Samson

*) Mémoires de Riouffe (a „Mémoires sur les Prisons, Paris, 1823“-ban) 48—55. lap.

bárdja gyorsan dolgozik; alig egy percz kell egy fejnek. A kar mind jobban gyengül, a kar *elhallgatott:* — Isten veletek, örökre, ti girondiak! Te-deum Fauchet csendes emberré lett; Valazé holt feje lehull; a guillotine kaszája a girondiakat mind learatta. „Az ékesszólók, az ifjak, a szépek, a derekak!" kiált fel Riouffe. Oh Halál, micsoda vendégség van most a te iszonyatos termeidben?

S fájdalom, a távol Bordeaux vidékén sincs jobb dolguk a girondiaknak! A Saint-Emilion barlangban s a padláson és pinczében a hónapok kinosan telnek egymás után; a ruha rongyos, az erszény üres; a hideg november itt van; Tallien és az ő guillotineja mellett most már minden reménynek vége. A veszély mind közelebbről fenyeget, a baj mind jobban nyomja őket, elhatározzák, hogy elválnak egymástól. Búcsúvételük megindult; a magas Barbaroux, a derék emberek legvidámabbika lehajlik, hogy megölelje az ő Louvetjét: „Akárhol találnád meg anyámat", — kiáltja, — „igyekezzél fia helyett fia lenni neki; s mindenem, a mim lesz, megosztom nőddel, ha a véletlen oda vet, a hol ő van."*)

Louvet Guadet-val, Sallessel és Valadival ment; Barbaroux Buzol-val és Pétionnal. Valadi csakhamar délnek vette az irányt, saját utján. A két jóbarát és Louvet egy szörnyü nyomorúságos napot és éjet állottak ki, november hó 14-ikén, 1793-ban. Átázva, éhezve, kifáradva,

*) Louvet, 213. l.

másnap segélyért kopogtatnak egy jó barátjuk falusi lakában; a gyengeszivü barát nem ereszti be őket. Azért fák alatt állottak a szakadó esőben. Louvet, türelmét vesztve, elhatározza, hogy egyenesen Párizsba megy. S megindul azonnal, a sarat mindkét oldalon felcsapkodva maga körül, s új erőt nyerve a dühtől vagy esztelenségtől. Elhalad a faluk mellett, „az őrt állva találva faköpenyegében, a szakadó esőben"; mire az emberek utána kiálthattak volna, már messze van. Kijátszsza a forradalmi bizottságokat; utazik fuvarosok szekerén, nyitott és födött szekéren; egyikben tarisznyák és katonának felső öltönyei alatt rejtőzködik, az Orleans-utczában, a míg keresik; csodálatos, kalandos utakon menekül meg, a melyek elbeszéléséből kikerülne három regény: végre eljut Párizsba, szép élettársához; Svájczba szökik s ott várakozik a jobb napokra.

A szegény Guadetet és Salest még jóval előbb elfogták; mindkettő a guillotine által halt meg, Bordeauxban, pörgött a dobszó, hogy az szavukat elfojtsa. Valadit is elfogták és lefejezték. Barbaroux és két társa tovább kihúzták, egész 1794 nyaráig, de nem elég sokáig. Julius egyik reggelén, a midőn rejtekhelyüket változtatták, a mit gyakran kénytelenek tenni, „körülbelül egy mértföldnyire Saint-Emiliontól, nagy csoport falusi népet vesznek észre": — — ezek kétségtelenül jakobinusok, kik az ő elfogásukra jöttek? Barbaroux pisztolyt vesz elő, s agyonlövi magát. S fájdalom, azok nem jakobinusok, hanem ártatlan falusiak voltak, a kik

valahová, búcsúra mentek. Két nappal később Buzot és Petion testét megtalálták egy tarlón, félig fölfalva az ebektől.*)

Ilyen végök volt a girondiaknak. Ezek az emberek fölkeltek, hogy ujjá alkossák Franczia-országot, s *ide* jutottak. Oh, akármicsoda panaszunk volt is ellenük, kegyetlen sorsuk nem kiengesztelt-e azért? Csak szánhatjuk őket. Hősöknek annyi derék lelkei Hadesbe leküldve; ők maguk pedig zsákmányul adattak az ebeknek és mindenféle ragadozó madaraknak! Azonban itt is a legfőbb hatalom akarata tölt be. Mint Vergniaud mondá: „a forradalom, mint Saturnus, saját gyermekeit falja fel.“

*) Recherches Historiques sur les Girondins (Mémoires de Buzot) 107. l.

V. KÖNYV.

A RÉMÜLET A HELYZET URA.

I. FEJEZET.

Az örvényben.

Most tehát eljutottunk azon sötét, meredek mélység szélére, a mely felé haladt már régóta minden dolog; s a melyek most már belejutván a keringő gyűrűbe, rohannak lefelé, rend nélkül, egymást összetörve, hanyatt-homlok, tarka keveredésben, le le: míg csak a sansculottismus fel nem emésztette önmagát; s ebben a csodálatos franczia forradalomban, mint valamely végítélet napján, rohamosan végbe nem ment egy egész világnak — ha nem is ujjá születése, de összeomlása és benyeletése. A rémület már régóta rettegtetett; azonban most magok a szereplők előtt is világossá lett, hogy az ő utjok, a melyet követniök kell, csak a rémületé lehet: s ki is mondják, legyen úgy! „*Que la Terreur soit à la l'ordre du jour*".

Csak Capet Hugo idejétől fogva is lefelé, annyi század gyüjté össze a gonoszság, csalás s az embernek ember által történő elnyomatásá-

nak halmazát, egyik század megnövelve adván át örökségét a következőnek. Egyaránt vétkeztek a királyok, a papok és a nép. Nyilvános gazembereket hordtak diadalmenetben, diadémmal homlokukon, megkoszorúzva, főpapi süvegben; s ott volt a titkos gazembereknek még végzetesebb faja, az ő belőlről üres, szépen hangzó formuláikkal, hamis látszataikkal, tisztességességükkel; a világcsalók faja elszaporodott, mint a tengernek fövénye. Mignem végre a csalásnak akkora mennyisége halmozódott össze, hogy — röviden szólván — a Föld és az Ég megsokallották azt. A számadás napja, ugy látszott, késik; alig észrevehetőleg közeledett az udvaronczság, hódító hősiesség, legkeresztyénebb *Grand monarque*-ság s kegyelt Pompadourság nagyszavú lármáján és magamutogatásán keresztül: azonban mégis folyvást közeledett; s ime most megérkezett, hirtelen, a nélkül, hogy valaki várta volna. A sok század aratása az utóbbi időben olyan gyorsan érett és sárgult, s ime most megérett egészen és gyorsan, szinte egy nap alatt learatják. Learatják, a rémület ezen uralkodása idején és betakarítják Hadeshez és a pokolba! — Ádám boldogtalan fiai: ez örökké így van és ők sohasem tudják, és soha nem is fogják tudni. Nap-nap után és nemzedék-nemzedék után dolgoznak ezek, vidám, nyájas arczczal, jó kedvvel biztatva egymást: Siessetek! — *vetvén a szelet.* S a mint Isten él, *vihart fognak aratni;* semmi más egyéb nem lehető, — minthogy Isten igazság és az ő világa is igazság.

Azonban a történelemnek, midőn ezen rémuralomról számot akar adni, bizonyos nehézségekkel kell megküzdenie. Addig, a mig a tünemény felfogása az első phasisban volt, s csak úgy szólottak róla, mint „a franczia forradalom iszonyatosságairól": elég sokat beszéltek és jajgattak. Haszonnal, de egyszersmind haszon nélkül. A mindentlátó tudja, hogy volt rémület és iszonyatosság elég: azonban ez nem volt az egész tünemény; sőt voltaképen ez nem is maga a tünemény volt; inkább csak annak az *árnyéka*, negativ része. S ma, a felfogás új stádiumában, midőn a történelemnek, abbahagyva a jajgatást, inkább azt kellene megpróbálnia, hogy hogyan fejezhetné ki beszédének vagy gondolkodásának régi formáiban ezen új, bámulatos dolgot; hogy igy a természetnek valamely megállapitott tudományos törvénye valahogy megértesse a természetnek szokatlan termékét, s a történelem eljuthasson oda, hogy érthetőleg beszéljen róla, következtetéseket vonjon és okuljon belőle: a felfogás ezen új stádiumán, mondjuk, a történetirás talán még szánalomraméltóbb módon dadog és botorkál, mint előbb. Vegyük például az emberi nyilatkozás legutóbbi formáját, a mely a tárgyról, mint ahhoz méltó nyilatkozat, csak nem rég lőn világ elé bocsátva a mi érdemes M. Rouxunk által, az ő *Histoire Parlementaire*-jében. Igen csodálatos valami ez a legujabb nyilatkozat: hogy a franczia forradalom nem volt egyéb, mint egy kétségbeesett erőfeszítés, tizennyolcz évszázadnyi előkészület után —

a keresztyén vallás valósitására!*) Igaz, hogy az élőknek házain az *„egység, feloszthatatlanság, testvériség vagy halál"* feliratok függtek; s a temetőkön vagy a holtak házain is ott állott nyomtatva, Chaumette ügyész rendeletéből: *Itt örök alvás honol!***)* azonban az a keresztyén vallás, melyet a guillotine és az örök halál valósitanak meg, „gyanús előttem", mint Robespierre szokta mondani: *„m'est suspecte."*

Oh M. Roux, fájdalom, nem egészen úgy áll a dolog, a hogy te mondod. Ezeknek testvériségevangelioma nem a négy evangelista valamelyike szerint való, a melyek felhivják az embereket, hogy térjenek meg és javitsa meg *mindegyik a maga bűnös létét*, hogy idvezüljön, hanem, a mint már többször emlitők, inkább egy új ötödik evangelista Jean-Jacques szerinti, arra hiván fel az embereket, hogy javitsa meg *mindegyik az egész világ* bűnös létét, s az idvességet abban keresse, hogy csinálja az alkotmányt. E két dolog, mint mondani szokták, *toto coelo* különbözik, — vagyis akkora távolságra van egymástól, mint az ég a földtől vagy még messzebb. Azonban a történelem, s valóban az emberi beszéd és értelem általában, még most, csak ilyenformán teszi azt, a mivel Ádám apánk kezdé az életet, t. i. törekszik *nevet adni* az új dolgoknak, a melyek a természet gyümölcsei közül szemébe ötlenek, — s gyakran elég tökéletlenül.

*) Hist. Parl. (Introd.) I. 1. és a köv.

**) Deux Amis, XII. 78.

De hát akkor mi következnék, ha a történelem most az egyszer beismerné, hogy mindazon nevek és theoremák, a melyeket eddigelé ismer, itt hiányosak. Hogy a Természetnek ez a nagy terméke éppen abban nagy és új, hogy nem engedi magát a természetnek régi, ismert törvényei alá szoríttatni, hanem új törvényeket tár fel? Ebben az esetben, a történelem, lemondván arról az igényéről, hogy annak most *nevet adjon*, őszintén és becsületesen *megvizsgálja* azt, s megnevez belőle annyit, a mennyit tud. Ha valamennyire is közel jár a megnevezés az igazi névhez, annak már értéke van; s ha egyszer az igazi nevet megtaláltuk, attól fogva a dolgot is ismerjük, az a mienk és szabadon felhasználhatjuk.

Nos hát, a mit mi ezen rémuralomban vagy ebben a franczia forradalomban, a melynek amaz csak végkifejlődése, látunk: az bizonyára nem a keresztyénségnek, vagy bármi néven nevezhető földi dolognak megvalósitása. Inkább rombolást látunk mi benne, mind annak lerombolását, a mi elpusztítható volt. Mintha a huszonöt millió ember, végre pythiai hangulatban kitörve, egyszerre felállott volna, hogy olyan hangon, mely messze időkön és országokon áthat, elmondja, hogy a Létnek ez a hazug volta eltűrhetetlenné lett. Oh ti képmutatások és látszatok, királyi palástok, bibornoki felöltők, ti crédók, formulák, tiszteletreméltóságok, szépen kifestett koporsók, telve a halottak csontjaival: — ugy tetszik nekünk, hogy ti valamennyien csupa Hazugság vagytok. De a mi életünk

nem hazugság; a mi éhségünk s nyomoruságunk bizony nem hazugság. Ime mi, egytől-egyig, fölemeljük a mi huszonöt millió jobbkezünket: s az eget és a földet, s egyszersmind a pokol mélységeit is tanubizonyságul hivjuk, hogy vagy titeket törtünk el a föld szinéről, vagy mi fogunk eltöröltetni onnat!

Bizonyára jelentékeny eskü; s mint gyakran mondók, legnevezetesebb ténye a legutolsó ezer esztendőnek. A melyből, épen azért, eredmények is fognak származni. Ez eskünek betöltése, vagyis sötét, kétségbeesett harcza az embereknek egész állapotuk és környezetük ellen, — s fájdalom, harcz egyszersmind a vétek és sötétség ellen, a mely bennök és másokban vala: *ez* a Rémuralom. Igazi lényege a transcendentalis kétségbeesés volt, bár nem öntudatosan. Hazug remények a testvériségre, politikai millenniumra, s más ilyenekre vonatkozólag, elég nagy szerepet játszottak benne: azonban az egésznek láthatatlan szive, a transcendentalis kétségbeesés, az nem volt hazugság, s nem is maradt eredmény nélkül. A kétségbeesés, ha a kellő fokig hajtjuk, mintegy maga-magát fölemészti, s a valódi, termékeny reménynek egy nemévé lesz ismét.

Igaz, hogy a régi catholicismusban levő testvériség tana igen furcsán esik le hirtelen, a Jean-Jacques-féle evangeliom szekerén, felhőtrónusából, s lép elő azzal az elhatározással, hogy az elméletből gyakorlattá lesz. Azonban ez az eset most, a francziáknak összes hitvallásaik, törekvéseik, szokásaik, ismereteik, gondo-

lataik és egész állapotuk hirtelen leomlott; a catholicismus, classicismus, sentimentalismus, cannibalismus, és mind az a sok *ismus*, a miből a franczia ember össze van rakva: ott úsznak és keringenek abban az örvényben; az elmélet gyakorlattá lőn; s a mi úszni nem tud, az elmerül. Nemcsak Jean-Jacques evangelista, hanem az utolsó falusi iskolamester is hozzájárult ehhez a maga részével: avagy nem *tegezzük*-e egymást, az ó-kor szabad népeinek szokása szerint? A franczia hazafi, a szabadság veres phrygiai hálósipkájában, szegény kis didergő csecsemőjét Catonak kereszteltetí, — a Censornak vagy pedig az Uticainak. Gracchus hirlapot szerkeszt, s Mutius Scaevola, a csizmadia, az ő nevéről nevezett sectio elnöke; szóval egy egész felfordult világ van itt, próbálgatva, hogy mi képes a felszinen úszni.

Miért is ezt a rémuralmat legalább is igen különös korszaknak vagyunk kénytelenek nevezni. Az uralkodó sansculottismus, hogy ugy szóljunk, szabad tért nyit mindennek; a legkülönösebb átmeneti állapot ez, a melyben az emberiség valaha volt. Egy egész nemzet, amelynek temérdek a szüksége és a mely lerázott magáról minden szokást! A régi szokások eltöröltettek, mert régiek voltak! az emberek, a szükség és a szenvedélyes pythiai őrültség által űzetve, kénytelenek, a pillanat nyomása alatt, megtalálni a szükség kielégítésének útját. A megszokott leomlik; s a szokatlan, utánzás és feltalálás folytán gyorsan felépül. A mi a franczia nemzet fejéből csak kikerülhet, az mind nyilatkozásra jő s

ha az eredmény nem nagyszerű is, bizonyára egyike a legkülönösebbeknek.

S az olvasó ne képzelje, hogy ebben a rémuralomban minden csupa fekete sötétség volt, Éppen nem. Mennyi temérdek kovács és kőmives, pék és serfőző, mosó és mángorló személy kénytelen folytatni napi munkáját Franciaország területén, akár rémuralmi legyen a kormány, akár örömterjesztő. Ebben a Párizsban huszonhárom színházban játszanak esténkint; s némelyek mintegy hatvan nyilvános tánctermet emlitenek.*) A színmüirók gyártják — a szigorúan republicanus szellemű darabokat. A kölcsön-könyvtárakat folyvást friss regény-garmada tölti meg.**) Az „agio mocsárja" ebben a papirpénzes korban példátlan, alig képzelhető elevenséggel működik; csak úgy lehelli ki magából a „hirtelen gyűlt vagyonokat" mint Aladdin-palotákat: hasonlitva mindenik egy-egy csodás fata-morganához, minthogy bennök *élni* is lehet egy ideig. A rémület olyan mint egy fekete alap, melyre a legtarkább jelenetek képe véződik. Megdöbbentő átmenetekben, csupa erős hatású szinekkel követik egymást a fönséges, a nevetséges és a rettenetes, vagy inkább összetolult csoportban következnek egymás után.

Ha valahol, bizonyára itt venné az ember igen nagy hasznát a „száz nyelvnek", a melyért a régi költők gyakran sóhajtoznak. Azonban minthogy nekünk nincs ilyen szervünk, az ol-

*) Mercier, II. 124.

**) A Moniteur ezen hónapi számai, passim.

vasó elevenitse fel saját képzelő tehetségét, a mig mi a dolgok és események egyik és másik jelentékeny részét megmutatjuk neki, a lehető legalkalmasabb egymás után következésben.

II. FEJEZET.

Halál.

November első napjaiból van valami futó érdekű feljegyezni valónk: d'Orleans Egalité Fülöpnek utolsó útja örök hazája felé. Fülöpöt „vád alá helyezték" még a girondiakkal együtt, mind a két félnek nagy meglepetésére, azonban nem ítélték el azokkal együtt. Azok elitélve és halva vannak mintegy három nap óta, midőn Fülöp, hosszú fél évig tartott börtönben ülése után, Marseilleből megérkezik Párizsba. A mi számításunk szerint november harmadika van, 1793-ban.

Ezen a napon két nevezetes nőfoglyot is börtönbe zárnak ugyanott: Dame Dubarryt és Beauharnais Josephinet. Dame Dubarry, az egykori Dubarry grófnő, elesett nőszemély, visszatért Londonból; s itt elcsipték, nemcsak mint volt szajháját az egykori felségnek, s mint ennélfogva gyanúsat; hanem azért is, mivel „az emigránsokat pénzzel látta el". Vele egyidejűleg fogatik el Beauharnais neje, s nemsokára özvegye; Beauharnais Tascher Josephine most, Buonaparte császárné lesz egykor — mert egy déli égalj alatt nőtt fekete jósnő rég megjósolta

neki, hogy királyné, sőt annál is több lesz belőle. Szintén ezekben az órákban kerül a guillotine alá a szegény Lux Ádám, — csaknem megzavarodott fővel, a ki, mint Forster mondja, „az utolsó három hét alatt semmit sem evett“, — a Corday Sarolta mellett irt röpiratáért; „a vérpadra úgy ugrott fel“; azt mondá, hogy „ő érette gyönyörrel hal meg“. Ilyen utitársak között érkezik meg Fülöp. Mert, nevezzék a hónapot Brumairenek, a szabadság második esztendejében, vagy novembernek, a rabszolgaság 1793-ik évében, a guillotine azért egyre dolgozik, *Guillotine va toujours.*

Elég az hozzá, hogy a Fülöp elleni vádirat csakhamar elkészül s birái még hamarabb elkészülnek vele. Megérti, hogy royalismusban, összeesküvésben és sok más egyébben bűnösnek mondták ki; sőt még azt is bünül számitják neki, hogy Lajos halálára szavazott, bár ő azt feleli rá: „meggyőződésem és lelkiismeretem szerint szavaztam.“ Az itélet, a mint tudtára adják: rögtöni halál; novembernek ezen hatodik, homályos napja az utolsó nap, amelyben Fülöp még gyönyörködhetik. Fülöpnek, — mondja Montgaillard — első gondja volt reggelit vitetni; elég sok „csigát, két szelet sültet, s egy palaczk kitünő claret bort“, s mindezeket észrevehető elégültséggel költötte el. Ekkor valami forradalmi biró, vagy valami hivatalos conventi biztos érkezett oda, jelentve, hogy még tehetne az államnak némi szolgálatot, ha egy vagy két összeesküvésre vonatkozólag vallomásokat tenne. Fülöp azt felelé, hogy az ő véleménye sze-

rint; a jelen helyzetben, a hova fordultak a dolgok, az államnak nem sok igénye lehet vele szemben, hogy mindazáltal, minthogy még van egy kis üres ideje, ő kész, a szabadság érdekében okos feleletet adni az okos kérdésre, ha óhajtják. És azután, — mondja Montgaillard — rákönyökölt a kandalló párkányára, s látszólag nagy nyugalommal, csendes hangon társalgott, mig üres ideje eltelt, vagy a biztos eltávozott.

A Conciergerie ajtaja előtt Fülöp tartása egyenes és könnyed, csaknem parancsoló volt. Pár nap híján még csak öt esztendő telt el azóta, hogy Fülöp ugyanezen kőfalakon belől nagyuri kecscsel fölállt és azt kérdé Lajos királytól, hogy „vajjon királyi tanácskozás-e az, vagy *lit de justice?*“ Oh ég, minő változás! Három szegény ördög adatott hozzá társul a vesztőhelyig és a halálban: némelyek azt mondják, hogy ezek kifogást tettek Fülöp társasága ellen, s úgy kellett őket nyakuknál és lábuknál fogva a szekérbe hányni;*) azonban ez nem látszik igaznak. Tettek vagy nem tettek kifogást, elég az hozzá, a vesztőhelyre vivő kocsi elindult. Fülöp öltözete feltünt választékossága által: zöld frakk; fehér *piqué* mellény, sárga bak-bőr nadrág; ragyogó fényű csizmák; arckifejezése, mint előbb is, egészen nyugodt, szenvtelen, mondhatni fel sem vevő, s udvarias, mint egy diplomatáé. Igy halad utczáról utczára, lassan, átkok között; — el a Palais Égalité mellett, mely hajdan Palais Royal volt! A

*) Forster, II. 628.; Montgaillard, IV. 141—57.

kegyetlen csőcselék itt egy pillanatra feltartóztatá; azt mondják, hogy Dame de Buffon, mint egy felfürtözött Jézabel, kinézett rá; a kőfalon roppant háromszinű betükkel nyomva, ezek a szavak voltak olvashatók: *Egy és oszthatatlan köztársaság; szabadság, egyenlőség, testvériség* vagy *halál: nemzeti tulajdon.* Fülöp szemei pokoli fényt löveltek egy pillanatra; de a másik pillanatban az már eltünt, s ő ott ült szenvedélytelen, udvarias arczczal, mint előbb. A vérpadon Samson le akarta huzni csizmáit; „hagyd el, — mondá Fülöp, — könnyebben lejőnek *azután;* essünk át rajta, *dêpêchons-nous!*"

E szerint tehát Fülöp nem volt egészen erény nélkül? Isten őrizz, hogy csak egyetlen élő ember is legyen a nélkül! Meg volt benne az az erény, hogy életben tudott maradni negyvenöt esztendeig; — s azon kívül más erények is, s talán nagyobb számmal, mint a mennyiről mi tudunk. Azonban valószinűleg nincs halandó, a kiről olyan dolgokat jegyeztek volna fel: olyan tényeket, s egyszersmind olyan hazugságokat. Mert *ő királyi vérből származott jakobinus* volt; minő egyesülés ez, csak gondoljuk meg. S azon kívül, nem úgy mint valamely Nero vagy Borgia, ő a röpiratok korában élt. Elég az hozzá, hogy a kaosz *visszanyelte* őt; vajha soká, vagy soha se szüljön újra hozzá hasonlót. A derék fiatal Orleans Égalité, mindentől megfosztva, csak a magába vetett bizalomtól nem, Coirebe ment Grisons cantonban, hogy ott Corby név alatt mathe-

maticát tanitson. Az Égalité család a Nadir legsötétebb mélységein van.

Egy sokkal nemesebb áldozat következett utána; olyan, a kinek emlékét sok század meg fogja őrzeni: Jeanne-Marie Phlipon, Roland neje. Királynőinek, panasztalan bánatában fönségesnek tünt fel Riouffe előtt, börtönében. „Valami, a mi több annál, a mit rendesen a nők szemében találunk, — mondja Riouffe,*) — tükröződött az ő nagy, fekete szemeiben, melyekben annyi volt a kifejezés és kedvesség. Gyakran beszélgetett velem a rácson át; mindnyájan figyelve hallgattuk, a csodálat és bámulás egy nemével. Olyan tisztasággal, zengzetesen és szép kiejtéssel beszélt, hogy beszéde a zenéhez volt hasonló, a melynek hallásával az ember sóh'se telik be. Társalgása komoly volt, s nem hideg; s egy szép asszony szájából jöve, őszinte és bátor volt az, mint egy nagy emberé." „És mégis, szolgálója azt mondta: „önök előtt összeszedi erejét; azonban saját szobájában néha három óra hosszan is elül, az ablaknak támaszkodva és sirva." Még június elsején börtönbe került; egyszer kiszabaditották, de ismét elfogták még abban az órában; s azóta ott él izgatottság és bizonytalanság közt, a mely lassankint az utolsó komor bizonyossággá, a halálévá változott. Az Abbaye börtönben ugyanazon szobákban lakott, a melyekben Charlotte Corday. Itt, a Conciergerieben beszélget Riouffe-val, s Clavière-rel, a volt miniszter-

*) Mémoires (Sur les prisons I.) 55—7. l.

rel; a lefejezett huszonkettőről mint „a mi barátainkról, *Nos amis*“ szól, — a kiket mi is nemsokára követni fogunk. Ez öt hónap alatt irta *Mémoires-jait*, melyeket még ma is az egész világ olvas.

Azonban im, november 8-án, „fehér ruhában, — mint Riouffe mondja, — hosszú fekete haja leomlik egész övéig“, megjelent az itélőszék előtt. Gyors léptekkel tért vissza; felemelte ujját, hogy e jel által tudassa velünk, hogy el van itélve; ugy látszék, szemei nedvesek voltak. Fouquier Tinville kérdései „brutalisak“ voltak; a megsértett női becsület visszadobta azokat reá, gúnynyal, de könyekkel; a rövid előkészületen túl van, ő is el fog indulni utolsó utjára. Utitársa valami Lamarche volt, „az assignáták nyomatásának igazgatója“, a kinek a levertségét igyekezett felvidámitani. A vérpad elé érkezve, tollat és papirt kért, „hogy leirja a különös gondolatokat, a melyek támadtak benne“.*) Sajátságos kérés, de a melyet megtagadtak. Az ott álló Szabadságszobrára nézve keserűen mondá: „Oh Szabadság, minő dolgokat követnek el a te nevedben!“ Lamarche kedvéért ő akar meghalni először, hogy megmutassa neki, minő könnyű meghalni. „Ez ellenkezik a renddel,“ — mondja Samson. — „Ej, ön nem tagadhatja meg egy nőnek utolsó kérését:“ — és Samson megadta magát.

Nemes, fehér tüneményes alak, fenkölt királynői arczával, érzelmes büszke szemeivel,

*) Mémoires de Madame Roland (Introd.) I. 68.

hosszú fekete haja leomolván övéig: s olyan derék szívvel, a minő csak valaha vert nőnek keblében. Ugy tündöklik ott, mint valamely fehér, igézően tökélyes görög szobor, a dolgok egymásra dőlt romjai közt, a melyre még soká fognak emlékezni. Tisztelet a nagy természetnek, amely Párizs városában, a nemesi gőg és pompadourismus korszakában, képes volt egy Jeanne Phlipont alkotni, s felnevelni azt a tiszta, örökké tartó asszonyiságra, habár a logika, encyclopediák s a Jean-Jacques szerinti evángéliom segélyével is! Az életrajzok sokáig meg fogják őrzeni azt a vonást róla, midőn tollat kért, „hogy leirja a különös gondolatokat, a melyek benne támadtak.“ Olyan az, mint egy kis fénysugár, gyöngéd világot, s a szentségnek egy nemét árasztva mindarra, a mi azt megelőzte. Igy tehát ő benne is volt valami megnevezhetetlen; ő is leánya volt a végtelennek; titkok voltak benne, a melyekről a bölcsészet soha sem álmodott. Hosszú, írott tanácsokat hagyott hátra kis leánya számára; megmondá, hogy férje nem fogja túlélni.

Még kegyetlenebb sorsa lőn a szegény Baillynek, a nemzeti gyűlés első elnökének, Párizs első polgármesterének, a kit most halálra ítéltek, a royalismusért, fayettismusért, azért a veres lobogós ügyért a Champ-de-Marson; — s általában szólva azért, mert otthagyta csillagásztermét és a forradalomba avatkozott. November 10-ikén történt, 1793-ban, egy hideg, kegyetlen, esős, havas napon, hogy a szegény Baillyt vitték keresztül az utczákon; az ordí-

tozó csőcselék átkokat és sarat hányva rá; feje fölött maró vagy idétlen gúnyból veres lobogót lobogtatva. Hallgatagon, senkitől sem szánva ül ott a szegény ártatlan öreg ember. Lassan haladva a havas esőben, eljutottak a Champ-de-Marsra. Nem ott! ordítja az átkozódó csőcselék; ilyen vér ne szennyezze be a haza oltárát; nem ott, hanem azon a szemétdombon, a folyam partján. Ezt kiáltozza az átkozódó csőcselék, s a hatóság hallgat rá. A guillotinet leveszik, bár a kezek meg vannak gémberedve a hideg esőtől; a folyam partjára viszik, s ott állítják fel ismét kinlódó lassúsággal; s ez alatt egyik érütés a másik után méri az időt az öreg ember kifáradt szivében. Órák hosszáig; átkozódás közt, fagyos esőben! „Bailly, te reszketsz," — mondá neki valamelyik, *„Mon ami:* a hideg miatt, *c'est de froid*, felelé rá Bailly. Kegyetlenebb vég nem igen jutott halandó embernek.*)

Nehány nappal később Roland meghallván hirét, hogy mi történt 8-án, megöleli szives barátjait Rouenben; elhagyja vendégszerető házukat, a mely neki menedéket nyujtott, és tovább indul, olyan búcsúvétellel, a mely nagyon szomorú ahhoz, hogy sirni lehessen mellette. Másnap reggel, a hónap 16-án, „mintegy négy óra járásnyira Rouentől, Párizs felé, közel Bourg-Baudoinhoz, M. Normand avenuejében," egy izmos, gondtól ránczolt homloku férfi ülő alakját lehetett látni, egy élőfához támaszkodva merev holtan; szive

*) Vie de Bailly (in Memoires, I.) 29. l.

egy bot-tőrrel keresztülszúrva, s lábainál ez a pár sor: „Akárki vagy, a ki engem itt holtan találsz, tiszteld földi maradványaimat: egy olyan emberéi azok, ki egész életét arra szentelte, hogy hasznos legyen; s a ki ugy halt meg, a mint élt, erényesen és becsületesen." „Nem a félelem, hanem a mély felháborodás hagyatta el velem menhelyemet, midőn meghallottam, hogy nőmet meggyilkolták. Nem akartam tovább e vétkekkel megfertőztetett földön maradni."*)

Barnave megjelenése a forradalmi törvényszék előtt, a legbátrabbak közé tartozott, azonban az nem segitett rajta semmit. Elhozatták Grenobleból, hogy ő is lefizesse a közös adót! Hiábavaló az ékesszólás, akár törvényszéki, akár másnemű az, Tinville siket Clothóollójával szemben. Még csak harminczkét éves ez a Barnave, s már is mekkora változásokon ment keresztül! Még csak nemrég is, a Szerencse kerekének tetején láttuk. Szava törvény volt minden hazafi előtt; s most bizonyára a kerék *aljáu* van, szenvedélyes szóvitában egy Tinville-féle törvényszékkel, a mely őt halálra készül itélni,**) és Pétion, ki egykor szintén a szélső balon ült, és *Pétion Vertu*-nek neveztetett, hol van ő most? Polgárilag halott; ott van a Saint-Émilion barlangokban, hogy majd az ebek falják fel. S Robespierre, kit a nép vele együtt hordozott meg vállain, ott van a közjóléti bizottságban; polgárilag él ugyan, de ő sem fog

*) Mémoires de Madame Roland (Introd.) I. 88.
**) Forster, II. 629.

örökké élni. Ilyen őrült gyorsasággal kering és forog ez a megmérhetetlen tormentuma a forradalomnak; eszeveszetten rohanva, úgy hogy a szem nem követheti. Barnave a vérpadon egyet dobbantott lábával, s az égre nézve igy kiáltott fel: „Ez hát az én jutalmam?“

Manuel, a volt-ügyész és követ már oda; s utána megy nem sokára Osselin követ is, ki szintén nevezetes szerepet játszott augusztusban és szeptemberben, s utána Rabaut, kit árulás folytán megtaláltak a két kőfal között, s Rabaut testvére. És elvesznek a nemzeti követek közül nem kevesen. S tábornokok is; Custine tábornok emlékét fia nem védelmezheti, mert már a fiú is le van fejezve. Custinenek, a volt nemesnek helyére tették Houchardot, a plebeiust; azonban ő sem tudott boldogulni északon; az ő számára sem volt kegyelem; a Place de la Révolutionon halt meg, miután előbb a börtönben öngyilkosságot kisérlett meg. És kivégeztetnek Biron, Beauharnais, Brunet tábornokok, mindazok, a kik nem tudnak győzni; a szivós, vén Luckner, folyós szemével; az elsassi Westermann, a ki oly bátor és tevékeny volt La Vendéeben: mint a zsoltáriró mondja, *egyikök sem szabadithatá meg lelkét a haláltól.*

S hogy dolgoznak a forradalmi bizottságok, és a sectiók negyven sous napi bér mellett! Egyik elfogatás a másikat éri, gyorsan, szakadatlanul, s ezek nyomán a halál. Clavière, a volt miniszter, kivégezte magát a börtönben. Lebrunt, a másik ex-minisztert, kit napszámos ruhában egy széna-padláson fogtak el, azonnal a

vérpadra vezetik.* S még azonfölül ez a dolog nem méltán nevezhető-e annak, a minek Barrère nevezé, t. i. „pénzverésnek a Place de la Révoutionon?“ Mert „a bűnös vagyonát, ha van neki vagyona,“ mindig confiskálják. S hogy a véletlen halálról is gondoskodva legyen, törvényt alkotunk, melynél fogva az öngyilkossággal minket nem lehet kijátszani; hogy az a bűnös, a ki megöli magát, azért nem kerüli ki vagyona elkoboztatását. Azért is reszkessenek a bűnösök, a gyanúsak és a gazdagok, egy szóval mindenféle nadrágos ember. A Luxembourg-palota, mely egykor Monsieuré volt, roppant, irtózatos börtönné lőn; hasonlóképen a Chantilly-palota is, mely egykor Condéé vala: s uraik Blankenbergben vannak, a Rajna túlsó partján. Párizsban most mintegy tizenkét börtön van; Francziaországban mintegy negyvennégyezer; ide, ezekbe hordatnak a gyanúsok, lerázatva a forradalmi bizottságok által, ide takarittatnak, mint valamely csűrbe, — hogy megemésztessenek Samson és Tinville által. „A guillotine nem rest dolgában, *La Guillotine ne vas pas mal.*“

III. FEJEZET.

Rombolás.

A gyanúsok méltán reszketnek; de mennyivel inkább félhetnek a nyilt lázadók; — Délnek

*) Moniteur, 11. decz. 30, 1793. Louvet, 287. l.

girondi városai! Egy hatezer főből álló forradalmi hadsereg indult el Ronsinnak, a szinmügyártónak vezérlete alatt; „veres háló-süvegben, három-színü mellényben, fekete, fél-bársony nadrágban, ugyanolyan felöltőben, roppant bajuszszal és roppant karddal, — *carmagnole complèteben.*“*) s hordozható guillotine van velök. Carrier követ Nantesbe ért a lángban álló La Vendée szélén keresztül, a melyet Rossignol a szó szoros értelmében lángba borított; majd ő vallatás alá veszi az elfogottakat; kiveszi belőlök, hogy micsoda összeesküvéseket szőttek, akár royalisták, akár girondiak: az ő guillotineja nem pihen, *va toujours,* sem az ő gyapjúsipkás „Marat-csapata.“ Kis gyermekek és koros emberek egyaránt kerülnek a guillotine alá. Bármilyen gyorsan dolgozik is a gép, nem képes eleget tenni; a hóhér és valamennyi legénye kiről, a munkában elfáradva; azt mondják, hogy emberi izmok nem birnak el többet**) Igy a tömeges agyonlövetést kell megpróbálni, a mely után, meglehet, még rettenetesebb eszközök is következnek.

Brestben Jean-Bon Saint-André uralkodik, hasonló czélból, egy veres háló-sipkás hadsereggel. Bordeauxban Tallien az ő Isabeaujával és fogdmegjeivel; Gaudet, Cussy, Salles és még sokan elvesznek; a véres dárda és hálósipka uralkodnak; a guillotine csinálja a pénzt. A borzas vereshajú Tallien, ki egykor tehetséges szer-

*) Lásd: Louvet, 301. l.

**) Deux Amis, XII. 249—51.

kesztő vala, bár még éveire nézve ifjú, most komor, hatalmas; igazi Plutó a földön, s kezében a Tartarus kulcsai. Azonban azt mondják, hogy bizonyos Senhorina Cabarus, vagy inkább *Senhora,* s férjezett, de még nem özvegy *Dame de Fontenai,* szép barna asszony, Cabarusnak, a spanyol kereskedőnek leánya, — meglágyitá a veres komor arczot, könyörgve magáért és barátaiért, s meghalgattatást nyer. A Tartarus kulcsai, vagy bármely neme a hatalomnak, mind érnek valamit egy asszony előtt; s maga a komor Plútó sem érzéketlen a szerelem iránt. S ez a veres, komor alvilági Isten mint valamely új Proserpinát, meghóditja őt; s az asszony, a mint mondják, az ő kőszivét meglágyitja egy kissé.

Maignet, Orangeban délen; Lebon, Arrasban északon, a világ bámulatát vonják magukra. Mindenfelé, a hol csak szükség van rájok, jakobinus népi törvényszékek keletkeznek, egy-egy nemzeti képviselővel élükön, talán olyan helyeken, a hol nem rég girondi népi törvényszékek léteztek. Fouché, Maignet, Barras, Fréron s más ilyenek járják be a déli megyéket, mint aratók, guillotine-kaszájukkal. Sok a munkás, gazdag az aratás. Az emberek élete százával és ezrével vágatik le; hányatik, mint konkoly, az égő tűzre.

Marseillet elfoglalják és ostrom-állapotba helyezik. S ime Marseilleben micsoda beszennyeződött veres-szakállú gabona-fejet vágnak le a többivel? Egy réz-foltos arczú vastag embert értünk, tégla-szinű gazdag szakállal. Nemesisre és

a végzet istennőire, Jourdan Coupe-tête az! Elcsipték őt is ez ostrom-állapotban levő vidéken, s őt is kegyetlenül le fogják borotválni „nemzeti borotvájuk“ — *rasoir national*-jukkal. Bezzeg lecsüng most Jourdannak a főnöknek saját feje; mint egykor lecsüngött Deshuttesé és Varignyé, a melyeket ő dárdákon hordoztatott meg, a nők fölkelése alkalmával! Ő sem fogja többé vállon emelve, mint valamely réz bálvány, bejárni délnek városait; s nem fog ítélőbirókép ülni, dohányozva és pálinka mellett, az avignoni jég-toronyban. A mindent elnyelő föld őt is befogadta, a puffadt veresszakállút s mi ne lássunk hozzá hasonlót soha többé! Jourdan meg van nevezve; a többi száz meg száz megnevezetlenül vesz el. A többiek, fájdalom, ugy tünnek fel előttünk, mint levagdalt rőzsék rakásra hányva, a melyeket csak talyigaszámra számítanak! és mégis ott mindenik rőzse-szálnak külön élete és története volt, s épen olyan fájdalmak között múlt ki, mint mikor egy császár hal meg.

De valamennyi város közt legkevésbbé kerülheti el sorsát Lyon. Ez a város, a melyet iszonyatos ragyogó fényben láttunk azon őszi éjszakán, midőn a lőpor-torony felrobbant: szemmel láthatólag közeledett a szomorú vég felé. Elkerülhetetlenül; mert bár a mit kétségbeesett bátorság és Précy megtehettek, az meg lőn téve: de mit használ mindaz Dubois-Crancé ellen, a ki süket, mint a Végzet, kérlelhetetlen mint a Végítélet, s egymás után foglalja el gyapot-zsákokból készült sánczaikat s mind szo-

rosabbra szoritja őket össze ágyúinak golyózáporával. Az a *ci-devant* D'Autichamp soha sem fog megérkezni, sem a várt segély Blankenbergből. A lyoni jakobinusok pinczékben rejtőzködtek el; a girondi előljáróság sápadtá lett az éhség, árulás és hulló tűzgolyók következtében. Précy kivonta kardját s vele együtt mintegy tizenötszázan; lóra vetették magukat, hogy utat törnek maguknak Svájczig. Dühösen forgatták a kardot, de dühösen vágták őket is, s csaknem teljesen levágták; nem száz, aligha egy-két ember látta közülök valaha Svájczot.*) Lyon október 9-én megadja magát kegyelemre; ezzel sorsa meg van pecsételve. Abbé Lamourettet, ki most Lamourette püspök, egykori törvényhozó, s azon napokban hires a *Baiser-l'Amourette*-ről, Delilah csókjáról, — itt elfogják és Párizsba küldik, hogy ott fejezzék le. „Keresztet vetett magára," — mondják, midőn Tinville tudatta vele halálos ítéletét, s úgy halt meg, mint egy ékesenszóló alkotmányos püspök. — Azonban jaj most mindenféle püspöknek, papnak, arisztokratának, foederalistának, a ki csak Lyonban találtatik! Chalier *manes*-eit ki kell engesztelni; a Köztársaság, sybillai őrjöngésbe jutva, felgyürte jobb karján a ruhát. Nézd Fouché képviselőt, a nantesi Fouchét, kinek neve hiressé fog válni; egy csoport hazafival, csodálatos menetben megindul, hogy felvegye Chalier holttestét. Egy papiszoknyába bújtatott szamár, fején püspöksüveggel, farkán

*) Deux Amis, XI. 145.

pedig a mise-könyvet, némelyek szerint a bibliát czipelve, lépeget végig Lyon utczáin; nyomában temérdek hazafi, pokoli lárma közt; mennek Chalier vértanú sirja felé. A testet felássák és megégetik; a hamvakat egy urnába gyüjtik össze, hogy ott azt a párizsi hazafiak imádhassák. A szent könyveket a temetési máglyán megégették, azok hamvát a szelekbe szórták. Mindezt a „boszút, boszút!“ kiáltozás közt, a melynek, — irja Fouché, elég lesz téve.*)

Valóban Lyon városának el kell töröltetnie; ezen túl nem Lyon többé, hanem *„commune affranchie,* szabad község,“ még nevének is el kell enyésznie. Ha a jakobinus jóslat beteljesül, ez egykor nagy városnak a föld színével egyenlővé kell tétetnie, s a romok fölé egy oszlopot emelni ezzel a fölirással: *Lyon fellázadt a köztársaság ellen; Lyon nincs többé.* Fouché, Couthon, Collot konventi képviselők váltják fel egymást: van dolga a hóhérnak, van a kőmiveseknek is, de *nem* épités. Mint mondók, az arisztokratáknak még házaik is el vannak itélve. A szélhüdött Couthon, hordszékben vitetve, ráüt a falakra, jelképesen, kalapácsával, ezt mondván: *„La Loi te frappe,* a törvény ledönt téged,“ s a kőmivesek ékekkel és feszítő rudakkal megkezdik a rombolást. Az összeomlás roppanásának hangját, sötét romokat és porfelleget hord szét a téli szél. Ha Lyon lágy anyagból lett volna épitve, egészen eltünt volna azokban a hetekben, s a jakobinus jóslat teljesül vala.

*) Moniteur (du 17. novembre, 1793.) etc.

Azonban városokat nem épitenek szappan-buborékból, s Lyon városa kőből van épülve. Lyon, bár fellázadt a köztársaság ellen, *áll* mind e napig.

S a lyoni girondiaknak sincs egyetlen nyakuk, hogy azt egy suhintással levághatnátok. A forradalmi törvényszék s a katonai bizottság, guillotinoztatva, lövetve, megteszik a mi tőlük telik; a Place des Terreaux csatornáiban veres a viz; megcsonkitott hullák hömpölygenek lefelé a Rhônén. Azt mondják, hogy Collot d'Herboist egyszer kifütyülték a lyoni szinpadon; de micsoda világot betöltő fütytyel, vagy siketitő tartarusi trombitálással fogjátok most kifütyülni ez új szerepében, mint conventi követet? Kétszázkilencz embert hajtanak át a folyamon túlra, hogy ott őket tömegesen agyon lőjék, puskával és ágyúval, a Promenade Brotteauxn. Ez a második ilyen jelenet; az elsőnél mintegy hetvenet végeztek ki. Az első csoport holttesteit a Rhôneba hányták, azonban a Rhône partra vetett közülük néhányat; s igy most ezt a második csoportot a szárazföldön temetik el. Egy hosszú sirt ástak nekik; ott állnak sorban a süppedő földhányáson; a fiatalabbak a marseillaiset éneklik. A jakobinus nemzetőrök tüzelnek; de tüzelniök kell másodszor is és harmadszor is; s azután kézbe fogniok a szuronyt és az ásót, mert bár az elitéltek mind lerogynak, de nem halnak meg mind, s azután olyan mészárlás következik, a melyet toll nem képes leirni. Ugy hogy maguk a nemzetőrök, midőn tüzelnek, elforditják arczukat.

Collot, kivevén a puskát egy ilyen nemzetőr kezéből, s mozdulatlan arczczal czélozva azzal, mondá: „Így kell egy republikánusnak tüzelnie."

Ez a második tömegben való lövetés, s szerencsére az utolsó is; nagyon iszonyatosnak találták, s még hozzá, alkalmatlannak. Kétszáz kilenczet hajtottak ki; egy a hid végén megmenekült: s ime, midőn megolvassák a holttesteket, azok száma kétszáz *tiz*. Fejtsd meg ezt a talányt ó Collot! Hosszú találgatás után rá jönnek, hogy itt a Brotteauxn két egyén minden áron igyekezett kiválni az elitéltek sorából, kinos felindulás közt erősitvén, hogy ők nem elitéltek, hogy ők rendőrbiztosok: azonban nem hittek nekik, visszakergették őket s agyon lőtték a többivel együtt!*) Ilyen a felbőszitett köztársaság boszúállása. Bizonyára, Barrère mondását használva, „*sous des formes acerbes*" — *kegyetlen formák melletti* — igazságszolgáltatás ez. Azonban a köztársaságnak, mint Fouché mondja, „holttesteken át kell a szabadság felé haladnia." Vagy ismét, a mint Barrère mondá: „Csak a halottak nem jőnek vissza, *Il n'y a que les morts qui ne reviennent pas.*" A rémület terjed és uralkodik mindenfelé; a guillotine jól végzi a dolgát.

Azonban mielőtt elhagynók ezt a déli vidéket, a melyre a Történelem csak távolról vethet egy-két tekintetet: egy pillanatra hadd állapodjék meg, és hadd nézzen erősen egy pontra,

*) Deux Amis, XII. 251—62.

Toulon ostromára. Sok lövöldözés és bombázás történt már itt, golyókat tüzesitettek a majorosok kemenczéiben, a tüzérség dolgozott, hol jobban, hol rosszabbúl, ostromolva az Ollioules szorost s a Malbosquet erődöt: eddigelé nagyon csekély eredménynyel. Volt már itt Cartaux tábornok, egykori festő, ki a marseillei zavarokban emelkedett fel; azután Doppet tábornok, egykor orvos, kit a piemonti zavarok emeltek fölszinre, a ki Crancé alatt bevette Lyont, de nem tudja bevenni Toulont. S végezetre itt van Dugommier tábornok, Washington tanitványa. Voltak conventi képviselőink is: Barras, Salicetti, az ifjabb Robespierre; — s van egy tüzér *Chef de brigade*-unk is, egy rendkivül szorgalmas ember, a ki gyakran csak az ágyúk közt alszik egy keveset; egy alacsony, hallgatag, olajszin arczbőrű fiatal ember, mi már ismerjük, a neve Buonaparte; egyike a legjobb tüzértiszteknek, a kit csak találni lehet. S Toulon még sincs bevéve. Most már a negyedik hónapja; a rabszolga-számitás szerint deczember; az új számitás szerint *Frimaire* vagy *Zuzmarás*, s az az ő átkozott veres-kék zászlajuk még mindig ott lobog. Eleséggel ellátják őket a tenger felől; elfoglaltak minden magasságot, fákat döntögetvén ki s megerősítvén állásukat; mint a tengeri nyúl, fészköket a kősziklák közé épitették.

Azonban a *Zuzmarás* még nem lett Nivose-zá vagy Havazóvá, a midőn haditanács lőn összehiva; utasitások érkeztek a kormánytól és a *salut public*-től. Carnot a *salut public*-ből egy

ostrom-tervet küldött számunkra; a mely tervre Dugommier tábornok megteszi a maga észrevételeit, s másfelől Salicetti biztos is a magáéit; s a megjegyzések és tervek nagyon sokfélék: midőn ama fiatal tüzértiszt bátorkodik felszólalni; ugyanaz, a kit láttunk, hogy az ágyúk közt alszik egy keveset, s a ki már többször elő került ezen történet folyamában, a neve Napoleon Buonaparte. Az az ő alázatos véleménye, — miután ő távcsővel s gondolkodó fővel körül vizsgálta a vidéket, — hogy egy bizonyos Fort l'Eguillettet, mintegy oroszlán ugrással egyszerre el lehetne foglalni; a honnat, ha az egyszer a mienk, Toulon szivébe lehet bombázni; az angol csapatokat ki lehet kergetni; s Hood és a mi természetes ellenségeink kénytelenek lesznek a legközelebbi nap vagy elevezni a tengeren, vagy hamuvá égetjük őket. A biztosok ellenző kicsinyléssel húzzák össze szemöldeiket: ki ez a fiatal ember, a kinek több esze akar lenni, mint nekünk összevéve? Azonban a derék öreg Dugommier azt hiszi, hogy az eszme megérdemel egy-két szót; kikérdezi a fiatal embert; meggyőzetik, s az eredmény az, hogy „próbáld meg."

A dolgok most már igy rendben levén, a hallgatag ércz-arczra elszántabb komolyság ül mint valaha, és hevesebb központi tüzet tömörit össze, mint eddig bármikor. Nézd, amott van a Fort l'Eguillette: egy kétségbeesett oroszlán-szökéssel, de a mely mégis lehető, meg kell ragadni azt; meg fogjuk próbálni még ma. Valóban megpróbálták, s a próba sikerült. Hadi csel

és bátorság által, szorosokon lopódzva keresztül, elszántan törve át a golyózáporon, Fort l'Eguillettet megrohanják, elfoglalják: s midőn a füst eltisztult, a háromszinű lobogó lengését látja azon a szem: az ércz-arczszinű fiatal embernek igaza volt. Másnap reggel Hood tapasztalván, hogy benső hadsorai ki vannak téve az ellenség tüzének, s katonáit szépen kiszorították a városból: hajóra száll. Azokat a royalistákat, a kiknek kedvük volt vele menni, hajójára gyüjtvén, felszedi a horgonyt: s deczember 19-én, 1793-ban, Toulon még egyszer a köztársaságé.

Az ágyúzás megszünt Toulonban, s most kezdődhetik a guillotinozás és tömeges agyonlövetés. Igaz, hogy polgári iszonyatosságokkal jár ez a dolog, de legalább az angol uralom gyalázata el van tisztítva. Hadd legyen egyetemes polgári ünnepély Francziaország területén, ezt terjeszti be Barrère vagy David a festő: és a convent testületileg vegyen részt abban.*) Sőt jelentik, hogy ezek a gaz angolok (inkább saját érdekeikre, mint a mienkre tekintve) mielőtt elhajóztak volna, felgyújtották a mi raktárainkat, arsenálunkat, hadi-hajóinkat a touloni kikötőben; mintegy 30—40 kitünő hadihajót, a melyeknél több hajónk nincs is. Azonban a dolog nem sikerült, bár a lángok messze és magasra csapkodtak; csak vagy két hajó égett el, több nem; magok a gályarabok rohantak csöbrökkel az oltásra. Előbb még ezen büszke ha-

*) Moniteur, 1793; 101. (deczemb. 31.) 95, 96, 98 stb. számok.

jóknak, a l'Orient hajónak és a többinek, ugyanezen fiatal embert Egyiptomba kell vinniök; még most nem változtathatók hamuvá vagy tengeri nymphákká, sem magas lángú fáklyákká, sem az angolok zsákmányává nem lehetnek — mig annak ideje el nem jön.

S igy Francziaországban van egyetemes polgári ünnepély és nagy öröm; Toulonban pedig vannak tömeges agyonlövések, mint a minőket Lyonban láttunk, s „a halál nagy áramokban ömlik, *vomit à grands flots;*" s tizenkét ezer kőmívest rendelnek be a szomszéd vidékről, hogy Toulont eltöröljék a föld szinéről. Mert el kell töröltetnie, úgy hangzik Barrère jelentése, a nemzeti hajózási intézetek kivételével, s ezentul nem Toulon lesz a neve, hanem *„hegyi kikötő."* Ebben az állapotban, fekete, halált hozó fellegek közt hagyjuk itt ezt a várost, remélve mindazáltal, hogy Toulon is kőből van épitve; hogy talán még tizenkétezer kőmives sem lesz képes azt lerombolni az alatt, mig ez a láz tart.

Az ember kezd már beteg lenni a „nagy áramokban ömlő haláltól." Mindamellett nem hallod-e, olvasóm, (mert a hang századokon át egyre hallatszik) a holt deczemberi és januári éjszakákban Nantes városa körül a tüzelésnek és csődületnek, a dühnek és jajgatásnak összekevert zaját, vegyülve a Loire vizének örökkétartó zúgásával? Nantes városa mély álomba merült; azonban Carrier képviselő nem alszik, sem Maranak gyapjusipkás csapata. Miért szedi fel a horgonyt az a lapos fenekü hajócska, az a *gabarre,* éjjel tizenegy óra körül kilencz-

ven pappal belsejében? Talán Belle-Islere akarnak menni? A Loire folyó közepén, egy adott jelre, a *gabarre* fenekét kilyukasztják, s az elsűlyed terhével együtt. „A deportatió ítélete," — irja Carrier, — „*függőlegesen* lőn végrehajtva." A kilenczven pap gabarre-koporsójában, oda lenn nyugszik mélyen! Ez az első Carrier *Noyades*-jai vagy Vizbefulasztásai közül, a melyek világhirűekké lettek.

Volt guillotinozás is Nantesben, mignem a hóhér fáradtan kidőlt; azután következett a tömeges agyonlövetés „Saint-Mauve sikján;" kis gyermekek lövettek agyon, s nők, gyermekeikkel keblükön; gyermekek és nők százhuszával, és ötszázával, olyan forrongásban van La Vendée: mignem maguk a jakobinusok is megundorodtak ettől a dologtól, s Marat csapatán kivül mindenki azt kiáltá: elég! Miért is a vizbe fulasztáshoz folyamodtunk, s Frimaire 24-ikének éjjelén, a 2-ik évben, vagyis deczember 14-én, 1793-ban, megtörténik a második *noyade*, „százharmincznyolcz személylyel."*)

De hát miért vesztegetni rájok egy gabarret, az elsülyesztés által? Hányjátok ki őket; hányjátok ki, kezeiket összekötve; s azután addig küldjetek golyó-záport arra a helyre, míg az utolsó vergődő is el nem merül! A rosszúl alvók Nantesben és a körül fekvő tengeri falvakban, hallják a puska-ropogást az éjjeli szélben, és találgatják, hogy mi lehet az. S abban a ga-

*) Deux Amis, XII. 266—72; Moniteur, du 2. Janvier, 1794.

barreban nők is voltak, kiket a veres hálósipkások mezitelenre vetkőztettek; s a kik a halálos gyötrődés közt csak azért könyörögtek, hogy legalább ingöket ne tépjék le rólok. És kis gyermekeket dobtak a folyóba, anyjaik hiába könyörögvén érettök. „Farkas-kölykek, — felelé Marat csapata, — a kik farkasokká fognak felnőni.“

Lassankint oda jutunk, hogy nappal is történnek noyade-ok: férfiakat és nőket összekötöznek, kezet a kézhez, lábat a lábhoz, s úgy dobják ki őket, s ezt nevezik *Mariage républicain* — republicánus házasságnak. Kegyetlen az erdők párducza, s a kölykeitől megfosztott nőstény-medve: azonban van az emberben bizonyos gyülölet, a mely még annál is kegyetlenebb! Az áldozatok azután, némán, a szenvedéstől megszabadulva, mint halvány felpuffadt hullák, hömpölyögnek egymáson keresztül-kasul, a Loirefolyam hullámain a tenger felé; az ár visszahajtja őket; egész hollófelhők feketitik be a folyamot; a zátonyos helyeken farkasok csatangolnak. Carrier irja: *Quel torrent révolutionnaire,* minő forradalmi ár!“ Mert az ember őrült, és az idő is őrült. Ezek Carrier noyadejai; számuk, a mint mondják, huszonöt; mert a mi a sötétben történt, azt majd a nyomozás napfényre hozza,*) hogy el ne legyen feledve századokon át. — A sansculottismus tökélyremenetelének egy másik pontjához forduljunk még, ezt ott hagyva mint a legsötétebbet.

*) Procès de Carrier (4 tomes, Paris, 1795.)

Valóban, az emberek mind őrültek, a mikép az idő is az. Lebon képviselő Arrasban megfürdeti kardját a guillotineról lefolyó vérben és felkiált: „Mennyire szeretem én ezt!“ Azt mondják, hogy parancsára az anyáknak ott kellett nézniök, a míg a guillotine felfalta gyermekeiket; a közelben egy zene-banda van felállítva, s ez mindenik fő lehullásánál rákezdi a *Ca irát.**) Bedouin mezővárosban, Orange vidékén, a szabadság-fát éjjel kivágták. Maignet képviselő Orangeban ezt meghallja; Bedouint fölégeti az utolsó tyúkólig; a lakosokat leguillotinoztatja, vagy a halmok közé s barlangokba űzi.**) Egy és oszthatatlan köztársaság. Ez a Természet roppant, inorganicus mélységének, a melyet orcusnak, kaosznak, ős Éjnek neveznek, legujabb szülötte, és csak egy törvénye van, az önfentartás. *Tigresse nationale:* ne érintsd csak egy szőrszálát sem! Ugrása gyors; nézd minő körmei vannak; könyörület nincs az ő szivében.

Prudhomme, a magában mérgelődő nyomdász és tehetséges szerkesztő, a ki még most jakobinus szerkesztő, majd ott fogja hagyni pártját, s vastag köteteket fog kiadni eme dolgokról „A forradalom vétkei“ czímmel; nagy mennyiségű hazugsággal toldva meg azokat, mintha maga az igazság nem volna elég. Mi, részünkről, sokkal hasznosabbnak találjuk azt, ha egyszer már tudjuk, hogy ez a Köztársaság és „nemzeti tigris“ egy újszülött, a természet-

*) Les Horreurs des Prisons d'Arras. (Paris, 1823.)
**) Montgaillard, IV. 200.

nek egy ténye a formulák között, a formulák korában; és nézzük a legtöbbször hallgatagon, hogy ez az annyira valódi természeti tény hogyan viseli magát a formulák között. Mert a formulák részben valódiak, részben csalók, föltételezettek; képleges nyelven szabályozott, alakitott *formáknak* nevezzük őket; a melyek némelyikének van teste, és még élet is abban; azonban nagyrészük, egy német iró szerint csupa üresség, „üveges szemek merednek rád, kisérteties tettetésével az életnek, s bensejökben tisztátalan halmaza a rovaroknak és pókoknak". Azonban a tény, jegyezzük meg jól, valódi és őszinte; a legőszintébb tények közül való; rettenetes a maga őszinteségében, mint a Halál. A mi épen olyan őszinte mint az, szembeszállhat és daczolhat vele; de hát a mi *nem az?*

IV. FEJEZET.

Carmagnole complète.

Egyidejüleg ezzel a pokol-fekete képpel egy másik kép tünik fel, a melyet pokol-vörösnek nevezhetünk; t. i. lerombolása a catholica vallásnak, s azzal, ez idő szerint, magának a vallásnak. Láttuk, midőn Romme új naptára behozta a pihenés *tizedik* napját, s kérdeztük akkor, hogy mi lesz a keresztyén szombatból? A naptár alig ért még meg egy hónapot, midőn mindez el lőn intézve. Igen különös az, mint Mercier megjegyzi, hogy az utolsó *Corpus-*

Christi ünnepén, 1792-ben, az egész világ, s maga az uralkodó hatalom is, egész bűnbánó arczczal vett részt a vallásos menetben; s Legendre mészárost, abból a gyanuból, hogy tiszteletlenséget tanusitott, kicsi híja volt hogy meg nem gyilkolták kocsijában, a mint a menet ott elhaladt. Ugy látszott, hogy a gallicán hierarchia és egyház, s az egyházi formulák általában, virágzanak, egy kissé meghervadva ugyan, de nem jobban, mint az utóbbi években vagy évtizedekben; hogy erősen állanak az ország széles területén, egy az okoskodás által meg nem rontott nép rokonszenvében, semmibe sem véve a philosophismust, törvényhozást és encyclopédiát. Fájdalom, ez a virágzás olyan volt, mint egy hervadt levelű vallombrosáé, a melynek csak a novemberi szél egy erős fúvása kell, s egy óra alatt leveletlenül áll ott! Ama *Corpus-Christi*-ünnep óta a Braunschweigi és az emigransok, és La Vendée következtek be, s tizennyolcz hónap telt el: s minden virágzásnak, különösen a hervadt levelű virágzásnak, akármilyen lassan is, de egyszer eljön a vége.

November 7-én valami citoyen Parens, Boissise-le-Bertrand papja, azt írja a conventnek, hogy ő egész életében hazugságot tanitott, s most már belefáradt abba; annál fogva lemond papi hivataláról és jövedelméről, s kéri a magas conventet, hogy adna neki valamit, a miből megélhessen. „*Mention honorable*"-t adjunk-e neki, vagy pedig utasitsuk az ügyet a pénzügyi bizottsághoz? Alig hogy ebben határoztak, midőn a tökfejü Gobel, Párizs alkotmányos püs-

pöke, káptalanjával, veres hálósipkás municipalis és departementalis kisérettel megjelenik a convent előtt, hogy ugyanazt tegye, a mit Parens cselekedett. A tökfejű Gobel kijelenti, hogy nem ismer el „semmiféle vallást, csak a szabadságot," azért is leveti papi ruháját és elfogadja a testvéri-öleléseket. S mindezt nagy örömére a departementi Momoronak, a municipalis Chaumettenek és Hébertnek s Vincentnek és a forradalmi hadseregnek! Chaumette azt kérdi, hogy igy állván a dolgok, nem jó volna-e a mi nadrágtalan szökő napjaink közűl egyet szentelni az „Értelem ünnepének"?*) Bizonynyal igen helyes indítvány! Hadd örvendjenek az atheista Maréchal, Lalande, és a kis atheista Naigeon; hadd nyujtsa be Clootz, az emberiség szószólója, a conventnek, az általa készitett „Feltüntetését a mohamedán vallásnak," „a mely munka kimutatja minden vallás semmiségét." Most már, — azt hiszi Clootz, — meg lesz az egyetemes köztársaság, és „csak egy Isten lesz, *Le peuple*."

A franczia nemzet nyájszokású, utánzó természetű nép; csak egy kezdő inditványra volt szüksége ennél a dolognál; s a tökfejű Gobel, nyomatva a municipalitás s a körülmények által, megadta azt. Melyik pap akarna hátra maradni Boissiseé mögött; melyik püspök Párizsé mögött? Igaz, hogy Grégoire püspök bátran kijelenti nemcsatlakozását, a mig körülötte ez

*) Moniteur, Séance du 17. Brumaire (november 7. 1793.)

hangzik: „mi nem kényszeritünk senkit; vessen számot Grégoire saját lelkiismeretével:“ — azonban protestánsok és catholicusok százával jelentkeznek önként és csatlakoznak. Az egész novemberen át be deczemberbe, míg csak a dolog bevégezve nincs, távolról és közelről érkeznek az egyháztól való elpártolásról szóló tudósitások, jönnek papok, a kik „az asztalos mesterséget tanulják.“ Papok, egy-egy most az oltárhoz vitt apáczával: avagy nem jött-e fel, igen hirtelen, az Értelem napja, s nincsen-e dél? Távoleső helységekből jönnek feliratok, a melyek igen világosan kimondják, bár *patois* dialectusban, hogy „többé semmit sem akarnak tudni a plébánusnak nevezett fekete állatról, *animal noir appelé Curay*“.*)

S mindenek fölött érkeznek a templomi szerekből álló hazafias adományok. A még meglevő harangok, azokat kivéve, melyeket meghagytak azért, hogy lehessen mit félre verni, leszállnak magas állványaikról a nemzeti olvasztó kemenczébe, hogy ágyúkká alakuljanak át. A tömjéntartók és mindenféle szentelt edények szétlapíttatnak; ha ezüstből vannak, jók lesznek a különben is szegény pénzverdének; ha czinből, öntsünk belőlük golyókat, agyonlövöldözni „az emberi nem — *du genre humain* — ellenségeit.“ A bársonyköntösökből készitsetek nadrágot annak, a kinek nincs; a vászon miseöltönyök jók lesznek ingnek a haza védői számára; az ócska ruhával kereskedőknek, legye-

*) Analyse du Moniteur (Paris, 1801) II. 280.

nek azok zsidók vagy pogányok, a legvirágzóbb üzletük van most. Chalier szamaras processiója, Lyonban, csak egy volt a sok közül, a melyek ezekben a napokban minden városban előfordultak. Minden városban és községben, a milyen gyorsan dolgozik a guillotine, oly gyorsan működik a fejsze és a feszitővas; szentélyek, kanonok-székek, oltár-rácsozatok lerontatnak; a misekönyvből fojtást csinálnak; egész éjen át carmagnolet tánczolnak az örömtüzek körül. Valamennyi országút az ércz papiedényféléktől cseng, a melyeket ellapitva a conventhez küldenek az inséges pénzverde számára. A jó szent Genovéva ereklyetokját (chasse) is leveszik, s fájdalom, egyúttal, feltörik és megégetik a Place de Grèven. Szent Lajos ingét is megégetik; — vajjon nem jobb lett volna-e a haza valamelyik védőjének adni? Saint-Denis városban, a mely többé nem Saint-Denis, hanem *Franciade*, a hazafiak tömege lement a sirok közé kutatni; a forradalmi hadsereg zsákmánylást is tett. Párizs utczái pedig a következő jeleneteket látták:

„Ez emberek nagy része részeg volt a pálinkától, a melyet a kelyhekből ittak, halat evén a kehelyfödélről. Szamarakon ülve, a melyek papi köntösökbe voltak bújtatva, azokat a miseruhákkal kantározták fel; kezökben összeszorítva tarták az úrvacsorai kelyhet és a szentelt ostyát. A pálinkás boltok ajtainál megállottak; kinyujtották a ciboriumokat (kehelyfélék), s a korcsmáros, kancsóval kezében, azokat háromszor köteles volt megtölteni. Azután öszvérek jöttek, erősen megrakva keresztekkel, gyertya-

tartókkal, füstölőkkel, szenteltvíz-tartókkal, izsóppal, emlékeztetvén az embert Cybele papjaira, a kiknek nagy kosarai, telerakva istentiszteletök eszközeivel, eleségtár, szentély és templom gyanánt szolgáltak egyszerre. Ilyen lovaglókészlettel haladtak ezek a szentségtörők a convent felé. S oda bemennek, az egész hosszú vonal, odabenn két sort képezve; valamennyien, mint farsangi bohóczok, papi öltönyökbe fantasticusan átöltözve, talyigákban vitték magukkal összehalmozott zsákmányukat: kelyheket, gyertyatartókat, arany és ezüst edényeket.*)"

Beszédet nem tartunk a conventhez, miután a helyett verset énekeltünk *viva voce*, valamennyien hozzá járulván ahhoz; — s Danton meglehetős boszúsan nézte mindezt, ohajtva hogy jövendőre tartassék fenn a józanság és az illem.**) Mindamellett e *spolia opima* elhurczolói, miután egy kis pálinka is volt bennök, kérik hogy engedtessék meg nekik a carmagnole eltánczolása azon a helyen; a melybe a megörvendeztetett convent hogyan ne egyeznék bele? Sőt, — folytatja a nagyító Mercier, a ki nem volt jelen mint szemtanú, miután épen akkor börtönben ült, mint Duperret *hetvenhármainak* egyike, — „több képviselő, ott hagyván tanácsnoki székét, kézen fogott egy-egy papi öl-

*) Mercier, IV. 134. Lásd: Moniteur, Séance du 10 Novembre.

**) Lásd szintén a Moniteurt, Séance du 26 Novembre.

tönydarabokkal felczifrázott leányt, és együtt tánczolta a carmagnolet a többiekkel." Ilyen furcsa mulatságot csaptak ezek, ebben az esztendőben, a melyet egykor a kegyelem 1793-ik évének neveztek.

S nem különös-e midőn látja az ember, hogy a formuláknak e szokatlan módú összeomlásából, a mely formulák egymáson keresztül-kasul hevernek ott, letaposva a hazafias táncz által: egy új formula támad? Mert az emberi nyelv nem képes kifejezni, hogy az „eszeveszetté lett trivialitásnak" minő formája van az emberi természetben. Az ős erdők fekete Mumbo-Jumboját és a legtöbb indus Wau-waut megérti az ember; de értse meg valaki ezt az *Anaxagoras* ügyészt, a kit egykor Chaumette Péter-Jánosnak neveztek! Mi csak annyit mondunk rá, hogy az ember bálvány-imádónak, *látvány*-imádónak született, annyira érzékien képzelet-gazdag lény; és hogy természetében sok van a majoméból.

Mert még ugyanazon a napon, a melyen ezt a derék carmagnole-táncot alig hogy lejárták, csak előjön Chaumette ügyész, municipalis és departementi tanácsnokok kiséretében, s velök együtt a legkülönösebb szállitmány: egy új vallás! Candeille kisasszony, az operától, — egy szép arczú nő, mikor ügyesen ki van festve, — karosszéken magasan vitetve, veres pamut hálósapkában, azurkék palástban, tölgyfa-ágakkal megkoszorúzva, kezében a Jupiter-*Peuple* dárdáját tartva, bevitorláz, háromszínű öves, fiatal, fehérbe öltözött nők járván előtte. Ide nézzen a

világ! Ez itt, oh nemzeti convent, csodája a mindenségnek, a mi új istenségünk; *az Ész istennője,* a ki méltó, s egyedül méltó a tiszteletre. Ezentúl őt fogjuk imádni. Sőt talán nem kérünk sokat, ha arra kérjük a magas nemzeti képviselő testületet, hogy ő is jöjjön el velünk a *ci-devant* Székesegyházba, a melyet Notre-Damenak neveznek, és ott nehány versnyit énekeljen az ő tiszteletére?

Az elnök és a jegyzők Candeille istennőt, a kit kellő magasságban emelvényük körül meghordoztak, testvérileg megcsókolják, a mi közben ő lassankint az elnök jobb felére jut és ott horgonyt vet. És most, kellő szünet és hangzatos ékesszólás után, a convent mozgásba tévén magát, megindult a kivánt menetben, a Notre-Dame felé; velök együtt az Ész is, ülőszékében, a többiek előtt vitetve, a mint az ember képzeli, római öltözetű férfiak által; s kisérve fúvó hangszerek zenéje, veres háló sipkák és a világ őrültsége által. És azután az Ész azonnal helyet foglalván a Notre-Dame főoltárán, a kivánt istentisztelet, vagy quasi-istentisztelet, — mint a hirlapok mondják — *végrehajtatott;* a nemzeti convent énekelte a „Hymnust a szabadsághoz, szövege Chénieré, zenéje Gossecé." Ez az első az Ész ünnepélyei közül, első gyülekezeti szertartása Chaumette új vallásának.

„A megfelelő ünnepély Saint-Eustache templomában," — mondja Mercier, — „nagyon hasonlitott egy nagy korcsmai jelenethez. A kar belseje mezei tájképhez volt hasonló, kunyhókkal

és bokrokkal diszitve. A kar körül asztalok voltak, palaczkokkal, kolbászszal, sonkás tésztával, pástétommal és más egyéb ételekkel megrakva. A vendégek ki s be tolongtak minden ajtón; a ki csak oda fért, részesült az eledelekben és italokban; nyolcz éves gyermekek, leányok úgy mint fiuk, hozzá nyultak a tányérokhoz, a szabadság jeléül; ittak a palaczkokból is, s gyors megrészegedésök nevetést támasztott. Az Ész, kék palástjában, ott ült komolyan, magas helyén; pattantyúsok, szájokban pipával, voltak papi segédjei. S kivül a templomon" — folytatja a nagyitó ember, — „őrült tömeg tánczolt az örömtüzek körül, a melyeket a templomok rostélyaiból s papszékekből raktak; s a tánczolók, — én nem nagyitok semmit, — csaknem nadrág nélkül, mezitelen nyakkal és mellel, harisnyáikat levetve, forogtak és keringettek, mint a forgószél por-oszlopai, előfutárai a viharnak és rombolásnak."*) A Saint-Gervais templomban pedig rettenetes *„hering-szag"* volt, miután a sectio vagy az előljáróság, semmiféle eledelről vagy táplálékról nem gondoskodott, hanem az egészet a véletlenre bizta. A többi miszteriumokat, a melyek valószinűleg kabirai vagy épen paphosi jellemüek voltak, ott hagyjuk a fátyol boritéka alatt, a mely igen oda illőleg nyulik el „a mellékhajók oszlopai mentében," — s a melyet a történelem keze nem fog fölemelni.

Azonban van valami, a mit jobban szeretnénk érteni talán mind a többinél, s ez az, hogy

*) Mercier, IV. 127—146.

az Ész mit gondolt magában a dologról az egész idő alatt. Hogy például a szegény Momoroné micsoda articulált szavakat mondott, a midőn istenségét ismét levették róla, s ő és a könyvárus nyugodtan ültek otthon egymás mellett a vacsoránál? Mert ez a könyvárus Momoro komoly ember volt, s volt némi tudomása az agrarius törvényről. Mondják, hogy Momoroné egyike volt a legcsinosabb Ész-Istennőknek, bár fogai egy kissé rosszak valának. — S most már, ha az olvasó elképzeli, hogy az Észnek ilyen látható imádása „az egész köztársaságot" végig járta eme novemberi és deczemberi hetekben, mígnem a templomnak minden fa-része el lőn égetve, s az egész dolog másképen is befejeződött: akkor talán eléggé helyes fogalmat alkothat magának arról, hogy milyen imádó hajlandóságu köztársaság volt ez, és minden vonakodás nélkül itt hagyhatja ezt a dolgot.

A templomi zsákmányok e behordása leginkább az *Armée révolutionnaire* munkája, a melyet, mint mondók, nem rég gyűjtöttek. Ez a hadsereg hordozható guillotinenal jár; parancsnoka a nagy bajuszú Ronsin színmű-gyártó; s ott látjuk, mint homályos árnyékot, Maillard ajtónállót is, a régi Bastille-hőst, a menádok vezetőjét, a szürke ruhás szeptemberi férfiut. Vincent hadügyminiszteri irnoknak, a ki egyike Pache régi irnokainak „s a kinek agyát a régi szónokok beszédei tartják izgalomban," fő része volt a kinevezésekben, legalább a tisztek kinevezésében.

Azonban eme hatezer előrenyomulásának

és visszavonulásának nincs Xenophonja. Az, a mi a korok emlékezetében fenmaradt rólok, csak ártículálatlan zúgása az átkozódásnak és keserű dühöngésnek! Ezek bekóborolják a vidéket Párizs körül, foglyokat keresve, sarczolva, kutatva, hogy a rendeletek végrehajtattak-e, hogy a bérlők csépeltek-e eleget, s egyúttal leszedve a templomok harangjait vagy az ércz szűz Máriákat. Kisebb csapatok, félig rejtőzködve, elhatolnak Franciaország távolabb eső vidékeire is; sőt itt-ott új provinciális forradalmi hadseregek keletkeznek, mint Carrier Marat-csapata vagy Tallien bordeauxi csapata, mint hasonló minőségű fellegek egy villanyossággal telt légkörben. Azt mondják, hogy Ronsin őszintébb pillanataiban bevallotta, hogy az ő csapata a föld csőcselékének szine-virágából állott. Az ember látja őket, a mint a vásár-téreken fel vannak állítva; az utazástól sárosan, hosszúra megnőtt bozontos szakállal, *carmagnole complète*-ben. Első hőstettük, hogy ledöntik a mi királyi vagy egyházi emlék, kereszt, vagy más ehhez hasonló ott található; a toronynak ágyút szegeznek; leszedik a harangokat a nélkül hogy értök másznának, a harangot és a haranglábat együtt. Azt mondják azonban, hogy ez némileg a város nagyságától függ; ha a városnak nagy a népessége, s ezek talán kissé gyanus, epés hangulatban vannak: akkor a forradalmi hadsereg munkáját gyengéden, lajtorja és feszitő vas segitségével végzi; sőt az is megesik, hogy felszedi a sátorfát, a nélkül, hogy valamit pusztitana, s felüdítvén magát egy kis pálinkával és álommal, tovább

megy a legközelebbi állomásra.*) Szájukban pipa csipejükön kard; carmagnole complèteben!

Ilyen dolgok történtek és történhetnek újra. Második Károly ráküldte highlandi csapatait a nyugoti skót whigekre; a jamaikai ültetvényesek ebeket kaptak a spanyol hatalomtól, melyekkel megszökött rabszolgáikra vadászszanak: Franczia országot pedig most az ördögnek egy csapata kóborolja be, a melynek üvöltése, még most is, fél századnyi távolból hangzik a lélek fáleiben.

IV. FEJEZET.

Mint egy vész-felleg.

Azonban még hátra van, hogy a rémuralom lefolyásának fönséges, s voltaképen fő és lényeges vonását megismerjük; annyival inkább, mivel a homályos látású Történelem, a legnagyobb részben nem vette észre ezt a vonást, a mely pedig lelke az egésznek, s a mely azt rettenetessé teszi Franczia ország ellenségei előtt. A despotismus és a kimmeriai szövetségek bizony megfontolhatnák azt! Franczia ország minden embert és minden eszközt használatra fogott; tizennégy hadsereget állitott ki; a patriotismus, mindenével a mi szivében vagy fejében, testében vagy lelkében, vagy nadrág-zsebében van: rohan a határok felé, hogy győzzön vagy meghaljon!

*) Deux Amis, XII. 62—5.

Carnot nagy elfoglaltatás közt ül a *salut public*-ben, az ő része abban állván, hogy „győzedelmet szervezzen.“ A guillotine bárdja nem vág sebesebben függőleges helyzetéből a Piace de la Révolutionon, mint a hogy sújt a patriotismus karja, vissza vervén Kimmeriát a szentelt földről saját területére.

A kormány valósággal az, a mit forradalminak nevezünk; és némely emberek a körülmények szinvonalán — „*à la hateur*“ vannak, mások pedig nincsenek *à la hateur*, — a mi annál rosszabb rájok nézve. Azonban azt be kell ismernünk, hogy a fejetlenség *szervezkedett;* a társaság a szó szoros értelmében fejtetőre van forditva; régi erői dolgoznak őrült tevékenységgel, csak hogy visszaforditott rendben rombolva és saját magukat pusztitva.

Sajátságos, midőn látja az ember, hogy mégis minden hogyan csatlakozik valamely főhöz és forráshoz; még a fejetlenségnek is kell lenni egy központjának, a mely körül mozogjon. Mintegy hat hónapja, hogy a közjóléti *(salut public)* bizottság megszületett; s Danton mintegy három hónappal ezelőtt inditványozta, hogy minden hatalom annak adassék át, s azon kivül „ötven milliónyi összeg,“ s „mondassék ki, hogy a kormány forradalmi.“ Ő azon nap óta semmi részt sem vett annak működésében, bár ismételve sürgették rá, hanem ott ül elvonulva helyén a Hegyen. Ama nap óta a kilencz tagú bizottság, melynek tagjai tizenkettőre is szaporodhatnak, állandóvá lett, mindig újra választva, midőn megbizási idejök letelt; a *salut public* és a

sûreté générale megkapták végleges formájukat és működésük végleges módját.

A közjóléti bizottság mint legfőbb és a közbiztossági mint alsóbb, eddigelé, mint valamely kisebb és nagyobb tanács, a legnagyobb összhangban működvén, központjává váltak minden dolognak. Ők ülik meg ezt a forgószelet; fölemeltetve a körülmények ereje által, jóformán észrevétlenül, nagyon különösen, erre a rettenetes magaslatra: kormányozzák azt és kormányozni látszanak. A fellegkormányzók különösebb csoportját soha sem látta a föld. Egy Robespierre, egy Billaud, Collot, Couthon, Sain-Just, — nem is szólva a még csekélyebb Amarokról és Vadierekről, — ezek vannak a *sûreté générale*-ban, ezek a felhők kormányzói. Kevés értelmi tehetség szükséges; s valóban hol találhatnánk közöttük, ha csak Carnot fejében nem, a ki el van foglalva azzal, hogy győzelmet szervezzen, bármi kevesét is. Az ösztön tehetsége az inkább, a mi ott ér valamit. Az, hogy egyszerre ki tudja találni, a mit ez a nagy süket forgó szél kiván és akar; az, hogy akarni tudja, nagyobb szenvedélylyel mint bárki más, a mit az egész világ akar körülötte. Nem hátrálni meg semmi akadály előtt; nem venni számba semmiféle emberi vagy isteni tekintetet; erősen meggyőződve lenni, hogy isteni vagy emberi dolgokból csak ez az egy dolog szükséges: győzedelme a köztársaságnak, megsemmisitése a köztársaság ellenségeinek! Ha ezzel az egy szellemi adománynyal meg vagy áldva, ha még oly kevés van is a többiből, sajátságos az, hogy ez a süket, articulálatlanul

zugó forgószele a dolgoknak, hogyan adja, mintegy önként, kantárszárát a kezedbe, s felbí és kényszerít, hogy őt igazgasd.

Közvetlen mellettök, ott ülésez a párizsi előljáróság, valamennyien veres hálósipkában a legutóbbi november negyedike óta: olyan csoportja az embereknek, a kik teljesen „a körülmények szinvonalán" vannak, sőt talán azon is fölül. A sima Pache polgármester, ki ügyel rá, hogy a biztos középen maradjon; a Chaumettek, Hébertek, Warletek és Henriot, az ő nagy parancsnokuk; hogy ne is emlitsük Vincentet, a hadügyminiszteri jegyzőt, a Momorokat és Dobsenteket s a hozzájok hasonlókat: mindannyian nagy igyekezetet fejtvén ki abban, hogy a templomok kiraboltassanak, hogy az Ész imádtassék, a gyanúsak elvegyék büntetésüket s a köztársaság diadalmaskodjék. Talán egy kissé *messze* is mennek? Dantont hallották, a mint dörmögött amaz ünnepi versek éneklése alatt a conventben, s ajánlotta, hogy maradjanak a prózánál, és az illemnél. Robespierre is zúgolódik, hogy ők, a midőn a babonát ledöntötték, nem azért tették, hogy az atheismust tegyék vallássá. Valóban Chaumette és társai a hyper-jakobinismus egy nemét vagy az eszeveszett *„faction des Enragés*-t képezik, mely az utóbbi hónapokban az orthodox patriotismust némileg rossz hírbe keverte. Ha „az utczán mutatjuk ki a gyanús embert:" nem fogja-e ez a *gyanúsok ellen hozott törvényt* népszerűtlenné tenni? Félig őrjöngő, túlbuzgó emberek ezek, a kik ott dolgoznak veres hálő-

sapkáikban, nyugtalanul, sebesen téve a mennyi csak tőlük telik.

És a többi negyvennégyezer község, mindenik egy-egy forradalmi bizottsággal, mely a jakobin leány-társaságokra támaszkodik; megvilágositva a jakobinismus szelleme által, buzdítva a negyven sous napi-dij által! A franczia alkotmány mindig ellensége volt minden két kamarafélének; s ime mégis nem a két kamarához jutott-e el? A választott nemzeti convent az egyik; az önmaga által választott patriotismus anyja a másik! Az anyatársaság vitáit a *Moniteur* közli mint fontos államkormányzati dolgokat, és azok valósággal is. A törvényhozás második kamrájának nevezhetjük ezt az anyatársaságot; ha ugyan nem jobban hasonlitana ahhoz a régi skót testülethez, a melyet a Törvényczikkek urainak *(Lords of the Articles)* neveztek, s a melynek kezdeményezése és jeladása nélkül az úgynevezett parliament egyetlen törvényjavaslatot sem nyújthatott be és semmit sem tehetett. Maga Robespierre is, kinek szava törvény, bőségesen megnyitja megvesztegethetlen ajkait a jakobinusok termében. A *salut public* kisebb tanácsa, s a nagyobb *sûreté générale*-é, s valamennyi működő párt, mind ide jönnek, hogy beszéljenek; hogy itt előlegesen eldöntsék, a micsoda határozatot hozniok kell, s a micsoda sorsot várhatnak. S ha most az a kérdés támadna, hogy a két kamara, — a convent s a *Lords of the Articles* közül melyik az *erősebb?* Szerencsére még eddig barátságosan együtt haladnak.

A mi a nemzeti conventet illeti, az mosta-

nában igen csendes testületté lett. A régi tüzeskedés most már le van lohasztva; a hetvenhárom zár alatt ül; a girondiak egykor oly zajos barátai a közép hallgatag embereivé váltak, s „a mocsár békáinak, *crapauds du marais*" nevezik őket. Kérvények érkeznek, meg templomi zsákmány a forradalmi hadseregtől; azután küldöttségek prózában vagy versben szólván; ezeket a convent fogadja. De ezentúl a convent legfőbb dolga csak abban áll, hogy oda figyel, mit javasol a *salut public* és azt mondja rá: igen.

Bazire, s utána Chabot, némi hevességgel mondta egyik nap, hogy ez nem az a mód, a hogy egy szabad gyűlésnek magát viselnie kell. „Lennie kell egy bal oldalnak, — *côté droit*, — kiáltá Chabot; ha más nem alkot, én magam teszem azt. Ugy is mondták már előttem: Önöket egymás után mind le fogják guillotinozni, először önt és Baziret, azután Dantont, azután magát Robespierret."*) Igy beszélt erős hangon a csuhát cserélt capucinus; s a következő héten ő és Bazire az Abbayeben vannak, s félő, hogy útban Tinville és a bárd felé, s a mit „előtte mondtak" — ugy látszik beteljesűl! Bazire vére csupa tűz volt a forradalmi láztól, a kávétól és beteges álmoktól.**) Chabot pedig oly boldog volt az ő gazdag, ausztriai zsidó feleségével, előbb Frey kisasszonynyal! Azonban most börtönben ül, s két ausztriai zsidó sógora, a Frey bankárok is vele együtt, várva az itéletre. Azért

*) Débats, du 10. Novembre. 1793.
**) Dictionnaire des Hommes Marquants. I. 115.

jó lesz ha a nemzeti convent átlátja a tanulságot és megérti, hogy mi az ő dolga. Vesse kezét, mint emberhez illik, a munkára, nem parliamenti ékesszólás kitöréseivel, hanem egészen más és czélhoz vezetőbb uton.

Conventi biztosok, vagy a mint nevezik, küldetésben levő képviselők sietnek, mint Mercur hirnökök az ország minden pontja felé, magukkal vivén minden irányba a convent parancsait. Ezek az emberek „háromszinű tollas s háromszinű lengő szalagos kerek kalapjukban; testhez álló frakkjukban, háromszinű keresztövükkel, karddal és hosszú szárú csizmákkal," hatalmasabbak, mint akármely császár vagy király. Bárkivel találkoznak, csak azt mondják neki: tedd, és az köteles azt megtenni; minden ember vagyona rendelkezésükre áll, mert Franczia ország olyan, mint egy ostrom alatt levő roppant város. Sarczot vesznek, kényszer-kölcsönt vetnek ki; urai életnek és halálnak. Saint-Just és Lebas megparancsolják Strassburg gazdagabb polgárainak, hogy „vessék le csizmáikat" és küldjék a hadseregnek, a hol nem kevesebb mint „tizezer párra" van szükség. Továbbá, hogy huszonnégy óra alatt „ezer ágy" készen legyen;*) gyékényekbe göngyölve és útnak indítva. Mert az idő sürgős! Mint a *salut public* füstölgő Olympusáról előtörő sebes villámok, rohannak ezek az emberek, a leggyakrabban párjával; szétszórják a mennydörgés-parancso-

*) Moniteur du 27 Novembre, 1793.

kat Franczia-ország fölületén; Franczia-országot egy roppant forradalmi vészfelleggé teszik.

VI. FEJEZET.

Tedd kötelességed.

S valóban, az örömtüzek és templomi bútorok lángja, s a tömeges lelövöldözések és vizbefojtások zaja mellett egészen másnemü lángok tünnek elő és más zaj hallatszik: a kovácsok tüze és iszonyú kalapácsolás, a fegyver-csinálásé.

A köztársaság, elvágva Svédországtól és a világtól, kénytelen megtanulni, hogy maga készitsen aczél-fegyvert magának; s a vegyészek segélyével meg is tanulta. Azoknak a városoknak, a melyeknek eddig csak vasuk volt, most van aczéluk, az arisztokraták, új börtöneikből, hallgathatják Chantillyben a mi új aczél-készítő hámorunk zúgását. A harangokból milyen könnyen lesz ágyú; s a vas rudakból nem lesz-e csillogó fegyver *(arme blanche)*, ha kardot csinálunk belőlök? Langres köszörűkövei serczegnek, tűzkarikát szórva ki magukból, folyvást kardokat köszörülvén. Charleville üllői csengenek a puska-csinálók ütéseitől. Mit beszélünk mi Charlevilleről? Kétszázötvennyolcz kovácsműhely van felállitva magának Párizsnak nyilt terein; közűlök száznegyven az invalidusok esplanadeján; ötvennégy a Luxembourg kertben; ennyi kohó áll készen, s az erős karú kovácsok reggeltől estig ütik ott a vasat. Hivatalos felszóli-

tásra eljöttek az óracsinálók is, hogy a gyújtólyukakat, forrasztásokat és a reszelő munkát csinálják. Öt nagy bárka horgonyoz a Szajna folyamon, s ugyancsak hangos a fúrás-faragástól; jól esik az ember fülének és szivének hallani a roppant nagy fúrók csikorgását. S ügyes puskaagy-csinálók vésnek és reszelnek; s minden ember szorgalmatoskodik, a mint ki mihez ért; a reménynek nyelvén úgy számitják, hogy „ezer kész puskát adhatnak át naponkint."*) A köztársaság vegyészei csodákra tanitottak bennünket a gyors cserzést illetőleg:**) a csizmadia lyukaszt és ölt, s jaj neki ha „fából és papirkéregből" dolgozik, Tinville majd megszámoltatja! A nők sátorokat és kabátokat készitenek; a gyermekek tépést csinálnak, az öreg emberek ott ülnek a piacz-tereken; a ki birja magát, az a harczmezőre siet; minden ember a kormány rendelkezése alatt áll; városról városra száll, a levegőég szárnyain, a lobogó feliratával: *A franczia nép felkelt a zsarnokok ellen.*

Mind ez igen jól van. De most az a kérdés merül fel, hogy hol vegyünk salétromot? A fennakadt kereskedés és az angol hajóhad következtében nem juthatunk salétromhoz; salétrom nélkül pedig nincs lőpor. A republicánus tudomány ismét fejtörésre adja magát; fölfedezi, hogy salétromot lehet találni itt és ott, bár csekély mennyiségben; hogy a régi falak vakolatán lehet találni egy keveset, s lehet a

*) Choix des Rapports, XIII. 189.
**) U. o. XV. 360.

párizsi pinczék földjén is, a szemét alatt; hogy ha ezt felássák és megmossák, salétromhoz jutnak. Nosza azonnal minden polgár ásót ragad, és homlokáról hátra tolt *bonnet rouge*-ban, vagy épen sapka nélkül és a munka izzadságától nedves hajjal, egész erővel ás, mindenik saját pinczéjében, hogy salétromot kapjon. A föld-rakás növekszik minden ajtó előtt; a polgárnők vedrekben és vakolatos ládákban hordják föl azt; a polgárok, minden erejöket megfeszítve, turkálnak és ásnak: életük és a salétrom forogván szóban. Csak ássatok, derék férfiak, s jól teszitek, ha siettek vele! A mennyi salétrom mulhatatlanul kell, abban a köztársaság nem fog hiányt szenvedni.

A sansculottismus uralkodásának sokféle szine és vonása van; azonban a legfényesebb, — valóban nap- vagy csillag-fényű vonása az, melyet a hadseregek adnak neki. Ugyanaz a lobogó tüze a jakobinismusnak, a mely belülről megtöltötte Francziaországot gyűlölettel, gyanúval, vérpadokkal és Ész-imádással: a határokon mint dicsőséges *pro patria mori* nyilatkozik. Dumouriez árulása óta folyvást három conventi képviselő ügyel minden tábornokra, kiket a közjóléti bizottság küld, gyakran csupán ezzel a laconicus utasitással: „Tedd kötelességed, *Fais ton devoir.*" Csodálatos, hogy a jakobinismus tüze, mint más ilyen természetű tüzek, minő akadályok mellett is lobog. E katonáknak bakancsai fából és papir-kéregből vannak, vagy épen szénakötelekkel betekergetett lábbal járnak a kemény télben; vállaik körül szalma-fonatot tekergetnek,

s alig van rajtok egyéb. De mi az mind? Ők a franczia nemzet és az emberiség jogaiért küzdenek; a leigázhatatlan szellem, itt is mint másutt, csodákat csinál. „Karddal és kenyérrel — mondja a conventi képviselő — Kináig lehet jutni.“ A tábornokok elég sűrűn kerülnek a guillotine alá, igazságosan és igaztalanul. S ebből mi a tanulság? Egyebek közt az, hogy a sikertelenség halál, hogy csupán a győzelemben van élet. A jelen viszonyok között a „győzni vagy halni“ nem szinpadi hangzatos mondás, hanem gyakorlati igazság és szükségesség. Mindenféle girondismusnak, fél kézzel dolgozásnak és megalkuvásnak vége van. Előre, katonái a köztársaságnak, kapitány és közember egyaránt! Rohanjatok, a ti gäel hevességetekkel Ausztriára, Angliára, Poroszországra, Spanyolországra, Szardiniára; verjétek meg Pittet, Coburgot, Yorkot, s az Ördögöt és a Világot! Mögöttünk csak a guillotine van; előttünk a győzelem, apotheosis, s a vég nélküli millenium!

S nézd csakugyan, hogy az Éjnek fiai, egészen elámulva rövid diadaluk után, hogyan vonulnak vissza a határokon; a Köztársaság fiai szilaj *ca-ira*-juk vagy a marseillei *aux armes* hangoztatása mellett rohannak rájuk, mint párducz-kölykek vagy eleven ördögök: a melynek semmiféle Éj fia nem tud ellenállni! Spanyolország, a mely a Bourbon zászlókat lobogtatva harczias kereszttel tört a pyrenéi hegyeken, s egy darabig hódítva járt erre és arra: most visszadöbben ilyen párducz-támadás előtt; visszamegy oda, a honnan jött, s most már nagyon

szereïnê, ha a Pyreneken nem lehetne átkelni. Dugommier nem csak meghóditja Toulont és visszakergeti a spanyolokat, hanem betör Spanyolországba. Ő betör a Pyrenék keleti részén, s a nyugotin Müller tábornoknak kell betörnie. *Kell,* ez az igazi szó; a közjóléti bizottság mondotta ki azt, s Cavaignac képviselő azért van itt, hogy azt végrehajtva lássa. Lehetetlen! kiáltja Müller. Teljesen biztos! feleli rá Cavaignac. Hiába beszélsz nehézségről, lehetetlenségről. „A bizottság süket arra a fülére" — feleli rá Cavaignac, *„n'entend pas de cette oreille là."* Mennyi emberre, lóra és ágyúra van szükséged? Azt megkapod. Ha győzve, ha legyőzetve és felnégyelve: de előre kell mennünk.*) És mindazok a dolgok, a mint a képviselő megmondá, megtétettek. Az új év tavaszán Spanyolországot megtámadják: sánczokat vesznek be, hegyi utakat és rendkivül meredek magaslatokat foglalnak el; a spanyol tisztek megnémulnak ilyen tigris-támadás láttára s az ágyúkból elfelejtenek tüzelni.**) A Pyreneken áthatoltak; egyik város a másik után nyitja fel kapuit, melyeket a rémület vagy a petárdák törtek be. A következő évben Spanyolország békéért könyörög, elis-

*) *Prudhomme*-ban valami iszonyúság van elmondva erről a Cavaignacról, a melylyel Captain-Kirket illette volna, melyet azután a *Dictionnaire des Hommes Marquants,* a *Biographie Universelle* etc. átvettek; a mi nem csak, hogy nem igaz, hanem a mi még különösebb, ma is be lehet bizonyitani, hogy nem az.

**) Deux Amis, XIII. 205—30; Toulongeon etc.

merve bűneit és a köztársaságot; sőt Madridban olyan öröm van azon, hogy csak békét is nyertek, mintha győzelmet ünnepelnének.

Újra mondjuk, hogy kevés dolog van figyelemre méltóbb, mint ezen conventi képviselők, az ő több mint királyi hatalmukkal. Sőt lényegükben nem bizonyos nemű királyok, *erős emberek*-e ők; választva a hétszáz negyvenkilencz franczia király közül, ez egyetlen parancscsal: Tedd kötelességed! Levasseur képviselőnek, az ő kicsiny termetével, a ki foglalkozására nézve békés *accoucheur,* katonai lázadásokat kell lecsillapitania; fékvesztetten orditozó, őrjöngő csapatokat (melyek Custine elitéltetése miatt őrjöngenek); közöttük egyes egyedül a kis termetű képviselő, — kicsiny, de olyan kemény mint a kova, a melyben szintén *tűz* van! Hasonlóképen Hondschootennél alkonyat felé kimondja a szót, hogy a csata nincs elvesztve; hogy azt meg kell nyerni; és ott harczol maga is, saját „szűlni segitő" kezével; lovát kilőtték alóla; gyalog, „csipőig a vizben" vagdalkozván jobbra balra, daczolva vizzel, földdel, léggel és tűzzel, a kis mérges képviselő! Minek az lesz a természetes következése, hogy York ő magasságának vissza kell vonulnia, — olykor-olykor sebes vágtatva, s kicsi hija, hogy a vizbe nem fúl; s Dünkirchennek általa tervezett ostroma csak álom marad, a melyből a valóság csupán sok szép ostromágyúnak és derék életnek elvesztése.*)

Houchard tábornok e Hondschooteni dolog

*) Levasseur, Mémoires, II. 2—7. f.

alkalmával, a mint kisült, egy bokor mögött állt, miért is őt azóta leguillotinozták. Helyette egy új tábornok, Jourdan, ki még nem rég Jourdan őrmester volt, a parancsnok. Ő, a Watignynál vivott elkeseredett harczokban, a hol „a gyilkoló ágyútűz hangja a forradalmi csatadalokéval vegyült“: visszaszoritja Ausztriát ismét Sambre mögé, s reményli, hogy megtisztitja a Szabadság földjét. Kemény harcz, ágyútűz és a *ca-ira* segedelmével meg is lesz az. A következő nyár Valenciennest látja ostromolva és Condét és mindazt a mi még Ausztria kezén van, ostromolva és ágyúzva; sőt egy conventi végzéssel felhivjuk *valamennyit*, hogy „vagy adják meg magukat huszonnégy óra alatt, vagy pedig mind kardra hányatnak“; — kissé nagy mondás, a mely ugyan nem teljesül be, de mutatja, hogy milyen kedvben vagyunk.

Drouet képviselő, kiszolgált dragonyos levén, tudott harczolni, mintegy második természeténél fogva: azonban szerencsétlen volt. Egy éjjeli csetepatéban Maubeuge mellett, az osztrákok elfogták élve, a múlt októberben. Azt mondja, hogy csaknem mezitelenre vetkőztették, s úgy mutogatták, mint varennesi Király-fogót. Kocsira dobták és elszállitták messze, Kimmeria belsejébe, „egy Spitzbergnek nevezett erősségbe“ a Duna folyó partján, és ott elhelyezték mintegy százötven lábnyi magaslaton, hogy elmélkedjék keserű sorsáról. Hogy elmélkedjék és hogy szabaduláson törje fejét! Mert a leverhetetlen, kiszolgált dragonyos papirsárkány formájára szárnyat készit magának: keresztül fű-

részeli az ablak-rostélyt; elhatározza, hogy lerepül. Ott lenn beül egy csónakba, s ereszti azt a folyó mentén, s majd csak partra jut valahol a krimi tatároknál, a Fekete-tenger, vagy Konstantinápoly körül: à la Sindbad! S valóban a hiteles történelem a mint a távoli Kimmeriába néz, homályosan bizonyos tüneményt vesz észre. Egyik sötét éjszakán a spitzbergi őr csaknem holttá ijed, a mint látja, hogy egy soha nem látott roppant szörny száll alá az éji légen át. Egy csodálatos nemzeti képviselő és kiszolgált dragonyos az, az ő papirszárnyaival, a ki száll alá, s fájdalom, kelleténél gyorsabban! Mert Drouet „egy kis ennivalót — úgy husz font körül" — is vitt magával, s az repülését gyorsitotta; úgy hogy leesett, lábszárát törte; s ott feküdt, nyögve, hajnalig, a mikor aztán világosan ki lehetett venni, hogy nem szörny, hanem képviselő.*)

Vagy nézd a különben félénk és tartózkodó természetű Saint-Justöt, hogyan harczol a weissenburgi hadsorokban, „hirtelenében felfegyverzett elsassi parasztjaival," kik önkéntesekül vállalkoztak! Ünnepélyes arcza lángol; fekete haját és kalapjának háromszínű szalagját mozgatja a szellő. Igaz, hogy a weissenburgi vonalat elvették tőlünk s Poroszország és az emigránsok keresztül törtek azon; azonban mi újra visszavettük tőlük, s Poroszország és az emigránsok még gyorsabban hátrálnak visszafelé, üzetve a szuronyok hegye és a tüzes *ca-ira*-zás által.

*) Saját elbeszélése (Deux Amis).

Az egykori Pichegru őrmester és az egykori Hoche őrmester, kik azóta tábornokokká emelkedtek, csodákat tettek itt. A magas Pichegrut az egyház szolgájának szánták; egyidőben a mathesis tanitója volt a briennei iskolában, s legkiválóbb tanitványa ott egy Buonaparte Napoleon nevű fiú volt. S azután, nem a legjobb kedvvel, katonává lett, a tanitói pálczát puskával cserélvén fel, s fölemelkedett egész az őrmesterségig, a melyen túl nem igen lehetett reménykednie; a midőn a Bastille bástyái leomolván, az útat nyitott neki is, és ime most itt van. Hoche sajátkezüleg részt vett a Bastille lerontásában; ő, mint láttuk, őrmester volt a *gardes francaises* soraiban, pénzét rakétára és olcsó könyvekre költvén. Ime hogyan töretnek szét a hegyek, és annyi Enceladus szabaddá lesz; s kapitányok, a kik pergamenre irott negyedfokú nemességökkel nyerték rangjukat, elfuvattak pergamenjeikkel együtt a Rajnán túlra az ismeretlen éjszakába.

S azért az olvasó elképzelheti, hogy micsoda hős tettek lőnek véghez vive ebben a tizennégy hadseregben; és hogy az alacsony születésű derékség, a szabadság szeretete és az emelkedés reménye által ösztönözve, hogyan küzdötte fel magát minden erejével a tábornokságig, és hogy a központon levő Carnottól kezdve, a *salut public*-ben a határon levő utolsó dobosig, hogyan küzdött minden ember a köztársaságért. A télnek havát és a nyár virágait folyvást a harczosok vére fecskendi be. A gäel szenvedélyes bevesség a győzelemmel mind magasabb fokra

hág; a jakobinismus szelleme egyesül a nemzeti hiúsággal; a köztársaság katonái, — mint megjósoltuk, — valóságos tűz fiaivá válnak. Mezitláb, félig meztelenül, azonban kenyérrel és vassal, Kináig mehetsz! Egy nemzet áll az egész világgal szemben; de abban a nemzetben van valami olyan, a mit az egész világ nem képes meghóditani. Az elámult Kimmeria visszavonul, gyorsabban vagy lassabban; a köztársaság körül minden oldalról, mintegy varázsgyűrű-képen, a puskatűznek és a *ca-ira*-nak tüzes lángja emelkedik. A porosz király ő felsége, mint a spanyol felség, rövid időn el fogja ismerni büneit és a köztársaságot, s békét fog kötni Baselben.

Igaz, hogy a külföldi kereskedés, a gyarmatok, a gyáripar keleten és nyugoton, az emberi nem ellenségének, a tengereken uralkodó Pittnek kezeibe jutottak vagy jutnak lassankint. Azonban micsoda hang az, a mely 1794 június elsején hallatszik; átható erős hang, mint a harczi mennydörgésé, a melyet az oczeán vize is visz tova? A bresti vizek mellől jő az a harczi mennydörgés; Villaret-Joyeuse és az angol Howe, hosszú manoeuvrirozás után, végre itt szembe állottak egymással, s ontják a tüzet egymásra. Az emberi nem ellenségei saját elemükön vannak; nem lehet őket legyőzni; nem lehet a győzelemben meggátolni. Tizenkét óráig tartott a kegyetlen ágyúzás; a nap most megy le nyugot felé, az ágyúk füstje közt: hat franczia hajót elfoglaltak, a csata elveszett; a mely hajó még el tud vitorlázni, menekül! De nézd,

mit akar ez a *Vengeur* hajó, hogy sem magát meg nem adja, sem nem fut? Meg van rongálva, nem menekülhet; meghódolni nem akar. A győztes ellenség tüze hull rá elölrül és hátulról: a *Vengeur* sülyedni kezd. Erősek vagytok ti, tenger zsarnokai; de nézzétek, mi sem vagyunk gyengék! Nézd! Valamennyi zászló, kisebb nagyobb lobogó az árboczokon, az utolsó darab háromszinű rongy, a mely még a kötélen mutat valamit: mind fenn libeg-lobog; az egész legénység a födélzetre gyűl, s egyhangú, lelket őrjöngésbe hozó orditással kiáltja: *Vive la République* — s száll a hajóval lejebb, lejebb. A hajó ingadoz, dűlöngél, utolsó ittas táncát járva; a tenger felnyitja rá mélységes torkát: és a *Vengeur* lerohan a mélybe, magával vivén a *Vive la République* kiáltást, legyőzhetetlenül, az örökkévalóságba.*) A külföldi zsarnokok gondolkodjanak ezen. Van az emberben valami legyőzhetetlen, a mikor ő az „ember jogain" áll: hadd tudják meg ezt a zsarnokok, a rabszolgák és a föld minden népe; és csak a kik az „ember elnyomásán" állanak, azok reszkessenek tőle. — Igy szólott a történelem az elsülyedt Vengeurről, mit se kételkedvén annak igazságán.

— Édes olvasóm! Mendez Pinto, Münchhausen, Cagliostro, Psalmanazar nagyok voltak, de nem ők a legnagyobbak. Oh Barrère, Barrère, Anakreonja a guillotinenak! te vagy az oka, hogy a kutató festői történelem, egy új

*) Vesd össze: Barrère (Choix des Rapport, XIV. 416—21); Lord Howe (Annual Register of 1794. 86. l.) etc.

kiadásban, ismét kénytelen megkérdeni: „hogy is volt ennek a Vengeurnek a dolga“ azzal az ő dicsőséges öngyilkos elsülyedésével, és azután jól fogó ecsetjével kénytelen lámpa-korommal bemázolni téged is, meg a dicsőséges történetet is. Fájdalom, úgy van! A Vengeur, miután derékul küzdött, elsülyedt teljesen, a hogy más hajók elsülyednek; kapitánya pedig, és legénységéből kétszázon fölül, örültek hogy britt csónakokra menekülhettek; s erről az egész lelkesítő roppant hőstettről, és az az által keltett még nagyobb hirről kisül, hogy az nem egyéb, mint roppant felfútt semmi, a mely sehol sem létezik, kivévén, mint koholmány Barrère agyában. Valóban úgy.*) Mint maga a világ is, *semmire*

*) E különösnek látszó előadási mód története az, hogy Carlyle, midőn e művet irta, a Vengeur öngyilkos elsülyedését igaznak tartotta s a szerint dicsőité. Azonban épen az ő munkája volt az egyik, a mely felszólalásra késztetett egy angol tengerész tisztet, ki az illető csatában részt vett, s ki az egész Vengeur-féle hőstettet mesének nyilvánitotta, melyet a francziák (s közelebb Barrère) koholtak nemzeti hiuságból, s elmondá az egész történetet úgy, a hogy volt. Carlyle, erre hozzá fogott a kérdés kideritéséhez, s mindennemü levelezések, felszólitások stb. után világossá lett, hogy az angol tisztnek volt igaza. Azonban művének második és többi kiadásából nem akarta kitörölni a már egyszer megirt helyet, hanem jobbnak látta azt egésszé tenni az utána következő toldalékkal, a mely egyszersmind egy históriai hazugságnak nyakát szegi. Ezért a komoly, fenséges pathos, s utána a kaczagó gúny ugyanazon tárgyról. Az egész dolog részletesen megolvasható: Carlyle's Miscellanies; IV. k. *Sinking of the Vengeur* czim alatt. *A fordító.*

épitve; conventi jelentés, ünnepélyes conventi végzés és végzések által, s *„a Vengeur fából készült mintája“* által megerősitve; elhitte, megsiratta, megénekelte az egész franczia nép mind e mai napig; az egész dolog nem egyéb, mint Barrère mesterműve; mint a legnagyobb és leglelkesítőbb világ-elbolondítás, a mi, néhány századra, bármely ember vagy nemzet agyából kikerült. Ezentúl mint ilyen, és csak mint ilyen maradjon emlékezetben.

VII. FEJEZET.

Tarka képek.

Ilyen módon lángol fel, őrülten lobogva minden képzelhető színű lángban, a pokol sötét veres fényétől a csillag tiszta fényességéig, ez a sansculottismus tökélyremenetele.

Azonban, csak század része is azoknak, a mik történtek, s ezred része azoknak a mik tervelve és elhatározva voltak, hogy meglegyenek: kifárasztaná a történelem nyelvét az elmondásban. Szobor a *Peuple souverain*-nek, olyan magas mint a strassburgi torony, a mely árnyékát a Pont-neuftől a Jardin nationalon és a convent gyüléstermén veti keresztül; — egy roppant szobor, David festő fejében! És más hasonló nagyságú szobrok, nem kevés számmal, melyek azonban csak a papiron nyugvó határozatban nyertek életet. Mert hiszen még maga a Szabadság szobra is csak gipsz, a Place de la Révolutionon.

Azután a súly- és hossz-mértékek egyenlősitése tizes felosztással. Zenészeti és másféle intézetek; egy fő intézet; művészeti és katonai iskolák, *Élèves de la patrie,* középiskolák: mindezek együtt, egyidőben, az ágyúöntéssel, oltárégetéssel, salétromással és a bőrkészitésben való csodálatos haladással.

Mi az például, a mit Chappe mérnök csinál a Vincennes parkban? A Vincennes parkban és azt mondják, hogy tovább, Lepelletiernek, a meggyilkolt képviselőnek parkjában, és még tovább, Ecouen magaslatain s még messzebb is, állásokat rakatott, czölöpöket vert le; fából készült karok könyökhajlásukkal mozognak és hadarásznak a légben, a leggyorsabb, titokzatos módon. A polgárok gyanakodva gyülekeznek oda. Igen, polgártársak, mi jelekkel beszélünk; olyan találmány ez, mely méltó a köztársasághoz; a mely által *távirás* történhetik, a posta-zsákok segedelme nélkül; görögül telegraphnak fogjuk hívni. — *Télégraphe sacré!* — felelik a polgártársak: azért ugy-e, hogy az árulóknak és Ausztriának irjatok vele? — s elrontja az új találmányt. Chappenek ugy kell menekülnie, és egy új határozatot kieszközölnie a törvényhozástól. Mindamellett a fáradhatatlan Chappe mégis megcsinálta művét; ez az ő *táv-irója,* fa karjaival és könyök-hajlásával megérthetőleg hirt tud adni, s egyes sorokat küldenek általa az éjszaki határhoz és egyebüvé. A „második év" egyik őszi estéjén a táviró azt hozván hirül, hogy Condé város megadta magát, mi a convent gyülés-

terméből ezt a feleletet küldjük vissza, határozat alakjában: „A Condé név *Nord-Libre*-ré, Szabad-északká van átváltoztatva. Az északi hadsereg ezutánra is megtartja a haza elismerését.“ — S az embereknek micsoda bámulása következett be! Mert im, mintegy fél óra múlva, az alatt mig a convent még tanácskozik, megjő a következő új válasz: „Tudatom veled, *je t'annonce*, polgártárs elnök, hogy a convent rendelete, mely Condé nevét *Szabad-északra* változtatni határozta; s a másik, mely kijelenti, hogy az északi hadsereg ezutánra is megtartja a haza elismerését, tovább küldetett és az utolsó állomásra eljutott a telegraph által. Utasítottam Lilleben levő hivatalnokomat, hogy küldje azokat gyors lovas által Szabad-északra. Aláírva: Chappe.“*)

Vagy nézd Fleurus fölött, Németalföldön, a hol Jourdan tábornok, miután a szabadság földét megtisztítá és idáig előnyomult, — épen megütközni akar, és elsöpreni vagy elsöpörtetni: micsoda különös szörny lebeg ott az ég boltozatán, melyet az osztrák szemek és távcsövek jól látnak, alakja hasonlitva egy roppant felfútt hólyaghoz, hálózattal, és egy roppant serpenyő lóg le róla? Jupiter mérlege az talán, ti ausztriai távcsövek? Egyik serpenyője Jupiter mérlegének, miután a *ti* szegény másik *serpenyőtök* messze fölvetődött, hogy nem is lehet látni! Az égre, kiáltják a távcsövek, az egy Montgolfier, egy léghajó, s azok ott kémszemlét tartanak! Az osztrák ágyú-telep el kezd ugatni erre

*) Choix des Rapports, XV. 378., 384.

a Montgolfierre, de kárt ép úgy nem tesz benne, mint az eb-ugatás a holdban; a Montgolfier jeladásokat csinál; elárulja, hogy hol van az osztrák tartalékssereg, s azután leszáll kényelmesen.*) Mit ki nem találnak még ezek a megtestesült ördögök?

Egészben véve, olvasóm, nem egyike-é ez a franczia állapot a legcsodálatosabb láng-képeknek, a melyek valaha a földtekén rajzolódtak, fellobogva igazi alapjáról, a guillotine éj-feketeségéből? És a szinházak száma, a hol minden este játszanak, huszonhárom; a *salons de danse*-é hatvan, a melyek csupa *égalité*-vel, *fraternité*-vel és *carmagnole*-lal vannak tele. S van negyvennyolcz bizottsági terme a sectióknak, szagosak a dohányfüsttől és pálinkától; a negyven sous napi díj mellett szorgalmasak levén a gyanúsak rettegtetésében. S a börtön-helyiségek száma csupán magában Párizsban tizenkettő; s azok mind tele, sőt zsúfolva. S akár kimégy a városból, akár bejösz, tartozol előmutatni a „polgársági bizonyitványt;" sőt a nélkül nem veheted meg, saját pénzeden, még a napi kenyérilletékedet sem. Morgolódó veres-sipkás pék-queuek igazodnak sorba, nem valami nagy csendben! Mert még mindig „maximum" szerint élünk, minden fogyasztási czikknél, s mellettünk e két kisérő: a Szükség és a Zavar. Az emberek arczai sötétek a gyanútól; már akár ők gyanakodnak valakire, akár ő rájok gyanakodnak. Az utczák sepretle-

*) Jun. 26. 1794. (Lásd Rapport de Guyton-Morveau sur les aérostats, in Moniteur du 6 Vendémiaire, An 2.)

nül maradnak, az utak javitatlanok. A Törvény becsukta könyvét; keveset szól, hanemha rögtönözve, Tinville torka által. A bünök büntetlenül maradnak, kivévén a forradalom ellen elkövetetteket.*) „A talált gyermekek száma — mint némelyek állitják, — megkétszereződött.“

Milyen csendesen meghúzza magát most a royalismus, meg az egész arisztokráczia, s a „tisztességes“ osztály, melynek saját fogatja volt! Most a tisztelet és biztosság a szegénységé s nem a vagyoné. Az a polgár, ki most a divatot képviseli, veres gyapju hálósipkában s fekete bolyhos bársony-újasban s teljes carmagnoleban sétál, karján feleségével. Az arisztokráczia elbúva rejtezkedik, a hol még meghúzhatja magát, kitéve mindennemű zsarolásnak és boszantásnak, s örül, hogy életét megmentheti. Elpusztított kastély bámul rád az utszélen, tetőtlenül, ablaktalanul, melyet a „nemzeti házfeltörő“ fosztogat ki az ólomrészekből és épületkövekből. A régi birtokosok vigasztalanul bolyonganak a Rajnán túl Condéval, szomorú látványt nyújtva az embereknek. Az egykori seigneur, a ki kitünő inyencz vala, kitünő vendéglői szakácscsá lesz Hamburgban; az egykori „Madame“, kinek oly finom izlése volt az öltözet körül, mint *marchande des modes* boldogúl Londonban. A Newgate-streeten találkozhatol M. le Marquisval, a mint egy szál deszkát czipel vállán, hóna alatt pedig a balta és a gyalú; ő az asztalosságra adta magát, miután az embernek élnie kell *(faut*

*) Mercier, V. 25.; Deux Amis, XII. 142—199.

*vivre).** Valamennyi franczia közt legjobban megy dolga a házalónak — a papirpénznek e korszakában. A földbérlő állapota sem rossz; „a bérlők házai — mondja Mercier — hasonlitanak valamely zsibárus-bolthoz"; mindenféle bútorok, ruhafélék, arany- és ezüst-edények halmozódnak ott össze: mert a kenyér becses. A bérlő a haszonbért papirpénzzel fizeti, s minden élő lény közt egyedül neki van kenyere; a bérlőnek jobb dolga van, mint a földesúrnak, s rövid időn ő lesz a földesúr.

És azután láthatjuk, a mint a forradalom kocsija naponkint, hallgatagon keresztül vonul az élőknek tolongó csoportozatán, mint valamely sötét szellem, irva a falakra az ő *Mene Tekel*-jét, *Megmérettél és hiányosnak találtattál!* Sötét látvány, de a mely mindennapivá vált. Az emberek megszokták; panaszló szó nem jő a halál e kocsijairól. Gyenge nők és *ci-devant*-ok ülnek rajta, — tollazatuk és finom öltönyük összetépve, — hallgatag merev bámulásban, mintha a végetlen sötétségbe bámulnának bele. Az egykor könnyedén fecsegő ajak széleire a gúny ült ki, s nem ejt ki egy szót; és a kocsi halad tovább. Az ég előtt lehet, hogy bűnösök, lehet, hogy nem; de a „forradalom" szemeiben bizonyára bűnösök. S azután a köztársaság nem „ver-e pénzt" belőlök, az ő nagy bárdjával? A veres hálósipkák megborzasztó helyeslésben törnek ki; Párizs többi része csak néz; sok, ha

*) Lásd: Deux Amis, XV. 189—192; Mémoires de Genlis; Founders of the French Republic, etc. etc.

még egyet sóhajt is mellé. Szerencsétlen felebarátaink, a kiken a sóhajtás nem segít; a kiket a sötét Végzet és Tinville ragadtak meg.

Még egy, vagy inkább két dolgot említünk fel, és többet nem: a szőke parókákat és a meudoni bőrkészitést. Nagy hirök van ezeknek a *perruques blondes*-nak; ezeket a leguillotinozott nők hajából készitették! Ily módon egy herczegnő fürtei egy csizmadia koponyájának befödésére szolgálhattak; az ő szőke germán-frank fejdisze emennek fekete gaël filkójára kerülhetett, ha az kopasz vala. Mások pedig szeretetből viselik azokat, mint ereklyéket, magukat az által gyanúsakká téve.*)

A polgárok nem minden gúnyolódás nélkül hordják azokat, a mely gúny kissé cannibáli-természetű.

Még mélyebben sérti a kedélyt az a bőrkészités Meudonban, a mely nincs felemlitve a cserzés többi csudái közt. „Meudonban — mondja Montgaillard meglehetős nyugodtan — volt egy *emberbőrt kikészitő gyár;* azon leguillotinozottakét, a kik érdemeseknek látszottak a megnyuzásra; a melyből egészen jó mosható bőr készült“ — nadrágnak és egyéb használatra. A férfiak bőre, — mondja tovább, — fölötte állott erősségben (consistance) és minőségben a zergebőrnek; a nőké alig ért valamit, olyan lágy és gyenge volt.**) A történelem, midőn a cannibalismusra visszatekint, *Purchas Pilgrims*-ein s

*) Mercier, II. 134.
**) Montgaillard, IV. 290.

valamennyi régibb és ujabb adatokon keresztül, valószinüleg nem fog találni olyan földi cannibalismusra, a mely egészében oly utálatos volna mint ez. Ez egy gyári, gyöngéden érző, nyugodtan elegáns cannibalismus, a mely alapjában *perfide!* Tehát az ember müveltsége csak borítéka, a melyen az ő vad természete keresztül törhet, egész pokoli mivoltában csak úgy mint valaha? Igen, még mindig a Természet alkotja az embert; s abban épen úgy megvan a pokoli, mint az égi.

VI. KÖNYV.

THERMIDOR.

I. FEJEZET.

Az istenek szomjuhoznak.

Mi hát ez a dolog, a melyet *La Révolution*-nak neveznek, s a mely, mint egy öldöklő angyal, ott függ Francziaország fölött, embereket vizbe fullasztva, tömegesen agyonlövöldözve, harczolva, ágyúkat öntve s emberi bőröket készitve ki? A forradalom olyan mint az egyes ábéczé betük; nem lehet sehol megfogni, zár alá tenni, hogy: no itt van, ez az. Az az őrültség az, a mely az emberek szivében lakik. Ebben az emberben és amabban; mint düh vagy mint rémület, ott van minden emberben. Láthatatlan, megfoghatatlan; és mégis nincsen olyan sötét Azrael kiterjesztett szárnyakkal a fél világ fölött, kardjával egyik tengertől a másikig tisztára söpörve a földet: a mely igazabb valóság volna, mint ez.

Megmagyarázni, a mit megmagyarázásnak nevezünk, ennek a forradalmi kormánynak lefolyását: nem a mi dolgunk. Ember nem képes

azt megmagyarázni. Ott van a szélhüdött Couthon, ki azt kérdi a jakobinusoknál: „ mit tettél te, hogy felakasztassál, ha az ellenforradalom bekövetkeznék?“ a komor Saint-Just, ki még nincs huszonhat éves, s a ki kimondja, hogy „a forradalmárok számára nincs másutt nyugalom, csak a sirban;“ a tenger-zöld Robespierre, a ki csupa eczetté és epévé alakult át; s még inkább egy Amar és Vadier, egy Collot és Billaud: ki mondhatná azt meg, hogy micsoda gondolatok, elhatározás vagy előrelátás lakozott ez emberek fejében? Gondolataikról semmiféle okmány nem szól; a halál és a sötétség elsöpörték azokat teljesen. Sőt ha még ismernők is gondolataikat, mind az, a mit ők árticuláltan szólhattak volna hozzánk, minő jelentéktelen töredéke volna annak a *dolognak*, a mely az általuk adott jelre valósult és magát örök időkre kinyilatkoztatta. Mint már nem egyszer mondtuk, ez a forradalmi kormány nem öntudatos, hanem vak és végzetszerű. Mindenik ember, beburkolva a forradalmi fanaticus őrültségnek őt körülvevő légkörébe, rohan előre, ösztönöztetve és ösztönözve! s vak, vadállati erővé lett, a melynek számára nincs másutt pihenés, csak a sirban. Sötétség és az iszonyatos kegyetlenség miszteriuma födik el azt előttünk a történelemben, épen úgy, mint a természetben. A hogy a kaoticus, villanyossággal telt felleggel vagyunk, a mely szuroksötét és vakitóan czikázó tüz játszik benne egy köröskörül villanyos világban: hiába igyekeznél megmutatni, hogy az hogyan működött, mik voltak sötét méhének titkai; hogy a villám, a

melyet magában horda, minő forrásokból, minő különösségek mellett tört elő, a rémület zűrzavaros fényességében, rombolva és önmagát felemésztve, mig egyszer vége lőn! Mint valamely fekete sötétség, a mely természetszerűleg Erebusból való, s mely a gondviselés akaratánál fogva egyszer uralomra s fel a magas kék égig emelkedett: avagy nem ilyen-e az önmagát megemésztő sansculottismusnak természete? Ebből az erebusi feketeségből elég annyit látnunk, hogy ez vagy amaz a vakitó villámcsapás, vakitó tűzpatak, csekély akaraterő és nagy szükségesség folytán ilyen meg ilyen egymásután következésben valóban előtört belőle, rombolva igy, és önmagát elpusztitva amúgy; a mig ennek is vége lett.

A royalismus kihalt, „elsülyedt — mint mondják — a Loire iszapjában"; a republicanismus uralkodik kint és bent; s mi az mégis, s mi 1794 márczius 15-ének napján történik? Az elfogatási parancs, mely mint a kék égből jött villámütés, olyan váratlan volt, igen különös áldozatokat sújtott: Hébertet a *Père Duchesnet*, Momorot a könyvkereskedőt, Vincent irnokot, Ronsin tábornokot; kitünő hazafiakat a Cordeliersből, Párizs veressipkás tisztviselőit, az Ész tisztviselőit, a forradalmi hadsereg parancsnokait! Nyolcz rövid nappal ezelőtt az ő Cordeliers clubjuk hangos volt, hangosabb mint valaha, a hazafias denunciatióktól. Hébert, a *Père Duchesne*, „megtartóztatta nyelvét és szivét ez utóbbi két hónapon át, látva a mérsékelteket, titkos arisztokratákat, Camillet, s a gazembereket *(scé-*

lérais) magában a conventben; azonban ezt tovább nem teheti; s ha más orvosság nincs, kész a fölkelés szent jogához folyamodni." Igy beszélt Hébert a Cordeliers-club ülésén, olyan éljeneket kapott, hogy rengett bele a terem.*) Ennek csak nyolcz rövid napja és most itt vannak! Szemeiket dörzsölik: de az nem álom; a Luxembourgban szedik fel magukat. Oda kerül a tökfilkó Gobel is, és azok, a kik templomokat égettek. Maga Chaumette, a hatalmas ügyész, *agent national,* a hogy most nevezik, a ki „felismerte a gyanúsat csupán arczáról"; csak három napot tölt még odakint, s őt is ide dugják. Szörnyen lehorgasztott fővel és megnyult ábrázattal lép be a nemzeti ügyész ez alvilágba, a hova ő már annyi embert küldött. A többi foglyok körbe veszik, gúnyolva és kaczagva rajta; „Felséges *agent national,* — mondja neki egyik, — a te halhatatlan proclamatiódnál fogva itt vagy te is! Én gyanús vagyok, te gyanús vagy, ő gyanús; mi gyanúsak vagyunk, ti gyanúsak vagytok, ők gyanúsak!"

Mit jelent ez a dolog? Mit jelent! - összeesküvést, a legszélesebben elágazó összeesküvést, a melynek szálait azonban Barrère kezében tartja. Azok a templom-égetések és az atheismusnak botrányos álarczos-menetei, melyek a forradalmat gyülöletessé teszik mások szemében, honnan vették volna eredetüket másunnat, mint Pitt aranyaiból? Kétségtelen dolog, a mint a természetfölötti belátás megmondja némelyek-

*) Moniteur, du 17 Ventose (Márcz. 7.) 1794.

nek, hogy Pitt megvesztegette ezt az *enragés* pártot, hogy végigcsinálják fantasticus bolondságaikat; hogy ordítsanak cordeliers-clubjukban a mérsékeltség ellen; hogy nyomassák *Père Duchesne*-jüket; hogy imádják a kékruhás Észt a veres hálósipkában; hogy megrabolják az oltárokat, — és a zsákmányt elhozzák *nekünk*.

Még kétségtelenebb, s a testi szem előtt is látható ez a másik dolog, hogy a cordeliers-club a haragtól és rémülettől halványan együtt van, s „fátyollal boritotta be „az ember jogait", de minden eredmény nélkül. Továbbá, hogy a jakobinusok jelentékeny zavarban vannak, elfoglalva azzal, hogy megtisztitsák társulatukat „*s'épurant*," a mint már, az összeesküvések és közcsapások idején ismételten kénytelenek voltak tenni. Még maga Camille Desmoulins is okot adott a megrovásra; sőt itt-ott morogtak Danton ellen is, bár ez lemenydörögte őket, és Robespierre azzal vetett végett a dolognak, hogy „őt a tribuneön megölelte."

Kiben bízzék a köztársaság és a féltékeny anya-társaság, a kisértések és a természetfölötti belátás e napjaiban? Mert van idegenek — „*de l'étranger*" — pártja, mérsékeltek pártja, dühösek pártja, mindenféle párt; csupa összeesküvések közt élünk, halálos tőrök és kelepczék közt, melyeknek hurkait Pitt aranya vetette ki. Clootzot, az ugynevezett „emberiség szószólóját", a „mohamedán-vallás feltüntetésének" szerzőjét, az ő „egyetemes köztársaságról" való fecsegésével együtt a megvesztegethetlen Robes-

pierre kitiltatta. Clootz báró és Paine a forradalmi szabó már két hónap óta a Luxembourgban vannak, mindketten a *de l'étranger*-párt tagjai. Phélippeaux képviselőt is kitiltották; ő, midőn La Vendéeből visszajött, vádolta a gaz Rossignolt, és hibáztatta a mi ottani hadfolytatási módunkat. Kérünk tégedet, oh Phélippeaux, vond vissza, a mit mondtál! Phélippeaux nem vonja vissza és kitiltják. Hasonló sorsban részesül Fabre d'Eglantine képviselő, Romme naptárának hires nomenclatora; sőt ezt a Luxembourgba zárják, vádolva, hogy sikkasztást követett el „az indiai társaság pénzei körül." Hadd várja el ott Chabotval és Bazire-rel együtt, a kik hasonló bűnben leledzenek, Fabre is a maga sorsát. S Westermann, Danton barátja, ki a marseilleiakat vezette augusztus 10-én, és vitézül harczolt La Vendéeben, de nem igen hizelgőleg nyilatkozott a gaz Rossignolról, szintén kitiltatik. Szerencse, ha ő is a Luxembourgba kerül. S Proly és Guzman az idegenek pártjából szintén kijűzettek; Pereyra — bár ő menekült szintén kiüzetett, miután „egy kocsmai szakács álöltözetében elfogták." Én gyanús vagyok, te gyanús vagy, ő gyanús! —

Danton nagy szíve beteg ezektől a dolgoktól. Danton elment szülőhelyére, Arcisba, hogy egy kis ideig szabadon és békén lélegzhessék: Távozzatok tőlem fekete pókhálói Arachnénak, s te a Dühnek, Rémületnek és Gyanakodásnak világa; üdvözöllek téged örök Édesanya, tavaszi zöld szőnyegeddel, a te gyöngéd családi szereteteddel és emlékeiddel; te hű vagy, a midőn

minden egyéb hűtelen is! A nagy Titán hallgatva járkál a mormogó Aube partja mellett; a régi napok játszóhelyein, a melyek őt még mint gyermeket ismerték; s gondolkodik rajta, hogy mi lesz mindezen dolgoknak a vége.

De a mi legkülönösebb, Camille Desmoulinst is kiverték a pártból. Couthon a jakobinus párt-tisztítás elvéül a következő kérdést tette föl: „Mit tettél, hogy felakasztassál, ha az ellenforradalom bekövetkeznék?“ És mégis Camillet, a ki olyan jól meg tudott volna felelni erre a kérdésre, kikergetik! A dolog úgy áll, hogy Camille a múlt deczember elején egy új hirlapot, vagyis inkább röpiratsorozatot kezdett kiadni, *Vieux Cordelier*, vagy „Öreg cordelier“ czimmel. Camille, a ki egykor nem félt „megölelni a szabadságot holttestek halmazán“ — most azt kérdi, hogy ennyi sok letartóztató- és büntető-bizottság között nem kellene-e egy „kegyelmező bizottságot“ is felállitani? Másutt megjegyzi, hogy Saint-Just egy rendkivül ünnepélyes fiatal republicanus, a ki „fejét úgy hordja, mintha az egy *Saint-sacrement*“, imádandó ostya vagy isteni valóságos jelenlét volna! Ez a régi cordelier, — mert Danton és ő a legrégibb, alapitó cordelierek közé tartoznak — elég kiméletlenül lövöldözi csillogó harczi nyilait ezekre az új cordelierekre, a Hébertekre és Momorokra, ordító kegyetlenségük és utálatosságaikkal, mint a hogy a Nap-isten (mert szegény Camille költő) lőtt hajdan ama Python-kigyóra, mely a mocsárból csúszott elő.

Mire természetesen a Hébertista Python

sziszegett és vonaglott rettenetesen; s fenyegetődzött, „a felkelés szent jogával;“ — és börtönbe került, a mint láttuk. Sőt Camille, egészen a régi szellemmel, ügyességgel és könnyü, kecses, találó éllel, leforditván egy részt *„Tacitusból,* Tiberius uralkodásáról:“ magának „a *gyanúsokról szóló törvény*“-nek testébe szúr, azt gyűlöletessé tevén. Minden decadeban kétszer jelennek meg szúró röpiratai, tele élczczel, sőt humorral, az értelem és belátás harmonicus tündöklésével, egyik legsajátságosabb tüneményeképp azon sötét időknek; és a könnyedén sebző fegyver meglehetős kiméletlenül és tartózkodás nélkül sujt különböző csodaszörnyekre, a Szent-szakramentom fejekre és Fidsi-bálványokra. Nagy örömére Beauharnais Josephinenek és a többi ötezer, s néhány gyanusnak, a kik tizenkét fogházat töltenek meg, s a kikre innen a reménynek egy sugára esik. Robespierre, kinek kezdetben tetszett a dolog, végül nem tudta, mit tartson felőle; azután arra határozta magát jakobinusaival, hogy Camillet ki kell üzni a pártból. Valódi forradalmi szellemű ember ez a Camille, azonban tele oktalan meggondolatlansággal, a kit az arisztokraták és mérsékeltek ravaszsága megvesztegetett! A jakobinismus a legnagyobb válság és küzdelem között van, mindenfelől körülvéve összeesküvések, megvesztegethetőség, nyakat szegő farkasvermek és tőrök által, melyeket Pitt, az *ennemi du genre humain* vetett ki. Camille röpiveinek első száma ezzel kezdődik: „Oh Pitt!“ — az utolsónak kelte: Pluviose 15. 2-ik év; febr. 3-ika, 1794. s Monte-

zumának e szavaival végződik *„Les dieux ont soif,* Az istenek szomjaznak.“

De visszatérve az előbbihez, a Hébertisták csak mintegy kilencz napig maradnak a börtönben. Márczius 24-én a forradalmi szállitókocsik egy új rakományt visznek keresztül az élők mozgó tömegén, a melyben ott vannak: Hébert, Vincent, Momoro, Ronsin, mindössze tizenkilenczen; s elég csodálatosan, együtt ül velök Clootz is, „az emberiség szószólója.“ A le nem irható lények e vegyes csoportját hirtelenében egy csomóba pakolták, és most vándorolnak utolsó utjokon. Hiába, nincs segély. Nekik is „keresztül kell nézniök a kis ablakon“; nekik is „tüszkölniök kell a zsákban, *éternuer dans le sac“;* a mint ők cselekedtek másokkal, úgy cselekszenek most ő velök. Úgy látszik, hogy *Sainte-Guillotine,* ez az emberevő szent rosszabb, mint a babonának régi szentjei? Clootz, még mindig a finom sarcasmus kifejezésével arczán, tréfálkozni igyekszik, s „a materialismus argumentumaival“ vigasztalni a többieket; azt kérte, hogy őt végezzék ki utoljára, „hogy bizonyos elveket megállapithasson“ — o melyeknek eddig; úgy tudom, a bölcsészet nem sok hasznát vette. Ronsin tábornok arczán is ott van még most is a fel sem vevő dacznak bizonyos kifejezése, s tekintete parancsoló; a többiek a kétségbeesés sápadt megkövülésében ülnek ott. Momoro, te szegény könyvárus, a ki még eddig mitse tudtál megvalósitani az agrarius törvényből —: ép úgy felakaszthattak volna téged Evreuxben, húsz hónappal ezelőtt, midőn

a girondi Buzot megakadályozta azt. Hébert, a *Père Duchesne* soha sem fog többé e földi életben lovagolni a felkelés szent jogán; ott ugyan elég alacsonyan ül, fejét mellére csüggesztve; a a veres hálósipkák körülötte kiabálják, hirlapi czikkeinek iszonyatos paródiájakép: „A Père Duchesne nagy haragja!" Igy vesznek el ők, s a zsák nyeli be mindnyája fejét. A történelem egy kis időszakán keresztül még látható lesz ez a tizenkilencz különös szellem, a mint átsuhan nyöszörögve és jajgatva, s azután a feledés benyeli őket.

Egy hét lefolyta alatt a forradalmi hadsereg is szét lőn oszlatva, miután a tábornok szellemmé vált. Tehát a dühöngők eme pártjától is megtisztult a köztársaság földje; s a Pitt által kivetett török itt is feltépettek, mielőtt kárt tettek volna, s van öröm újra egy fölfedezett cselszövény fölött. Tehát a forradalom valóban felfalja saját gyermekeit? Minden fejetlenség, természeténél fogva, nemcsak romboló, hanem *önmagát* szétromboló is.

II. FEJEZET.

Danton, ne légy gyenge!

Azalatt Dantont sürgetőleg hivták vissza Arcisból; azonnal térjen vissza, kiáltá Camille, Phélippeaux és többi barátai, kik veszélyt szagoltak a levegőben. Bizony elég veszedelem ez! Danton és Robespierre, főtermékei a győzedelmes forradalomnak, most egymással közvetlen

szemtől szembe jutottak; s el kell döntetnie, hogyan fognak élni és uralkodni együtt. Az ember könnyen felfoghatja a mély, kölcsönös összeférhetetlenséget, mely ezt a két embert elválasztá; hogy a szegény tengerzöld Formula az asszonyias gyűlölet minő rémületével tekintett erre a rendkivüli, roppant Valóságra, és még zöldebbé vált, a mint nézte; a Valóság viszont törekedett rajta, hogy ne tartson rosszat a forradalomnak egy ilyen főtermékéről; mindamellett mégis kénytelen volt érezni, hogy ez a főtermék alapjában véve alig egyéb, mint egy főhólyag, a melyet a népszerűség szája nagyra felfútt; nem férfi, egy férfi szivével, hanem egy szegény, ideggörcsökben szenvedő, megvesztegethetetlen pedáns, szive helyén egy logicai formulával; jezsuita vagy methodista pap-természetű ember, tele őszinte képmutatással, megvesztegethetlenséggel, méreggel, gyávasággal; szárasztó, mint a keleti szél! Két ilyen főtermék nagyon sok egy forradalomra.

Barátaik, kik reszkettek a köztük kitörhető viszálykodás eredményeitől, összehozták őket. „Az jól van, — monda Danton, sok méltatlankodást nyelve le — ha a royalistákat féken tartjuk; azonban nem kellene sújtanunk, csak ott, a hol az a köztársaságra nézve hasznos; nem kellene összezavarnunk az ártatlant a bűnössel.“ — „És ki mondta önnek, — felelé Robespierre gyilkos tekintettel — hogy egyetlen ártatlan személy is elveszett?“ — „*Quoi*, — mondá Danton, barátjához, Pârishoz fordulva, a ki magát Fabriciusnak nevezi s esküdt-

széki tag a forradalmi törvényszéknél: „*Quoi*, egy ártatlan sem? Mit szólsz ehhez Fabricius?“*) — Barátai, Westermann ez a Pâris és mások, mind sürgették, hogy mutassa magát, lépjen a tribunere és cselekedjék. A férfi Danton nem volt hajlandó magát mutatni, cselekedni vagy felordítani saját biztosságáért. Gondatlan, nagy, remélő természetű ember; nagy természet, a mely szereti a nyugvást; mondják, hogy órahosszakig elült, Camille beszédét hallgatva, és semmit sem szeretett annyira. Barátai sürgették, hogy meneküljön, felesége sürgette. „Hova fussak?“ — felelé. „Ha a megszabadított Franciaország engem kivet magából, egyebütt csak börtönök várnak rám. Az ember nem viheti el hazáját magával csizmája talpán.“ A férfi Danton csendesen maradt. Még Hérault barátjának elfogatása, a ki a *salut* tagja s mégis a *salut* fogatta el, sem riaszthatja föl. — Márczius 30-nak estéjén Pâris esküdt rohant fel hozzá, a nagy sietés meglátszott minden vonásán: a közjóléti bizottság egyik irnoka mondta neki, hogy Danton ellen az elfogatási parancs ki van adva; hogy elfogják még ez éj folytán. Szegény neje, Pâris és barátai remegve könyörögnek neki, hogy meneküljön. Danton egy darabig hallgatva ült, s azután csak annyit mondott „*Ils n'oseraient*, nem merik azt tenni“, s nem tett semmi intézkedést. Mormogva, hogy „nem merik azt tenni!“ aludni megy, mint rendesen.

És mégis, másnap reggel különös hirek

*) Biographie des Ministres, §. Danton.

terjednek el Párizs városában: hogy Danton, Camille, Phélippeaux és Lacroix elfogattak a múlt éjjel! Valóban úgy van. A Luxembourg folyosói mind tömve voltak emberekkel, a foglyok tolongván oda, hogy lássák a forradalom ez óriását, mikor közéjök érkezik. „Messieurs, — mondá Danton udvariasan, — azt reméltem, hogy rövid időn önöket is kiszabaditom innét, azonban ime magam is ide kerültem, s egyikőnk sem tudja, hogy végződik ez a dolog" — S a hir nem egy helyütt keltett megdöbbenést Párizsban; a convent tagjai csoportokat képeznek, kimeresztett szemekkel suttogva: „Dantont elfogták!" Ki van hát akkor biztosságban? Legendre a szószékre lépvén, saját vesztének koczkáztatásával néhány gyenge szót szól mellette, inditványozván, hogy hallgattassék ki a convent vádpadján pörbefogatása előtt; azonban Robespierre mérges tekintete elhallgattatja: „kihallgatták-e önök Chabotot és Baziret? Kétféle mértéket akarnak-e alkalmazni?" Legendre szégyenkezve hallgat el; Dantonnak is, mint a többieknek, viselnie kell saját végzetét.

Érdekes volna ismerni Dantonnak börtönbeli gondolatait, de azokból nagyon kevés maradt ránk, s általában kevés ennyire nevezetes ember maradt olyan homályban az utókor előtt, mint a forradalomnak ez a Titánja. Hallották, a mint dörmögte: Ezelőtt tizenkét hónappal én inditványoztam e forradalmi törvényszék felállitását. Bocsánatot kérek érte Istentől és emberektől. Azok valamennyien Kain-testvérek; Brissot éppen úgy leguillotinoztatott volna, mint

a hogy most Robespierre le fog. Az egész ügyet rettenetes pocsétában *(gâchis épouvantable)* hagyom itt: egyetlen-egy sem ért közülök semmit a kormányzáshoz. Robespierre követni fog; én lehúzom őt magammal. Oh, sokkal többet ér szegény halásznak lenni, mint az emberek kormányzásával vesződni." — Camille szép, fiatal neje, ki őt nemcsak pénzben tette gazdaggá, ott jár-kél a Luxembourg körül, mint egy testetlen szellem, éjjel és nappal. Camillenak lopva hozzá írt levelei még megvannak; rajtok az iró könyeinek nyoma.*) „Én ugy tartom fejemet — mormolá Saint-Just — mint valamely Szent-Szakramentom? Talán ő meg majd úgy fogja tartani a magáét, mint valamely Szent-Dénes."

Boldogtalan Danton, s te még boldogtalanabb könnyűvérű Camille, egykor vidáman nevető *Procureur de la Lanterne,* tehát ti is elérkeztetek a Teremtés határkövéhez, a hol, mint Ulysses Polytlas utazásának végpontjánál és a legszélül fekvő Gadesnél, belebámulván ama homályos kietlenbe a Teremtettségen túl, az ember látja *anyjának árnyékát,* halóványan, öntehetetlenül, s azokat a napokat, a melyeken anyja táplálta és szeretetével fedezte őtet, oly kinos-kegyetlen ellentétbe állitja ezzel a nappal! Danton, Camille, Hérault, Westermann s a többiek, igen sajátságosan összekeverve Bazire-rel, a csaló Chabotval, Fabre d'Églantine-nel, a Frey bankárokkal, — a mint nevezni szokták, igen

*) Apperçus sur Camille Desmoulins. (Vieux Cordelier, Paris, 1825.) 1—29. l.

tarka-barka *fournée*-t (csoportot, szállitmányt, adagot) képezve: ott állanak Tinville itélőszéke előtt. Április 2-ika van, 1794-ben. Danton csak három napot töltött börtönben, mert az idő sürgős.

Mi az ön neve? hol lakik? s ehhez hasonló kérdéseket intéz hozzájok Fouquier a formaságok követelménye szerint. „Nevem Danton, — feleli az, — meglehetősen ismert név a forradalomban; lakásom rövid időn a semmiségben lesz *(dans le Néant)*; de élni fogok a történelem pantheonában." Az ember igyekszik ilyenkor valami hatásosat mondani, akár természetéből folyik az, akár nem. Hérault epigramma-szerüen mondja, hogy „ő itt ült ebben a teremben és megvetéssel néztek rá a parlementi tagok." Camille így válaszol: „Életkorom a *bon Sansculotte Jézusé;* a forradalmárokra nézve végzetes életkor." Oh Camille, Camille! És mégis, mondjuk ki, azon isteni cselekvényben egyebek közt ott volt a legvégzetesebb kárhoztatás, a mit valaha kimondtak itt alant a világi Nagyságosságra; „a legmagasabb tény" — a mint a vallásos Novalis nevezi — „az ember jogai közt." Camille valódi életkora, a mint kitünik, harmincznégy év! Danton egy évvel idősebb.

Úgy öt hónappal ezelőtt a huszonkét girondinak elitélése volt a legnagyobb munka, a melyet Fouquiernek végeznie kellett. Azonban most még nagyobb munka várakozik rá; olyan munka, mely igénybe veszi összes tehetségét, s a mely szivét remegésbe hozza. Mert most Danton szava az, melyet a boltozatok visszavernek:

szenvedélyes szavak, áthatva a szivet szilaj őszinteségükkel, szárnyakat kapva a haragtól! A legkitünőbb tanúkat egyetlen csapással összetöri. Követeli, hogy a bizottság tagjai maguk álljanak elő, mint vádlók; ő „gyalázattal fogja őket befödni." Feláll magas, roppant alakjával, megrázza nagy, fekete fejét, szemeiből villámok czikáznak, — áthatva minden republicanus szivet: úgy, hogy magok a karzatok is — bár belépti-jegyek által töltöttük meg azokat — részvétteljes zúgást hallatnak, s hajlandók kitörni s a népet fellázitani és őt megszabaditani. Kikel az ellen, hogy őt együvé sorozták a Chabot-okkal, csaló üzérekkel; hogy vádlevele a hazugságok és botrányos ráfogások sorozata. „Danton el volt rejtőzködve augusztus 10-én?" — mennydörgi egy hálóba került oroszlán orditásával; „hol vannak az emberek, a kik kénytelenek voltak kényszeríteni Dantont, hogy mutassa magát azon a napon? Hol vannak ezek a nagy, erős lelkek; a kiktől ő erélyt kölcsönzött? Hadd jelenjenek meg ezek az én vádlóim; az önuralom teljes tiszta tudatával hivom fel őket. Le fogom rántani az álarczot a három hitvány gazemberről" — *les trois plats coquins,* Saint-Just, Couthon, Lebas — „a kik Robespierrenak a talpát nyalják és azt vesztébe viszik. Mutassák magukat itt; visszalököm őket a semmiségbe, a melyből elő sem kellett volna állaniok." Az izgatott elnök csengetyűjét rázza, s heves hangon önmérséklésre inti a szólót. „Mit tartozik az rád, hogyan védelmezem én magamat?" — kiáltja a másik; „a jog, hogy *elitélhess,* mindig a tied

marad. Az olyan ember szava, a ki becsületét és életét védelmezi, méltán harsoghatja túl a te csengetyüd csilingelését!" Igy emelkedik Danton hangja magasabbra és magasabbra, mig végre oroszlánhangja „elhal torkában." Szó nem képes kifejezni, hogy mi lakik abban az emberben. A karzatok rosszat jelentőleg morognak; a tárgyalás első napjának vége.

Oh Tinville s Herman elnök, mit cselekesztek most? A vádlottaknak a legszorosabb forradalmi törvény szerint, még két napjuk van az önvédelemre. A karzat máris zúg. Ha ez a Danton szétszaggatná a ti zsineg-hálótokat! Valóban érdekes tünemény. Csak egy hajszálon függ az egész: s minő pompás jelenet rögtönződnék abban a teremben, ha a biró és a vádlott egyszerre helyet cserélnének, s Francziaország egész története más mederben folyna! Mert Francziaországban egyedül ez a Danton az, a ki még megpróbálhatná Francziaország kormányzását. Egyedül ő, a mindent merő, idomtalanul-roppant Titán; — és talán még az a másik olajszin arczbőrű egyén, a touloni tüzértiszt, a kit otthagytunk délen, szerencséjeért küzdve.

A második nap estvéjén, miután a dolgok nem jobban, hanem egyre rosszabbul állottak: Fouquier és Herman, olyan arczczal, mint a kik fejöket vesztették, átsietnek a *salut public*-be. Mit tegyünk? A *salut public* hirtelen összeüt egy új határozatot, melynél fogva ha valaki „az igazságszolgáltatást sértegeti," az a nyilvános tárgyalás jogától megfosztatik. Mert hiszen különben is nem jöttek-e nyomára „összeesküvés-

nek a Luxembourg börtönben?" Az egykori Dillon tábornok, és a gyanúsak közül többen, összejátszottak Camille nejével, hogy *assignatákat* osszanak szét, feltörjék a börtönöket és megdöntsék a köztársaságot? Az emlitett összeesküvést Laflotte polgártárs súgta be nekünk, a ki maga is a gyanúsak közt van, hanem szabadúlást óhajt, — s a mely feljelentés majd meghozza a maga gyümölcsét. Elég az hozzá, hogy másnap reggel az engedelmes convent szentesíti ezt a végzést. A közjóléti bizottság siet vele Tinville segitségére, a ki most igazán a legnagyobb szorultságban van. Tehát *hors des débats* helyeztettetek, a tárgyalási jogtól elestetek, ti szemtelenek! Rendőr tedd kötelességed! Ilyen módon, miután a *salut,* Tinville, Herman Leroi *Dix-Août* és valamennyi igaz jury-tag kétségbeesett erőfeszitéssel, szivvel és vállal neki feküdtek a dolognak: sikerült az esküdtszéket „kellőleg felvilágositani"; az itéletet kimondják, átküldik egy tiszttel, ott összetépik és rátaposnak; tartalma pedig ez: *halál a mai napon.* Április 5-ike van, 1794-ben. Camille szegény neje abbahagyhatja a járás-kelést ezen börtön körül. Sőt jól teszi, ha megcsókolja kis gyermekét s készül maga is, hogy oda belépjen és kövesse férjét.

Danton büszke tekintetű maradt a halálra vivő szekéren is. Nem úgy Camille: hisz még csak egy hete, s minden úgy felfordult rá nézve azóta; angyal-jó nejét sirva hagyta el; szerelmet, gazdagságot, forradalmi hirt, mind ott kellett hagynia a börtön kapujánál; s körülötte most csak a vérszomjas csőcselék ordítozik. Kézzel

fogható, és mégis hihetetlen, mint az őrült ember álma! Camille izgatottan hánykolódik; vállairól lerázza a bő kabátot, melyet csak egy gomb tartott össze, kezei kötözve lévén. „Légy nyugodt, barátom, — mondá neki Danton, — ne ügyelj erre a hitvány csőcselékre *(laissez là cette vile canaille).*" A vérpad aljában Danton ajkairól a következő szavakat hallották: „Oh nőm, én szerettem! tehát soh'sem látlak többé!" — azonban félbeszakitván a szót és így szólt: „Danton, ne légy gyenge!" Hérault-Sechellesnek, ki előlépett, hogy őt megölelje, azt mondja: „Fejeink majd találkoznak *ott*" — a hóhér zsákjában. Utolsó szavait Samsonhoz, a hóhérhoz intézé: „Fejemet mutasd meg a népnek; megérdemli, hogy megmutassák."

Igy megy át ez a Danton, mint egy óriási tömege a derékségnek, ostentatiónak, dühnek, szeretetnek, fékezetlen forradalmi erőnek és férfiasságnak: ismeretlen honába. Arcis-sur-Aubeból való volt; „jóravaló föld-bérlők" voltak szülei. Sok bűn volt benne; de a bűnök egyik legrosszabbika nem volt meg: a képmutatás. Nem üres formalista volt ő, másokat és önmagát csalva, a mely oly kisértetszerű a természetes érzés előtt, hanem egy igazi ember. Minden salakjával együtt, *ember* volt; a kiben égő tűz és valóság lakott, magának a természetnek nagy tűzkebeléből származva. Megszabadította Franciaországot a Braunschweigitól; egyenest ment saját korlátlan útján, a hova az őt vezette. Néhány nemzedékig élni fog az emberek emlékezetében.

III. FEJEZET.

A vérpad szekerei.

A következő héten, április 10-én, másik tizenkilenczre kerül a sor; Chaumette, Gobel, Hébert özvegye s Camille özvegye: ezek is elmennek a végzet által kiszabott útjokon s a sötét halál felfalja őket. A nyomorult Hébert özvegye sírt, Camilleé igyekezett vigasztaló szavakat szólani hozzá. Oh kegyelmes ég, a mely azúrkék szépségeddel örökkön örökké ott ragyogsz a viharok és az idő fellegein túl, nincs-e ott fenn könyörület mindannyi számára! Gobel, úgy látszik, megbánta tévedéseit; feloldást kért egy paptól, s ugy halt meg, a hogy egy Gobeltől kitellett. A mi Anaxagoras Chaumettet illeti, most, miután sima fejéről le van tépve a *bonnet rouge*, micsoda remény lehet az ő számára? Ha csak a halál „örök alvás“ nem lesz? Nyomorult Anaxagoras, Isten ítél fölötted, nem én.

Tehát Hébert és a hébertisták elvesztek: azok, a kik kirabolták az egyházakat és imádták a kék ruhás Észt a veres hálósipkában. S a nagy Danton és a dantonisták is odalettek! Leszállottak a sírokba; hallgatag, csendes emberekké lettek. Azért óvakodjék akár párizsi előljáróság, akár bármilyen szinezetű töredék vagy párt ellenszegűlni Robespierre és a *Salut* akaratának. Pache polgármester, a ki nem volt elég gyors ezeknek a Pitt-féle cselszövényeknek följelentésében, most kifejezheti örvendezését az ügy bevégeztén. Akármilyen szivből teszi is, mindaz

nem használ semmit! Az ő útja is a Luxembourgba vezet. Helyére valami Fleuriot-Lescotot nevezünk ki ideiglenes polgármesterül; azt mondják, hogy ez a Fleuriot egy „Belgiumból való építész"; olyan ember, a kiben meg lehet bizni. A mi új *agent-nationalunk* Payan, ki előbb esküdtszéki tag volt, s a kinek cynosurája szintén Robespierre.

Ilyenformán észrevehettük, hogy a forradalmi kormánynak ez a szabálytalanúl villanyos Erebus-felhője megváltoztatta alakját valamennyire. Két darabja vagy szárnya, — egyik a túlvillanyos Cordelier dühöngőké, s a másik a nem eléggé villanyos dantonistáké, mérsékelteké és kegyelmezésre hajlandó embereké: — ez a két tömb, villámokat szórva egymásra, hogy úgy szóljunk, megsemmisítette egymást. Mert az Erebus-felhő, mint gyakran mondók, öngyilkos természetű, s czikk-czakkos szabálytalansággal tüzes villámát önmagába szórja. De most már, miután ez a két széthúzó tömb kölcsönösen megsemmisült, úgy látszik, mintha az Erebus-felhő bensejében megcsendesedett volna, s pokoli tűzben égő villámait csak az alatta levő világra sújtaná. Egyszerűen szólva, a guillotine rémuralma csak most kezd rémületessé válni. Samson bárdja a maga függőleges utján gyorsan és mind gyorsabban száll és emelkedik. A vádak lassankint még csak a látszatát is nélkülözik az igazságnak; Fouquier kiválaszt a tizenkét börtönből egy csomót, — a hogy ő nevezi, *„Fournéest"*, — húsz vagy huszonnégy embert egyszerre; az esküdtek utasítva vannak, hogy

sortüzet — feu de file, — adjanak, míg a tér *tiszta* nem lesz. Laflotte polgártárs jelentése a Luxembourgban tervelt árulásról ugyancsak termi most gyümölcseit. Ha semmi felmutatható vád nincs is valaki, vagy egy csomó ember ellen, Fouquier csak előáll a börtönben való összeesküvéssel. Samson gépe mind gyorsabban dolgozik; utoljára hatvan-hetven emberrel végez egyszerre. Ünnepnapjai ezek a halálnak: csak a halottak nem térnek vissza.

Oh komor D'Espréménil, minő nap ez az április 22-ike, a te utolsó napod! A Palais terme ugyanaz a kőből rakott terem, a melyben te öt évvel ezelőtt állottál, szónokolva, egy lázongó parlement kifogyhatatlan páthosa közt, a reggel szürkületében, a mikor el kellett menned D'Agousttal a Hières szigetekre. A kövek ugyanazok ma is; de a többi: az emberek, lázongás, páthos, szónoklat, lásd! hogy eltüntek mind, mint valamely nyögő szellem-csapat, mint a haldokló agy látományai! D'Espréménillel együtt, a szekerek ugyanazon sorában megy a legszomorúbb szállitmányok egyike. Ott van Chapelier, egykori népszerű elnöke az alkotmányozó gyülésnek; az, a kivel a menádok és Maillard találkoztak a versaillesi uton, csakhogy akkor saját hintajában ült. Ott van Thouret is, szintén egykori házelnök, apja temérdek alkotmányos végzésnek; az, a ki egyszer régen, nagy hangosan mondá: „az alkotmányozó gyülés elvégezte küldetését!" És ott a nemes, öreg Malesherbes, a ki védelmezte Lajost és nem tudott szólani, mint valamely vén, szürke kőszikla, a mely hir-

telen a vizben szétomlik. Itt utazik ő most, rokonaival, leányaival, fiaival és unokáival a Lamoignonokkal és Châteaubriandokkal, hallgatagon, a halál felé. Egy fiatal Châteaubriand ott bolyong a Natchez körül, a Niagara-vizesés dörgésénél, a végetlen erdők zúgása közt, mintha mondaná: Üdvözöllek téged szerető, édesanyai nagy Természet, ki vad vagy, de nem csáló; nem formula vagy te, vagy őrjöngő kelepelése a hypothesiseknek, parliamenti ékesszólásnak, alkotmány-csinálásnak és guillotinenak; te szólj hozzám, óh anyám, és dalold beteg szivemnek a te miszticus, örökké hangzó altató dalodat, s a többi egész világ hadd maradjon messze tőlem!

Egy másik szekér-sort nézzünk még meg: azt, a mely magával viszi Erzsébetet, Lajos nőtestvérét. Elitéltetése azon az alapon történt, mint a többieké: összeesküvésért. A legszivesebb és legjobb asszonyok egyike volt. Egy kocsin ült vele, más huszonnégy között, az egykor félénk Marchioness de Crussol; de a ki most bátor, s iránta a legnagyobb loyalitást tanúsitja. A vérpad lábánál Erzsébet könyes szemmel köszönte meg ezt a Marchionessnek; mondá, hogy csak az fáj neki, hogy meg nem jutalmazhatja. „Oh Madame, ha királyi fönséged kegyeskednék engem megölelni, minden ohajtásom teljesülne“ — „Édes-örömest, Marquise de Crussol, s teljes szivemből.“*) És ölelkeznek a vérpad aljában. A királyi család most már két

*) Montgaillard, IV. 200.

tagra fogyott le, s ezek: egy leány és egy kis fiú. A fiút, a kit egykor Dauphinnek neveztek, elvették anyjától, ennek még életében, s odaadták valami Simon nevű csizmadiának, ki akkor a Temple-börtönnél szolga volt, hogy nevelje fel őt a sansculottismus elveiben. Simon azután megtanitotta inni, káromkodni és dalolni a *carmagnolet*. Simon azóta az előljárók közé jutott be; s a szegény fiú, bedugva a Temple egyik tornyába, a melyből félelmében, elvadultságában és oly korai letöröttségében nem is kiván kimozdulni, közel van az elpusztuláshoz; „tiszta inget hat hónapon át nem kapott"; szennyben és sötétségben ott nyomorog;*) a hogy csak szegény gyárakban dolgozó és utczán csavargó gyermekek szoktak elveszni, a kiket meg sem is sirat senki!

A tavasz meghozza zöld leveleit és verőfényes napjait; a szép május szebb mint valaha: de azért a Halál nem tart pihenőt. Lavoisiernek, a hires vegyésznek is halnia kell, nem élhet tovább. Mert a vegyész Lavoisier egyszersmind főbérlő is volt, s most „valamennyi főbérlőt elfogtak," és számot kell adniok vagyonukról és bevételeikről, és meghalniok, a miért „megvizezték a dohányt", a melyet eladtak.**) Lavoisier csupán két heti életet kért, hogy valami experimentumot bevégezhessen: azonban

*) Duchesse d'Angoulême, Captivité à la Tour du Temple 37—71. l.

**) Tribunal Révolutionnaire, du 8. Mai, 1794. (Moniteur, 231. sz.)

„a köztársaságnak nincs szüksége arra"; a bárd hadd végezze munkáját. A cynikus Chamfort olvasván ezeket a *Testvériség vagy halál* föliratokat, azt a megjegyzést teszi, hogy ez Kain-féle testvériség; elfogják s azután kiszabadul; majd midőn újra el akarják fogni, őrjöngve, vaktában vagdalkozik és tép maga körül, s végre eléri, bár nem minden nehézség nélkül, a halál menhelyét. Condorcet jól el van rejtőzködve több hónap óta, Argus-szemek lesnek rá és kutatnak utána. Elrejtetése veszélyessé vált másokra és magára nézve; újra a futásban keres menedéket, s Párizs körül sűrűségekben és kőrakások közt rejtőzködik. Végre egyik ködös májusi reggelen Clamars faluba egy alak ballag be rongyosan, bozontos szakállal, éhségtől lesoványodva, s a vendéglőben reggelit kér. Gyanús, már a képe is mutatja! „Azt mondod, hogy hely nélküli cseléd vagy?" A negyven sous-s bizottsági elnök egy latin Horaciust talál nála. „Nem inkább azok közül a *Ci-devant*-ok közül való vagy-e, a kik maguk szoktak szolgákat tartani? *Gyanús!*" Azonnal elhurczolják, a nélkül hogy a reggelizést elvégezhette volna, Bourg-la-Reine felé, gyalog: a kimerültség miatt elájul; felültetik egy paraszt lovára; belökik egy dohos, szük börtönbe; másnap eszökbe jut, megnézik: Condorcet ott fekszik halva a földön. Olyan gyorsan halnak és pusztulnak el: Franciaország nevezetességei egymás után tünnek el, mint a világító lángok a szinházban, a melyeket kioltanak.

S ilyen körülmények közt nem különös, sőt

csaknem megindító-e ez a látvány, hogy Párizs városa, az enyhe májusi estéken kiáll az utczára, és polgári szertartással „testvéri vacsorákat" — a hogy ők nevezik „*Souper fraternel*"-eket tart? Eme május hónap tizenkettedik, tizenharmadik és tizennegyedik napjainak estvéin látható ez a tüneмény, részben vagy egészen önkéntesen állván elő. A Saint-Honoré utcza hosszában s a fő utczákon és tereken, mindenik polgár kihozza Isten ege alá vacsoráját, a mennyi a szük *maximum*-ból jutott neki; oda teszi azt szomszédjai vacsorájához; s a közös asztalnál, a nagy számmal vidáman égő világ mellett, minden evő és ivó eszköz s kényelem meglevén hozzá, egymással megosztva a mijök van: ott lakomáznak a nyájasan mosolygó csillagok fényinél.*) Nézd meg ezt te Éj! A polgárok ott ülnek, bőkezű szeretet-vendégséget tartva, a tele töltött pohárból iván a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség uralmáért; mellettük feleségeik, legszebb ruhájokban, s kicsinyeik ott ugrándoznak körülöttük. Az Éj a maga roppant birodalmában nem lát ehhez hasonlót. Oh atyámfiai, miért hogy *nem* jött el a Testvériség országa? De eljött, el kellett jönnie, mondják a polgárok, jókedvüen koczintgatva. — Én istenem! ezek az örökké fénylő csillagok nem úgy néznek-e le „mint csillogó szemek, melyekben halhatatlan szánalom ragyog az ember sorsa fölött!"

*) Tableaux de la Révolution, §. Soupers Fraternels; Mercier, II. 150.

Azonban az az egy sajnálatos dolog, hogy egyesek orgyilkossági kisérleteket tesznek a nép képviselői ellen. Collot képviselőt, ki azon fölül még a *salut*-nek is tagja, midőn „hajnali egy óra körül" haza tért, — valószinűleg kissé bebecsipve, a mire hajlandósága van, — a lépcsőn egy *scélérat!* kiáltás s egyszersmind egy pisztoly csattanása fogadja, mely utóbbi azonban csak a gyújtó-serpenyőnél sül el, a képviselő előtt egy pár kegyetlenül villogó nagy szemet és sötét-barna dühös arczot tüntetvén fel, a melyek tulajdonosában az ő alacsony lakószomszédját, Amiral polgártársat ismeré meg, ki előbb „irnok volt a lutri-hivatalnál." Collot gyilkost kiált olyan hangon, a mely elég lett volna felébreszteni az egész *Favart* utczát; Amiral újra lő, de most is csak a serpenyő lőpora lobbant fel; azután felrohan saját lakására, s miután ott is, a fennebbiekhez hasonló sikertelen eredménynyel egy lövést próbált saját magára, a másikat pedig elfogójára: megragadják és börtönbe vetik.*) Mérges kis ember ez az Amiral, déli véralkatú és arczú s „jelentékeny erő van karjaiban." Nem tagadja, hogy meg akarta „tisztitani Francziaországot egy zsarnoktól;" sőt bevallja, hogy gondolt magára a Megvesztegethetlenre is, azonban, Collot-t kényelmesebbnek tartotta.

Ez a dolog, természetesen, nagy zajt ütött; Collot-t elárasztják örvendező nyilatkozatokkal; testvéri ölelésekben részesül a jakobinusoknál

*) Riouffe, 73. l. Deux Amis, XII. 298—302.

és egyebütt. S mégis, úgy látszik, hogy a gyilkossági kedv ragadós. Két nappal azután, május 23-án, Cécile Rénault, egy papirkereskedő leánya, szelid, virágzó külsejü fiatal nő, jelenik meg este kilencz óra felé a Saint-Honoré utczabeli asztalosnál s Robespierret óhajtja látni. Robespierre-rel most nem beszélhet; a nő tiszteletlen szavakban fejezi ki boszankodását. Elfogják. A szomszéd boltban egy kosarat hagyott; a kosárban egy öltözet női fehérnemű és két kés volt! A szegény Cécile a bizottság által vallatva, elmondja, hogy „látni akarta, hogy milyen egy zsarnok;" az öltözet fehérnemű „saját használatomra volt szánva, azon a helyen, a hova bizonyosan jutni fogok." — „Micsoda hely az?" — „A börtön, s azután a guillotine" — felelé. — Ilyen dolgok származnak Charlotte Corday tettéből, egy olyan népnél, a mely hajlandó az utánzásra és a monomaniára. Barna haragos természetű emberek kisérlik meg Charlotte hőstettét, és pisztolyuk nem sül el; gyöngéd, virágzó kinézésü fiatal nők próbálják ugyanazt, de csak fél elhatározással, késeiket a szomszédban hagyva.

Oh Pitt és te „idegenek pártja," hát már a köztársaság soha sem élvezhet nyugalmat, hanem folytonosan a kivetett török és a felrobbanó rejtett-aknák sodronyai által kell nyugtalanittatnia?! A barna Amiral s a szép, fiatal Cécile, s mindazok a kik ismerték őket, és még sokan a kik nem ismerték, ott ülnek a börtönben, várva Tinville vallatását.

IV. FEJEZET.

Mumbo-Jumbo.

De mi történik a Jardin nationalban, — a melyet hajdan Tuileries-kertnek neveztek, — *Prairial* 20-án, vagy régi módon szólva június 8-án, azon a napon, a melyet *décadi*-nak vagy új vasárnapnak neveznek?

Az egész világ ott van ünneplő ruhában;*) a piszkos gúnya kiment a divatból a hébertistákkal; sőt a mi magát Robespierret illeti, ő egy pillanatra sem volt barátja annak; mindig elegánsan volt öltözve és felbodrozott hajjal járt, s kissé hiú is volt öltözetére, — s szobája tele volt tengerzöld arczképekkel és mellszobrokkal. Tehát, mint mondók, a megszámlálhatatlan polgárok és polgárnők ünneplő ruhájokban ott vannak; nagyon szép idő van; örvendező várakozás sugárzik minden arczról. Vilate esküdtnél sok képviselő van reggelin, annak hivatalos helyiségében, a hajdan Floráról nevezett pavillonban; örvendenek a vidám arczú sokaságnak, a júniusi nap szépségének, a jóval biztató *décadi*-nak vagy új vasárnapnak. E napon, ha az Ég kedvez, javított anti-Chaumette elveken, egy új vallást kapunk.

Miután a catholicismust fölégették és az észimádást leguillotinozták: nincs-e szükségvalami új vallásra? A megvesztegethetetlen

*) Vilate, Causes Secrètes de la Révolution du 9. Thermidor.

Robespierre, a régiekhez hasonlóan, mint egy szabad nép törvényhozója, lesz egyszersmind a főpap és próféta. Fölvette ez alkalomra készült égszinkék kabátját; ezüsttel szegélyezett fehér selyem mellény, fekete selyem nadrág, fehér harisnya s arany czipő-csattok egészitik ki öltözetét. Ő a convent elnöke; a convent által elhatároztatta, — igen, így mondják: *décreter* — „a Legfőbb lény lételét" s hasonlóképen „a lélek halhatatlanságának vigasztaló elvét, *ce principe consolateur.*" E vigasztaló elvek, egy észszerű republicánus vallás alapjakép elhatároztattak; s most ez áldott *décadin*, az Ég és David festő segedelmével, lesz a mi első istentiszteletünk.

S csakugyan, miután a határozat megvolt, s „a legszárazabb prófétai beszéd, a mi valaha ember szájából kijött" elmondatott: Mahomed-Robespierre égszinkék kabátjában és fekete nadrágjában, a legtökélyesebben frizirozva és behajporozva, kezében egy virágokból és kalászokból kötött bokrétát tartva, büszkén előlép a convent terméből, nyomában a conventi tagok, bár — a mint megjegyezték — némi távolságban. Egy amphiteatrumot, vagy legalább *monticulet* vagy emelvényt készitettek; s az Atheismusnak, Anarchiának és más ilyeneknek visszataszitó szobrai, hála az Égnek és David festőnek, iszonyt támasztanak az emberek szivében. Szerencsétlenségre a monticule nagyon kicsiny. A tetején fele részünk sem fér meg, a miből illetlen taszigálódzás, sőt tiszteletlen, áruló szitkozódás származik. Fogd meg a nyelved, te

Bourdon de l'Oise; fogd meg, mert különben rosszul jársz!

A tengerzöld főpap fáklyát vesz a kezébe, a melyet David festő nyujt neki; nehány üres frázist bocsát ki száján, melyet szerencsére nem érteni; azután a várakozó Francziaország szemei előtt elhatározottan előre lép, s fáklyával meggyújtja az Atheismust és társait, a melyek terpentinbe áztatott papir-kéregből vannak. Ezek gyorsan leégnek, s belülről, „gép segedelmével" egy éghetetlen „Bölcsesség szobra" emelkedik fel, a mely, balszerencse folytán, egy kissé megfüstölődött, de azért ott áll, mindenkitől látva, olyan komoly állásban, a minőre csak képes.

S azután? Nos, azután megint díszmenet és üres beszéd következik, — s ezzel kész az isten-szolgálat, melyet az *Etre suprême*-nek adtunk; a mi új vallásunk, akár jó akár rossz, megvan. Egy pillanatig nézheted ezt a tüneményt olvasóm, de kettőt ne vesztegess rá. Ez a legsilányabb lapja az emberi évkönyveknek; vagy tudsz valahol ennél silányabbat? Az afrikai vadak Mumbo-Jumbója előttem tiszteletreméltó, ehhez a Robespierre új Istenségéhez képest; mert ez egy öntudatos Mumbo-Jumbo, és *tudja,* hogy ő csinált dolog. Oh tengerzöld próféta, legboldogtalanabb az elpukkadásig felfújt hólyagok közt: micsoda őrült chimerává kezdesz te válni a valóságok világában? Tehát ez a közönséges szurok-fáklya, a melylyel te terpentines papirkéreg szobrokat gyújtogatsz; tehát *ez* a csodatevő Áron-vessző, a melyet te egy elbűvölt s az ördögtől megszállt Francziaország fölött ki

akarsz nyujtani, parancsolván, hogy annak szenvedései megszünjenek? Tűnj semmiségbe te is, az is! — „*Avec ton Être Suprême* — jegyzé meg Billaud — *tu commences à m'embêter:* A te Legfőbb lényeddel kezdesz untatni.“*)

Másfelől meg Catherine Thêot, „egy hetvenkilencz éves vén szolgáló,“ ki jártas a jóslásban és a Bastilleban rég idő óta, a rue de Contrescarpe egyik padlásszobájában ott ül és buzgón olvassa a Jelenések könyvét, fél szemével Robespierre sandalit; s kisüti, hogy ez a csodálatra méltó nagy hatalmú Maximilián voltaképen az az ember, a kiről a próféták szólottak, s ki a földet ismét ifjuvá teszi. Vele együtt ott ülnek buzgó öreg Marchionessek, egykor nagy tiszteletben állott hölgyek; a kik közül Dom Gerle, a régi alkotmányozó gyülés tagja, az ő üres fejével nem hiányozhatik. Ezek ott ülnek a Contrescarpe utczában, titokzatos imádásban elmerülve: Mumbo a Mumbo, és Robespierre az ő prófétája. Nevezetes emberré lett ez a Robespierre. Önkéntes testőrjei vannak (*tappe-durs)* megvasazott botú elszánt hazafiakból, s a jakobinusok csókolják köntöse szegélyét. Élvezi sok ember csodálatát; imádását nehánynak, s méltó bámulatára valamennyinek.

A nagy kérdés és remény azonban oda irányul, hogy vajjon ez a Tuileriesbeli Mumbo-

*) Lásd: Vilate, Causes Secrètes. (Vilate elbeszélése nagyon érdekes, azonban nem lehet igazul elfogadni rostálás nélkül, miután lényegében, czime daczára, nem elbeszélés, hanem védirat).

Jumbo ünnepély nem lesz-e jeladás arra nézve, hogy a guillotine megcsendesedjék? Bizony távol vagyunk attól! Mindjárt a következő napon Couthon, egyike a „három silány gazembernek," fölviteti magát a tribunere és egy csomó irást vesz elő. Inditványozza, hogy miután összeesküvések még mindig nagy számmal fordulnak elő, a *gyanúsakra vonatkozó törvény* bővittessék, s az elfogatások új erőt és könnyitést nyerjenek. Továbbá, minthogy ilyen körülmények közt valószinü, hogy a munka terhes lesz: a mi forradalmi törvényszékünket is ki kell szélesiteni: és pedig osszuk fel négy törvényszékre; mindeniknek külön elnöke s külön Fouquierje vagy Fouquier-helyettese legyen; mind a négy állandóan müködjék, s a korlátozásnak vagy halogató formalitásnak minden maradéka vettessék el: ily módon talán elvégezheti a munkát. Ez Couthonnak *Prairial huszonkettedíki határozati javaslata*, mely hires volt abban az időben. A mely határozat hallatára maga a Hegy is ijedt bámulásba esett; s valami Ruamps annyit bátorkodott mondani, hogy ha ez napirendre való kitüzés és vitatkozás nélkül fogadtatik el, ő, mint a képviselők közül egy, „szét fogná fecscsenteni agyvelejét." Hiú beszéd! A Megvesztegethetetlen ránczba szedte homlokát; egy-két prófétai, végzetes szót szólt: s a *prairiali törvény* törvény; s Ruamps örül, hogy meggondolatlan agyvelejét ott hagyhatja, ahol van. Tehát halál és folyvást halál! Ugy van, s nem másképen. Fouquier megnagyobbittatja a vádló-termet, hogy hely legyen százötven tagból álló

szállitmánynak egyszerre; egy javitott gyorsaságú guillotinet állittat föl a közvetlen közelben, a mely födél alatt működjék. Ugy hogy maga a *Salut* kénytelen közbe lépni és eltiltani: „*Demoralisálni* akarod-e a guillotinet, *demoraliser le supplice*?“ — kérdezé tőle Collot szemrehányólag.

Valóban fenyeget ez a veszély; s ha a köztársasági hit oly nagy nem volna, már ezóta bekövetkezett volna. Nézzük például, június 17-én mekkora szállitmányt visznek, ötvennégy főből állót egyszerre! Ott van a barna Amiral, a kinek a pisztolya nem sült el; ott a fiatal Cécile Rénault, atyjával, családjával, összes atyafiaival; D'Espréménil özvegye; az öreg M. de Sombreuil az invalidusoktól, fiával együtt. Szegény öreg Sombreuil hetvenhárom éves; leánya megszabadította szeptemberben, csak azért, hogy *ide* jusson. Az idegenek pártja, ötvennégyen egy csomóban! Veres ingben és szoknyában, a hogy a gyilkosokat szokták öltöztetni, vonulnak el előttünk, mint vérveres, iszonyatos phantasmagoriák a phantomok országa felé.

Azonban nem fogják-e a Place de la Révolution-on levő emberek s a Saint-Honoré-utcza lakói, a merre ezek a gyászos kocsik elvonulnak, kissé megsokalni ezt a dolgot? A republikánusoknak is van gyomruk. A guillotinet kijebb viszik s megint kijebb; végre délkelet legszélén állitják fel:*) a Saint-Antoine és Saint-Marceau külvárosokról remélni lehet, hogy ha van is gyomruk, az sokat elbir.

*) Montgaillard, IV. 237.

V. FEJEZET.

A börtönök.

Azonban ideje, hogy kissé benézzünk a a börtönökbe is. Mikor Desmoulins a kegyelmezési bizottságot inditványozta, e tizenkét börtön-épületben ötezer személy volt. Számuk azóta folytonosan szaporodván, most már tizenkétezerre halmozódott föl. Egy részük *Ci-devant*, royalista; a sokkal nagyobb rész pedig republicánus, különböző — girondi, fayettista, jakobinus-ellenes színezettel. Talán soha sem volt emberi lakás vagy börtön szennyben, zajban, iszonyban e tizenkét fogházhoz hasonló. Maradtak ránk rólok személyes tapasztalaton alapuló elbeszélések, *Mémoires sur les Prisons*, — melyek az életrajzok legkülönösebb osztályát képezik.

Érdekes annak vizsgálata, hogy hogyan támad bizonyos nemű rend az emberi lét minden föltételei közt; s a hol csak ketten vagy hárman összegyűltek, ott azonnal az együttélésnek módjai, szokások, illem-szabályok, sőt kecs és társas örömök fejlődnek ki. Coittant polgártárs bőven leirja, hogy a főzelékből és húsból álló ebédet hogyan költötték el, az udvariasság és *place-aux-dames* megtartása mellett; hogy a Seigneur és csizmatisztitó, a herczegnő és a divatárusnő, a kiket így tarkabarkán egy rakásra szorítottak, hogyan helyezkedtek el rend és törvény szerint; a polgárnők hány órakor vették elő a kézi munkát; s mi,

székeket adván nekik, igyekeztünk fenn állva, udvariasan társalogni velök, sőt énekelni meg hárfázni is egy-egy kicsit. Féltékenység, ellenségeskedés megvannak itt is, s meg a gyakorlati jellemű udvarlások is.

Fájdalom, lassankint még a női munkát is abba kell hagyni, miután Laflotte polgártárs és a természetfölötti gyanakodás összeesküvéseket fedeztek fel a börtönökben. A gyanakodó hatóság elszedi minden eszközünket; minden pénzt és holmit, a minek értéke volt és a mi érczből volt, durván felkutattak a zsebekben, vánkosokban és szalmazsákokban, s azokat magukkal vitték az egyes czellákat sorban kutató veres sapkás biztosok. A gyöngédebb sziveket eme — a gyűszűig terjedő kifosztás méltatlankodással, kis időre kétségbeeséssel tölti el. Öreg apáczák hangos siralomban törnek ki, s kivánják, hogy öljék meg őket azonnal. A siralom ugyan nem sokat segít. Több sikere volt ama két polgártárs elmés feltalálásának, a kik, hogy egy-két használati eszközt megmentsenek, legyen az csak egy pipa-szurkáló, vagy varrótű, melylyel nadrágjukat befoldhassák, — elhatározták, hogy dohány segélyével fogják védeni magukat. Azért is a két polgártárs, midőn az embertelen „veres sipkákat" hallotta zakatolni és kutatni a folyosón, gyorsan rágyujtott és füstölni kezdett. Vastag füstfelhő borítja be őket. A czellát kinyitó „veres hálósipkáknak" elég volt csak egy szájra valót szippantani be, s azonnal karban elkezdtek krákogni és köhögni. „*Quoi,*

Messieurs" — szólítja meg őket a két polgártárs, — „önök nem pipások?" Nem szeretik a dohányzást? *Est-ce que vous ne fumez pas?* — Azonban a veres hálósipkák, igen csekély kutatás után, felelet nélkül elszaladtak; *Vous n'aimez pas la pipe?*" — kiáltja utánok két polgártársunk, miután ajtajok ismét becsukódott.*) Szegény testvér-polgártársaim, bizonyára nem ti ketten volnátok azok, a kiket én egy új „Testvériség uralkodása" alatt leguillotinoztatnék!

A szigor növekszik s rettenetes zsarnoksággá kövül, a börtönökben való összeesküvés vádja mind jobban felhasználtatván. Emlitettük, hogy most ez a vád Tinvillenek stereotyp formulája; a kire semmi vétket nem lehet rábizonyitani, ez az ellenében is kész vétek. Itélőszéke olyanná vált, a melyről alig lehet beszélni; elismert gúnyja minden itélőszéknek; csak úgy tekintik, mint kaput, a melyen keresztül jutni a halálhoz. Vádiratai név nélkül állittatnak ki, s a neveket azután írják beléjök. *Mouton*-jai,— utálatos áruló sakáljai vannak, kik a feladást végzik és tanúkép szerepelnek, hogy maguk élhessenek — még egy kis ideig. Szállítmánya, vagy *fournée*-ja, — mondja a szemrehányó Collot, — „semmi esetben sem haladhatja meg a hatvanat"; ez az ő *maximuma*. Szekerei éjjelenkint jőnek a Luxembourghoz a végzetes névsorral, a másnapi *fournée* névso-

*) Maison d'Arrêt de Port-Libre, par Coittant etc. (Mémoires sur les Prisons, II.)

rával. Az emberek a kapu felé rohannak; hallgatják, hogy vajjon az ő nevök ott van-e? Egy mélyről jövő fellélegzés következik, midőn a név nincs ott: még egy napig élhetünk! Mindamellett negyven-ötven név mégis ott van. Ezek szeretteiket még egyszer keblökre ölelik — utoljára; rövid istenhozzáddal, nedves vagy száraz szemmel felülnek, s elviszik őket. Ez éjjel a Conciergeriebe; holnap a hamisan az *Igazságának* (de Justice) nevezett palotán keresztül a guillotinera.

Féktelenség, daczos könnyelműség, ha nem az erőnek, legalább a gyengeségnek stoicismusa vett erőt minden sziven. Gyenge nők és *Ci-devant*-ok, a kiknek hajfürteikből még nem csináltak szőke parókákat, s a kiknek bőrét még nem készitették ki nadrágnak-valóvá, időtöltésül „guillotinet szoktak játszani". Fantasztikus álöltözetben, törülközőből tekert turbánokkal, paplan-hermelin palástban egy hamis törvényszék ül együtt, egy hamis Tinvillel vádlóul; a vádlottat elitélik s leguillotinozzák két szék feldöntésével. Néha tovább is viszszük a játékot: maga Tinville is elitéltetik s nem pusztán guillotinera. Egy feketearczú, bozontos, szarvakkal ellátott rút ördög elviszi a kiáltozó fővádlót; megmutatja neki, kinyújtott karral és erős hangon, a tüzet, a mely el nem aluszik, a férget, a mely meg nem hal s a pokoli kín egyhangúságát; s a kérdésre, hogy *mennyi ideig*, feleletül hangzik: *örökké.*)*

*) Montgaillard, IV. 218; Riouffe, 273. l.

És mégis, a börtönök mind jobban telnek s a guillotine mind gyorsabban dolgozik. Minden országút tele van Párizs felé hajtott foglyokkal. Ezek nem *Ci-devantok* többé; azoknak lármásabbjai már mind szép csendesen nyugszanak; a mostaniak republikánusok. Párosával egymáshoz lánczolva mennek, elkeseredésükben néha a *marseillaiset* énekelve. Például ép ezekben a napokban százharminczkét nantesi ember vitetik Párizs felé; mindannyian republikánusok, sőt jakobinusok tetőtől talpig; azonban olyan jakobinusok, a kik nem helyeselték a vizbe fojtogatást.*) A városok utczáin *vive la répulique* kiáltás hangzik ajkaikról; éjjelenkint kimondhatatlan piszkos odúkban hálnak, a megfulladásig összezsufolva: reggelre egy vagy kettő halott közülök. Utban megviseltek, elbúsult szívűek; csak az „*éljen a köztársaság!*“ kiáltására képesek; a melyért mi, mint valamely irtózatos bűvölet hatása alatt, ilyen módon halunk meg!

Mintegy négyszáz pap, a kikről szintén történik említés több hónap óta „az Aix sziget kikötőiben“ horgonyozó hajókon szenved; bámulván a nyomorba, kietlenségbe, az Oleron kopár fövenyére és az örökké zúgó hullámokra. Rongyosak, szennyesek, éhesek; lefogyva, hogy szinte árnyékok; piszkos ételüket a hajó födelén, körönként tizenkettesével újjaikkal és markukkal fogyasztják el; gyalázatos ruhájukat

*) Voyage de Cent Trente-deux Nantais. (Prisons II. 288—335.)

két kő között porolják ki; megfulladva az iszonyatos miasmák közt; éjszakánkint hetvenével egy hajószobába zárva; úgy, hogy az „öreg papot reggel halva találják, abban a helyzetben, a mint imádkozott." *) — Meddig még, oh Uram!

Nem örökké, nem. Minden Fejetlenség, minden Rossz Igazságtalanság, természeténél fogva olyan, mint a *sárkány-fog;* öngyilkos és nem tarthat soká.

VI. FEJEZET.

Legyen vége a rémuralomnak.

Azonban nagyon feltünő, hogy Robespierre az *Etre-Suprême* ünnepély, s az a fölött tartott többbrendbeli fenséges pathetikus szónoklatok óta, — melyektől Billaud félt, hogy őt untatni fogják, — igen gyéren látogatta a bizottságot, s némileg félrevonult állást foglalt el, mintha duzzogna. A mi több, ezek egy jelentést is készitettek a vén Catherine Theot dolgáról és az ő próféták által megjövendőlt ujjáteremtő emberéről s azt nem igen kedvező hangon irták meg. Ezt a Theot-féle miszteriumot úgy mutatják, mintha valami „cselszövésnek" tekintenék, de a mellett a jelentésbe némi kis satirát, tiszteletlen gúnyt vegyitettek, nemcsak az agg szűzre, hanem világosan az ő „ujjá-teremtő emberére" vonatkozólag is! Meglehet, hogy titok-

*) Relation de ce qu'ont souffert pour la Religion les Prêtres déportés en 1794, dans la rade de l'île d'Aix (Prisons, II. 387—485.)

ban Barrère éles tolla dolgozott rajta; s midőn a Theot-féle jelentés az öreg Vadier ünnepélyesen szuszogó organuma segitségével felolvastatott a *Sûreté générale*-ban, megtette a maga hatását, az egyetemes republikánus arczra az elmosolyodás érczvonalait nyomván. — Hát szabad ilyeneknek történniök?

Észrevehetjük továbbá, hogy a tizenkét fogház lakói közt van valaki, a kivel már előbb találkoztunk. Fontenai, *született* Cabarus Senhora az, a szép Proserpina, kit Tallien képviselő Bordeauxban Plutó módjára magának megszerzett, nem a nélkül, hogy az rá is hatással ne lett volna! Tallien visszahivás következtében, már régóta itthon van, s a legfenyegetőbb helyzetben. Hiába fújta, hangosabban mint valaha, a jakobinusok nótáját, hogy a múlt hibáit helyre hozza: azért a jakobinusok elkergették; Robespierre kétszer károgott rá baljóslatú szavakkal, a convent tribunejéről. És most az ő szép Cabarusa, feladás következtében, fogva van mint gyanús, daczára mindannak, a mit csak érte elkövethetett. A halál iszonyatos aklába bezárt Senhora, csempészet útján a legsürgetőbb kéréseket és esdekléseket intézi az ő veresen-komor Tallienjéhez: ments még; mentsd meg magad! Nem látod-e, hogy saját fejedre is ki van mondva az itélet; rád, a kiben annyi tüzes vakmerőség van; a ki egészben dantonista vagy; a kire titokban haragusznak? Nem vagytok-e mindnyájan elitélve, mint Polyphemus barlangjában; s a ki közületek legcsúszómászóbb rabszolga, az csak azt nyeri, hogy legutoljára falatik

fel! Tallien borzongással érzi, hogy ez igaz. Tallien baljóslatu szavakat hallott, Bourdon hasonlókép; Fréron és Barras gyülöltetnek: minden ember aggódva nézi, hogy „vajjon feje még vállain van-e?“

Robespierre pedig e közben folyvást igen gyéren látogatja a conventet, a bizottságba pedig épen nem megy; nem szól, csupán az ő jakobinus „felső háza“ előtt, saját *tappedurs* testőrei között. Az utóbbi „negyven nap“ alatt, — miután most már jól benn vagyunk júliusban, — nem mutatta képét a bizottság előtt; ott csupán az ő „három silány gazembere“ által gyakorolhatott hatást s a személye iránt érzett félelem által. Maga a Megvesztegethetlen félrevonult, vagy egyedül sétál magános helyeken a mezőn, mélyen elmerült gondolkodó arczczal; némelyek azt mondják, hogy „veres foltok futották el szemét,“*) a túlságos epe jele gyanánt: a legszánalomraméltóbb tengerzöld Chimera ő, a ki csak a földön eme júliusban jár. Oh boldogtalan Chimera, mert neked is volt életed és húsból való szived, — szigorú istenek, a kik látszólag folyvást mosolyogtak rád, hova vezettek és mire juttattak téged! Nem az az ember vagy-e te, a ki néhány évvel ezelőtt sokat igérő fiatal ügyvéd volt, és inkább lemondott az arrasi bíróságról, semhogy egy embert halálra itéljen? —

Mik lehetnek gondolatai? Mik tervei, a rémuralom megszüntetését illetőleg? Nem lehet tudni. Homályos nyomai villannak fel az agra-

*) Deux Amis, XII. 347—73.

rius törvénynek: a győzedelmes sansculottismus földbirtokossá lesz; kiszolgált katonák laknak a nemzeti középületekben, Chambord és Chantilly rokkantak palotáiban; a győzelem békét szerez; a sebeket meggyógyitják az Etre-Suprême ünnepélyek: — és így a vér kiontott tengerén keresztül majd eljutunk az Egyenlőség, Takarékosság, munkás Boldogság, Testvériség és az erények köztársaságának országába. Áldott part, az arisztokrata vér ekkora tengerén: csak az a kérdés, hogyan kötünk ki rajta? Egyetlen utolsó hullámdobás által; a megromlott sansculotteok, az áruló vagy félig-áruló conventi tagok, a lázadó Tallienek és Billaudok vére által, a kik előtt én, az én Étre-suprême-emmel unalmas fajankóvá, az én apokalyptikus vén asszonyommal nevetség tárgyává lettem! — Ilyen gondolatok között sétál ez a szegény Robespierre, mint valamely tengerzöld szellem, a nyiló július napjaiban. Tervek nyomai itt-ott megvillannak homályosan. De hogy *mik* voltak az ő tervei vagy az ő gondolatai, azt ember soha meg nem tudja.

Beszélik, hogy új sirokat ásnak egy nagymérvű, egyszerre történő mészárláshoz. Henriot tábornok és emberei a conventet le fogják mészárolni egész a jobb oldal csúcsáig: a jakobinusok „felső háza" lesz az uralkodó, s Robespierre a dictator.*) Már vagy igaz, vagy nem, de egy névsor áll készen, melybe a borbély fél szemmel belekacsintott, a mig a Megvesztegethetlen

*) Deux Amis, XII. 350—8.

fürtjeit bodorította. Mindenki kérdé magától, vajjon én benne vagyok-e?

Sőt a traditio és mende-monda még ma is emlegeti, hogy valamelyik forró napon kitünő ebéd volt, csupa férfiakkal, Barrèrenél. Mert tudd meg olvasó, hogy ez a Barrère s a többiek ebédeket adtak; „falusi lakjuk volt Clichyben," fényűző fölszereléssel és festett arczú gyönyörökkel. *) Azonban visszatérve az emlitett ebédre, azt mondják, hogy miután az idő rendkivül meleg volt, a vendégek mindannyian levetették felsőkabátjukat és ott hagyták az elfogadó teremben — mire Carnot visszaosont: kikutatta Robespierre zsebét; ott egy negyvenig terjedő névsort talált s azok közt a maga nevét is és aznap nem mulatott el a boros pohár mellett! — Oh barátim, résen legyetek; ti lomha békái a mocsárnak, a kik nem adtok hangot a girondiak elbukása óta, most nektek is vagy vartyognotok vagy pusztulnotok kell! Tanácskozásokat tartanak szavakkal és fejek integetésével; éjjeli titkos tanácskozásokat, minő a halál. Nem jár-e ott fel s alá a macskatermészetű Maximilián; még eddig szótlan; zöld szemeit veresség futotta el; háta meggörbülve, haja feláll? A gyorsan tevő Tallien, az ő heves véralkatával és vakmerő nyelvével, majd *kiugrasztja a macskát a zsákból.* Tüzzetek ki napot; s az hamar legyen, különben soh'se lesz meg!

S ime, a kitűzött nap előtt, azon a napon, a melyet ők Thermidor nyolczadikának nevez-

*) Lásd: Vilatenál.

nek, július 26-án 1794-ben, Robespierre maga újra megjelenik a conventben s fellép a tribunere. Az epés arczot, úgy látszik a szokottnál nagyobb komorság árnyékolta be; képzelhetni, hogy Tallien, Bourdon és társaik minő érdekeltséggel lesték szavait. Életet vagy halált hirdetett nekik az a hang. A prófétai szó hosszadalmasan, dallamtalanul hangzik, mint a bagoly huhogása: elfajzott állapotra jutott a republicanus szellem; a mérsékelt párt meg van romolva; maguk a *Sûreté* és *Salut* bizottságok is elkapták a ragályt; jobbról és balról egyaránt vétkeznek: egyedül én, Maximilián maradtam meg romlatlanul, aki kész vagyok meghalni bármely pillanatban. Mindezen bajokra hol van az orvosság? A guillotineban; új erőt kell adni a mindent meggyógyitó guillotinenak; halál az árulókra, bármilyen színezetűek legyenek! Igy énekel a prófétai hang az ő conventi hangszekrényébe. A régi dal ez; azonban ma, — mi történt vele? — a hangszekrény nem végzi dolgát! A convent nem ád visszhangot; egy pillanatra teljes, hangtalan hallgatás következik s azután mintha gyanús, hibás hangok hallatszanának! — Lecointre, a mi régi versaillesi kereskedőnk, ilyen kétes körülmények közt azt találja a legbiztosabb útnak, hogy feláll, s „ravaszúl“ vagy nem ravaszúl inditványozza, hogy a bevett szokás szerint Robespierre beszédje „kinyomassék és a departementoknak megküldessék.“ Hallga! újra hibás, sőt disszonáló hangok! A ház egyes tisztelt tagjai ellentmondást koczkáztatnak; bizottsági tagok, kik sujtva vol-

tak a beszédben, szintén ellentmondanak s kívánják „a kinyomatás elhalasztását.“ A disszonantia hangja mind magasabbra emelkedék, sőt Fréron szerkesztő azt kérdi, hogy: „hova lett a véleményszabadság ebben a conventben?“ A beszéd kinyomatását és szétküldését elrendelő végzés, mely már keresztülment, visszavonatik. Robespierre kénytelen, zöldebben mint azelőtt valaha, megveretve visszavonulni, észrevevén, hogy ez lázadás, hogy a vész közel!

A lázadás a legvégzetesebb természetű dolog mindenféle viszonyok közt; kiszámithatatlan, gyors, rémületes, a melylyel nem szabad félve bánni. Azonban a lázadás ebben a Robespierre-conventben olyan, mint a hajónak lőporos kamarájában kigyúladott tűz. Ha rögtön, abban a pillanatban egy elszánt ugrással ráveted magad, még talán eltaposhatod; ha egy pillanattal tovább habozol — a hajó és a hajó kapitánya, a legénység és a hajóteher ezerfelé vannak szétszórva; a hajó útja hirtelen bevégződött a tenger és az égboltozat közt. Ha Robespierre ez éjjel talpra állitja Henriot-t és embereit, s azok által megtéteti, a mit akar, ő és a sanscullottismus még egy darabig megélhetnek; ha nem, valószínűleg nem. Cromwell Olivér, midőn amaz izgató altiszt előlépett a sorokból sérelmeik elmondására, s elkezdett ágálni s okoskodni, mint szószólója a háta mögött várakozó ezreknek, egyszerre fölismerte átható szemeivel, hogy hogyan áll a dolog; kihúzta övéből pisztolyát s az izgatót és az izgatást egy pillanatban megsem-

A fordító.

misitette. Noll*) az az ember volt, ki az ilyen helyzetekben tudta, mit kell tenni.

Robespierre pedig azon estve elmegy az ő jakobinus „felsőházába"; s ott, valamely a helyzethez mért határozat helyett, kitárja fájdalmait, nem közönséges erényeit, megvesztegethetlenségét; továbbá elpanaszolja bagoly-huhogású beszédének visszavetését: — ezt még egyszer felolvassa, s kinyilatkoztatja, hogy kész meghalni bármely pillanatban. Te nem fogsz meghalni! orditja a jakobinismus ezer torokból. „Robespierre, én együtt üritem ki veled a méreg-poharat, *Je boirai la cigue avec toi* — kiáltja David festő; a mit ugyan nem szükséges *megtenni*, de a pillanat hevében el lehet mondani.

A jakobinus zeneszekrény tehát ad visszhangot! Eget rengető tapsokkal kisérik a visszavetett szónoki beszédet; tüzes szemű düh világitja meg a jakobinusok arczvonásait: a fölkelés szent kötelesség; a conventet meg kell tisztitani; a souverain nép maga uralkodik Henriotval és az előljáróssággal; egy új junius másodikát készitünk nekik: sátraitokhoz, Izráel fiai! E hangból felel a jakobinismus, lázongó tolongásban. Tallien és az ellenzékiek jól teszik, ha menekülnek. Collot d'Herboist, bár a legfőbb *Salut* tagja s nem rég kicsi hija volt, hogy agyon nem lőtték, most megtaszigálják, bántalmazzák; örül, hogy életét megmentheti. Midőn egészen felháborodva a *Salut* bizottsági termébe lép, ott ta-

*) Az Olivér név másik alakja.

A fordító.

lálja a sima, komor Saint-Justöt a többiek között, s ez a maga sima módja szerint kérdi tőle: „Mi történik a jakobinusoknál?“ — „Mi történik?“ — ismétli Collot, nem tréfáló Cambyses-féle kedvben — „hogy mi történik? Csupa lázongás és iszonyatosság folyik ott. Ti nektek életünk kellene, de nem fogjátok megkapni.“ Saint-Just akadozva pár szót szól e Cambyses-féle szónoklatra s kalapját veszi, hogy eltávozzék. Azt a *jelentést*, a melyről beszélt, a mely a köztársaság állapotáról való általános jelentés akar lenni, s a melyet holnap fognak felolvasni a conventben, most nem mutathatja meg nekik; egyik barátjánál van; ő maga, Saint-Just, el fogja hozni tőle, s azonnal elküldi, mihelyt haza ér. Azonban, haza érve, nem a jelentést küldi el, hanem egy választ, hogy amazt nem is fogja elküldeni; hogy majd meghallják holnap a tribuneről.

Azért, egy jól ismert jó tanács szerint, minden ember „kérje az Istent és tartsa szárazon lőporát!“ Párizs holnap nem mindennapi dolgot lát. Gyors hírvivők futkosnak az egész éjen át, homályosan vagy látatlanul, a *Sûreté*-ből a *Salut*-be; egyik gyűlésből a másikba; az anyatársaságból a városházához. A Tallienek, Fréronok és Collot-k bizony nem sokat alusznak ezen az éjszakán! A hatalmas Henriot, Fleuriot a polgármester, Coffinhal biró, Payan főügyész, Robespierre, s az összes jakobinusok mind készülnek.

VII. FEJEZET.

Menj a többi után.

Tallien szemei örömtől ragyogtak másnap, Thermidor kilenczedikén, „kilencz óra tájt," midőn látta, hogy a convent csakugyan összegyűlt. Párizs izgalomban; de legalább mi itt, mint törvényes convent, együtt vagyunk; nem fogdostak el bennünket egymás után; nem fogadott bennünket *Pride kimustrálása**) az ajtónál. *„Allons,* derék férfiai a középnek" — nem rég a mocsár békái, — kiálta föl Tallien, kezét dörzsölve, midőn belépett; Saint-Just érczes hangja már akkor hallatszott a tribuneről, s a játszmák játszmája elkezdődött.

Saint-Just valóban olvassa említett „jelen-

*) Midőn az angol forradalom első felében a parliament nem akarta orvosolni a katonaság sérelmeit, s enyhén és habozva bánt Stuart Károly ügyével: a katonaság a kisebbséggel szövetkezve, körülfogta a parliament-házat a gyülés kezdete előtt, s az egyetlen szabadon hagyott bejáratnál *Pride* őrnagy állott, kezében a majoritás többjeinek névsorával; mellette Lord Gray alsóházi tag, ki az érkező követek közül a kijegyzetteket megjelölte, s azok Pride parancsára azonnal elvitettek. Ily módon száznál több tagot fogtak el s őket részint megyéjükbe küldték, részint a Towerbe zárták (1648. decz. 6.) Ez a hires Pride-féle *megtisztitása a parliamentnek,* mely által az addigi minoritás majoritássá lett, s csakhamar el is végezte Stuart Károly ügyét, sok más egyebekkel együtt.

A fordító.

tését;" a zöld Bosszú, Robespierre alakjában, ott figyel, közel hozzá. De nézd! Saint-Just alig olvasott néhány mondatot, midőn félbeszakitások hallatszanak, gyors *crescendo*-ban; Tallien felugrik, utána Billaud, s utánok többen, itt és amott, — s Tallien még egyszer felugorva, szól: „Polgártársak, a múlt éjjel a jakobinusok gyűlésében, reszkettem a köztársaságért. Igy szóltam magamban, ha a convent nem meri lesújtani a zsarnokot, majd merem én; s ezzel fogom megtenni, ha szükség lesz rá" — mondá, kirántva egy csillogó tőrt s azt rázva kezében: Brutus tőrét, a hogy nevezhetjük. Mire minden oldalról iszonyú lárma, mozgolódás és szenvedélyes kiáltozás támad: „Zsarnokság! Dictatorság! Triumviratus!" A közjóléti bizottság tagjai vádakkal állnak elő, vád van mindenki szájában, s dühöngés és szenvedélyes kiáltozás. És Saint-Just ott áll mozdulatlanul, sápadt arczczal; Couthon fájdalmasan kérdi: „Triumvir?" bénult lábaira tekintve. S Robespierre szólni igyekszik, de Thuriot elnök csengetyűjét rázza, hogy ne szólhasson, s az egész gyűlésterem mind ellene zúdul, mint egy Aeolus-barlang; s Robespierre föllép a tribune lépcsőin és újra lejő; így jár le s föl, s csaknem megfojtja a düh, rémület és kétségbeesés: — szóval a lázadás van napirenden!*)

Oh Thuriot elnök, te, a ki Thuriot választó voltál s a Bastille párkányzatáról láttad Saint-Antoinet fölkelni, mint egy hullámzó tengert, s

*) Moniteur, 311„ 312. sz. Débats. IV. 421—42; Deux Amis, XII. 390—411.

azóta is sok mindent láttál: láttál-e valaha e jelenethez hasonlót? A csengetyű hangja, a melyet te Robespierre ellen használsz, alig hallható az őrült tombolás és az életükért küzdő emberek dühöngő orditása közt. „Gyilkosok elnöke, kiáltja Robespierre — utoljára kérek szót tőled!“ De nem kapja meg. „Hozzátok, oh közép erényes férfiai, — kiált újra, midőn egy pillanatnyi csend támad — hozzátok fordulok!“ A közép erényes férfiai hallgatagon ülnek, mint kövek. S Thuriot csengetyűje csilingel s a terem zúg, mint valamely Aeolus-barlang. Robespierre tajtékzó ajkai „megkékülnek;“ száradt nyelve odaragad szája padlásához. „Danton vére fojtogatja!“ kiálták amazok. „Vád alá kell fogni! Ki kell mondani a vád alá helyezést!“ Thuriot gyorsan felteszi a kérdést. A vád alá fogás keresztülmegy; a megvesztegethetlen Maximilián végzésileg vád alá helyeztetett.

„Osztozni akarok testvérem sorsában, a mint igyekeztem osztozni erényeiben,“ — kiáltja Ágoston, az ifjabb Robespierre, s őt is vád alá helyezik. Hasonlóképen Couthont, Saint-Justöt és Lebast; s elszállitják őket nem minden nehézség nélkül, miután a poroszlók csaknem reszketve fogadtak szót. A triumviratust és társaikat a *salut* bizottsági termeibe szállitják, nyelvük szájuk padlásához lévén ragadva. S most nincs egyéb hátra, mint felhivni a városi hatóságot, letenni Henriot rendőrparancsnokot és elfogatási rendeletet bocsátani ki ellene; elintézni néhány formalitást, s átadni Tinvillenak az ő áldozatait. Dél van: az Aeolus-barlang felszabadúlt, s most

győzedelmesen, összhangzatosan fú, mint ellenállhatatlan szél.

Tehát ez az ügy be van végezve? Azt hiszik, de nincs úgy. Fájdalom, még most csak az első felvonásnak van vége; még három vagy négy felvonás következik, s azután a bizonytalan kimenetű katasztrófa. Egy ilyen roppant városban oly nagy a zürzavar; hétszázezer emberi fő egy rakáson, a melyek közül egyik sem tudja, hogy szomszédja mit cselekszik, sőt azt sem, hogy maga mit cselekszik. — S így ne csodálkozzunk rajta, hogy Henriot parancsnok, úgy délutáni három óra körül, a helyett, hogy fogva a börtönben ülne, a rakpart mentén vágtat városi csendőröktől követve, s útjában „több személyt legázolva!" Mert a városháza erősen tanácskozik, nyilt fölkelésben: a sorompókat el kell zárni; ma egyetlen foglyot sem szabad a börtönőröknek elfogadni; — s Henriot vágtat a Tuileries felé, hogy Robespierret megszabadítsa. A quai de la Ferraillerien egy fiatal polgár, nejével sétálva, elkiáltja magát: „Csendőrök, az az ember nem parancsnokotok; elfogatási parancs van kiadva ellene". A csendőrök kardjuk lapjával leverik a fiatal embert.*)

Sőt ez a hatalmas Henriot még a képviselőket is, kik megszólítják, (mint például Merlin de Thionvillet) őrházakba csukatja. Történt fel a Tuileriesben levő bizottsági termek felé, hogy

*) Précis des événements du Neuf Thermidor; par C. A. Méda, ancien Gendarme (Paris, 1825).

„Robespierrel beszéljen:“ azonban a szolgák és a Tuilleries csendőrei, nagy nehezen, komoly rábeszélés s kardjuk kivonása után Henriot-t megfogják; ráveszik csendőreit, hogy ne harczoljanak; Robespierret és társait bérkocsikba rakják, s kiséret mellett elküldik Luxembourgba és a többi börtönökbe. Most már csak vége van? S a kimerült convent miért ne oszolhatnék el egy kis nyugalom és üdülés végett „öt órakor!“

A kimerült convent úgy cselekedett és megbánta azt. A vég még nem jött el, csak a *második felvonás* vége. Mialatt a kimerült képviselők ebédjök mellett ülnek, — hallga! — a lármaharang kongása hangzik mindenik toronyból, dobok pörögnek a nyári estén: Coffinhal biró új csendőrökkel vágtat, hogy kiszabadítsa Henriot-t a Tuilleriesbeli bizottságoi termekből, s valóban kiszabaditja! A hatalmas Henriot lóra pattan; feltüzeli a Tuilleriesbeli csendőröket s megveszteget a Tuilleries csendőreit is, s ezekkel együtt elvágtat a városházához. S fájdalom, Robespierre sincs a börtönben: a börtönőr felmutatta a városháza rendeletét, s élete forogván koczkán, nem mert a börtönbe fogadni egyetlen foglyot is; s a Robespierreéket vivő bérkocsik, ezen zavart lárma közt s a teendőjük felől bizonytalan csendőrség kapkodása mellett szépen elhajtattak — a városházára. S most ott ülnek mindannyian, miután az előljárók és jakobinusok keblökre ölelték őket, a felkelés szent jogát gyakorolva; kiáltványokat szerkesztve; a lárma-harangokat meghúzatva; levelezve a sectiókkal és az anyatársasággal. Avagy nem elég csinos harmadik felvo-

nása-e ez egy *természetes* görög drámának, melynek katasztrófája most bizonytalanabb, mint valaha?

A convent ismét sietve összegyülekszik a baljóslatú alkonyban; Collot elnök — mert most rajta van az elnöklés sora, — nagy léptekkel, sápadt arczczal lép a terembe; felteszi kalapját s ünnepélyes hangon így szól: „Polgártársak! fegyveres gazemberek betörtek a bizottsági termekbe, s őket elvitték. Itt az óra, hogy ha kell, helyünkön haljunk meg.“ „*Oui,* — felelik mindannyian, — „megesküszünk rá!“ Ez eskü most nem hangzatos szó, hanem szomorú tény és szükségesség; ha csak itt, helyünkön nem *cselekszünk,* valóban halnunk kell. Azért munkára gyorsan! Robespierre, Henriot, s a városi elöljárók lázadóknak nyilvánittatnak; a törvényen kivül, *hors la loi* — helyeztetnek. S a mi még többet ér, Barrast parancsnokává nevezzük az összeszedhető összes haderőnek! megbizott képviselőket küldünk szét minden sectióhoz és katonai tanyához, hogy szónokoljanak és embereket toborzzanak; ha meg kell halnunk, legalább karddal a kézben halunk meg!

Minő őrjöngésben van ez a város; az emberek vágtatnak és futkosnak, hireket mondva és hireket szedve; bizonyára vajudó óra ez, — s a gyermeknek nem lehet *nevet adni,* mig meg nem születik. A Luxembourgban levő szegény foglyok hallják a zajt, s egy új szeptembertől rettegnek. Látják, hogy az emberek jeleket mutogatnak nekik a padlás ablakaiból és a háztetőkről, világosan a remény jeleit; azonban egyáltalán nem tud-

ják elgondolni; hogy mit jelent az.*) Azonban alkonyatkor, mint rendesen, megindulnak az elitélteket vivő kocsik délkeletnek, Saint-Antoine-on keresztül a Barrière du Trône felé. Saint-Antoine erős gyomra most az egyszer felháborodik; Saint-Antoine körülfogja a szekereket s azt mondja: ez nem fog megtörténni. Oh magasságos ég, miért is történnék! Henriot és a csendőrök épen azon az utczán csatangolván, kardjaikat csóválva kiáltozzák, hogy meg kell történnie. Mondjatok le a reményről, szegény elitéltek; ime a szekerek megindulnak.

Azonban a szekerek eme során még két érdekes megjegyezni valónk van: az egyik, egy nevezetes személy; a másik egy nevezetes személy hiányzása. A nevezetes személy Loiserolles altábornagy, egyaránt nemes születésénél és jelleménél fogva, a ki most fia helyett áldozza fel magát. Tegnapelőtt este a Szent-Lázár-börtönben a kapuhoz futván, hogy a halálra itéltek névsorát hallja, fiának neve csapódott fülébe. A fiú akkor épen aludt. „Én vagyok Loiserolles“ kiáltá az öreg ember; Tinville törvényszéke előtt a keresztnévben való holmi eltérés csekélység; az apát nem is igen kérdezték tovább. — A hiányzó nevezetes ember pedig Paine követ. Paine január óta a Luxembourgban ült, s úgy látszott, hogy ott feledték, azonban Tinville mégis rátalált utoljára. A börtönőr, a névsorral kezében, krétával megjegyzi a holnapi „*fournée*“ lakásainak ajtait. Paine czellájának

*) Mémoires sur les Prisons, II. 277.

külső ajtaja véletlenül nyitva volt, egészen a falig kitárva; a börtönőr a jegyet a legközelebbi ajtóra rótta fel, s azzal tovább ment: jött a másik börtönőr s az ajtót becsukta! s azon semmi jel nem lévén, a *fournée* tovább ment Paine nélkül. Paine így menekült meg.

Ötödik felvonását e valódilag eljátszott görög drámának, a melyben a hármas egység oly kitünően meg volt tartva, csak nagy vonásokkal festhetjük; olyanformán, mint amaz ókori festő, kétségbeesve a siker fölött, festette a tajtékzó habot. Mert ezen az egész, istentől adott júliusi éjszakán át a vonuló csapatok fegyvercsörgése hangzik, s roppant zürzavar szemlélhető; az egyik sectio erre megy, a másik arra: a kiküldött képviselők olvassák fenhangon a kiáltványokat, fáklyafénynél; Legendre, a kiküldöttek egyike, ki valahonnat összeszedett egy csomó fegyverest, kiüríti a jakobinusok termét, s annak kulcsát e szavakkal dobja a convent asztalára: „Bezártam ajtójukat; majd az Erény fogja azt ismét kinyitni." Párizs önmagával áll harczban, ellenkező irányokban rohanva, zúgva, az éjszakának fellegei alatt. Az egyik részen a convent tart állandó ülést, a másikon a városi előljáróság. A szegény foglyok hallják a lármaharangot és a zajt, igyekeznek megérteni a nekik adott biztató jeleket. Halványan felemelkedő folytonos szürkület, a mely Hajnallá és Holnappá fog válni, ezüstözi be az Éjnek északi szegélyét; ott játszik fel s alá mozogva az a halovány fény, mint valamely hallgatag jóslat, az Ég nagy, gyűrűs napórája szélén. Úgy mint kezdetben, s mind-

örökké! — a mig a földön minden csupa összebomlott árnyék és küzdelem; egymás ellen támadás, gomolygó köd s felcsillogó fény s „a Végzet még mindig habozva ül, rázva bizonytalanságot magában rejtő urnáját.“

Reggel három óra tájban az ellenséges csapatok szemben állottak. Henriot fegyveresei a Place de Grèven állottak hadi rendben; s most a Barras által toborzottak is oda érnek, s a két csapat farkasszemet néz egymással, az egyik fél ágyújának torka a másikra ásitván. Polgártársak! kiáltja az Eszély szava elég hangosan, mielőtt vérontásra és végnélküli polgárháborúra kerülne a dolog, halljátok meg a convent határozatát: „Ropespierre és az összes lázadók törvényen kivül helyeztetnek!“ — Törvényen kivül? Oly rémületesen hangzik e szó. A fegyvertelen polgárok gyorsan hazaszélednek. A városháza tüzérjei, egy hirtelen mozdulattal, öröm-kiáltás közt, két kézzel kapó egyhangusággal, a convent-pártiakhoz csapnak át. A mely kiáltozásra Henriot lejő szobájából, mint némelyek mondják, berugva; látja, hogy a Place de Grève üres; az ágyúk torka *felé* van fordítva: egy szóval, hogy a katasztrófa bekövetkezett.

Ez a nyomorult, hirtelen kijózanult Henriot ismét bebotorkál a terembe, jelenti a többieknek, hogy: „Minden el van veszve!“ *„Misèrable,* te vesztetted el!“ — kiáltják azok, és kidobják, vagy maga kidobja magát az ablakon, s elég nagyot esik lefelé, kövek közé, s a kloáka mocskába, hol nem a halál vár rá, hanem rosszabb annál. Robespierre Ágoston

utána ugrik, hasonló sorsra jutva. Mondják, hogy Saint-Just Lebast kérte, hogy ölje meg, a mit ez azonban nem tett meg. Couthon egy asztal alá bújt. Szintén meg akarván magát ölni, de azt még sem tette. — Ha belépünk a fölkelés e nagy tanácsába, azt látjuk, hogy ott szépen vége van mindennek, s az embereket csak el kell fogni. Robespierre egy széken ült, egy pisztoly-lövéssel szétszakitván nem fejét, hanem alsó állkapcsát, miután az öngyilkos kéz nem jól czélzott.*) Gyors készséggel, bár nem minden baj nélkül, összeszedjük e hajótörött összeesküvőket; kihalászszuk; elég durván kocsikra rakjuk őket, s napfeljötte előtt jó zár alá, biztosságba helyezzük valamennyit. Mindezt örömkiáltás és ölelkezés közt.

Robespierre, mig börtön-társaival elkészültek, a convent termének egyik előszobájában feküdt, szétzúzott állkapcsa egy véres vászondarabbal nagyjából felkötve: szánalomra méltó látványul az embereknek. Egy asztalon végignyúlva fekszik, egy skatulya szolgál vánkosául; a pisztoly agyát még most is görcsösen szoritja kezében. Az emberek sértegetik, bántalmazzák: szemei még most is értelmet fejeznek ki, de nem szól egy szót sem. „Az az

*) Meda, 384. l. (Meda azt állitja, hogy ő volt az, a ki végtelen bátorsággal, bár bal kézzel meglőtte Robespierret. Ez éjen tett szolgálataiért előmozditatást nyert, s úgy halt meg, mint tábornok és báró. Kevesen hitték el neki azt, a mi különben is hihetetlen volt.)

égszín kék kabát volt rajta, melyet az *Être suprême* ünnepélyére csináltatott." Nanking nadrágja volt; harisnyái lecsúsztak bokájára. E földi életben egy szót sem szólt többé.

És ezek után reggeli hat órakor, a győzedelmes convent szétoszlik. A hír arany szárnyakon repül végig Párizson; behat a börtönökbe, besugározza azoknak arczát, kik készen voltak a halálra; a börtönőrök és *mouton*-ok egyszerre lehullván magas állásukról, némán és elképedve meresztik szemöket. Július 28-ika, vagy a mint nevezik, Thermidor 10-ike ez a nap, 1794-ben.

Fouquiernek csak foglyainak azonosságát kellett megállapítania, miután azok úgy is kivül voltak már a törvény védelmén. Párizs utczái soha azelőtt úgy tömve nem voltak, mint az nap délután négy órakor. A Palais de Justicetől a Place de la Révolutionig, — mert ez alkalommal ismét *ide* mennek a kocsik, — egy sűrű nyüzsgő tömeg a nép; minden ablak tömve; a házfödeleket s a házak gerinczeit a Kiváncsiság emberi lényekkel rakta meg, kik mind sajátságosan örvendenek. Az elitélteket vivő kocsik, a mintegy huszonhárom személyből álló tarka szállitmánynyal, Maximiliántól Fleuriot polgármesterig és Simon csizmadiáig terjedve az, lassan haladnak tova. Minden szem Robespierre kocsiját nézi, melyen ő piszkos vászonba kötött állkapcsával, s félholt testvére és a szintén félholt Henriot elterülve feküsznek; „tizenhét órai" kinszenvedésük közeledik végéhez. A csendőrök kardjukkal rá mu-

tatnak, hogy a nép lássa, melyik ő. Egy asszony ugrik fel a szekérre; egyik kezével annak oldalába kapaszkodva, a másikkal Sibylla módra hadonászva kiáltja: „A te halálod szivemet az öröm részegségével tölti be, *m'enivre de joie;*" Robespierre felnyitá szemeit; „*Scélérat,* szállj le a pokolba, minden nő és anya átkai mellett!" A vérpad aljában a földre fektették, a mig rá került a sor. Midőn felemelték, újra kinyitá szemeit, melyek a véres fejszét pillantották meg. Samson lehúzta róla a kabátot; letépte a piszkos vásznat állkapcsáról; állkapcsa tehetetlenül esett le, s ő egy fájdalom-kiáltásba tört ki, a melyet iszonyú volt hallani és látni. Oh Samson, nem végezhetsz elég gyorsan!

Midőn Samson munkájának vége volt, nem akart szünni a tetszés öröm-kiáltása. Olyan öröm-kiáltás, a mely nem csak Párizsra terjed ki, hanem egész Franciaországra, egész Európára, s tart még e mostani nemzedék idejében is. Méltán, és egyszersmind méltatlanul. Oh végtelenül boldogtalan arrasi ügyvéd, rosszabb voltál-e te, mint más ügyvédek? Saját formulája és saját *crédo*-ja szerint, a becsületességről, jó akaratról, az erény gyönyöreiről, s más ilyenekről hangoztatott beszédei szerint, nála elvhivebb ember nem élt abban a korban. Olyan ember, ki egy szerencsésebb, rendezett korban egyikévé válhatott volna azon megvesztegethetetlen hideg minta-alakoknak, s márvány emlékeket emeltek volna tiszteletére s gyászbeszédek hangzottak volna sírja fölött. Szegény házi

gazdája, a Saint-Honoré utczabeli asztalos, szerette; testvére meghalt érte. Az Isten legyen irgalmas hozzá és mindnyájunkhoz!

Ez a vége a rémuralomnak; új dicsőséges forradalom, melyet Thermidorról neveznek; Thermidor kilenczedikéről, a második évben; a mely a régi rabszolga nyelvre lefordítva, 1794. július 27-ét jelenti. A rémület megszünt s meg fog szünni a halál is a Place de la Révolutionon, mihelyt „Robespierre uszálya“ ki lesz végezve; a mely szolgálatot Fouquier, nagy szállitmányokban, gyorsan teljesít.

VII. KÖNYV.

VENDÉMIAIRE.

I. FEJEZET.

Pusztulóban.

Mily kevéssé gyanítá bárki is, hogy itt elkövetkezett a vége nem csak Robespierrenek, hanem magának a forradalmi rendszernek is! Legkevésbbé gyanitták pedig ezt a pártot ütött bizottsági tagok, kik pártot ütöttek minden egyéb czél nélkül, csak hogy folytathassák a nemzet regeneratioját saját fejükkel a vállaikon. S a dolog mégis úgy volt. A jelentéktelen kőről, a melyet kivetettek, s mely bárhol másutt oly jelentékeny lesz vala, kisült, hogy az volt az alap-kő; utána a Sanscullotismusnak egész ívezetes épülete inogni, recsegni és repedezni kezdett; s meglehetős gyorsan omlott össze darabonkint, egyik tömb hullva a másik után, míg nem a feneketlen mélység elnyelte egészen, s a Sansculottismus megszünt létezni ezen felső világban.

Mert akármilyen csekély ember volt is Robespierre önmagában: de halála jel volt, a melyre az embereknek nagy sokasága, kiket idáig némákká tett a rémület, előjött rejtekhelyeiből; s hogy úgy szóljunk, egymásra tekintve látták, hogy mily számosan vannak, s elkezdtek beszélni és panaszkodni. Azoknak száma, kik kegyetlen bántalmakat szenvedtek, ezrekre és milliókra megy. E nagy sokaság panasza mind hangosabbá válik, míg nem egyetemes hanggá, egyetemes, folytonos kongatásává nő annak, a mit közvéleménynek neveznek. Camille egy „kegyelmező bizottságot“ sürgetett, de nem tudta kivinni, s most az egész nemzet alakul át kegyelmező bizottsággá; a nemzet kipróbálta a Sanscullotismust és jóllakott vele. A közvélemény ereje! Hol az a király, vagy convent, mely ennek ellenállni képes? Hiába küzdesz ellene; azt, a mit ma mint „rágalmat“ elvetettek, holnap, mint igazságot, diadallal fogadják el! istenek és emberek egyaránt, elhatározták, hogy a Sansculottismus tovább nem élhet. A Sansculottismus Thermidor kilenczedikének amaz éjjelén öngyilkosan „szétzúzta alsó állkapcsát“ s végvonaglásban fekszik, hogy soha többé lábra ne álljon.

A legközelebbi tizenőt hónap a Sansculottismus halál-vergődése. A Sansculottismus, a Jean-Jacques-féle evangeliom fejetlensége, miután elég derekasan megvalósult, most a Culottismus és Rend új és különös rendszere által fog elpusztulni. Mert a Rend nélkülözhetetlen az embernél, legyen az bár csupán az Erőszak ama

kezdetleges evangeliomára alapítva, a hol a kalapács képviseli a királyi pálczát. Legyen methodus, legyen rend a dolgokban, kiáltja minden ember, habár az a káplár-boté is! Sokkal eltűrhetőbb a fegyelmezett szurony-sor, mint ama kormányozhatatlan guillotine, mely kiszámithatatlan, mint a szél. — Hogy a halál vonaglásai közt vergődő Sansculottismus hogyan igyekezett kétszer, sőt háromszor is újra lábra állni, de a következő pillanatban mindig elesett és hanyatt bukott, mig végre kiadta lelkét és nem mozdult többé: ezt fogjuk még kellő rövidséggel végigtekinteni; és azután — oh türelmes olvasó, bátorság, szárazföldet érünk!

A convent első tettei közül kettőt emelünk ki itt, a melyek nagyon természetesek voltak ezen Thermidor után: s ezek közül az egyik a kormányzó bizottságok megújítása. Mind a *Sûreté généralet*, mind a *Salut public-ot*, miután a guillotine által nagyon megdézsmáltattak, ki kell egésziteni: s mi igen természetesen, kiegészitjük azokat a Tallienekkel, Fréronokkal, győzedelmes thermidori férfiakkal. S a mi még jobban megfelel a czélnak, elhatározzuk, hogy, a mint a törvény parancsolja, azok időről időre nem csak névleg, de tényleg is megújittassanak, a tagok egy negyede havonkint kilépvén. A convent nem akar továbbra is a bizottságok nyügében s a halál félelme alatt szenvedni, hanem szabad convent akar lenni, a mely követi saját itéletét, s engedelmeskedik a közvélemény erejének. Nemkevésbbé természetes azon végzés is, hogy a foglyoknak

és vádlottaknak ezután joguk legyen „vádiratot" követelni, hogy lássák tisztán, mivel vannak vádolva. Mindezek igen természetes tettek, előhirnökei még sok száznak, a melyek nem kevésbbé azok.

Mert most már Fouquier üzlete, melyet a vádlevél és törvényes bizonyitás megszorított, akár megbukottnak tekinthető; legfölebb Robespierre uszálya ád még dolgot neki. A börtönök kibocsátják a gyanúsakat, a kik mind nagyobb számban jőnek vissza a napfényre. A bizottságok egész ostromot állanak ki a foglyok barátaitól; panaszkodnak, hogy ezek hátráltatják őket dolgukban: olyan állapotban vannak, mint mikor az emberek valamely zsúfolt helyről rohannak kifelé és egymásnak utjában állanak. Az asztalok felfordítva: a foglyok nagy csapatokban tolongnak kifelé; a börtönőrök, *mouton*-ok s Robespierre uszálya mennek oda, a hová máskor ők szoktak másokat küldeni! — A százharminczkét nantesi republikánus, a kiket láttunk, a mint vasba verve hajtattak, megérkezik; kilenczvennégyre olvadtak le; ötöd-részüknél több elpusztult az úton. Megérkeznek; s egyszerre csak azt tapasztalják, hogy ők nem életüket védő vádlottak, hanem halált követelő vádlók. A törvényszék felmenti őket, sőt más dolog is lesz ügyükből. Bizonyságtételük mint a trombita hangja harsog el nagy messze, a rémuralom szörnyű kegyetlenségeiről. S ez tart tizenkilencz napon keresztül teljes ünnepiességgel és nyilvánossággal. Carrier képviselőnek és Marat csapatának tettei; a

noyade-ok, Loire-házasságok, sötétben elkövetett dolgok egymás után mind napfényre jönnek: ezek a szegény, életre keltett nantesiek csengő hangon beszélnek; s a hirlapok, a szóbeszéd, s az egyetemes kegyelmező bizottság elég hangosan ismétlik, hogy az minden fülbe és minden szivbe eljusson. Arrasból küldöttség érkezik, bevádolván Lebon képviselőt kegyetlenségeiért. A megszelidült convent szereti saját életét: de mit tegyen? Lebon és Carrier képviselőknek a forradalmi törvényszék elé kell állaniok; s akárhogy dolgozzunk is mellettök, s halogassuk ügyöket, a nemzet kárhoztató szava csak annál hangosabban üldözi őket. Őket is ki kell Tinvillenek törölnie az élők közül, ha ugyan Tinville is ki nem töröltetik.

Lehetetlen továbbá meg nem jegyeznünk a siralmas állapotot, melybe az egykor mindenható Anyatársaság sülyedt. Kulcsát Legendre ama thermidori éjen a convent asztalára dobta; elnöke Robespierrel lefejeztetett. Valamivel később az egykor hatalmas Anya alázatos arczczal jelent meg, kulcsait kérve vissza; a kulcsokat visszaadták neki, de a régi erőt nem adta vissza semmi, az elhagyta mindörökre. Fájdalom, napjuk lement. Hiába hangzik a szószék mint régenten, a közönség fülére nézve az borzasztóvá, sőt untatóvá vált. Lassanként a leánytársaságoktól is megfosztják; s a hatalmas Anya hirtelen gyermektelenül találja magát; s hallat nagy siralmat, a milyenre csak egy ilyen rekedt Rachel képes.

A forradalmi bizottságok, gyanúsok hiá-

nyában, a kikre vadásszanak, gyorsan elpusztulnak, hogy úgy szóljunk, éhségben. Párizsban a régi negyvennyolczat tizenkettőre szállitják le; a *negyven sous* napi bér eltöröltetik; s kis idő mulva a forradalmi bizottságok nem léteznek többé. A *maximumot* is eltörlik; találjon a sansculottismus eleséget ott, a hol tud.*) Megszünt a városi előljáróság, a városházán székelő központ is. Fleuriot polgármester és társai elvesztek s mi nem fogunk sietni helyettesitésükkel. A városháza megtört, engedelmes állapotban marad; nem igen tudja, hogy mi sors vár reá; csak azt tudja, hogy meggyengült s engedelmeskednie kell. Hátha Párizst nehány, például tizenkét külön municipiummá szaggatnók szét, a melyek képtelenek legyenek egyetértőleg cselekedni! — Igy most már a sectiókkal is el lehet bánni: — avagy miért ne törölhetnők el a sectiókat is? S ekkor csak a tizenkét könnyen elbánható békés városháza maradna meg, központ vagy alosztálvok nélkül;*) s a fölkelés szent joga szépen elévült.

Ennyi minden töröltetik el, gyorsan a semmiségbe hullva. Mert a sajtó ugyancsak beszél; valamint az emberi nyelv is; nagyobb és kisebb, komolyan harczoló és gúnyolódó hirlapok: a renegát Fréron és a renegát Prudhomme ép'oly hangosak most, mint régen, csakhogy most az ellenkező nótát fújják. S *Ci devant*-ok mutatkoznak s csaknem büszkélkedve járnak,

*) Decz. 24. 1794. (Moniteur, 97. sz.)
**) Október, 1795. (Dulaure, VIII. 454—6.)

mintegy halálos álomból felélesztve; kiadják, hogy minő halálos kinokat szenvedtek. Magok a „mocsár békái“ némi erővel kuruttyolnak. A tiltakozó hetvenhárom, némi küzdés után kiszabadul a börtönből és elfoglalja régi helyét; a Louvetek, Isnardok, Lanjuinais-k, s a gironde megmenekült töredéke újra előhivatván szénapadlásaikról, s svájczi barlangjaikból, elfoglalják helyüket a conventben:*) mindannyian természetes ellenségei a rémuralomnak!

Thermidori Tallienek s a Rémuralom ellenségei uralkodnak ebben a conventben és azon kivül is. A megfogyatkozott Hegy hallgatva mind jobban meghúzza magát. A Mérsékeltség szava mind hangosabbá lesz; nem olyan, mint fenyegető vihar zugása, hanem inkább mint valamely hatalmas orgona-hang, s dallamos, megsüketitő „ereje a közvéleménynek,“ mely egy kegyelmező bizottsággá alakult nemzet huszonöt millió sipjából jön ki, s a melynek hogyan állhatna ellent bármely, egyénekből álló részleges testület?

II. FEJEZET.

La Cabarus.

Mindenekfölött pedig hogy álljon ellent egy szegény nemzeti convent? Ennek a szegény nemzeti conventnek, melyet a hosszan tartott félelem, zavargások és guillotinozás megtörtek

*) Deux Amis, XIII. 3—39.

és magából kiforgattak: nincs kormányosa, nincs még egy Dantona sem, a ki vállalkozhatnék, hogy bárhova is elkormányozza ebben a fenyegető időben. A legtöbb, a mire ez a megzaklatott convent képes, az, hogy szél iránt fordul és kanyarodik, s igyekszik a viz szinén megmaradni, s szalad, a merre a szél fújja, elsülyedés nélkül. Szükségtelen küzdeni; szélnek a vitorlát s hadd menjen a hajó. Egy ilyen lelkét vesztett conventtől nem várhatjuk, hogy a széllel szembe vitorlázzon; *ez* fújja a merre neki tetszik. Mert a szél oly erős és annyira megváltozott; mind üditőbben fú, mintha a kedves délnyugotról jőne; az előbbi pusztitó északkeleti szelek, s a rémuralom rettenetes orkánai megszüntek végkép. Minden sansculotteos dolog elmulóban van, s mindenek kezdenek culotteosokká válni.

Nézzük csak a ruhák alakját, ezt a csekély, látható dolgot, mely jelzője sok ezernek, melyek nem annyira láthatók. 1793 telén a férfiak veres hálósipkában jártak; még a városi előljárók is faczipőben (*sabot*); magok a polgárnők voltak kénytelenek kérelmet nyújtani be ama fejdíszek ellen. S most, 1794 telén, hol van a veres hálósipka? Sok más egyébbel együtt az Óperenczián túl. A vagyonosabb polgár azon töri fejét, hogy minő legelegánsabb izlés szerint öltözködjék; vajjon ne épen úgy-e, mint az ókor szabad népei? A merészebb és vállalkozóbb polgárnő már megtette azt. Nézzétek ezt a szép, merész polgárnőt az ókori görög nép öltözetében, olyan görögében, a minőre őket David festő tanitotta; leomló hajfürteiket csillogó antique

karika szoritja le; testükön a görög nők világos színű tunikája; kis lábaik mezitelenek, mint az ókori szobrokéi, keskeny szélű kis czipővel (szandál), s a lábfőn átfűzött kötőszalagokkal — daczára a télnek!

A fényűzésnek ismét feljött a napja. Mert az emigránsok és *ci-devant*-ok nem vitték ki az országból kastélyaikat és bútoraikat magukkal, hanem itt hagyták: s a gyors vagyon-csere közben, a Place de la Revolutionon vert pénz segélye, a hadsereg ellátása, az emigránsok birtokainak, az egyházi javaknak, s a király birtokainak eladása, s az agio Aladdin lámpája következtében egy papirpénzes korban: azoknak a kastélyoknak új birtokosai akadtak. A *ci-devant*-ok palaczkjaiból töltött ó borok új torkokon folynak le. Párizs megtisztálkodott s ismét csillárokat éget; a szalónok és vacsorák — de nem testvériek — még egyszer csillognak, elegendő bőséggel, igen különös szinben. A szép Cabarus otthagyta börtönét, megesküdött az ő veres-komor alvilági istenével, kivel — azt mondják — igen méltóságosan bánik; a szép Cabarus adja a legfényesebb estélyeket. Köré egy új republicanus hadsereg gyűlt szandálos citoyennekből, *ci-devant* vagy másféle osztályúak: a mi töredék a régi bájból fönnmaradt, az itt gyűl össze. Jobb keze gyanánt ebben az ügyben a szép Josephine fáradozik, Beauharnais özvegye, most kissé szűkös körülmények közt: mindkettőjük törekvése el-levarázsolni a republicánus szigor zord komorságát és újra civilisálni az emberiséget.

Igen, újra civilisálni, épen úgy, mint hajdan civilizálva voltak: Orpheus hegedű-vonójának varázsa és Euterpé táncza által; a grácziák bája és mosolya által! Thermidori képviselők vannak jelen ez estélyeken: Fréron szerkesztő, *Orateur du Peuple;* Barras, a ki más tánczot is tudott a carmagnole-on kivül. Zord, köztársasági tábornokok is vannak ott, roppant nagy, ló-nyaklóhoz hasonlító nyakkendőkben, melyek hasznosak a kard-vágás ellen; hajuk egy csomóba szedve, „hátul lelógva, s egy fésűvel megerősítve." Ez utóbbiak közt újra felismerhetjük azt a kis bronz színű tüzértisztet Toulonból, ki most jött vissza az olaszországi háborúkból. Elég komor alak; sovány, csaknem kegyetlen külsejű; mert mindenféle bajai voltak, s beteg is volt; azonkivül kegyvesztett, mint olyan ember, a kit — megérdemelten vagy nem — a terroristák és az ifjabb Robespierre mozditottak elő. De hát nem ismeri-e őt Barras? S nem fog-e Barras pár szót szólni mellette? Igen — mihelyt Barras érdeke azt úgy kivánja. Ez idő szerint meglehetős szerencsehagyott ember ez a tüzértiszt, s azokkal az ő mély, komoly szemeivel bizonytalan, komor jövőbe néz. Hallgatag; mindamellett ha felriasztják, a legkülönösebb nyilatkozás tör elő belőle, a mely világít és sújt mint a fény vagy a villám; egészben némileg veszedelmes ember! Azt is mondják róla, hogy „nem társaságba való" ember. Igen, nem társaságszerető; természetes rémülete és iszonyata minden phantasmáknak, miután ő maga a Valódiság fajából való. Itt áll

most, munka vagy kilátás nélkül, ez elhagyatott állapotban; — mindamellett, úgy látszik belebelenéz Beauharnais Josephine szivességet sugárzó szemeibe; s a mi a többit illeti, szigorú arczczal, nyitva tartott szemekkel és zárt ajkakkal várja, hogy mit hoz az idő.

Hogy a báloknak egészen új képe van ezen a télen, mondanunk sem kell. Nem a carmagnole járja többé, ez a durva, „örvényes libegése a rongyoknak," mint Mercier nevezé, mely „előfutára a viharnak és pusztulásnak:" nem, hanem gyöngéd jóniai mozdulatok, melyek jobban megegyeznek a könnyű szandállal és az antique görög tunikával. A fényűzés teljes virágzásra fejlik, mert az embereknek van vagyonuk, sőt frissiben szerzett vagyonuk s a rémuralom alatt nem mertek tánczolni, csak rongyokban. A bálok számtalan nemei közül futtában csak ezt az egyet jegyezze meg az olvasó, a melyet az „áldozatok báljának, *Bals à Victime*-nek" neveznek. A tánczosoknak, kik mind választékosan vannak öltözködve, fátyol van jobb karjuk körül: hogy ide valaki bebocsáttassék, szükséges, hogy *victime* legyen; hogy elvesztette légyen valamely atyafiát a rémuralom alatt. A holtak nyugodjanak békében; mi pedig *tánczoljunk* emlékükre! Mert akárhogy mint álljon a világ, az embernek tánczolnia kell.

Nagyon érdekes, Mercier szerint, hogy mennyi mindenféle alakban folyik a tánczoknak ez a nagy foglalkozása. „A nők, — mondja, — nymphák, szultánák; néha Minervák, Júnók, sőt Diánák. Könnyed, szabályos fordulatokkal le-

begnek ott; valami roppant komoly elfoglaltság látszik arczukon; teljes hallgatásban vannak, annyira el vannak merülve. S a mi különös, — folytatja, — a nézők mintha vegyülve volnának a tánczosokkal; mintegy körben mozgó elemet képeznek a különböző tánczcsoportok körül, a nélkül, hogy azokat megzavarnák. Valóban ritka dolog, hogy valamely szultána, ily körülmények közt a legcsekélyebb összeütközésbe is jőne valakivel. Kis lábát a földre teszi, egy hüvelyknyire az enyémtől; a következő pillanatban már ellebbent; olyan, mint valamely felvillanó fény: azonban a zene üteme csakhamar visszahozza arra a pontra, a honnét elindult. Mint valamely tündöklő üstökös, úgy járja be körútját, önmaga körül forogva, mint valamely kettős hatásánál fogva a nehézkedési *és* vonzóerőnek."*) Egy kissé előbbre tekintve az Idóben, ugyanez a Mercier *„merveilleuse"*-öket lát, „testszinű lábszár-ruhában", arany karikákkal: csupa tánczoló huriai egy mesterséges Mahomed-paradicsomának; nagyon is mahomedánus jellegű kép. A mindent rossz színben látó Montgaillard egy nemkevésbbé különös dolgot vesz észre: hogy mindenik előkelőbb polgárnő, a kit csak lát az ember, érdekes állapotban van. Jóságos ég, *mindenik*? Csupa vánkos és vatta? teszi hozzá a mérges ember; — miután a háború és guillotine által történt népesség-fogyás ez idejében most ez a divat."**) Mi pedig ne kutassuk a dolog érdemét mélyebben.

*) Mercier, Nouveau Paris III. 138, 153.
**) Montgaillard, IV. 436—42.

Jegyezzük meg azt is, hogy Robespierre régi, zord *tappe-durs*-ei helyén micsoda új utczai csoportok képződtek? Fiatal emberek, nem fekete bolyhos carmagnole-újjasba öltözve, hanem a legfinomabb *habit carré*-ban; derékszögben levágott farkú kabátban; elegans anti-guillotine-féle gallérral; „hajuk a halántéknál befonva“ s hátul összekötve, hosszan lefolyván, katona módra: a *dandy* fajhoz tartozó fiatal emberek, kiket *muscadin* névvel neveznek! Fréron, szeretetből, *jeunesse dorée*-nak, arany, vagy aranyos ifjuságnak nevezte el őket. Ez az aranyos ifjúság olyanforma állapotban van, mint a kik úgy támadtak fel; azok, a kik *victime*-ek voltak, jobb karjuk körül fátyolt viselnek. Továbbá ólommal beöntött botokkal járnak, izgága módon: bizony rosszul jár az a *tappe-dur* vagy jakobinus, a melyik találkozik velök. Ők sokat szenvedtek: barátaikat leguillotinozták; gyönyöreiket, bolondságaikat, finom galléraikat irgalom nélkül eltiltották: vigyázzanak magukra most azok az aljas veres hálósipkások, a kik ezt tették! A szép Cabarus és a görög szandálos hadsereg helyeslőleg mosolyognak rájuk. A Feydeau szinházban a vágott farkú kabátos ifjú vitézek, a görög szandálos szépek tekintetétől megittasodva, kiabálják: Le a jakobinismussal! Itt ezután semmiféle jakobinus hymnust vagy demonstratiót meg nem tűrünk, csupán csak thermidorit: a jakobinismust ólmos botjainkkal verjük le.

S ha valaki ismeri a dandy-természetet, hogy milyen szemtelenül kötekedő az, különö-

sen ha csoportban van, elképzelheti, hogy, a fölkelés szent jogában, minő elemet képezett ez az „aranyos ifjúság!“ Örökös lárma és veszekedés; háború, szünet és határ nélkül! A sansculottismus gyülölt, mint a halál és az éjszaka. Mert a dandy nem *culotte-os*-e, már viselete folytán, létének törvényénél fogva; „egy ruhás állat, a ki az által él, mozog és létezik, hogy ruhát visel?“

Igy folyik most az élet, keringve, lebegve; a szép Cabarus Orpheus varázsa által igyekszik újra civilisálni az embersiséget. S azt mondják, nem sikertelenül. Melyik haragos republikánus ránczolt homlok tudna ellenállani a jóniai mozgásban levő görög szandáloknak, a hol még a lábújjak is arany gyűrűkkel vannak tele?*) Lassankint az eltagadhatlan új udvariasság újra feltámad, s teljes erővel nő. És mégis, vajjon az a kifejezhetetlen hangja a társaságnak, mely a régi királyok alatt létezett, midőn a bűn „elveszté minden rútságát“ (akár előnyükre, akár nem) és az üres Semmi annyira otthon volt mindenütt, mint soha azelőtt, — ha akár napjainkig tekintünk is, feltámasztatott-e? Vagy talán az elveszett végkép, a feltámadhatás reménye nélkül?**) Akármelyik álljon a kettő közül, ez a szegény világ kénytelen továbbra is küzdeni és élni.

*) Montgaillard, Mercier *(ubi supra)*.
**) De Staël, Considérations, III. f. 10. etc.

III. FEJEZET.

Quiberon.

Azonban a *jeunesse dorée*-nak ez a félkatonás divatú, hosszan lelógó hajfonata nem jelez-e öntudatlanul is egy másik, még fontosabb hajlamot? A köztársaság, mely iszonnyal fordult el guillotinejától, szereti hadseregét.

S méltán. Mert bizonnyal, ha a jól harczolás egy neme a becsületnek, a mint hogy az is, a maga idején; s a közönséges embereknél épen a becsület legmagasabb foka: ugy itt, — ha volt valaha, — megvan a jól harczolás, s nagyon a kellő időben. A Köztársaság fiai, őrült haragban fölkeltek, hogy megszabadítsák azt a rabszolgaságtól és Kimmeriától. S nem tették-e meg? A tengeri Alpokon, a Pyrenék hegytorkain, Németalföldön keresztül, a Rajnavölgye mentén éjszak felé, messze visszaűzték Kimmeriát a haza szent földjéről. Rombolva, mint a tűz, hordozták meg a háromszinű lobogót ellenségeink földjén; meredek tetőkön, ágyú-telepeken lengett az győzedelmesen, haragtól fuvalt szárnyaival. Ennek a köztársaságnak „tizenegyszáz ezer harczosa áll csata-mezőn;“ „s volt egy idő — legalább azt tartották — a mikor tizenhétszáz ezerre ment számuk.“*) Ez a hadsereg, tüzelve és a *Ça-irát* énekelve, mint valamely villámokból font gyűrű övezte körül a köztársaságot, egyik végétől a másikig. A kényuraknak kimmeriai szö-

*) Toulongeon, III., VII. f., V. 10. f. (194. l.)

vetsége, elámulás és különös ijedelemtől elfogva vonul vissza mindenfelé.

Ilyen tűz van ezekben a gäel republicánus emberekben; magasan lángoló, a melynek semmiféle szövetség sem képes ellenállani. Nem nagy családfájú czímeres nemesek, hanem volt káplárok, kiknek az ágyúk torkából kell kicsikarni a tábornokságot, egy Pichegru, Jourdan, Hoche a vezéreik. Van kenyerük, van fegyverük: „kenyérrel és fegyverrel Kináig lehet jutni.“ Nézd Pichegru katonáit, átlyuggatott, félig mezitelen állapotukban, ezen a kemény télen, „szalmakötélből tekert bakancsban és hárs-gyékény felöltőben“ hogyan özönlik el Hollandiát, mint valamely dämon csapat, miután jég-hid képződött a vizeken; s hogyan rohannak örömkiáltás közt győzelemről győzelemre! A Texelen levő hajókat lovas huszárok foglalják el; York elfutott; a helytartó menekült, s örül, hogy Angliába juthatott, s Hollandiát hagyja, hogy hadd fraternizáljon. *) Mint mondók, ilyen gäel tűz lángol ebben a népben, olyan, mint a fűnek és száraz avarnak égése, a melynek semmiféle halandó nem képes ellenállani — az első pillanatban.

S igy fog ez lángolni és terjedni, mindeneket megégetve; s az őrült sansculottismus most már katonává átalakitva, s „a demokráczianak valamely fegyveres katonája“ (mondjuk, azon kevés beszédű tüzértiszt) által vezetve: Cadixtól Archangelig ellenségeinek nya-

*) Január 19. 1795. (Montgaillard, IV. 287—311.)

kára fog hágni kegyetlenül, s amazok örömkiáltása és ezeknek jajgatása be fogja tölteni a világot! — Meggondolatlan szövetséges királyok, ilyen tüzet szítottatok ti; s magatok tüz nélkül vagytok; a *ti* katonáitokat csak a káplárpálcza, a kaszárnya erkölcsi törvényei s a dobos dobverője lelkesítik! De most már elkezdődött és nem is fog egyhamar végződni: nem legalább húsz esztendeig. Ily sokáig fog ez a gäel tűz, — az időközökben történő szín- és természet-változtatások mellett, lángolni Európa színén, s megsebezni és megégetni minden embert: — mig azután maga ellen támaszt minden embert s egy más nemű tüzet fog lángra kelteni, tudniillik a teuton fajét, és azután el fog tapodtatni, hogy úgy szóljunk, egy nap alatt! Mert van bizonyos fajú tűz, mely a száraz avar és fű égéséhez hasonlít; hirtelen gyúl és terjed, s lángja magasra csapkod; s van ismét másnemű, melyet mi a szénnek, vagy épen az anthracitszénnek az égéséhez hasonlitunk; a melyet nehéz lángra kelteni, de akkor azután nincs az a teremtett dolog, a mi kioltsa. Hozzátehetjük még azt is, hogy ez a könnyen gyúló gäel tűz, a melyet nem csak Pichegru katonáiban látunk, hanem ép ugy a számtalan Voltaire-ekben, Racine-ekben, Laplace-okban; mert az ember akár harczol, akár dalol, akár gondolkodik, mindig ugyanaz a teljes ember, — ez a gäel tűz mondók, kiválóan alkalmas a tojás-sütésre, minden elképzelhető értelemben véve a szót. Viszont, a teuton anthracité, a mint azt látjuk a Lutherekben, Leibnitzokban, Shakes-

peare-ekben, alkalmasabb az érczek megolvasztására. Mily szerencsés ez a mi Európánk, hogy mind a két fajjal rendelkezik.

Azonban mellőzve ezt a kérdést, az világos, hogy a köztársaság győzedelmeskedik. Az év tavaszán Mainz ismét ostrom alatt áll; ismét urat fog cserélni; avagy nem megmondta-e „a borzas szakálú és vad tekintetű" Merlin de Thionville, hogy nem utoljára látják őt akkor ott. A mainzi választó ezt az időszerű kérdést közli fejedelem-társaival: nem volna-e tanácsos a béke felől alkudozni? Bizony jó lesz, feleli sok választó, szive mélyéből. Azonban Ausztria haboz; végre, Pitt által gyámolítva, tagadólag felel. A mi Pittet illeti, ám habozzon akárki, ő, a Habeas-corpust felfüggesztve, a készpénzfizetést megszüntetve, törhetetlenül áll; daczára a vereségeknek a külföldön, daczára az otthoni akadályoknak, a skót nemzeti conventnek és az angol-barátoknak, a kiket kénytelen vád alá fogatni, felakasztatni, vagy látni, a mint őket örömkiáltás közt felmentik, — ő nem enged, a vékony, hajlithatatlan ember. A spanyol király ő felsége, mint előre megmondtuk, békét köt; hasonlót tesz a porosz felség is: s létre jön a baseli béke.*) Békét kötni az anarchistákkal s király-gyilkosokkal! Fájdalom, nincs mást mit tenni! Ezt az Anarchiát nem fogjátok felakasztani; hamarabb megesik, hogy az akaszt fel titeket: azért csak jobb lesz, ha békét köttök.

Továbbá Hoche tábornoknak sikerült még la Vendée lecsendesítése is. A gaz Rossignol és

*) April 5. 1795. (Montgaillard, IV. 319.)

az ő „pokoli csapatjai“ eltünték; szilárdság és igazságosság, eszélyesség és tevékenység által Hoche tábornok sikert aratott. „Mozgó csapatokat“ — de nem pokoliakat — vivén magával, a vidéket körül övedzi; kegyelmet ád a magát megadónak, levágja az ellenszegülőt: s így a lázadást darabonkint semmisíti meg. La Rochejacquelin, a nemesek utolsója, csatában esett el; maga Stofflet békét köt; Cadoudal György visszament Bretagneba, *chouanjai* közé: s úgy látszik, hogy La Vendée irtózatos rákfenéje teljesen ki van metszve. Ez a seb, a mint kerekszámban kifejezik, százezer embertárs életébe került; a noyade-okkal, pokoli csapatok által történt égettetésekkel, melyeket nem lehet számba venni. Ez a vendéei háború.*)

Sőt néhány hónap múlva még egyszer fellángol, de csak egyszer: — Pitt, a ci-devant Puisaye de Calvados és mások által felfuvatva. 1795 julius hónapjában angol hajók kötnek ki Quiberon révében. Lovagias ci-devantok fognak partra szállani s hadi foglyul esett önkéntesek — kik alig várják, hogy megszökhessenek, s azután még lőfegyverek, kiáltványok, ruhákkal telt ládák, royalisták, s más egyebek várják a partra tételt. Minek hirére a republikánusok is hirtelen fölszedelőzködnek; gyors rejtett menettel éjfélre Quiberon révénél vannak; Fort Phentièvret megrohanják; a harcz

*) Histoire de la Guerre de la Vendée, par M. le Comte de Vauban; Mémoires de Madame de la Rochejacquelin, etc.

zaja vegyül az éjben a tenger mély zúgásával, s olyan napkelte következik, a minőre ritkán virradtak: a partra szállók visszaverettek csónakjaikba, vagy épen az elnyelő hullámok közé, jajgatás és csónakok összetörése közt; — egy szóval a ci-devant Puisaye ép oly szerencsétlen volt itt, mint a milyen Calvadosban, midőn Vernon kastélyból csizma nélkül lovagolt tova.*)

E vállalat ismét sok derék ember életébe került. A kik között az egész világ siratja Sombreuil derék fiát. Szerencsétlen család! Az apa és a kisebbik fiú guillotine alá jutottak; a hősies jellemű leány szegénységben hervad el, elrejtve szenvedéseit a Történelem elől: s az idősebb fiú itt hal meg, katonai törvényszék ítélete folytán agyonlövetve, mint emigrans; maga Hoche sem képes megmenteni. Ha minden háború, akár polgári, akár egyéb, félreértés: micsodának kell akkor lenni az egymást megértésnek!

IV. FEJEZET.

Az oroszlán még él.

A convent a szerencse árján egyik külföldi győzelemről a másikra vitetvén, s a közvélemény erős szele által a „kegyelem" és „fényűzés" felé hajtatván, gyorsan rohan előre;

*) Deux Amis, XIV. 94—106: Puisaye, Mémoires, III., VII.

a kormány-lapát kezelésében a legnagyobb ügyességre, sőt még annál is többre van szükség ilyen gyorsaság mellett.

Sajátságos, a mint nézi az ember, hogy hogyan himbálódzik és farol ez a hajó és mégis kénytelen mindannyiszor újra megfordulni és futni a szél előtt. Ha egyik részről a protestáló „hetvenhármat" visszafogadjuk. másfelől elhatározzuk, hogy Marat apotheosise hajtassék végre. Fel kell venni holttestét a Cordeliers templomból, s áthelyezni a nagy emberek pantheonába, kidobván Mirabeaut, hogy neki helyet csináljon. Mind hiába; olyan erősen fú a közvélemény szele. A befonott hajú aranyos ifjúság leveri mellszobrait a Feydeau-színházban; azokra rátapos, s lárma és szidalmazás közt szórja bele a Montmartre csatornájába.*) Kápolnáját a Place du Carrouselen elpusztitották; sőt még hamvait is a Mortmartre csatornája fogadja be. Rövidebb istensége nem volt egy isteni embernek sem. Mintegy négy hónapot töltött a pantheonban, a halhatatlanok templomában! s onnat a csatornába jutott, Párizsnak és a világnak nagy *kloákájába*. „Mellszobrainak száma egyidőben négyezerre ment." A halhatatlanok temploma és a világ kloákája közt hogyan hányódnak-vetődnek a szegény halandók!

Továbbá az a kérdés is fölmerül, hogy mikor lép már a *kilenczvenharmadiki* (1793) alkot-

*) Moniteur, du 25. Septembre, 1794, du 4. Fevrier, 1795.

mány életbe? A gondolkodó fők, csak úgy magukban, sejtik, hogy a kilenczvenharmadiki alkotmány soha sem fog életbe lépni. Hadd törjék rajta a fejüket, hogy jobbat készítsenek.

Avagy megint, hol vannak most a jakobinusok? Láttuk, hogy a hatalmas anya gyermekeitől megfosztva, erejevesztetten gyászolt; most már nem fogait, csak üres inyét csikorgatta az áruló thermidori conventre, s morog a dolgok folyása ellen. Billaud, Collot és társai kétszer voltak vádolva a conventben egy Lecointre, egy Legendre által, s másodszor a szavazatok őket fölmentették. Billaud a jakobinusok tribunejéről mondja: „Az oroszlán nem halt meg, csak aluszik.“ A conventben megkérdik tőle, hogy mit ért az oroszlán fölébresztése alatt? Majd meg jelentékeny veszekedés támad a Palais Égalitében a *tappe-dur*-ök és az aranyos ifjúság között; kiáltozzák: „Le a jakobinusokkal, a *Jacoquin*-okkal“ — *coquin* gazembert jelentvén! A szószékről hangzik a harczra hívó szó, azonban csak hallgatás és kérkedő sóhajtás felel rá. A kormány bizottságaiban szó volt róla, hogy „be kell tiltani“ a jakobinusok üléseit. S hallga csak, mi az? Mindszentek napján, vagy épen estéjén, a *cidevant* november hónapban, az egykor a kegyelemének nevezett 1794-ik esztendőben, a mely szomorú estévé lett a jakobinusokra nézve: kőzápor hull be a társaság ablakain, rettenetes csörömpölés és szitkozódás kiséretében. A nőnemű jakobinusok, a hires *tricoteuses*, kötőtűjeikkel együtt szaladnak kifelé; az ajtóknál az aranyos ifjúság és mintegy „négyezer személyből álló cső-

cselék" vár reájok; ott csufolják, mocskolják, megtaszigálják őket, sőt meg is paskolják elég botrányos módon, *cotillons retroussés*, s a nők eltűnnek görcsös sikoltozás közt. Férfi jakobinusok, ne nézzétek el ezt! A férfi jakobinusok kirohannak, s új öklöződés, csetepaté és felfordult világ következik. Ugy hogy fegyveres hatóság kénytelen beleavatkozni a dologba: s másnap ismét be kell avatkoznia s betiltja a jakobinusok üléseit mindörökre.*) — A jakobinusok eltüntek a láthatatlanságba, kaczaj és csúfolódás zaja kisérte őket. Gyűlésező-helyüket tanitóképző intézetté alakitották át, mely első ilyen nemű iskola volt ott, majd „Thermidor kilenczedikéről" nevezett piaczczá; s később lett belőle a Saint-Honoré-piacz, a hol most békésen alkudoznak a zöldségre és baromfiakra. Az ünnepélyes templomok, maga a nagy földgömb, mind alaptalan kártyavár! Avagy nem vagyunk-e mi is, s ez az egész mi világunk, olyan anyagból alkotva csak, mint az álmok?

Miután a maximumot eltörölték, a kereskedés ismét szabad útat vehetett. Azonban, fájdalom, a kereskedés, melyet előbb úgy megkötöztek és fejtetőre állitottak s most ismét hirtelen szabadon bocsátottak: ez idő szerint nem képes semmiféle úton haladni, hanem csak támolyog és botorkál. Voltaképen egyidőre nincs semmiféle kereskedés. Az assignáták, melyeket oly nagy mennyiségben bocsátottak ki, s melyeknek

*) Moniteur, Séances du 10—12. Novembre, 1794; Deux Amis, XIII. 43—49.

értéke már régóta esett lefelé, most olyan gyorsasággal esnek, a mely páratlan. „*Combien?*“ kérdé valaki egy bérkocsistól, „mennyi a vitelbér?“ „Hatezer livres“ válaszolt az; mintegy háromezer forint, papirpénzben.*) A maximum nyomásának eltüntével azok a dolgok is, melyeket az nyomás alatt tartott, eltünték. A kiosztott járadék „négy lat kenyér egy napra;“ a pékqueuek hosszan elnyúlva hullámzanak, hangosan a panaszoktól; a termelők házai zálogházakká váltak.

Elképzelhető, hogy ilyen körülmények közt a sansculottismus minő indulattal emlegette *Cabarus* nevét, szemlélte a tánczból visszatérő ci-devant-okat, a thermidori fényűzést és újra civilisálást s a testszinű lábszártakaróban lejtett tánczokat. Görög tunikák és szandálok; *muscadin*-ok csoportja büszkén őgyeleg, ólmosbotjaikkal; — s mi itt elvetettségben, kerülve mint ragályosok, „hulladékokat szedünk az utczán;“**) dulakodunk a pék-queuekben négy lat kenyerünkért! Nem fog-e erre a jakobinus oroszlán felébredni, melyről azt beszélik, hogy „az Archevêchénél *bonnet rouge*-ban, töltött pisztolyokkal“ titkon gyülésezik? Ugy látszik, nem. A mi Collot-nkat, Billaud-unkat, Barrére-ünket, Vadiér-ünket márcziusnak utolsó napjaiban 1795-ben *deporta-*

*) Mercier, II. 94. (február 1-én 1796-ban, a párizsi bőrzén a Lajos arany — melynek az értéke ezüstben 20 frank, — 5300 frankon kelt, assignátákban. Montgaillard, IV. 419).

**) Fantin Desodoards, Histoire de la Revolution, VII. 4. f.

tíóra ítélték, számüzetésre a tengeren túlra; s egyelőre elszállitják őket Ham erősségbe. Az oroszlán meghalt, — vagy végvonaglásban vergődik!

De nézd, azon a napon, melyet ők Germinal tizenkettedikének neveznek (s mely április elsejének is neveztetik s nem szerencsés nap): minő élénkek Párizs utczái még egyszer! Éhes nők és szennyes, éhes férfiak roppant tömege kiáltozza: „kenyeret, kenyeret, és a kilenczvenharmadiki alkotmányt!“ Párizs újra fölkelt, s mozog, mint a tenger árja, ömölvén a Tuileries felé, kenyérért és alkotmányért. A Tuileries őrei megteszik, a mi tőlük telik, de az nem használ semmit; a tengeráradat elsöpri őket, elönti magát a convent termét, mindegyre ezt zúgván: „kenyeret és alkotmányt!“

Boldogtalan senatorok, s boldogtalan nép, annyi munka és szenvedés után tehát sem kenyér, sem alkotmány! „*Du pain, pas tant de longs discours,* kenyeret, s ne oly sok hosszú beszédet!“ ezt kiáltották Maillard menádjai öt évvel vagy többel ezelőtt, s ezt kiáltozzátok ti most. A convent, változatlan magatartással, s hogy minő gondolatok közt, bajos kitalálni, folytatja ülését e rettenetes, üvöltő kaosz között; meghuzatja a lárma-harangot a *pavillon de l'unité*-ben. A Lepelletier sectio, a régi *Filles Saint Thomas,* kik a pénzes osztályhoz tartoznak, s az aranyos ifjúság, sietve segélyt hoznak, s a kaoszt szegzett szuronyokkal kiseprik ismét. Párizs „ostromállapotba“ helyeztetik. Pichegrut, Hollandia megbódítóját, ki véletlenül itt van, nevezik ki főpa-

rancsnokul, míg a zavargásnak vége lesz. Ő, hogy úgy szóljunk, egy nap alatt véget vet annak. Végre hajtatja Billaud, Collot és társai elszállitását; megsemmisít minden ellenállást „két ágyúlövéssel," üres lövéssel s a nevétől való rettegés által; s azután jelent, olyan laconicusan, mely méltó a követésre: „képviselők, parancsaitok végre vannak hajtva"*) — leteszi a főparancsnokságot.

Ez a germinali fölkelés tehát nyom nélkül eltünt, mint valamely hiú kiáltás. A foglyok Hamban biztos helyen vannak, várva az elszállító hajókat; Párizsban mintegy kilenczszáz „fő-territoristát" fegyvereznek le. A szuronyok által kisepert sansculottismus eltünt, nyomorával együtt, Saint-Antoine és Saint-Marceau rejtekeibe. Volt idő, midőn Maillard törvényszolga, menádjaival, meg tudta változtatni a törvényhozás menetét, de ez az idő elmult. Úgy látszik, hogy a törvényhozás szuronyokra tett szert, s a Lepelletier sectio nem mi mellettünk fog fegyvert. Mi visszavonulunk sötét barlangjainkba; éhségből származó kiáltásainkat Pitt cselszövényének nevezik; a szalónok csillognak, s a testszínű alsóruhák libegnek, mint előbb. Tehát mi csak *Cabarusért, a muscadinokért* és a pénzváltókért harczoltunk? Testszínű ruhában tartott bálokért ragadtuk torkon a feudalismust, s küzdöttünk és mertünk, s ontottuk vérünket, mint a vizet? Kifejező hallgatás, te légy az ő dicséretük! —

*) Moniteur, Séance du 13. Germinal (április 2.) 1795.

V. FEJEZET.

Az oroszlán végső vonaglásban.

Carrier képviselő a mult deczemberben guillotine alá jutott, bár folytonosan tiltakozott, hogy ő csak a rendeletek szerint cselekedett. A forradalmi törvényszéknek, mely oly sokakat felfalt, most, mint az anarchicus dolgoknál történni szokott, önmagát kell felfalnia. Május első napjaiban érdekes dolgot láthatnak az emberek: Fouquier-Tinville vádlottkép áll a törvényszék előtt, melynek egykor ő volt az ura. Nem csak ő, hanem főbb esküdt társai is, Leroi, az *Augusztus tizediki,* Vilate esküdt, mindössze tizenhatan; védik magukat erősen; hivatkoznak rá, hogy ők rendeleteket hajtottak végre, de védekezésük hiábavaló. Igy törik össze az emberek a fejszét, a melylyel gyülöletes dolgokat cselekedtek, miután maga a fejsze is gyülöletessé vált előttök. Különben pedig Fouquier halála elég keserves volt. „Hol vannak szállitmányaid?“ orditott rá gunyosan a nép. — „Éhes *canaille,* válaszolt nekik Fouquier, — olcsóbb-e kenyered, mióta azok nincsenek?“

Oh te nevezetes Fouquier, ki egykor, mint más ügyészek és törvény-szaglászok, melyek ragadozva kergetik a vadat ezen a földön, csak egy közönséges ismert alakulata voltál az emberi természetnek: s most a legnevezetesebb ügyész vagy és fogsz maradni mindazok közt, a kik valaha éltek és vad után szaglásztak e felső világban! Mert úgy volt elvégezve, hogy

az időnek ezen földi folyamában legyen egy *avatarja* az ügyészségnek; az Egek mondák: legyen egyszer megtestesülése, — de nem isteni, — az eladó ügyész-léleknek, a mely szemével csak az irott kötvényre néz; s ime az beteljesedett; és azután megügyelték ezt is, mikor rá került a sor. Menj a többi után te is, te patkány szemű incarnatiója az ügyészségnek, a ki szived fenekén csak olyan voltál, mint a többi ügyészek, s Ádámnak egyéb éhes fiai! Vilate esküdt mindent megmozdított, hogy életét megmentse, s börtönéből egy eszesen irt könyvet adott ki, mely előttünk nem ismeretlen; de mind az nem segitett rajta s neki el kellett tünnie; s csupán csak ez a könyv, a *Thermidor titkos okairól,* mely tele van hazugsággal, s benne itt-ott az igazság egy-egy töredéke, melyek különben felismerhetlenek, mindaz, a mi utána fenmaradt.

A forradalmi törvényszék megszűnt, de a boszú nem. Lebon képviselőt, sok herczehurcza után, átadják a rendes törvényszéknek, s az lefejezteti. Sőt Lyonban és másutt az újra fölébredt moderatismus, boszújában, nem várja be a törvény lassú menetét, hanem rátör a börtönökre, azokat felgyujtja; mintegy hatvan bezárt jakobinust keserves halállal megéget, vagy pedig „szalmafüsttel" fojtja meg őket. Kegyetlen, boszút lihegő csapatok, — a „Jézus társasága", a „Nap társasága" — járnak szanaszét, kaszabolván a jakobinusokat, a hol érik őket, vagy a Rhône folyamba hányják, a mely még egyszer iszonyatos szállítmányo-

kat hord a tenger felé.*) Mire Toulonban a jakobinusok fellázadnak, s közel vannak hozzá, hogy felakasszák a nemzeti képviselőket. Ilyen actio és reactio között nincs-e ez a szegény nemzeti convent keményen meglátogatva? Mintha a szeleket és hullámokat kellene lecsendesítenie, egy régóta vihartól korbácsolt tengeren; s a köztársaság hajója recsegve-ropogva hányatik idébb-odább; most felhajítják a hullámok magasra, majd ledobják a mélybe; bizony szükség van a kormányos összes ügyességére.

Melyik, föld szinén ülésező parliamentnek volt valaha része ilyen sorsban és ilyen változások megérésében, mint Franciaország e nemzeti conventjének? Összejött, hogy csinálja az alkotmányt; s a helyett, a mit kénytelen volt csinálni, az csak a rombolás és zürzavar; fölégette a catholicismust és az aristocratismust; imádta az Észt és az ásott salétromot; titánilag harczolt önmagával és az egész világgal. E conventet megtizedelte a guillotine; több mint minden tizedik ember oda tartá nyakát a bárd alá. E convent látott carmagnole-tánczot járni maga előtt, s hallott hazafias dalokat a templomok elrablott kincsei bemutatásakor; augusztus tizedikének sebesültjei ott vonulnak el előtte, hordágyakon vitetve; és azon a minden ördögök éjszakáján látta, a mint Égalité szeretői három színű szalagokkal felczifrázva, limonádét ittak

*) Moniteur, du 27. juin; du 31. août; Deux Amis, XIII. 121—9.

és Sieyès árnya a szószékre lépve mondá: *halál minden frázis nélkül.* Ez a convent egyszer fellángolt, máskor megfagyott; egyik nap ki volt pirulva a dühtől; s másik nap elsáppadt a dühtől; zsebében pisztolyokkal tartott üléseket s kardot is rántott a felhevülés egy pillanatában; most a négy szelek iránya felé harsogtatta egy Danton hangjával: Kelj fel Franciaország, és zúzd össze a zsarnokokat; majd némává kövült Robespierre tekintete előtt, s ennek temetési énekszerü beszédére csak kétes mormogással felelt. Orgyilkosok ölték, tizedelték; leszurták, rálőttek, fürdőkben, utczákon és lépcsőkön; s mindez idő alatt magvát képezte a kaosznak. Nem hallotta-e a félrevert harangokat éjfélkor? Tanácskozott akkor, midőn százezer fegyveres ember rohanta meg, tüzér-szerekkel és eleséghordó talyigákkal. Félreverték rá a harangot, megrohanták; elöntötte a sansculottismus fekete árja, s hallhatta az éles hangú kiáltozást: *Kenyeret és szappant!* Mert, a mint mondók, ez volt magva a kaosznak; ez képezte a sansculottismus központját, és sátrát a sik tengeren ütötte fel, a hol nincs sem ösvény, sem határkő, sem fenék, sem part. Benső értékben, eszességben, hűségben, általános erőben és férfiasságban talán nem múlta fölül a parliamentek közép minőségét: de a czél őszinteségében s a helyzet különösségében nincs párja. A sansculottismusnak még egy, vagy legfölebb két fölmerülése következik s azután a convent eme megrongált hajója partot ér.

A germinal tizenkettediki fölkelés mint

egy hiábavaló kiáltás enyészett el; a hialdokló sansculottismus visszaseprődött a láthatatlanságba. Ott feküdt nyögve az utóbbi hat hét alatt; nyögve s egyszersmind tervezve is. A lefegyverzett jakobinusok, tribunejök mellől elkergettetve, kénytelenek magukon földalatti titkos gyülekezések által segiteni. S az eredmény az, hogy prairial hó első napján, május 20-án, 1795-ben, a *générale* még egyszer felharsan, erősen hangoztatva, ran-tan, fegyverre, fegyverre!

Tehát a sansculottismus ismét csak fölkelt halálos fekteből, szanaszét, ijesztően ömölve, mint a terméketlen tenger-áradat. Saint-Antoine talpon: „Kenyeret és a kilenczvenharmadiki alkotmányt", ezt hangoztatja minden száj; ez van felirva krétával minden ember kalapjára. Vannak dárdáik, puskáik; van sérelmeikről szóló iratuk; zászlóik; nyomtatott kiáltványuk, egész hivatalos alakban szerkesztve, hogy tekintve ezt és tekintve amazt, ők, a sokat eltűrő souverain nép, felkelő állapotban vannak, s kenyeret követelnek és a kilenczvenharmadiki alkotmányt. Ennél fogva a sorompókat elfoglalják s a *générale* harsog, s egyik torony félre vert harangjai felelgetnek a másiknak. A piszkos áradat elönti a Tuileriest s az őrök daczára behatol magába a szentélybe is: s midőn mi a napirenden haladunk végig, egy csoport rongyos asszony tör be, ezzel a kiáltozással: „kenyeret! kenyeret!" Mit ér, hogy az elnök fölteszi fövegét és saját harangját húzatja meg a *pavillon de l'unité*-ben: az állam

hajója ismét bajba jutott és nyeli a vizet, s a terméketlen sós viz belé ömölvén, közel van az elsülyedéshez.

Minő nap ez megint! Az asszonyokat kikergetik; a férfiak ellenállhatlanul rohannak be; betöltenek minden folyosót, megdöngetnek minden kaput. A követek, kidugván fejeiket, könyörögnek, esküdöznek; Saint-Antoine dühöng: „kenyeret és alkotmányt!“ Hire fut, hogy „a convent gyilkolja az asszonyokat:“ zúzás és tolongás, recsegés és düh! A tölgyfaajtók tölgyfadobokká váltak, dübögve Saint-Antoine fejszéi alatt; a kőmives-munka csikorog, a famunka döng és recseg; az ajtót betörik — s berohan Saint-Antoine dühöngve és kiáltozva, rongy-zászlóval, nyomtatott kiáltványnyal, dobzenével, bámulatára szemnek és fülnek. A másik ajtón zsandárok, s loyalis sectiók törnek elő; azokat puskaropogás közt visszaverik: Saint-Antoinet nem lehet kiűzni. Az esdeklő követek hiába esdekelnek: tiszteljétek az elnököt, ne közelítsetek az elnökhöz! Féraud követ, kinyújtott karokkal, megmeztelenített mellel, melyen a spanyol háborúban kapott sebek forradásai látszottak, hiába esdekel; hiába fenyeget és áll ellent. Lázadó követe a souverain népnek, ha te harczoltál, nem harczoltunk-e mi is? Nekünk nincs kenyerünk, nincs alkotmányunk! A szegény Féraudot megragadják, leverik, rátaposnak, a düh saját működése közben növekedvén: kivonszolják a folyosóra, holtan vagy félholtan; levágják fejét s azt egy dárdára tűzik. Tehát e példátlan sorsú

conventnek a végzet eme változatára is szüksége volt? Féraud véres feje ott megy elől, egy dárda hegyén. Ilyen játék kezdődött itt: Párizs és a Föld figyelve leshetik, hogy mi vége lesz.

S így hullámzik az ár szabadon, minden folyosón; kivül és belül, a meddig a szem ér, nem lát mást, mint őrültek házát, s azt, mikor a nagy mélység kitör és szétömöl. Boissy d' Anglas elnök ugy ül, mint egy kőszál; a convent többi része menekült „a felső padokra," sectiobeliek és zsandárok sorakoznak körülök, hogy ott némi védfalat képezzenek. S a felkelők tombolnak haragjukban; dobjaikat verik; sérelmi iratukat akarják felolvastatni; végeztetni akarják ezt, végeztetni amazt. Boissy elnök föltett kalappal ül; hajthatatlanul; mint valamely kőszál a korbácsoló tenger közepén. Fenyegetik, puskával czéloznak rá, nem enged; elibe tartják Féraud véres fejét, ő komoly, szigorú arczczal meghaljuk az előtt s nem enged.

S a sérelmek iratát nem lehet felolvasni az iszonyú zaj miatt; s a dobok pörögnek s a torkok ordítanak és a felkelés, mint a sphérák zenéje, hallhatatlan épen a zaj miatt: határozzátok ezt, határozzátok azt! Egy ember szava válik ki, a ki „egy óra hosszat kiabálja, a szünetek közben": *„Je demande l'arrestation des coquins et des lâches."* Valóban egyike a legtartalmasabbb kérvényeknek, a melyeket valaha fogalmaztak; a mely valóban, mind e napig, mindazt magában foglalja, a mit észszerűleg kérhetni, az első év alkotmányától, vagy a negyvennyolczadikitól, a kiegyezéstől vagy a fusió-

tól, az új közigazgatástól vagy bárminemű csodás, politikai készüléktől, mind e világ végezetéig, hogy teljesítsen! Én is *követelem a gazok és gyávák elfogatását*, s ezzel beérem. — A nemzeti képviselő-testület, elöntve a szemetes sansculottismus által, kioson, hogy segélyt és biztosságot másutt keressen, mert itt egyik sincs.

Délután négy óra körül már nincs több, csak mintegy hatvan képviselő: a kik csupa jó barátok, vagy épen titkos vezetők; egy töredéke a Hegynek, melyet a thermidori szolgaság némaságban tartott. Most megjött az ő idejök is; elő kell állaniok, most vagy soha, és szólaniok. Az említett hatvan leszáll, felhiva a sansculottismus által: Romme, az új naptár szerzője, Ruhl, a ki a szentelt olajtartót összetörte, Goujon, Duquesnoy, Soubrany és a többiek. Az örvendező sansculottismus gyűrűt képez körülöttük; Romme elfoglalja az elnöki széket s elkezdenek végezni és határozni. S most gyorsan következik végzés végzés után, váltakozó rövid szakaszokban vagy strophákban és antistrophákban, — hogy mi fogja olcsóvá tenni a kenyeret, mi fogja fölébreszteni az alvó oroszlánt. S minden új határozatnál a sansculottismus kiáltozza: „el van határozva, el van határozva!“ s megveri dobjait.

Gyorsan megy, mondók; hónapok munkája egy pár óra alatt, — midőn egy alak lép be, kit a lámpafénynél Legendrenek ismerünk, s ki nehány szót szól, a melyekért méltán kipiszszegik. De im, utána a Lepelletier sectio, vagy más muscadin sectió lép elő, meg az ara-

nyos ifjuság, szegzett szuronyokkal, s olyan haragos arczczal, a mely nem mutat tréfára. Lépteik alatt a föld dobog, a szuronyok csillognak a lámpafénynél: mit tehet mást az a nép, melyet a hosszas izgalom kifárasztott, melynek a bátorsága megtörött, sötétben tévelyeg, éhes, mint hogy visszavonul, rohanva hátrál, s menekül, ki hova tud? Még az ablakokat is ki kell nyitni, hogy a sansculottismus elég gyorsan menekülhessen. A pénzváltó sectiók s az aranyos ifjuság kisöpri őket, aczél seprűkkel, el messze, Saint-Antoine mélységeibe. Még egyszer győzedelmeskednek! Ama hatvan tag határozatai még csak vissza sem vonattak; egyszerüen kimondják rájok, hogy semmisek, nem létezők. Romme, Ruhl, Goujon és a vezetők, összesen mintegy tizenhárman, vád alá helyeztetnek. Az állandó ülés reggeli három órakor végződik.*) A sansculottismus, újólag hanyatt buktatva, vonagolva fekszik a *végső* vonaglás közt.

Ilyen volt prairial első napja, május 20-ika, 1795-ben. Prairial második és harmadik napja, a mely idő alatt a sansculottismus még mindig vonaglott, s váratlanul ismét félre verte harangjait s fegyveresen összegyült, nem segitett rajta semmit. Mit ér, hogy Romme-mal és Ruhllal és a többiekkel, a kik vád alá helyeztettek, de még nem lőnek letartóztatva, egy új, „valódi nemzeti conventet“ alkotunk, mely egészen a mienk, Párizs keleti részén, s a többieket tör-

*) Deux Amis, XIII. 129—46.

vényen kivül helyezzük? Mit ér még az is, hogy fegyvert fogunk és indulunk? A muscadinok és sectiók fegyveres ereje, mintegy harminczezer ember, fogja körül azt a régi, hamis conventet: mindössze csak gúnyolhatjuk egymást, csúfneveket szórván egymásra, *muscadint a vérivók — buveurs de sang —* ellen. Féraud gyilkosát, kit még vérrel kezén elfogtak s halálra ítéltek, ki már közel volt a guillotinehoz és a Place de Grèvehez, kiszabadítják! visszaviszik Saint Antoineba; — mind hiába. Convent-párti sectiobeliek s aranyos ifjuság jönnek, kezökben rendelettel, hogy a gyilkost előkeressék, sőt hogy Saint-Antoinet lefegyverezzék. És lefegyverzik: az ágyúk dübörgése az ellenség ágyúira való rohanás által; katonai bátorság s a törvény rettentése által. Saint-Antoine átadja fegyvereit, maga Santerre is azt tanácsolván, ki félti életét és a sörházat. Féraud gyilkosa leveti magát egy magas háztetőről, s mindennek vége.*)

E dolgokat az öreg Ruhl látván, egy pisztolylyal keresztül lőtte vén, ősz fejét; összetörte saját életét is, mint egykor a rheimsi szentelt olajtartót. Romme, Goujon és a többiek ott állottak sorban, egy hirtelen összeállitott, gyorsan elbánó katonai törvényszék előtt. Meghallván az itéletet, Goujon egy kést vont elő, azt mellébe döfte, átadta szomszédjának, Rommenak, s holtan rogyott le. Romme hasonlókép cselekedett; utána a másik, s valamennyien; a római halál kézről kézre ment, mint

*) Toulongeon, V. 297; Moniteur, 244, 5, 6. számok.

valamely villanyos lánczon, mielőtt a törvényszolgák beavatkozhattak volna. A többi a guillotinere maradt.

Ezek voltak az *ultimi Romanorum*. Billaud, Collot és társai is most már törvényszék elé idéztetnek, hogy védjék életüket, azonban az idézés elkésett, mert ezeket már a hajó elvitte Sinamarri felé és Surinam forró sara felé. Ott hadd vegye körül magát Billaud a szelid papagályok egész falkájával; Collot pedig, megkapván a sárgalázt, s egy egész palaczk pálinkát megiván, hadd égesse össze belső részeit.*) A sansculottismus nem vonaglik többé. Az alvó oroszlán meghalt; s most, a mint látjuk, bármely állat patája megrugdalhatja.

VI. FEJEZET.

Sült heringek.

Így hal meg a sansculottismus, a *teste* a sansculottismusnak, vagy inkább átalakul. Rongyos, pythiai carmagnole táncza átváltozott pyrrhusivá, a Cabarus bálok tánczaivá. A sansculottismus halott; kivégezve új *ismusok* által, melyek saját természetes sarjai valának; s ezek által olyan siketítő öröm-kiáltozás és temetési puska-ropogás disharmoniája között temettetik el, hogy csak mintegy fél század múlva

*) Dictionaire des Hommes Marquants; §. §. Billaud, Collot.

kezdik az emberek világosan megérteni, hogy miért is élt valaha.

És mégis, bizonyos jelentőség volt abban: a sansculottismus valóban élt, mint az Időnek új szülötte; sőt még most is él, s nem halt meg, csak átváltozott. *Lelke* még most is él; még most is működik, messze, széles körben; egyik testi formából a másik kevésbé szörnyűségesbe alakul át, a mint a ravasz Idő szokott eljárni az ő új szülötteivel: — mignem egykor, valamely tökéletessé vált formában be fogja ölelni az egész világ kerekségét! Mert a bölcs ember ma már mindenütt tudja, hogy neki saját férfiasságára kell épitenie, nem pedig férfiúságának sallangjaira. Az, a ki Európában, e mi időnkben, sallangokra, formulákra, bárminemű culottismusra épit: ócska ruhára és kutyabőrre épit, és nem állhat meg. De a mi a sansculottismus testét illeti, az meghalt és el van temetve, — s reméljük, hogy nem lesz kénytelen ismét megjelenni, kezdetleges, szörny alakjában, másik ezer esztendeig.

Kérditek, hogy ez volt tehát a legrettenetesebb dolog, melyet valaha az idő szült? Bizonyára egyike a legrettenetesebbeknek. Ez a convent, mely most antijakobinussá lett, félig arra való tekintetből, hogy magát igazolja és megerősitse, névsort adott ki a rém-uralom által elkövetett dolgokról: a lefejezett személyek névsorát. A névsor, — kiáltja az epés Montgaillard abbé, — nem volt teljes. Az csak — mit gondol az olvasó, hány ember nevét foglalja magában? — nehány hiján kétezerét. Az áldoza-

tok száma fölül volt a négyezeren, kiáltja Montgaillard: ennyien voltak, a kik lefejeztettek, tömegben agyonlövettek, vizbe fullasztattak, keserves halálra jutottak; s a kik közül kilenczszáz nő volt.*) Rettenetes számú emberélet ez, M. l'Abbé: — mintegy tizannyit halomra lehet lőni teljes joggal egy csatamezőn, s megünnepelni a dicsőséges győzedelmet *Te-Deummal.* Az a szám majdnem kétszázadrésze annak, a mennyi élet elveszett a hétéves háboruban. A mely hét éves háborúban nem rabolta-e el a nagy Frigyes Sziléziát a nagy Teréziától; s egy Pompadour, kit az epigrammák megszúrtak, nem nyert-e elégtételt, a miért nem lehetett Sorel Ágnes? Az ember feje néha sajátságos, üres, hangzó tok, M. l'Abbé; és Cockert kevés haszonnal tanulmányozza.

De hát az mi volna, ha a Történelem valahol ezen a planétán, hallana egy olyan nemzetről, a melyben minden harmadik léleknek, harmincz hétig, minden esztendőben, nem jut annyi burgonya, a mennyi elég volna arra, hogy őt életben tartsa?**) A történelem ilyen esetben kénytelennek érzi magát beismerni, hogy az éhenhalás éhenhalás; hogy a korról korra öröklő éhenhalás igen sok mindent föltételez; a történelem elég bátor azt állítani, hogy a kilenczvenharmadiki sansculotte, a ki hosszú halálos álmából felébresztve, képes volt arra, hogy azonnal az ország határaira siessen,

*) Montgaillard, IV. 241.

**) Report of the Irish Poor-Law Commision, 1836.

s meghaljon küzdve, a magára és övéire kiterjedő szabadulás halhatatlan reményéért és hitéért, nem volt a *leg*nyomorultabb az emberek között! Hát az ir Burgonyátlannak nincsenek érzékei, sőt lelke! Elgémberedett sötétségben keserű vala az rá nézve, hogy éhen haljon: keserű annak látása, hogy gyermekei éheznek. Keserű vala az rá nézve, hogy koldús, hazug és gyáva legyen. De sőt, ha a sötétségbe borító szükségnek ama kietlen fúvó szele, mely örökölve száll apáról fiura, őt a megdermedés és érzéketlen eltompultság bizonyos állapotára juttatta, a melyben sem nem látott, sem nem érzett: — enyhités volt-e ez egy olyan teremtményre nézve, a kiben lélek van, vagy a legkegyetlenebb nyomorultság?

Ilyen dolgok voltak és vannak, s léteznek tovább, hallgatásban, békésen; — s sansculottismus következik utánok. Ha a Történelem visszanéz e Franciaország elmúlt életére, vissza például Turgot idejére, midőn a néma Nyomor felvánszorgott királyának palotájához, s a beesett, sápadt arczok messzeterjedő lapján, a szennyben és utána nyúló rongyokban benyújtá hieroglyph betűkkel irt panasz-levelét, s feleletül „negyven láb magas új akasztófákra" felhúzatott: szomoruan vallja be, hogy nem volt a történelemnek időszaka, melyben Franciaországnak huszonöt milliónyi népsége *kevésbbé* szenvedett volna, mint ez időszakban, a melyet rémuralomnak neveznek! Nem a néma milliók szenvedtek ekkor, hanem a beszélő ezrek és százak és egyesek, a kik jajgattak és panaszol-

kodtak s a világot betölték siralmukkal, a hogy csak tőlük tellett, s a hogy kellett cselekedniök: s ez jelentékeny vonása ennek a korszaknak. Az idő szülöttei közül a legborzasztóbbak soha sem a hangosan beszélők, mert ezek csakhamar elhalnak; a hallgatagok azok, a melyek századról századra élnek. A fejetlenség, mely gyűlöletes mint a halál, irtózatot támaszt az ember egész természetében, s azért hamar el kell vesznie.

Miért is tartsa eszében minden ember, hogy minő mélységek és magasságok képesek megnyilatkozni az emberben ma is; s félelemmel és csodálattal, igazságos rokonszenvvel és igazságos ellenszenvvel, világosan látó szemmel és nyilt szivvel szemlélje és méltányolja azt, s vonjon belőle megszámlálhatatlan tanulságokat. Első tanulságul mindjárt például ezt: hogy „ha ez alsó világnak istenei csillogó trónjaikon másokkal nem törődve ülnek, mint Epikur istenei, midőn a Tudatlanságnak és Éhségnek élő kaosza, a melyről senki sem gondoskodik, ott gomolyog lábaiknál, és sima nyelvű élősdiek predikálják: béke, béke, a midőn igazában a békének semmi nyoma:“ — akkor a sötét kaosz, a mint láttuk, fel fog támadni, igen, feltámadott, s kicserzé azok bőrét nadrágnak a maga számára. Hogy ne legyen egy második sansculottismus e mi földünkön, legalább ezer esztendeig, értsük meg jól, hogy mi volt az első s gazdag és szegény közűlünk, menjen és cselekedjék *másképp*. — De térjünk vissza elbeszélésünkhöz.

A muscadin sectiók öröme nagy; a Cabarus bálokban járják a tánczot; a már csaknem megoldhatatlannak látszó feladatot, hogy *köztársaság legyen fejetlenség nélkül,* nem oldottuk-e meg? — A „testvériség vagy halál" törvénye eltöröltetett; a csupa chimericus *Megkapja-ki-mit-óhajt,* gyakorlati *Tartsa-meg-kinekmije-vanná* vált. A szegénység anarchicus köztársasága után a fényűzés rendezett köztársasága következett el, a mely tartani fog, a meddig birja.

Mercier, ezeken a nyári estéken, vacsorázó munkásokat látott a Pont au Change-on s a Place de Grèven hosszú sátorokban. Egy-egy embernek napi kenyér-járadéka már csak másfél unczia volt. „Mindenik tányéron három sült hering volt, hagymaszeletekkel behintve s egy kis ecettel megnedvesitve; ehhez még vegyünk hozzá egy-két szem főtt szilvát és lencsét, a melyek sovány lében úszkáltak; e szegény vacsora mellett százával sorban ültek, a szakács sütő-rostélya ott sistergett közel, s a két kő közé helyezett fazék sustorgott a tüzön. Kenyér nélkül költötték el csekély eledelüket, a mely nagyon is mérsékelt mennyiségű volt, étvágyuk mohóságához s gyomruk bőségéhez képest."*) A Szajna vize, mely ott folyik el mellettök bőségesen, majd pótolni fogja a hiányt.

Oh fáradtságnak és munkának embere, tehát a te küzdéseddel és meréseddel, a fölkelés és szenvedés ezen hosszú hat esztendején ke-

*) Nouveau Paris, IV. 118.

resztül, semmit se nyertél? Elköltöd heringedet és iszol rá hideg vizet, az áldott arany fényű estén. Oh miért is teremtetett a föld oly széppé, a regg szürkülete és az est-hajnal pirja által megaranyozva, ha az embernek az emberrel való bánása azt a nyomorúság és nehéz könyhullatás völgyévé tehette. A Bastille lerontása, Braunschweig csúfos visszaűzése, szembeszállás a földnek és pokolnak fejedelmeivel és hatalmasságaival, mindazt, a mit mertél és kiállottál, tehát csak arra szolgáltak, hogy a Cabarus szalónok köztársasága meglegyen? Türelem; csak türelem; a vég még nincs itt.

VII. FEJEZET.

A kartácstüz.

S valóban lehet-e valami természetesebb, mondhatni kikerülhetetlenebb, mint a dolgoknak ez a mostani post-sansculotte-os átmeneti állapota? A szegénység köztársaságának, mely a rémuralomban végződött — rendetlen törött halmaza igyekszik ismét rendeződni, olyan alakban, a milyenben képes. Miután Jean-Jacques evangelioma, sok más egyéb evangeliomokkal együtt, hihetetlenné vált: mi van más hátra, mint visszatérni Mammon régi evangeliomához? A *contrat-social* lehet igaz vagy nem igaz; a testvériség az testvériség vagy halál: de a pénzen mindég pénzérőt vehetsz; s az emberi kételkedések hajótörésében az mindig kétségbevonhatatlan marad, hogy a gyönyör kellemes. A

feudális pergamen arisztokráciája egy hatalmas zuhanással megsemmisült, s most, a dolgok természetes meneténél fogva, eljutottunk a pénzes zacskó arisztokráciájához. Az összes európai társadalmak ez idő szerint, ebben az irányban haladnak. Mondod, hogy ez még alacsonyabb neme az arisztokráciának? Végtelenül alacsonyabb; a legalacsonyabb az eddig ismertek közt.

Ebben azonban, megvan az az előny, hogy, — miként a fejetlenség —, nem tarthat sokáig. Nem észlelted-e hogy a *„gondolat"* menynyivel erősebb mint a tüzér-telepek, és (legyen az ötven évvel a halál és vértanúság után vagy kétezer évvel), mikép mozdít hegyeket, s alakítja a világot, mint lágy agyagot? És azt, hogy minden gondolatnak, mely megérdemli e nevet, kezdete a *szeretet;* és hogy soha sem volt még bölcs fő, annak alapja: a nemes sziv nélkül. Az ég nem vonja el tőlünk bőkezűségét, küld nemes sziveket minden nemzedéknek. S most már, melyik nemes sziv hitetheti el magával, vagy hagyja magára beszéltetni, hogy a pénzes zacskó iránti loyalitás nemes loyalitás. Mammon, kiáltják a nemes szivek minden korból és minden országból, a legalacsonyabb minden ismert istenek közt, sőt még az ismert ördögök közt is. Micsoda dicsőség van ő benne, hogy ti imádjátok? Dicsőség nem fedezhető fel benne; még rettentés sem; legfölebb utálatosság, méltó párjával a megvetendőséggel. A nemes szivek látván egyik oldalon a széles kiterjedésű nyomort, külső és belső sötétséget, az embereket, kik másfél

unczia kenyerüket könnyeikkel nedvesitik; a másik részen bálokat és testszinü alsó ruhában járt tánczokat s csupa ilyen nemü üres vagy becstelen csillogást, hangoztatni fogják, hirdetni fogják: ez sok, oh isteni Mammon, ez egy kissé sok! S az ilyenek szava, ha egyszer nyilatkozott, *fiat és pereat* súlylyal bir minden dologra nézve itt alant.

E mellett azért gyűlöljük a fejetlenséget mint a halált, a minthogy az az is, s azokat a dolgokat, a melyek rosszabbak a fejetlenségnél, még *jobban* fogjuk gyülölni. Bizonyára egyedül a béke termékeny. A fejetlenség rombolás: fölégetése, hogy úgy szóljunk, a hazug látszatoknak és elviselhetetlenségeknek, de ürességet hagy maga után. Vegyük figyelembe azt is, hogy a bolondnak világából csak bolondság származhatik. Bár rendezd azt, épits bele alkotmányt, húzd keresztül a szavazó ládákon: az azért bolondság és az is marad, új zsákmánya az új világcsalóknak és tisztátalan lényeknek s vége nem sokkal jobb a kezdeténél. Ki hozhat elő bölcs dolgot bolond emberekből? Senki. Ennél fogva, miután az üresség és az egyetemes eltöröltetés időszaka bekövetkezett erre a Franczia országra nézve, mit tehet még többet a fejetlenség? Legyen rend, habár a katona kardja alatt is; legyen béke, hogy az Ég bőkezűsége ne essék porba; hogy a mit az bölcseségében számunkra küld, gyümölcsözzék a maga idején! — Még csak azt kell elmondanunk, hogy a sansculottismus leverői hogyan verettek le maguk is, s a fölkelés szent jogát

hogyan hordta szét a lőpor, és azzal ez a sajátságos, eseményekben gazdag történet, a melyet *franczia forradalomnak* nevezünk, bevégződik.

A convent, ilyen uton hajtatván a féktelen szelek, a féktelen ár, a kormányzás és a nemkormányzás által az utóbbi három év alatt, belefáradt saját lételébe, s úgy látja, hogy minden ember belefáradt abba; s őszintén óhajtja, hogy utjának vége legyen. Egész az utolsó pillanatig kénytelen akadályokkal küzdeni: rövid időn készen lesz egy új alkotmánnyal, de azért még sem lehet békében. Sieyès, mint mondók, még egyszer csinálja az alkotmányt, sőt már jóformán megcsinálta. A nagy épitész, okulva a tapasztaláson, sokat megváltoztat, sokat felvesz. Az activ és passiv polgár közötti különbséget vagyis, a választóknak jövedelem szerinti qualificatióját; sőt még a két kamarát is: az „öregek tanácsát" valamint az „ötszázak tanácsát;" erre az eredményre jutottunk az idővel! Hasonló szellemben, mellőzvén a régi alkotmányozók ama végzetes, önmegtagadó határozatát, mi beiktatjuk a pontok közé nem csak azt, hogy a convent mostani tagjai újra megválaszthatók, hanem hogy a tagok két harmadát okvetlen meg kell választani. E szerint az activ választó polgároknak, ez alkalommal, nemzetgyülésük tagjainak csak egy-harmadára nézve van szabad választási joguk. A két harmadnak újra beválasztásáról szóló ilyen függeléket ragasztunk mi új alkotmányunkhoz; azt Franciaország községei elé terjesztjük, azt mondván nekik: fogad-

játok el *mind a kettőt*, vagy vessétek el mind a kettőt. Akármilyen rossz izű legyen is ez a függelék, a községek, roppant többséggel elfogadják és szentesítik. Az öt tagból álló directoriummal, a két derék kamarával, melyeknek kétszeres majoritását mi nevezzük ki, remélni lehet, hogy ez az alkotmány csak megél. *Menni* fog, miután lábai, az újra megválasztott két harmad, már itt vannak, készen a menésre. Sieyès papir-alkotására méltó büszkeséggel tekint.

De nézd csak, a makacs sectiók, köztük legelől Lepelletier, hogyan rugdalóznak a hámfa ellen! Ez a függelék, — mondják, — hogy a *ti* kétharmadotokat újra megválasszuk, nem világos megsértése-e a választói szabadságnak, az ember jogainak és a nép souverainitásának? Ti telhetetlen zsarnokok, a kik szeretnétek megörökíteni hatalmatokat! — Mert a tény az, hogy a Saint-Antoine fölött nyert győzedelem és a fölkelés régóta gyakorlott joga elrontotta ezeket az embereket. Sőt elrontott minden embert. Vegyük figyelembe azt is, hogy milyen korlátlanul remélhette minden ember azt, a mit óhajtott: és most már ne legyen többé semmi remény, hanem következzék el a *birás* ideje, s *ez* legyen a mit birjunk.

Oly emberek közt, kiket a fölkelés hosszan élvezett joga elrontott, minő zűrzavaros, oktalan forrongás támadhat, ha egyszer a nyelvek mozogni kezdenek! A hírlapirók, a Lacretellek, Laharpe-ok felnyitják torkukat; a szónokok öntik a szót. Egyfelől a royalismus keze szere-

pel a dologban, másfelől a jakobinismusé. A nyugoti határon Pichegru, nagy titokban, Condéval alkudozik, csak merne bizni seregében; ezekben a sectiókban bárányhőrbe bújt farkasok lármáznak, álarczozott emigransok és royalisták.*) Minden ember azt remélte, mint mondók, hogy a választás hoz valamit az ő konyhájára: s ime nem lesz választás, vagy az csak egy harmadra terjed ki. A fekete egyesült a fehérrel ez ellen a két harmados függelék ellen; Francziaország minden féktelen eleme ott van, kik az által üzletük bukását érnék meg.

A Lepelletier sectio, elég számos felirat után abban állapodik meg, hogy ez a függelék világos sérelem; hogy ő, egyedül, nem fogja azt elfogadni; s felhivja a többi szabad sectiókat is, hogy csatlakozzanak hozzá „egy központi bizottságban" s álljanak ellen az elnyomásnak.**) A sectiók csaknem valamennyien csatlakoznak; erősek az ő negyvenezer fegyveres emberükkel. Miért is, jó lesz, ha a convent körülnéz egy kicsit! Lepelletier Vendémiairenek ezen 12-ik napján, október 4-én 1795-ben nyíltan ellenző állást foglalt el saját conventjében, a Filles Saint-Thomasban, a Vivienne utczában, felporozott ágyúkkal. A conventnek mintegy ötezer főből álló katonaság áll rendelkezésére; tábornokok nagy bőségben; s azonkivül ezerötszáz mindenféle üldözött ultra-

*) Napoleon, Las Cases (in Choix des Rapports, XVII. 398—411).

**) Deux Amis, XIII. 375—406.

jakobinus, kikel e válság alkalmával hirtelen összeszedett és fölfegyverzett a *„nyolczvan-kilenczediki hazafiak“* név alatt. Erős levén a törvény oltalma alatt, elküldi Menou tábornokot, hogy Lepelletiert fegyverezze le.

Menou tábornok csakugyan elmegy, a kellő felhivásokkal és demonstratióval, de semmi eredménye nincs dolgának. Menou tábornok, esti nyolcz óra körül, arra a tapasztalatra jut, hogy ő ott áll katonáival csatasorban a Rue Viviennen s hasztalanul bocsátja ki a felszólitásokat: hogy felporozott ágyúk tekintenek rá minden ablakból, és hogy nem képes lefegyverezni Lepelletiert. Kénytelen visszatérni, ép bőrrel ugyan, de siker nélkül, s börtönbe dobják mint „árulót.“ Mire az egész negyvenezer fő csatlakozik ehhez a Lepelletierhez, a melyet nem lehet legyőzni: a szegény, reszkető convent hova forduljon most segitségért? A mi szegény conventünk, olyan út után, épen mikor a kikötőhöz ért, hogy úgy szóljunk, *zátonyon akadt;* és most ott küzd rettenetesen, körűlötte a csapkodó hullámok zúgnak, negyvenezren, közel ahhoz, hogy magát a hajót, a rajta levő Sieyès szállitmányt s Francziaország egész jövőjét lemerítsék a mélybe! Még most, legutoljára is, ott küzd, közel az elveszéshez.

Némelyek Barrast emlegetik, hogy főparancsnokká kell tenni; ő volt az a ki győzött Thermidorban. Mások ismét, a mi még többet ért, Buonaparte polgártársra, a szabadságos tüzértisztre gondolnak, ki Toulont bevette. Okos fő, a cselekvés embere; Barrast látszólagos pa-

rancsnoknak nevezik ki, valódi parancsnoknak pedig ez a fiatal tüzértisztet. Ő épen akkor a karzaton volt s hallott mindent; visszavonult mintegy félórára, hogy magában meghányja-vesse a dolgot; félórai komoly, elszánt benső tanácskozás után, hogy legyen-e vagy ne legyen, azt feleli: *igen.*

S most már, miután a dolog élén egy okos fő áll, azonnal másképen fordul az egész. Gyorsan el a sablonsi táborba; ott le kell foglalni az ágyúkat; alig husz ember áll őrizetükre. Egy ügyes adjutans, neve Murat, elvágtat; csak épen hogy megérkezett a kellő időben, mert Lepelletier is oda sietett: de az ágyúk a mieink. És most foglaljátok el ezt az állomást és amazt; gyorsan, bátran: a Louvre kapujánál, a Cul-de-sac Dauphinben, a Saint-Honoré utczában, a Pont-neuftől az északi quaik mentén le délnek a *ci-devant* Pont-royalig, — fogjátok körül a Tuileries szentélyét egy áttörhetetlen aczél gyűrűt képezve; minden pattantyús tartsa égve a kanóczot, s kézben a fegyver mindenkinél!

Permanens ülés van az egész éjen át; s másnap reggel, napfeljöttekor, a szent fölkelés még egyszer láthatóvá lesz; az állam hajója ott vergődik a zátonyon; s körülötte a haragos tenger, *généralet* harsogva, fegyverkezve és zajongva, nem verve félre a lárma-harangot, miután az egyetlenegy, a melyet meghagytunk, a Pavillon de l'Unitében van. Hajótörés látványa készül, melyet az egész világ bámulhat. Szörnyen vergődik ez a szegény hajó, egy kötélhajtásnyira a kikötőtől; a vész rá nézve igen

nagy. Azonban kormányán egy férfi áll. A felkelőktől izenetek jőnek a melyeket részint el fogadunk, részint nem; bekötött szemű hírvivőt fogadunk el; egyik egyet, a másik mást tanácsol: a szegény hajó ugyancsak meg van akadva. — Vendémiaire 13-a a nap, a 4-ik esztendőben; elég különös, hogy épen október 5-ike, vagy is évfordulója a Menádok híres menetének, mely ez előtt hat évvel történt; a fölkelés szent joga által ennyire jutottunk.

Lepelletier elfoglalta a Saint-Roch templomot; el a Pont-neuföt is, miután ott állomásozó őrcsapatunk tüzelés nélkül meghátrált. Egyes eltévedt golyók hullanak ide Lepelletier soraiból, s magának a Tuileriesnek lépcsőin gurulnak zörögve lefelé. Másfelől rendetlen öltözetű asszonyok futkosnak, békét kiabálván; mögöttük a Lepelletier-beli katonák fövegeiket csóválják, annak jeléül, hogy fraternizálni óhajtanak. Álljatok szilárdan! A tüzértiszt szilárd, mint az ércz; s ha szükség lesz rá, gyors lesz, mint a villámlás. Nyolczszáz puskát küld, golyó-töltényekkel együtt, magának a convent-nak; a tisztelt képviselők ezekkel segithetnek, végszükség esetében: mire azok nagyot néznek. Elütötte a négyet, délután.*) Lepelletier látván, hogy semmire sem megy a hirnökküldésekkel, kalap-csóválással és fraternizálással, előtör a déli Voltaire quai mentén, több utczán és átjárón, sebes vágtatva, igazi derekas támadással. No most, ércz tüzértiszt! — „Tüzelj!“ — parancsolják az ércz ajkak. S megdördülnek és mennydör-

*) Moniteur. Séance du 5. Octobre 1795.

genek az ágyúk, s dörögnek újra, folyvást okádva a tüzet, mint egy tűzhányó: saját nagy ágyúja a Cul-de-sac Dauphinben a Saint-Roche templom ellen tüzel; dörögnek a nagy ágyúk a Pont-royalon és minden ponton; szétszakgatnak mintegy kétszáz embert, főkép a Saint Roche templom körül! Lepelletier nem birja kitartani ezt a mulatságot; nem egyetlen sectióbeli katona sem; a negyvenezer meghátrál minden ponton; futnak hogy menhelyre jussanak. „Mintegy száz ember összeverődött a Théâtre de la République körül; azonban — mondja az ércz-ember — néhány lövés szétkergette őket. Az egésznek vége volt hat órára."

A hajó tehát *túl* van a zátonyon, szabadon kanyarodik a parthoz, örömkiáltás, éljenek közt! Buonaparte polgártársat „közfelkiáltással a belső hadak főparancsnokává" választják; a levert sectióknak le kell rakniok a fegyvert, akár van hozzá kedvük akár nincs; a fölkelés szent jogának vége van örökre! A Sieyès-féle alkotmány kiköthet és megindulhat. A convent csodás hajója partot ért, s ott, hogy képletben szóljunk, a *tengeri nymphák* egy nemévé változott, — a mi nem ritkaság az epikus hajóknál, — hogy soha többé vitorlát ne feszítsen; bekóborolva a végtelenséget, csudájául a történelemnek!

„Az nem igaz," mondja Napoleon, „hogy mi először vak töltéssel lőttünk; haszontalan ember-pusztitás lett volna, ha mi azt teszszük." A legnagyobb mértékben nem igaz; az ágyúknak magvok volt, még pedig kemény magvok; mindenki előtt világos volt, hogy ami itt folyik, az

nem játék; a Saint-Roche templom rovátkái és kőlapjai tanúbizonyságot tehetnek a mellett mind e mai napig. — Különös! az öreg Broglie idejében, hat évvel ezelőtt, ez a kartács-tűz meg volt igérve; de akkor nem lehetett kiszolgáltatni s nem is használt volna semmit. Most azonban már megért rá az idő és meg volt hozzá az ember is; és azután megtett; s ezzel az a dolog, a melyet mi specifice *Franczia forradalomnak* nevezünk, semmivé lőn téve, olyan dologgá, a mely volt! —

VIII. FEJEZET.

Finis.

Homér eposzáról jegyezték meg, hogy az olyan, mint egy bas-relief faragvány: nem végződik be, csak megszűnik. Ilyen magának az egyetemes történelemnek az eposza is. Még ez után a dolog után directorság, consulság, császárság, restauráció, polgár-királyság következnek, szükséges sorozatban egyik a másikat szüli törvény szerint. Azonban mindezeknek első szülője az volt, melynek kimultát az imént láttuk. A Baboeuf felkelés a következő évben, még születésekor meg fog halni, megfojtva a katonaság által. Ha a tanács royalista színűvé kezd válni, megtisztitható a katonaság által, s Fructidor tizennyolczadikát lehet csinálni csupán megmutatása által a szuronyoknak.*) Sőt a katonák szuronyait a *posteriori* is

*) Moniteur du 4. Septembre, 1797.

lehet használni a tanácsnál s azt kiugrasztani az ablakon, — még mindig vér nélkül, s létrehozni egy Brumaire tizennyolczadikát.*) Ilyen változásoknak kell még történniök; azonban már ezek cselszövények s ármány által hajtatnak végre, s rendes parancs-szó által, csaknem úgy, mint a miniszteriumváltozások. Francziaország történetei ezen túl nem egyetemesen a fölkelés szent joga által, hanem szelidebb és egyre szelidülő módok által fognak intéztetni.

Általánosan elismerik, hogy ez a directorium, melynek működése kezdetén nem volt egyebe, mint egy „ócska asztala, egy iv papirja és egy tentatartója", s ezeken túl a pénznek vagy berendezésnek semmi látható nyoma:**), csodákat tett. Hogy Francziaország, mióta a rémuralom eltisztult, egy új Francziaországgá lett, mint egy óriás, ugy ébredt fel a megdermedésből; s benső életében folytonos haladással ment előre. A mi az életnek külső formáját és formáit illeti: — arra mit mondhatnánk egyebet, mint azt, hogy az Erőből Erő származik, s hogy a bolondtól *nem* jő bölcseség! A hazug látszatok el vannak égetve; sőt a mi különös sajátsága Francziaországnak, még azoknak szájjal való emlegetése is elpusztult. Az új Valóságok még nem születtek meg; nem; csupán csak azoknak lázas képei, papirmintái, kisérleteket képező elő-

*) November 9. 1799. (Choix des Rapports. XVII. 1—96.)

**) Bailleul, Examen critique des Considerations de Madame de Staël, II. 275.

képei! Franczíaországban ez idő szerint négy millió földbirtok van; az agrarius törvénynek amaz ijesztő szörnye mintha csak *megvalósult* volna. S a mi még különösebb, megtanuljuk azt is, hogy „minden franczíának joga van párbajt vivni," a bérkocsisnak a gróffal, ha megsértetik: ez a közvélemény törvénye. Egyenlőség, legalább a halálban! A kormány formája a polgár-királyság, melynek képviselőjére gyakran rálőttek, de akit eddig még nem lőttek le.*)

És most, olvasóm, el kell válnunk egymástól. Terhes volt együtt utazásunk; egy-egy kis megbántódás is fordulhatott elő; de most már vége van. Rám nézve te egy szeretett árnyék voltál, testét levetett vagy még testet nem öltött szelleme egy testvérnek. Rád nézve én csak egy hang voltam. Mindamellett viszonyunkban volt valami szent, hidd el azt nekem! Mert bármennyi, egykor szent dolog lett is üres, értelmetlen szóvá, de azért valamennyiszer az Ember szava szól az Emberhez: abban mindannyiszor ott van az élő forrás, a melyből minden szentség származott és fog származni jövendőben is. Az ember, természetének lényege szerint úgy határozható meg, hogy ő „testbe öltözött Ige." Jaj nekem, ha hamisan szólottam: a te dolgod pedig az volt, hogy jól érts. Isten veled!

*) 1836-ban. *A fordító.*

A III. KÖTET TARTALMA

HARMADIK RÉSZ.

A GUILLOTINE.

ELSŐ KÖNYV.

Szeptember.

I. Fejezet: A rögtönzött commune 3
II. „ Danton 23
III. „ Dumouriez 30
VI. „ A szeptember Párizsban 36
V. „ Egy trilogia 50
VI. „ A körlevél 61
VII. „ A szeptember Argonneban . . . 77
VIII. „ Exeunt 93

MÁSODIK KÖNYV.

A királygyilkosság.

I. Fejezet: A törvényhozó hatalom 106
II. „ A végrehajtó hatalom 122
III. „ A koronától való megfosztás . . . 129
IV. „ A vesztes fizet 134
V. „ A formulák tágitása 138
VI. „ A vádlottak padján 148
VII. „ A szavazás 162
VIII. „ Place de la Révolution 172

HARMADIK KÖNYV.

A girondiak.

I. Fejezet: Ok és okozat 183
II. „ Culotteos és Sansculotteos . . . 194
III. „ A harcz erősebbé lesz 202
IV. „ Veszélyben a haza 209
V. „ A sansculottismus fölfegyverzése . 223
VI. „ Az áruló 230
VII. „ A küzdés 237
VIII. „ Életre-halálra! 241
IX. „ A leveretés 251

NEGYEDIK KÖNYV.

A rémület kora.

I. Fejezet: Charoltte Corday 261
II. „ Polgárháboruban 274
III. „ A tizenegy menekülése . . . 281
IV. „ Oh természet! 288
V. „ A boszú éles kardja 296
VI. „ Fölkelve a zsarnokok ellen . . 302
VII. „ Marie-Antoinette 308
VIII. „ A huszonkettő 313

ÖTÖDIK FEJEZET.

A rémület a helyzet ura.

I. Fejezet: Az örvényben 320
II. „ Halál 328
III. „ Rombolás 338
IV. „ Carmagnole complète 353
V. „ Mint egy vészfelleg 364
VI. „ Tedd kötelességed. 371
VII. „ Tarka képek 383

HATODIK KÖNYV.

Thermidor.

I. Fejezet: Az istenek szomjuhoznak 391
II. „ Danton, ne légy gyenge! 400
III. „ A vérpad szekerei 410
IV. „ Mumbo-Jumbo 419
V. „ A börtönök 425
VI. „ Legyen vége a rémuralomnak . . . 430
VII. „ Menj a többi után 439

HETEDIK KÖNYV.

Vendémiaire.

I. Fejezet: Pusztulóban 452
II. „ La Cabarus 458
III. „ Quiberon 466
IV. „ Az oroszlán még él 471
V. „ Az oroszlán végső vonaglásban . . 478
VI. „ Sült heringek 488
VII. „ A kartácstűz 494
VIII. „ Finis 504

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

SPENCER

A HALADÁS

FORDITOTTA: SZABÓ LÁSZLÓ

AZ ANGOL NEMZET legnagyobb filozófusa ebben a könyvben a közvetlen élet legközelebb eső problémáival foglalkozik. Ide tartozik a haladás problémája is; napjainknak legérdekesebb és legaktuálisabb problémája. Három mesterileg megirt essayben kapunk feleletet arra a kérdésre, hogy mi a haladás törvénye és hogy mint érvényesül a törvény, a vallás, az illem és divat történetében.

ANATOLE FRANCE

A fehér kövön

FORDITOTTA CZÓBEL ERNŐ.

Három nagy kultura találkozik ebben a könyvben. Az antik világ, a mai társadalom és a jövő utópiája. A ma legfinomabb írójának a csodálatos tudása és szellemessége tekint itt vissza a görög-római időkbe, a kereszténység kezdő ideibe, hogy rajtuk mérje egy elkövetkező társadalom lehetőségét és boldog berendezését. A legszellemesebb társadalmi utópia.

OSTWALD

FELTALÁLÓK, FELFEDEZŐK, NAGY EMBEREK

FORDÍTOTTA:
KÓSA MIKLÓS

Nagyszerű probléma megoldását keresi ez a könyv. — Ostwald, a ma legnagyobb természettudósainak egyike, — a zseni, az emberiség számára feltaláló, felfedező nagy ember élettanát adja. — Az a kiinduló pontja, hogy **a nagy ember léetkérdése a társadalomnak,** tehát kutatni kell, miként lehet felismerni, mint tud a legjobban dolgozni, mit kell tenni az államnak a támogatására. — Plátó régi álma, **a zseni tenyésztése,** új, természettudománnyal megalapozott életre ébred Ostwald könyvében.

